प्रस्तावना.

वेदार्थयत्नाचे दोन भाग संपून तिसऱ्यास आरंभ होण्याच्या या संधीला ऋग्वेदसंहितेचा जो भाग छापून भाषांतरादींसहित वेदार्थयत्नांत प्रसिद्ध झाला आहे, त्याविषयीं कांहीं विचार सुचतात ते आमच्या वाचकांपुढें सादर करणें अवश्य दिसतें.

दुसऱ्या भागाच्या शेवटापर्यंत एकशें एकवीस सूक्तें संपून पहिला अष्टक संपूर्ण झाला. हीं सूक्तें पंधरा ऋषींनीं केलेलीं आहेत. या ऋषींतून जरी प्रसिद्ध असे कोणी दिसत नाहींत, तरी त्यांत विश्वामित्रकुळांतले दोन, कण्वकुळांतील दोन, आङ्गिरसकुळांतील तीन, गोतमकुळांतील दोन, असे चार प्रसिद्ध ऋषिकुळांतील ऋषि आहेत. हे ऋषि कोणत्या देशांतले, आणि एकमेकांपासून किती किती वर्षांच्या अंतरानें होऊन गेलेले हें जरी सांगवत नाहीं, आणि कदाचित् याच पंधरा ऋषींचीं हीं एकशें एकवीस सूक्तें होत अशाविषयीं परंपरागत कथेपेक्षां दुसरें प्रमाण असतें तर बरें झालें असतें असें जरी आहे, तथापि या पहिल्या अष्टकांत असलेलीं एकशें एकवीस सूक्तें निरनिराळ्या ऋषींचीं आहेत आणि तीं प्रायः वर सांगितलेल्या पंधरा ऋषींचींच आहेत असें ह्मणण्यास विशेष बाधा नाहीं. तर या पहिल्या अष्टकांत जो प्रकार आपल्या पाहण्यांत येतो, तो केवळ एक दोन व्यक्तींचा आहे अथवा एक दोन ठिकाणचा अथवा एक दोन

१ मधुच्छन्द वैश्वामित्र, २ जेता माधुच्छन्द, ३ मेधातिथि काण्व, ४ शुनःशेप आजिगर्ति, ५ हिरण्यस्तूप आङ्गिरस, ६ कण्व घौर, ७ प्रस्कण्व काण्व, ८ सव्य आङ्गिरस, ९ नोधा गौतम, १० पराशर शाक्त्य, ११ गौतम राहूगण, १२ कुत्स आङ्गिरस, १३ कश्यप मारीच, १४ ऋज्राश्वादिक वार्षागिर, १५ कक्षीवान् दैर्घतमस औशिज.

विशेष प्रसंगांस अनुलक्षून आहे असें नाहीं; तर वेदाच्या काळीं, म्हणजे वेदसूक्तें ज्या काळीं उत्पन्न झालीं त्या काळीं वेदांत सांगितलेले उपासनांचे प्रचार, रीतिभाती इत्यादि ज्या चालू असत त्यांचा चांगला मासला या पहिल्या अष्टकांत आहे असें म्हणण्यास अडचण नाहीं. यास्तव या पहिल्या अष्टकाविषयीं जें पुढें आम्ही सांगणार आहों, तें बहुतकरून सर्व वेदकालीन आर्यजनांस लागू आहे असें समजावें असें आमचें म्हणणें आहे.

वेदकाळीं ज्या देवांस आर्यजन भजत, त्यांतूनहि बहुतेक देव या पहिल्या अष्टकांत येऊन चुकले आहेत. वेदांत प्रायः तेहतीस देव असल्याविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं उच्चार आलेला आहे. ते तेहतीस देव म्हणजे कोणकोणते समजावयाचे, याविषयीं आणि तेहतिसांपेक्षां दहापांच अधिक देव मानीत असत कीं नाहीं याविषयीं जरी थोडा वाद असला (सू.३४मं. ११ आणि त्याजवरील टीप पहा), तरी पहिल्या अष्टकांत आलेले जे खालीं लिहिलेले तेवीस देव, ते त्या तेहतीस देवांपैकीं मुख्य आहेतः—१अग्नि,२ वायु,३इंद्र,४मित्र,५ वरुण, ६,७दोघे अश्वी देव,८मरुत्(गण),९त्वष्टा,१०ब्रह्मणस्पति,११सोम, १२ऋभुगण, १३सविता,१४-१५द्यावापृथिव्यौ,१६विष्णु, १७पूषा, १८भग, १९ उषा, २० अर्यमा, २१ रुद्र, २२ सूर्य, आणि २३ अदिति. तेव्हां देवांच्या संबंधानें पाहिलें तरी पहिल्या अष्टकांत जें सांगितलें आहे, त्यावरून वेदकालीन देवांविषयीं आणि धर्माविषयीं आणि उपासनेच्या प्रकारांविषयीं अनुमान करण्यास बरींच साधनें आहेत असें आम्हांस वाटतें.

आतां प्रथमदर्शनीं असें सुचतें कीं वेदाचा अर्थ समजण्यासारिखाच नाहीं अशी जी सर्वसाधारण समजूत आपल्या लोकांमध्यें आहे, तिला वस्तुतः आधार नाहीं. जरी कांहीं मंत्रांचा अर्थ स्पष्ट समजत

नाहीं, आणि वेदासारिख्या अतिपुरातन ग्रंथांमध्यें कांहीं मंत्र दुर्बोध असल्यांस विशेष नवल नाहीं, तथापि बहुतेक सर्व भाग समजण्यासारिखे आहेत यांत संशय नाहीं; आणि वेदासारिखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ अत्यंत प्राचीन संस्कृतांत लिहिलेला असतांहि त्याचे बहुतेक भाग जे समजण्यासारिखे आहेत, त्यांचें श्रेय आमच्या वेदपाठक ब्राह्मणांला आणि और्णवाभ, यास्क, दुर्ग, सायण इत्यादिक जे आचार्य यांनीं मिळविलेलें आहे.

या ब्राह्मणांचे आणि आचार्यांचे उपकार आपणांवर केवढे आहेत तें आपल्या मनावर नीट रीतीनें ठसण्याकरितां आपण असें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, ब्राह्मणांसारिखेच जे प्राचीन पारसी लोक त्यांचा वेदासारिखाच 'आवस्ता' म्हणून झंद भाषेंत ग्रंथ आहे, तो वेदापेक्षां फार अर्वाचीन असतांहि त्याचे बहुतेक सर्व भाग उच्चाराच्या आणि अर्थाच्या संबंधानें वादग्रस्त आहेत. त्याचें कारण असें कीं, वेदाच्या पाठाचा आणि अभ्यासाचा प्रचार जसा ब्राह्मणांनीं अतिप्राचीन काळापासून अव्याहत परंपरेनें ठेविला आहे, तसा पारसी लोकांमध्यें ठेविलेला नाहीं.

आतां वेदाचा अर्थ समजण्यास परिश्रम लागतात; परंतु आम्हांस वाटतें कीं, परिश्रम लागतात याच कारणामुळें त्याचा अभ्यास लोक करीत नाहींत असें नाहीं, तर त्याचीं कारणें दुसरींहि आहेत. आणि त्यांतून, ज्यांनीं वेदाचें रक्षण पाठादिकेंकरून केलें, त्यांनींच आणि त्यांसारिख्याच लोकांनीं त्याच्या अभ्यासाला अडचणी उत्पन्न केल्या हें एक कारण होय.

वेदाच्या काळीं संस्कृत भाषा बऱ्याच परिपक्व दशेला आली होती. कारण ज्या भाषेंत कविता होतात, आणि त्या तरी एक दोन वृत्तांनींच रचिलेल्या नव्हेत, तर अनेक निरनिराळ्या प्रकारच्या वृत्तांनीं रचिल्या जातात, ती भाषा पक्व दशेला आलेली आहे असें

वर सांगितलेल्या चार पदार्थांचें केलेलें हवि टाकणें ही असे: त्याला ते 'यज्ञ' असें म्हणत. आधुनिक काळीं ज्याला आपण यज्ञ म्हणतों, तसा लांबलचक आणि फार दिवसपर्यंत करावयाचा असा यज्ञ अतिप्राचीन काळीं नसे. प्रतिदिनीं, प्रातःकाळीं, मध्याह्नीं आणि सायंकाळीं ते सोम काढून देवांस अर्पण करीत आणि त्यांची स्तुति गात. याला ते तीन 'यज्ञ' अथवा तीन 'सवनें' असें म्हणत. केव्हां केव्हां नुस्ती स्तुतिच गाइली तरी त्यालाहि ते 'यज्ञ' असें म्हणत असत.

ऋग्वेदसंहितेंत सर्वत्र असें दृष्टीस पडतें कीं, तींतील ऋषि अथवा सूक्तकर्ते कवि देवापाशीं आपणांस संपत्ति, गाई, घोडे, आणि शूर पुत्रपौत्र आणि युद्धांत यश आणि शत्रूची संपत्ति लूट हीं आपणास मिळावीं असें प्रार्थीत असत. यज्ञ करून देवांस प्रसन्न करणारे जन धार्मिक होत आणि यज्ञ न करणारे अधार्मिक होत असें ते नित्य म्हणत, आणि अधार्मिकाचें धन आपणास प्राप्त होओ अशाहि प्रार्थना थोड्या आहेत असें नाहीं. या ऋक्संहितेंत ब्रह्मज्ञानाविषयींचे भाग थोडे आहेत, बहुतकरून सर्व भाग प्रार्थनाबद्धच आहेत, आणि ती प्रार्थना प्रायः वर सांगितलेल्या प्रकारची असते. यावरून हे आर्य लोक जेथें राहत त्या प्रदेशांत आसपास देवांस न भजणारे असे अनार्य जन बहुत असत, आणि ते त्यांस वारंवार यज्ञादिक धर्मकर्मांविषयीं प्रत्यवाय आणीत, आणि त्यांस अनेक प्रकारांनीं त्रास देत असत असें दिसून येतें. तर हे आर्य कोणत्या प्रदेशांत होते? याविषयीं निश्चयानें अजून सांगवत नाहीं; कारण झालेल्या भागांतच नव्हे, पण ऋक्संहितेंत कोठेंच स्थानिक संबंधाचे निर्देश फारसे आले नाहींत. म्हणजे जुन्या राजांचीं, भक्तांचीं, अथवा ऋषींचीं नांवें पुष्कळ आलेलीं आहेत, आणि अमुक देवानें अथवा देवांनीं अमुक भक्तावर अमुक उपकार केला असें पुष्कळ

ते असंख्य ग्रंथ शोधून त्यांचें मथन झालें पाहिजे. जसें एकादा पुरातन पुरुष केव्हां होऊन गेला हें दाखविण्याला त्याचे वंशज किती होऊन गेले, आणि ते प्रत्येक किती किती वर्षें जगले, हें जाणणें आवश्य आहे, तसें वेदाआलीकडच्या ग्रंथांविषयीं जर कालनिर्णय होऊं लागेल, तर वेदाविषयीं कालनिर्णय होण्याचे दिवस जवळजवळ येऊं लागतील. या सर्व कामाला तूर्त पाश्चात्त्य पंडितांनीं बरीच कंबर बांधिली आहे; पण त्यांच्यापेक्षां आमच्या विद्वानांला या प्रकरणांत यशस्वी होण्याचीं साधनें विशेष आहेत आणि संभवहि अधिक आहे हें प्रायः कोणीहि कबूल करील. यासाठीं वेदाविषयीं लोकांची जिज्ञासा तूर्त आहे त्यापेक्षां पुष्कळ मोठी वाढली पाहिजे, आणि ती केवळ वेदामध्यें काय आहे इतकें जाणून घेण्यापुर्तीच असून उपयोग नाहीं, तर ती वेदासारिख्या अत्यंत प्राचीन ग्रंथाच्या अभ्यासापासून जे लाभ व्हावयाचे, ते करून घेण्याच्या संबंधानें वाढली पाहिजे.

ऋग्वेदासारिखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ समजावयास कठिण असला म्हणून नवल नाहीं; परंतु वस्तुतः त्याच्या कालाकडे पाहिलें तर जितका कठिण असावा तितका तो कठिण नाहीं ही एक सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे. वेदाच्या संबंधानें जे देव येतात ते किती, आणि त्यांतून मुख्य मुख्य देवांचें स्वरूप काय काय आहे, आणि प्रत्येकाचे मुख्य मुख्य पराक्रम कोणकोणते, तें समजलें म्हणजे बहुतकरून पुढचे भाग सोपे जानात. उदाहरणार्थ, इंद्र हा एक प्रमुख देव आहे. त्यानें वृत्रासुराला, म्हणजे जमिनीवर पाऊस न पडूं देणारा आणि सूर्याचा प्रकाश आकाशांतच लपवून ठेवून खालीं न येऊं देणारा जो मेघरूपी शत्रु, अथवा ढग, त्याला आपल्या वज्रानें फोडून, म्हणजे त्याजवर विजेचा प्रहार करून, उदकांच्या धारा खालीं वाहविल्या, आणि सूर्याचें तेज भूमीवर पडे असें केलें; तो

कितीएक मानितात. पण आम्हांस वाटतें कीं, हे प्राचीन आर्य लोक देवांस पाजावयाचा सोम आपण स्वतः पीत होते हें जरी निःसंशय खरें आहे, तरी पिऊन पिऊन पराधीन होईपर्यंत ते पीत नव्हते यांत कांहीं संशय नाहीं. किंबहुना त्यांच्या स्वताहाच्या पिण्याविषयीं फारच थोड्या ठिकाणीं सांगितलें आहे. देवांच्या पिण्याविषयीं मात्र अनेक ठिकाणीं उच्चार येतात. आतां सोम हें एक प्रकारचें मद्य असे, आणि त्यांत गाईचें दूध वगैरे घालून तें मसालेदार करीत, आणि आर्य लोक आपण पिऊन देवांलाहि अर्पण करीत, याविषयीं मात्र कांहीं संशय दिसत नाहीं. सोमाचें महत्त्व शेवटीं येवढें वाढलें कीं, त्याला देव मानून इतर देवांप्रमाणें त्यालाहि भजूं लागले.

पण सोमाच्या, तुपाच्या, आणि पुरोडाशाच्या आणि मांसाच्या आहुति अग्नींत देवांप्रीत्यर्थ टाकणें याशिवाय, आणि स्तोत्रें करून त्यांच्या योगानें देवांची कीर्ति गाणें याशिवाय, आराधनेचे अथवा भजनाचे दुसरे प्रकार वेदाच्या अतिप्राचीन काळीं आधुनिक काळाप्रमाणें चालू होते असें दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ, फळें, पुष्पें, नैवेद्य इत्यादिक देवांनिमित्त कशावर तरी टाकणें अथवा कशाच्या तरी पुढें ठेवणें हें त्या वेळचे लोक आचरीत असें दिसत नाहीं.

ऋग्वेदांत सांगितलेले बहुतेक सर्व देव म्हटले म्हणजे कशाचे तरी अभिमानी देव होत. उदाहरणार्थ अग्नि म्हणजे जगतांत जो जो म्हणून ताप अथवा कोणतेंहि तेज, तदभिमानी म्हणजे तद्रूप देव होय. वरुण म्हणजे रात्रीचा अभिमानी देव, म्हणजे रात्रिरूपच देव. इन्द्र म्हणजे आकाशांतून भूमीवर पाऊस पाडणारी जी शक्ति, तदभिमानी देव. सविता म्हणजे सूर्याचा अभिमानी देव, म्हणजे सूर्यरूपच देव. मित्र म्हणजे दिवसाभिमानी देव, म्हणजे दिवस जो तद्रूपच देव. मरुत् म्हणजे वादळें जीं, त्यांचे अभिमानी देव, म्हणजे वादळें जीं, तद्रूपच

ऋग्वेदांत आलेला नाहीं. दुसरे जे वर सांगितले, त्यांविषयीं तर उच्चार सुद्धां नाहीं, आणि असण्याचा संभव देखील नाहीं यांत नवल नाहीं. पण सांप्रतकाळीं या नवीन देवांचें प्राबल्य मोठें झालें आहे हें प्रसिद्धच आहे.

याप्रमाणें अत्यंत प्राचीन काळीं प्रसिद्ध असलेले देव आतां मागें पडले आणि नवे देव पुढें आले असें झाल्यानें वेदांतील देवांस आपण विसरलों काय? आणि वेदाचा महिमा जागरूक होता तो आतां नष्ट झाला काय? आणि वेदाचा आपला आतां कांहीं संबंध राहिला नाहीं असें झालें आहे काय?

हिंदू लोकांचे संस्कार सर्व वैदिक आहेत. विवाह, श्राद्ध, मेलेल्याची दिनक्रिया, गर्भाधान, उपनयन, श्रावणी, इत्यादिक जीं कर्में, त्यांत वेदांतील देवतांला आह्वान करून अजून आपण हवि अर्पण करितों. त्या त्या वेळीं इंद्र, वरुण, मित्र, सविता, पूषा, अर्यमा, अदिति, मरुत् इत्यादिक जे वेदांतील देव, त्या सर्वांस आपण आहुति देऊन त्यांनीं आम्हांला आशीर्वाद द्यावा म्हणून त्यांची प्रार्थना करीत असतों. आणि ती प्राचीन आर्यांनीं रचून ठेविलेलीं जीं सूक्तें, त्यांच्याच द्वारें करीत असतों; आणि त्यांला हवि, आज्य, पुरोडाश हींहि देत असतों. आणि त्यांला बसावयाला कुशासनहि घालीत असतों, आणि प्रसंगीं (यज्ञ करितों तेव्हां) सोम आणि मांस हींहि अर्पण करीत असतों. पण प्राचीन काळीं जे प्रचार आमच्या आर्य पूर्वजांचे या अर्चनाविषयीं असत, त्यांची नक्कल अथवा टवाळी आपण केल्याप्रमाणें आपल्या हातून आचरण होत असतें. जेथें प्राचीन आर्य लोक प्रत्येक प्रसंगास अनुलक्षून नव्या स्तुति रचून नवीं हव्यें अर्पण करीत, आणि त्यांस जे इष्ट असत ते वर मागून घेत, तेथें आपण जुने मंत्र सांप्रतच्या प्रसंगास अनुसरून नसलेले, आम्हांस

पश्चिमेस मावळतो तें टाकण्याच्या पूर्वींच तो नाहींसा होतो म्हणजे तिसरें पाऊल कोठें टाकतो हें समजत नाहीं. तर असें जें वेदांत सांगितलेलें सूर्याविषयींचें रूपक,* तें वेदावरून आम्हांस अवगत झालें नसतें, तर आम्हांस त्या अवताराचें खरें स्वरूप कसें समजलें असतें बरें? इंद्राच्या स्त्रीचें नांव 'शची' आणि इंद्राशीं शचीचें लग्न झालें इत्यादिक ज्या कथा, त्या इंद्राला 'शचीपति' असें वेदांत (शची=पराक्रम, पति=प्रभु=पराक्रमाचा प्रभु; 'पराक्रम करणारा' या अर्थीं) विशेषण लाविलें आहे, त्यावरून† उद्भवल्या हें आम्हांस वेदाशिवाय कसें समजलें असतें? कोणी पाहिजे त्याणें नव्याण्णवपर्यंत यज्ञ करावे, पण शंभर केले अथवा शंभराव्या यज्ञाला आरंभ झाला, कीं त्याबरोबर इंद्र त्याचा मत्सर करूं लागतो, आणि त्याला अनेक विघ्नें आणून शंभराव्या यज्ञाची समाप्ति होऊं देत नाहीं, ही कथा अर्वाचीन ग्रंथांत सर्वत्र पसरली आहे, आणि इंद्राच्या हेवेखोर स्वभावाविषयीं अनेक कथा सांगितल्या आहेत, त्यांचा अर्थ काय? इंद्राला 'शतक्रतु' असें जें वेदांत विशेषण लाविलें आहे त्याशिवाय दुसरें बीज कांहीं नाहीं असें आम्हांस वेदाशिवाय समजलें ‡नसतें. पृथिवीवरील इतर लोकांत तशी चाल नसून, हिंदु आणि पारशी याच लोकांत विस्तवाला पूज्य मानण्याची आणि विवाहादिक सांसारिक महाकृत्यें विस्तवाच्या साक्षीनें करण्याची चाल कशी पडली? याचें उत्तर वेदाशिवाय आपणास देतां आलें नसतें. या प्रकारेंकरून अनेक रीतींनीं वेद आमच्या विचारांत, प्रचारांत आणि आचारांत शिरून व्याप्त झालेला आहे; मात्र सूक्ष्मदृष्टच्या त्याचें स्वरूप आणि अस्तित्व त्या विचारादिकांत आहे

---

* सू. २२ मं. १६, पृष्ठें १८० । १८१ यांजवर टीप आहे ती पहा.

† सू. ५३. मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‡ सू. ४ मं. ८ आणि टीप पहा.

णावरून आणि व्युत्पत्तीवरून जेथें निर्वाह होत नाहीं अशीं अनेक स्थळें आहेत; त्या त्या ठिकाणांच्या संबंधानें पाहिलें तर वेदाच्या भाषेचा आणि व्याकरणाचा निराळा अभ्यास केला पाहिजे असें जरी कबूल करावें लागतें, तरी आम्हां हिंदू लोकांस तसला अभ्यास करण्याला जितकीं साधनें आहेत, तितकीं परकीय लोकांस नाहींत. असें असतां वेदार्थाचा अभ्यास सांप्रतकाळीं पश्चिम खंडांत जितका होत आहे, त्याच्यापेक्षां आमच्या ह्या आर्यदेशांत, या वेदाच्या जन्मभूमींत, या वेदाच्या माहेरघरीं अगदीच थोडा होत आहे, किंबहुना होतच नाहीं असें म्हटल्यास चालेल.

माझा स्वताहाचा तर अनुभव असा आहे कीं, वेदाच्या अभ्यासाला जीं साधनें आम्हां हिंदू लोकांस आहेत, आणि त्याचा खरा अर्थ आम्हांस समजण्याचा एकंदरींत जेवढा संभव आहे, त्यापेक्षां पाश्चात्त्यांस साधनें थोडीं आणि समजण्याचा संभवहि थोडा. याविषयीं मी हें काम हातीं धरिल्यापासून आजपर्यंत वेदसंबंधाचे पाश्चात्त्यांचे ग्रंथ जे जे पाहिले, आणि त्यांच्याशीं आमच्या लोकांचे ताडून पाहिले, त्यावरून खात्री होण्यासारखी आहे. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, हिंदू लोक जसे काय वेदाच्या माहेरींच असल्यामुळें बहुतेक ठिकाणीं पाश्चात्त्यांस अत्यंत अडचणीअंतीं समजण्यास कठिण अशा ऋचा आमच्या लोकांस सहज समजण्यासारिख्या असतात. कारण प्राचीन आर्य हिंदू आणि अर्वाचीन आर्य हिंदू यांजमध्यें मोठेंच अंतर पडलें आहे असें नाहीं. आणि आम्हांमध्यें आणि पाश्चात्त्यांमध्यें तर सर्व गोष्टींनीं मोठेंच अंतर आहे. यास्तव पाश्चात्त्य विद्वान् पश्चिमेंतच राहून आपल्या मोठ्या उद्योगाच्या आणि अभ्यासाच्या योगानें वेदार्थसंपादनाविषयीं जरी शोध लावून मोठे अत्यंत उपयोगी ग्रंथ लिहितात, आणि आम्हांस त्यांचा उपयोग

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै ।
प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । हुवध्यै ।
प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. परिज्मा (=परितो गन्ता) वसर्हा (=उषसि काले तमोरूपस्यासुरस्य हन्ता =सविता) नः (=अस्मान्) ममत्तु (=मादयतु=आनन्दयतु) । अपां वृषण्वान् (=मेघोदकानां वर्षिता) वातः (=वायुः) नः (=अस्मान्) ममत्तु (=मादयतु= आनन्दयतु)। हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वतौ=हे इन्द्र, अपिच हे मेघाभिमानिन् देव), युवं (= युवां) नः (=अस्मान्) शिशीतं (= तीक्ष्णीकुरुतम्=तीक्ष्णबुद्धीन् कुरुतम्)। तत् (=एवं च) विश्वे देवाः (=सर्वेपि देवाः) नः (=अस्मान्) वरिवस्यन्तु (= अस्मभ्यं दानशीला भवन्तु) ॥

४. उत (=अपि च) औशिजः (=उशिजः पुत्रः कक्षीवान् अहं) श्वेतनायै (=श्वेतयन्त्या उषसः काले) व्यन्ता (=व्यन्तौ=हविर्भक्षयन्तौ) पान्ता (=पान्तौ= सोमं पिबन्तौ) त्या (=त्यौ=तौ प्रसिद्धौ) मे (=मम) यशसा (=यशसौ) [अश्विनौ] हुवध्यै (=आह्वातुं) [प्रवृत्तोस्मि]। [हे ऋत्विजः], [यूयं] वः अपां नपातम् (=वः उदकानां पुत्रं=युष्माकं प्रियम् अग्निं) प्र कृणुध्वं (=स्तुत) [अपि च] रास्पिनस्य आयोः (=प्रज्वलनध्वनियुक्तस्य गन्तुः=अग्नेः) मातरा (=मातरौ=मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ) प्र [कृणुध्वं] (=स्तुत) ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।
प्र वः पूष्णे दावन आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव । शंसम् । अर्जुनस्य । नंशे ।
प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

५. [हे देवाः], अर्जुनस्य नंशे (=श्वेतकुष्ठस्य नाशाय) घोषेव (=घोषानाम्नी स्त्री यथा तथा) वः आ हुवध्यै (=युष्मान् आह्वातुम्) औशिजः (=उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं) रुवण्यं (=नादयुक्तं) शंसं (=स्तोत्रं) [प्रवच्मि] । वः (=युष्माकं मध्ये) दावने पूष्णे (=दानशीलाय पूष्णे देवाय) आ (=आभिमुख्येन) प्र [वच्मि] । अग्नेः वसुतातिं (=धनदातृत्वम्) अच्छा वोचेय (=आभिमुख्येन प्रवच्मि=अग्निमत्राहूय तस्य दानशीलत्वं प्रस्तौमि) ॥

त्संज्ञो देवः' (=पर्वत म्हणून कोणीएक इन्द्राचा मित्र देवविशेष). ऋ. ४. ५५. ५ यावरहि सायण 'पर्वत' देव म्हणजे 'इन्द्रसखा' एक होय असें म्हणतात. 'पर्जन्य' म्हणजे उदकाचा देव वेदांत प्रसिद्ध आहे तोच प्रस्तुत मंत्रांत 'पर्वत' शब्दानें समजावयाचा असें सायणांस अनुसरून आम्हीं मानिलें आहे.

वृत्तास अनुसरून पहिल्या पादांत 'परिज्जमा' आणि दुसऱ्यांत 'अपआं' असें म्हटलें पाहिजे.

४. भावार्थः—' आणि पहांटेस येऊन हवि भक्षणारे आणि सोम पिणारे जे तेजःपुंज अश्वी, त्यांस उशिजेचा पुत्र मी हाक मारीत आहें. आणि हे मित्र हो, तुम्हीं प्रिय अग्नीला स्तवा, आणि अग्नीच्या आईबापांस (द्यावापृथिवींस) हि स्तवा.'

'उशिजेचा पुत्र'=' औशिजः.' म्हणजे स्तोत्रकर्ता कक्षीवान् ऋषि.

'उदकपुत्राला' = 'अपां नपातम्.' म्हणजे मेघोदकांनीं भरलेल्या अंतरिक्षांत विजेच्या रूपानें उत्पन्न होणारा जो अग्नि, त्याला.

वृत्तासाठीं 'विअन्तों पान्ता औशिजो' असें दुसऱ्या पादांत, तिसऱ्यांत 'अपआ' आणि चवथ्यांत 'रास्पिनसिंअ आयोः' असें वाचावें लागतें.

५. [हे देव हो], कोड जाण्यासाठीं घोषा [मोठ्यानें स्तवन करीत असे] तसा [मी] उशिजेचा पुत्र तुमचें आह्वान करण्यासाठीं मोठ्यानें स्तोत्र [करीत आहें]. तुम्हांतून दानशील जो पूषा, त्याजपाशीं मी प्रार्थितों, मी अग्नीला बोलावून त्याचें औदार्य प्रार्थितों.

5. As Ghoshâ [sang loud praises to you] for the destruction of her leprosy, so is the son of Us'ij [singing] a loud praise for your invocation. I offer praises to Pûshan, bounteous among you. I praise the bounty of Agni.

५. यांत ऋषि म्हणतोः—'हे देव हो, आपलें कोड जाण्यासाठीं घोषा जशी तुमची स्तुति मोठ्यानें करीत असे, तसें मी तुमचें स्तोत्र गाऊन तुम्हांला बोलावीत आहें. तुम्हांतून विशेष दाता जो पूषा, त्याला मी प्रार्थितों; आणि अग्नीच्या औदार्याची स्तुति करून मी त्याला बोलावितों.'

'घोषा.' सू. ११७ मं. ७ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आह्वान करण्यासाठीं...स्तोत्र करीत आहें'='हुवध्यै.' येथें 'प्रवृत्तोस्मि' इतकें अध्याहृत घेतलें पाहिजे. 'हुवध्यै' इतक्याचा अक्षरशः अर्थ 'बोलाविण्यासाठीं' किंवा 'आह्वान करण्यासाठीं' असा आहे.

ही ऋचा पूषा आणि अग्नि यांजविषयीं आहे, त्यांचा निर्देश पर्यायान्तरांनीं केला आहे.

या ऋचेच्या तिसऱ्या पादांत अकरा अक्षरें असावीं त्याच्या ठिकाणीं आठच आहेत. त्यांतून मोठीच ओढाताण केल्याशिवाय अकरा अक्षरें निष्पन्न होत नाहींत. कारण

परं वअः पूषणं दावने आ।

असें करण्यापेक्षां तिसऱ्या पादांत एक 'अच्छ' शब्द अधिक होता, आणि तो कालान्तरीं नष्ट होऊन आतां एकच राहिला आहे, असें समजणें सयुक्तिक दिसतें. तो जर असता तर तिसरा आणि चवथा हे चरण असे म्हणतां आले असतेः—

प्र वः पूषणे दावने आ अच्छ ।
अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदने विश्वतः सीम् ।
श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने । विश्वतः । सीम् ।
श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा । सिन्धुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पज्रे ।
श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अग्मन् ॥७॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षऽयामेषु । पज्रे ।
श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अग्मन् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), [युवां] मे (=मम) इमा हवा (=इमानि हवानि=एतानि आह्वानानि) श्रुतं (=शृणुतम्) । उत (=अपि च) सदने (=यज्ञगृहे) विश्वतः (=सर्वतः–इतरेषामपि) सीम् (=एतानि=आह्वानानि) श्रुतं (=शृणुतम्) । [तथैव] श्रोतुरातिः (=श्रवणयोग्या धनसंपद्यस्याः सा) सुश्रोतुः (=शोभनश्रवणा=सम्यग्यथा तथा स्तोत्रस्य श्रोत्री) सुक्षेत्रा (=शोभनक्षेत्राणि स्वतीरयोः क्लेदयन्ती) [एतादृशी] सिन्धुः (=एतन्नाम्नी नदी=तदभिमानिनी देवता) अद्भिः (=उदकैः सह) नः (=अस्माकम्) [आह्वानं] श्रोतु (=शृणोतु) ॥

७. हे वरुण, हे मित्र, वां (=युवयोः) पृक्षयामेषु (=एतन्नामसु केषुचिदुपासकेषु) [तथा] पज्रे (=आङ्गिरसकुले जाते मयि कक्षीवति) [या] गवां सा (=प्रसिद्धा) शता (=शतसंख्याका) रातिः (=धनं) [सा] स्तुषे (=स्तूयते) । श्रुतरथे (=एतन्नाम्नि उपासके) प्रियरथे (=एतन्नाम्नि उपासके) [च] सद्यः (=क्षिप्रं) पुष्टिं दधानाः निरुन्धानासः (=गवादिसंपदं ददतो दत्तां संपदं स्थिरां कुर्वन्तश्च) [विश्वे देवा] अग्मन् (=अस्मान् प्रति आगच्छन्तु) ॥

६. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही हीं माझीं आह्वानें ऐका; तुम्ही यज्ञगृहांत चोहींकडे केलेलीं हीं [आह्वानें] ऐका; [आणि] प्रख्यातसंपत्तिमान्, उत्तम रीतीनें प्रार्थना ऐकून घेणारा, [आणि] उत्तम शेतांला भिजविणारा जो सिंधु [देव], तो उदकांसहित आमचें [आह्वान] ऐको.

७. हे वरुणा, हे मित्रा, पृक्षयामाच्या कुळांत [आणि] पज्राच्या कुळांत तुम्हीं दिलेली ती शेकडो गाईंची संपत्ति गाइली जात आहे. श्रुतरथाचे घरीं [आणि] प्रियरथाचे घरीं संपत्ति एकाएकीं देऊन अचल करणारे [सर्व देव] [येथें] येओत.

6. Hear these my invocations, O Mitra and Varuṇa; and hear the same from all sides in the sacrificial hall. May Sindhu, of renowned wealth, liberally attentive [to prayer], and watering excellent fields, hear my [invocation] with the waters.

7. That your gift, O Varuṇa, O Mitra, of a hundred cows to the Prikshayâmas [and] to Pajra is praised.—May [the Gods], who easily kept prosperity in the houses of S'rutaratha and Priyaratha, come [to us].

---

६. यांत 'मित्र,' 'वरुण' आणि 'सिन्धु' यांविषयीं सांगितलें आहे. मित्र आणि वरुण हे तर प्रसिद्धच आहेत, आणि त्यांविषयीं पूर्वी पुष्कळ सूक्तांत सांगितलेलें आहे. पण या ठिकाणीं 'सिन्धु' म्हणजे कोण? सायणाचार्य 'जलाभिमानिनी देवता'=उदकांवर जिचा अधिकार आहे अशी देवता, असें म्हणतात. परंतु कोणतीं जलें तें सांगत नाहींत. कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् 'सिन्धुः' म्हणजे येथें सिन्धु नदी (सिंधमधील) असें म्हणतात. हा अर्थ 'उत्तम शेतांला भिजविणारा' (म्हणजे जिच्या कांठीं उत्तम शेतें पिकत असतात) असें विशेषण आहे त्यावरून संभवतो खरा. नदीविशेष विवक्षित असल्याशिवाय 'सुक्षेत्रा' याचा निर्वाह चांगला लागत नाहीं. आणि ऋ. १०. ७५ या सूक्तावरून तर सिन्धु नदीच विवक्षित असावी असें वाटतें.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'हवा इमा,' आणि चवथ्यांत 'सुक्षेतरा' असें म्हणावें. पण तिसऱ्यांत सातच अक्षरें आहेत. त्यांतून अकरा अक्षरें काढणें

१०. तो [तुमचा भक्तजन] चांगले शिकलेल्या चपळ घोड्यांवर बसून जाणारा, अतिशयेंकरून प्रबळ, मनुष्यांनीं गीतकीर्ति, दानें देणारा, निःशंक रीतीनें चालणारा, आणि सदैव शूर असा होऊन सकळ युद्धप्रसंगीं नाशक मनुष्यांवर चाल करून जात असतो.

10. Such a worshipper, being carried swiftly by well disciplined horses, being exceedingly powerful, one whose fame is sung by men, liberal in giving largesses, bold in his steps [and] ever brave, attacks harmful men in all battles.

१०. मित्रावरुणाच्या भक्ताला जें जें प्राप्त होतें तें सर्व पाहून अधार्मिक जन रोगापासून झुरल्याप्रमाणें झुरतो असें वर सांगितलें. आतां काय काय प्राप्त होतें तें सांगतोः– 'त्याला उत्तम शिकाऊ घोडे प्राप्त होतात; तो अति प्रबळ होतो; त्याची कीर्ति सकळ मनुष्यें गातात; त्याची औदार्याविषयीं प्रख्याति होते; तो निःशंकपणें आणि निर्भयपणें चालतो आणि तो उपद्रविक सर्व मनुष्यांवर पाहिजे त्या संग्रामांत चढून गेला तरी तो सदैव विजयी होतो.'

'चांगले शिकलेल्या चपळ घोड्यांवर बसून जाणारा'='दंसुजूतः.' हा अर्थ सायणानुसारें केला आहे. इतर विद्वान् (पश्चिमेकडील) इतरथा व्याख्या करितात. पण जरी हा शब्द कठिण आहे हें कबूल केलें पाहिजे, तरी एकंदरीनें सायणाचाच अर्थ विशेष ग्रहणीय दिसतो.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'नरआम्' आणि चवथ्यांत 'शुऊरः' असें वाचलें पाहिजे.

अध ग्मन्ता नहुषो हवं सूरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः।
नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अध । ग्मन्त । नहुषः । हवम् । सूरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।
नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना । रथऽवते ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. अध (=अथ=अतः कारणात्) हे अमृतस्य (=अमृतत्वस्य) मन्द्रा राजानः (=प्रियाः प्रभव) [आदित्याः], [अस्य] सूरेः (=भजकस्य) नहुषः (=मनुष्यस्य) हवम् (=आह्वानं प्रति) ग्मन्त (=आगच्छत) श्रोत (=तच्च शृणुत)। निरवस्य रथवते (=निरवस्य रथवतः=रक्षणरहितस्य रथिनः=अनाथस्य योद्धुः) यद्राधः (=यद्धविः) [तत्] नभोजुवः (=नभसि जवेन गच्छन्तो) [यूयं] महिना प्रशस्तये (=महिम्ना प्रशंसितुं=सादरं स्तोतुम्) [अर्हथ]॥

इमां सायण एवं व्याख्यातवान्। हे राजानो राजमानाः सर्वस्येश्वरा वा हे मन्द्रा मादयितारो यूयममृतस्यामरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत। शृणुत। ......अध अथ श्रवणानन्तरं ग्मन्त। आगच्छत। ......किमर्थमागमनम्। उच्यते। नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य। अथवा निर्गतो मुखादुच्चारितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते रथवतो यजमानस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। महिना महिम्ना माहात्म्येन। ......तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे। तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति। इति॥

११. तर हे अमरत्वाचे प्रिय राजे हो, तुम्ही उपासना करणाऱ्या [या] मनुष्याच्या आह्वानाप्रत या, आणि तें ऐका. आणि अनाथ योद्ध्याचें जें हवि तें अंतरिक्षव्यापकीं तुम्हीं मोठ्यानें वाखाणण्यास [योग्य होय].

11. Come, therefore, ye beloved kings of immortality, to the invocation of [this] worshipping man, and hear the same. [That] which is the offering of the forlorn soldier, you, hastening through the sky, [ought] loudly to applaud.

११. 'असें आहे त्यापेक्षा अमृत्यूचे राजे असे जे तुम्ही प्रिय आदित्य, ते तुम्ही या, आणि या यजमानाचें आह्वान ऐका. कारण कीं अनाथ असा योद्धा जें हवि तुम्हांला अर्पितो तें तुम्ही मोठ्यानें वाखाणण्यास योग्य होय, आणि वाखाणीतहि असतां.'

ही ऋचा कठिण आहे. उत्तरार्धांत क्रियापद नाहीं आणि 'नभोजुवः' आणि 'रथवते' यांचा अन्वय वाक्यांत लावणें कठिण आहे. सायणानीं सगळ्या ऋचेचें भाष्य कसें केलें आहे तें भाषेखालीं पहा.

'अमरत्वाचे प्रिय राजे हो'='अमृतस्य मन्द्रा राजानः.' ऋ. १०. ९३. ४ यांत 'ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्राः'='ते अमृतत्वाचे प्रिय राजे होत' असें आदित्यांविषयींच म्हटलें आहे तें पहा.

'अनाथ योद्ध्याचें जें हवि'='निरवस्य रथवते यद् राधः.' 'रथवते' ह्या चतुर्थीऐवजीं, षष्ठी असावयाची, पण 'प्रशस्तये' या चतुर्थीच्या साहचर्याकर्षणामुळें तीहि चतुर्थी झाली आहे असें दिसतें.

'[योग्य होय]'='[अर्हथ].' हें येथें अध्याहृत घेतलें पाहिजे.

१४. तर सकळ देव सुवर्णालंकार कानांत असलेलें [आणि] गळ्यांत मणि असलेलें रूप आम्हांला देओत. देदीप्यमान [देव] आमच्या झटिति आलेल्या भाविक स्तुति आम्हां उभयतांवर कृपा करून मान्य करोत.

14. May All the Gods then grant us a person with gold ornaments in the ear and precious stones round the neck. May the brilliant [Gods], out of regard for us both, love our pious praises that come readily.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'धाम'च्या ठिकाणीं 'धाअम' असें म्हणावें लागतें.

१३. हा मंत्र कठीण आहे. आम्हीं केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'देवांनीं असें म्हणावें कीं, हे उपासक दहा चमसांतून हवि घेऊन आम्हांस अर्पण करावयास येत आहेत, त्यापेक्षां हें दहा पेल्यांतील हवि आपण भक्षण करून आनंदित होऊं. इष्टाश्व आणि इष्टरश्मि हे राजे या आमच्या उपासकांपुढें काय करणार आहेत? हे आमचे उपासकच विजयी होऊन मनुष्यांवर अंमल करितील.'

'दोन वेळ पांचपट अन्नें'='द्विः पञ्च अन्ना.' म्हणजे दशविध अन्न=हवि. दहा चमसांत किंवा पेल्यांत घालून अर्पिलेलें.

'इष्टाश्व' आणि 'इष्टरश्मि' हे कोणी मोठे राजे असतील, आणि ते या ऋचेंत सांगितलेल्या उपासकांस उपद्रव करणारे, आणि सर्व जगताला आपल्या अमलांत आणूं इच्छिणारे असे असतीलसें दिसून येतें. पण हीं दोनी नांवें पुनः ऋक्संहितेंत आलेलीं नाहींत; आणि सायणांनीं तीं जरी विशेषनामें मानिलीं आहेत, तरी त्यांविषयीं इतिहास कांहींच सांगितलेला नाहीं.

'हेच'='एते.' म्हणजे हे जे उपासक सांप्रत हवि देत आहेत ते.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत 'यन्तिअन्ना' असें म्हणावें लागतें.

१४. हीहि ऋचा बरीच कठिण आहे. दिलेल्या भाषांतराचा भावार्थः —' सर्व देव आम्हांला कानांत सुवर्णालंकार असलेलें आणि गळ्यांत हिऱ्याचे हार घातलेलें असें रूप (? मूल) देओत. आणि देदीप्यमान (उस्राः) जे सर्व देव, ते मज स्तोत्यावर आणि माझ्या यजमानावर कृपा करून आमच्या भाविक आणि तोंडातून झटकन येणाऱ्या स्तुति ऐकून घेओत.'

'रूप'='अर्णः.' म्हणजे लेकरूं असें सायण म्हणतात. 'अर्णः' याचा त्यांनीं केलेला अक्षरार्थ आम्हीं भाषांतरांत दिला आहे. परंतु 'अर्णः' म्हणजे रूप अशा-

१५. [हे मित्रावरुण हो], मशर्शाराचे चार, [आणि] जयशाली आयवस राजाचे तिघे पोर मला [उपद्रव करितात]. [तर] हे मित्रावरुण हो, तुमचा विशाळ आकाराचा [आणि] सुखकारक प्रभावान् रथ सूर्याच्या [रथा]प्रमाणें प्रकाशत येओ.

15. The four boys of Mas'ars'âra [and] the three [boys] of the victorious King Âyavasa [harass] me. May [therefore], O Mitra and Varuṇa, your chariot of vast magnitude [and] of delightful rays, come shining, like [that] of the sun.

१५. हें सूक्त येथें संपलें. ऋषीच्या मनांत प्रसंगास अनुलक्षून जें मागावयाचें आहे तें आतां यांत मागितलें आहे. तें हें: 'मशर्शार नांवाच्या राजाचे चार पोरगे, आणि सर्वांस जिंकणारा जो आयवस राजा त्याचे तिघे पोर, असे सात जण मला उपद्रव देत आहेत. तर हे मित्रावरुण हो, तुम्ही आपल्या विशाळ आणि शांत प्रभेच्या रथांत बसून त्यांच्या शासनासाठीं इकडे या.'

मशर्शार आणि आयवस यांविषयीं कांहीं इतिहास ठाऊक नाहीं. हीं नांवें सुद्धा पुनः ऋक्संहितेंत आलेलीं नाहींत.

वृत्तासाठीं चवथा चरण 'स्यूमगभस्तिः सूअरो न अद्यौत्' असा म्हटला पाहिजे.

सूक्तम् १२३.

दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान् ऋषिः। उषा देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः।
कृष्णादुदस्थादर्या३विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय॥ १॥

पृथुः। रथः। दक्षिणायाः। अयोजि। आ। एनम्। देवासः। अमृतासः। अस्थुः।
कृष्णात्। उत्। अस्थात्। अर्या। विऽहायाः। चिकित्सन्ती। मानुषाय। क्षयाय॥ १॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री।
उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ॥ २॥

पूर्वा। विश्वस्मात्। भुवनात्। अबोधि। जयन्ती। वाजम्। बृहती। सनुत्री।
उच्चा। वि। अख्यत्। युवतिः। पुनःऽभूः। आ। उषाः। अगन्। प्रथमा। पूर्वऽहूतौ॥ २॥

भाषायाम्.

१. दक्षिणायाः (=दक्षिणाया गोरिव दात्र्याः=उषसः) पृथू रथः (=विस्तीर्णो रथः) अयोजि (=अश्वयुक्तोभूत्)। एनं [रथम्] अमृतासः देवासः (=अमृता देवाः=मरणरहिता देवा) आ अस्थुः (=आरूढवन्तः)। अर्या (=पूजनीया) विहायाः (=महती) [उषा] मानुषाय क्षयाय चिकित्सन्ती (=मनुष्याणां वसतये प्रकाशितुम् इच्छन्ती सती) कृष्णाद् उद् अस्थात् (=नैशात् तमस उदितवती) [पश्य पश्य]॥

२. वाजं जयन्ती (=संग्रामेषु धनं जयन्ती) बृहती (=महती) सनुत्री (=दात्री) [एतादृश्युषा] विश्वस्माद् भुवनात् (=सर्वस्माद् भूतजातात्) पूर्वा (=प्रथमा) अबोधि (=जागृताभूत्)। पुनर्भूः (=पुनःपुनः=प्रतिदिनं जायमाना) युवतिः (=तरुणी) [सा] उच्चा व्यख्यत् (=उच्चैः प्रकाशितवती=उच्चैः स्वकिरणान् प्रक्षिप्तवती)। उषाः पूर्वहूतौ (=प्रभातकाले कृत आह्वाने=प्रभातकाले कृतायां देवोपासनायां) प्रथमा (=सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वा) आ अगन् (=आगतवती) [पश्य पश्य]॥

३. हे देदीप्यमान सुजात उषे, ज्यापेक्षां तूं आज मर्त्यजनांत [आम्हां] मनुष्यांला सौभाग्य वांटून देत आहेस, त्यापेक्षां गृहमित्र सविता देव, आम्ही पापरहित आहों असें सूर्याला सांगे असें तूं कर.

3. Inasmuch as thou, O brilliant [and] high-born Ushas, art giving away good luck to [us] men among mortals today, so may brilliant Savitâ, the household friend, [through thee] recommend us to Sûrya as being sinless.

३. भावार्थः–' हे उषे, तूं आज उगवून सर्वां आम्हांस आपला प्रकाश दाखवून सुखी करीत आहेस. तर इतका तुझा अनुग्रह आहे, त्यापेक्षां तूं सवित्या देवाला सांग की, आम्हीं अपाप आहों, आणि तसें सांगून त्याजकडून सूर्याला इकडे आणीव; तसें तूं न करशील तर कदाचित् सूर्य तूं नित्य आणितेस तो आज येणार नाहीं.'

' ज्यापेक्षां—त्यापेक्षां'='यद्—अत्र.' म्हणजे ' ज्यापेक्षां तूं आम्हां अनाथ मर्त्यांवर इतकी कृपा करितेस, आणि उगवून सुखी करितेस, त्यापेक्षां तूं सूर्याला घेऊन येण्याचा अनुग्रह करशील अशी आमची प्रार्थना आहे,' असें तात्पर्य.

' सुजात '=' सुजाते.' म्हणजे मोठ्या कुळांत जन्मल्याप्रमाणें उदार आणि थोर मनाची आणि दीनांवर उपकार करणारी, असा भावार्थ.

' सौभाग्य '=' भागम्.' म्हणजे प्रकाशरूपी, आणि प्रकाशापासून जो आनंद आणि भयरहितता हीं प्राप्त होतात तद्रूपी सौभाग्य.

या ऋचेंत केलेल्या प्रार्थनेच्या शब्दांवरून सविता आणि सूर्य हे निराळे असे दिसतात. सविता म्हणजे सूर्यावरची अधिकारिणी देवता, आणि सूर्य म्हणजे जो प्रकाशमान गोल तो, असा भेद बहुतकरून विवक्षित असतो.

वृत्तानुरोधेंकरून दुसऱ्या पादांत 'मर्तिअत्रा ' आणि चवथ्यांत ' सूरिआय' असें म्हटलें पाहिजे.

४. प्रतिदिनीं [निरनिराळीं] रूपें धारण करणारी सुंदर [उषा] प्रत्येक घरीं जाते. उदार देदीप्यमान उषा नित्य येत असते, [आणि] हविरन्नांचा पहिला पहिला भाग सेवन करीत असते.

4. Fair [Ushas] goes to every house, each day assuming new forms. Bounteous and fair Ushas comes daily [and] enjoys the first of every offering.

५. हे मधुरवचने उषे, भगाची स्वसा [आणि] वरुणाची बहीण [अशी जी] तूं, [ती] सर्वांच्या अगोदर स्तविली जा. जो [कोण] उपद्रव करणारा [होय], तो मागें हटो, त्याला [आम्ही] [तुज] उषेचें साहाय्य घेऊन [तुझ्या] रथाच्या योगानें जिंकूं [असें कर].

5. Sister of Bhaga [and] sister of Varuna, O sweet-voiced Ushas, be thou praised first. May he, who is the doer of evil, remain behind; may we conquer him with [thy] chariot through thee the liberal [Ushas].

४. 'उषा नित्य ताजीं रूपें घेऊन प्रत्येक घरीं येते, आणि ती नित्य येते, आणि देवांला अर्पण करावयाचीं जीं हव्यें, त्यांचे उत्तम उत्तम भाग सेवन करिते, कारण ती सर्वांच्या अगोदर येत असते.'

'उदार'=' सिषासन्ती.' अथवा हविरन्न भक्षण्याची इच्छा करणारी, भक्षूं इच्छिणारी, असाहि अर्थ चांगला संभवतो.

'पहिला पहिला भाग'=' अग्रम् अग्रम्.' कारण कीं उषा सर्वांच्या अगोदर मोठ्या पहाटेला येत असते.

[illegible] 'भाति अग्र' असें पहिल्या [illegible] पाहावें.

५. 'हे मधुर भाषणारे उषे, भग देवाची आणि वरुण देवाची बहीण अशी जी तूं, ती सर्व देवांच्या अगोदर आमचीं स्तवनें स्वीकारून घे. आमचें वाईट करणारा जो कोण असेल, तो मागें पडो, आणि उषेच्या साहाय्यानें आम्ही त्याला जिंकूं असें होओ,' असा भावार्थ.

भग आणि वरुण यांची बहीण असें उषेला म्हणण्याचें कारण उघड आहे. भग आणि वरुण हे दोघेहि सूर्याच्या पोटीं जन्मलेले होत आणि उषा सुद्धा सूर्याची कन्यका होय. सू. ४८ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा. भग म्हणजे सूर्यरूपीच देव. वरुण म्हणजे रात्रिरूप देव. भग याविषयीं सू. १४ मं. ३, सू. ४४

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥
अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति ।
परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।
अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥
सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊम् इति । श्वः । दीर्घम् । सचन्ते । वरुणस्य । धाम ।
अनवद्याः । त्रिंशतम् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [अह्नोः =अहोरात्रयोः=राज्युषसोर्मध्ये] अन्यत् (=एकं=रात्रिरूपम्) अप एति (=अपगच्छति) अन्यत् (=अपरम्=उषोरूपम्) अभि एति (=आभिमुख्येन गच्छति=आगच्छति) । [एवं सत्यपि] विषुरूपे (=भिन्नरूपे=कृष्णशुक्लवर्णयुक्तत्वेन नानाविधस्वरूपे) अहनी (=राज्युषसौ) सं चरेते (=सहैव चरतः=एकत्रैव तिष्ठतः) । परिक्षितोः (=पर्यायेण वसतो राज्युषसोर्मध्ये) अन्या (=रात्रिस्) तमः (=अन्धकारं) गुहा (=गुहायां=गुहासदृशेषु सर्वेषु स्थलेषु) अकः (=करोति=स्थापयति) [अन्या] उषाः शोशुचता (=अत्यन्तं दीप्तिमता) रथेन अद्यौत् (=प्रकाशते=सर्वान् भावान् प्रकाशयति) ॥

८. [नानाप्रदेशेषु प्रकाशमानाः सर्वा अपि उषसः] अद्य सदृशीः (=सदृश्यः [illegible] परस्परमेकरूपा एव) [भवन्ति] उ (=उत=अपि च) श्वः (=अपरस्मिन् [illegible] आगामिनि दिनेपि) सदृशीः इत् (=सदृश्य एव) [भविष्यन्ति] । [उषसः] वरुणस्य (=राज्यभिमानिनो देवस्य) दीर्घं धाम (=विषयं पन्थानं) सचन्ते ([illegible] =अनुगच्छन्ति) । अनवद्याः (=दोषरहिताः) [उषसः] एकैका [illegible] नानि [इति वेगेन] सद्यः (=एकस्मिन्नेव दिने) क्रतुं ([illegible] वरुणस्य प्रदेशं) परि यन्ति (=परितो गच्छन्ति=[illegible]) ॥

९. दिवसाचें प्रथमचें दर्शन जाणणारी अशी जी प्रकाशणारी गौरवर्णी उषा, ती काळ्या [अंधकारां]तून जन्मते आहे पहा. तरुण [उषा], उपासनेच्या कामाला बाध आणीत नाहीं; तर प्रतिदिवसीं [आमच्या] घरीं येत असते.

9. Knowing the first appearance of day, fair Ushas is born shiningly out of darkness. She fails not the law of the truthful rite, coming to the house from day to day.

वृत्तासाठीं पहिला चरण 'अपान्यदेति अभि अन्यदेति' असा म्हणावा लागतो.

८. 'निरनिराळ्या देशांत उगवणाऱ्या ज्या उषा त्या जशा आज एकमेकींसारिख्याच आहेत, तशाच उद्यांहि एकमेकींसारिख्याच असणार. आकाशाच्या पोकळीमधून पसरलेला जो वरुणाचा (अंधाराच्या देवतेचा) मार्ग, त्या मार्गानें ह्या उषा प्रदक्षिणा करितात. कोणत्या तरी एका ठिकाणीं उषा उगवली म्हणजे, तिचा प्रकाश तीस योजनेंपर्यंत पडतो. तेथून दुसरीं तीस योजनेंपर्यंत दुसरी उषा उगवते; तेथून पुनः तिसरीं तीस योजनेंपर्यंत तिसरी उषा. तर प्रत्येक उषा तीस योजनें याप्रमाणें ह्या सर्व उषा मिळून महाबल वरुणाच्या मार्गानें प्रदक्षिणा करितात' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

'वरुणच्या लांब मार्गानें'=' दीर्घं वरुणस्य धाम.' जसा सूर्य आकाशांत [illegible]ताली पूर्वेकडून पश्चिमेकडेस [illegible] करितो, तसा वरुण म्हणजे [illegible] जो देव, तोहि प्रदक्षिणा करितो [illegible] आहे. तर ज्या मार्गानें [illegible] करितो त्याच मार्गानें उषाहि प्रदक्षिणा करितात असें ऋषि म्हणतो. सूर्याच्या मार्गानें असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें, पण सूर्याच्या मागून उषा जाते असें दिसत नाहीं, वरुणाच्या (रात्रीच्या) मागून जाते असें दिसतें, म्हणून वरुणाच्या मार्गानें असें म्हटलें आहे.

'एकेक तीस तीस योजनें याप्रमाणें'=' त्रिंशतं योजनानि एकैका.' 'योजन' म्हणजे किती अंतर घ्यावयाचें तें समजत नाहीं. अंतरवाचक 'योजन' शब्द ज्यांत आला आहे, तीं स्थळें सर्व वाचून पहातां, योजन म्हणजे किती अंतर वेदाच्या वेळीं समजत त्याचा निर्णय होत नाहीं.

'निर्दोषी'= 'अनवद्याः.' म्हणजे शुद्ध कांतीच्या. ज्यांच्या अंगाला कशाचाच डाग नाहीं त्या. 'सुंदर' इतकाच पर्यवसानीं अर्थ आहे.

'प्रबळ [वरुणा]च्या सभोंताली '= 'क्रतुं परि.' 'क्रतु' हें विशेषण 'प्रबळ,' 'समर्थ' या अर्थी निरनिराळ्या देवांस ऋक्संहितेंत लाविलेलें आढळतें.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या आणि चवथ्या चरणाच्या मध्यें 'योजनानि एकैका' असें निरनिराळें वाचलें पाहिजे.

[illegible] भाग [[illegible] होतो हें जसें एकाचा पु-

१०. हे देवी, तूं देवांला भजणाऱ्या [जना]प्रत [एकाद्या] तरुणीप्रमाणें [आपले] अवयव स्पष्टपणें प्रगट करीत करीत येत असतेस. तेजस्वी [अशी जी तूं, ती] सुंदर रीतीनें हास्य करून [आपले] स्तनावयव [एकाद्या] तरुणी[प्रमाणें] उघडे करून दाखवीत असतेस.

10. Proudly manifesting thy person like a young damsel thou comest, O goddess, to the man who worships the gods. Smiling beautifully like a young woman thou, bright Ushas, dost exhibit [thy] breasts.

हकामांत दक्ष असलेल्या तरुणीला ठाऊक असतें, तसें हिला ठाऊक असतें. आणि ही गौरवर्ण उषा काळ्या अंधारांतून प्रकाशत प्रकाशत येते. आणि जशी एकादी तरुण स्त्री उपासनकर्माला व्यत्यय येऊं नये म्हणून मोठ्या पहांटेस उठून सर्व सिद्धता करिते, तशी उषा सर्व सिद्धता करण्यासाठीं पहांटेस सर्वांचे घरीं येते; त्यामुळें उपासनेचें कर्म वेळच्या वेळेवर होत असतें, त्याला प्रत्यवाय येत नाहीं.

'दिवसाचें प्रथम दर्शन'='अह्नः प्रथमस्य नाम.' अक्षरार्थ 'प्रथम दिवसाचें दर्शन' असा आहे. कोमळ प्रकाश जो मोठ्या पहांटेला फांकूं लागतो, तो विवक्षित आहे.

'बाध आणीत नाहीं'='न मिनाति.' ऋ. ७. ७६. ५ याजवरील भाष्यांत 'मिनन्ति' शब्दाचा अर्थ काय केला आहे पहा.

'घरीं येत असते'='निष्कृतम् आचरन्ती.' 'निष्कृत' शब्दाविषयीं ऋ. ९. १५. १; ९. ६१. २५; ९. ६४. १५; ९. ६९. ४ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. आणि 'येत असते' असा जो 'आचरन्ती' याचा अर्थ केला आहे, त्याविषयीं ऋ. १०. ३५. ६ (उषसः आ चरन्तु=आगच्छन्तु) याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तानुरोधेंकरून प्रथम चरणांत 'जानती अह्नः' असें संधिव्यस्त वाचावें लागतें.

१०. 'देवभजक जे लोक असतील, त्यांजपुढें तूं एकाद्या सुंदरांगी स्त्रीप्रमाणें येऊन उभी राहतेस; त्यांजपुढें तूं तरुण स्त्रीप्रमाणें आपले अवयव हांसत हांसत थोडथोडे प्रगट करीत असतेस.'

'देवांला भजणाऱ्या [जना]प्रत'='देवम् इयक्षमाणम्.' अथवा दीप्तिमान् (देवम्) उपासक जनाप्रत असाहि अर्थ होऊं शकेल.

११. [एकाद्या] आईनें न्हाऊं घातलेल्या, [आणि] [तेणें- करून] सुशोभित दिसणाऱ्या तरुणीप्रमाणें [तूं आपली] अंग[शोभा] [जनांस] दिसावी म्हणून प्रगट करितेस. [तर] हे उषे, सौभाग्यवती [जी] तूं, [ती] दूरवर प्रकाश, [अशी] कीं दुसऱ्या उषा [तुझी] बरोबरी करूं शकणार नाहींत.

11. Like a young damsel, bathed by her mother and decorated [with ornaments], thou dost exhibit [thy] person that it may shine. Shine thou auspicious one, O Ushas, far and wide, so that other Ushases may never equal thee.

'आपले अवयव स्पष्टपणें प्रगट करीत करीत'=' तन्वा शाशदाना.' अक्षरशः अर्थ, 'शरीरानें अतिस्पष्टता पावलेली' अशी तूं. म्हणजे जिचे अवयव टटतटून जणूं बाहेर फुटले आहेत अशी जी तूं, ती.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरण 'कन्या इव तनुआ शाशदाना' असा म्हटला पाहिजे.

११. एकादी तरुण कन्या आईनें न्हाऊं घातली, आणि अलंकारांनीं शोभविली, म्हणजे जशी शोभते, तशी तूं शोभतेस, आणि लोकांनीं तुझें सुंदर स्वरूप पहावें म्हणून तूं तें प्रगट करितेस. तर हे उषे, तूं दूरवर प्रकाशून अंधकाराला हाकून लाव, कीं जेणेंकरून आजपर्यंत होऊन गेलेल्या आणि पुढें येणाऱ्या उषा तुझी बरोबरी करूं शकणार नाहींत.'

'दिसावी म्हणून'=' दृशे.' अक्षरार्थ दिसण्यासाठीं इतका आहे.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'आविस्तनुअं' आणि तिसऱ्यांत 'वि उच्छ' असें वाचलें पाहिजे.

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्वि॒श्ववा॑रा॒ यत॑माना र॒श्मिभि॒ः सूर्य॑स्य ।
परा॑ च॒ यन्ति॒ पुन॒रा च॑ यन्ति भ॒द्रा नाम॒ वह॑माना उ॒षास॑ः ॥१२

अश्व॑ऽवतीः । गोऽम॑तीः । वि॒श्वऽवा॑राः । यत॑मानाः । र॒श्मिऽभि॑ः । सूर्य॑स्य ।
परा॑ । च॒ । यन्ति॑ । पुन॑ः । आ । च॒ । यन्ति॒ । भ॒द्रा । नाम॑ । वह॑मानाः । उ॒षस॑ः ॥ १२ ॥

यथा न प्राप्नुवन्ति त्वं तथा व्युच्छ) ॥

मातृमृष्टेत्यत्र मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता...... । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्यन्तं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१२. अश्वावतीः (=अश्ववत्यः=अनेकैरश्वैरुपेता) गोमतीः (=गोभिः संपन्ना) विश्ववाराः (=विश्वैर्वरणीयाः=सकलप्रियाः) सूर्यस्य रश्मिभिः (=किरणैर्) यतमानाः (=संगच्छमानाश्च) [इत्येतादृश्य] उषसः भद्रा नाम वहमानाः (=भद्राणि कल्याणानि नाम नामानि रूपाणि धारयन्त्यः) [सत्यः] परा च यन्ति पुनरा च यन्ति (=परागच्छन्ति पुनरागच्छन्ति च) ॥

सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमाना इत्यत्र सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयतनमविरुद्धम् । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । इति सायणः ॥

ऋतस्य॑ र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑माना भ॒द्रंभ॑द्रं॒ क्रतु॑म॒स्मासु॑ धेहि ।
उषो॑ नो अ॒द्य सु॒हवा॒ व्यु॑च्छा॒स्मासु॒ रायो॑ म॒घव॑त्सु च स्युः १३॥६

ऋ॒तस्य॑ । र॒श्मिम् । अ॒नु॒ऽयच्छ॑माना । भ॒द्रम्ऽभ॑द्रम् । क्रतु॑म् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि॒ ।

उष॑ः । नः॒ । अ॒द्य । सु॒ऽहवा॑ । वि । उ॒च्छ॒ । अ॒स्मासु॑ । राय॑ः । म॒घव॑त्ऽसु । च॒ । स्यु॒रिति॑ स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१३. ऋतस्य (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य=यज्ञादिरूपाया उपासनाया) रश्मिम् अनुयच्छमाना (=प्रग्रहं धारयन्ती=फलजनकमार्गेण यज्ञादिरूपामुपासनामस्माभिः कारयन्ती) [त्वम्] अस्मासु भद्रंभद्रं (=तत्तत्कल्याणं=सर्वं कल्याणं) क्रतुं (=प्रज्ञां=कर्मविषयां बुद्धिं) धेहि (=स्थापय)। हे उषः, सुहवा (=शोभनाह्वाना=सुखेनाहूयमाना=आह्वानसुलभा) [त्वम्] अद्य (=अस्मिन् दिने) नः (=अस्मदर्थं) वि उच्छ (=विविधं=विस्तीर्णं यथा भवति तथा विवासय=तमो निवारय=प्रकाशस्व) [अपि च] अस्मासु [स्तोतृषु] मघवत्सु (=हविर्लक्षणधनयुक्तेषु=यजमानेषु) च रायः (=संपदः) स्युः (=यथा भवेयुरस्त्वं तथा कुरु)॥

ऋतस्य रश्मिम् अनुयच्छमानेत्यत्र ऋतस्य सत्यभूतस्य रश्मिं रश्मीन् अनुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वम्......। हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः। बहुविधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः। इति सायणः॥

सूक्त १२४.

ऋषि–दीर्घतमा याचा पुत्र कक्षीवान् (पूर्वसूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता–उषा. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. उषा उजेडत [येत आहे]. अग्नि प्रज्वलित केला आहे; आणि नुक्ताच उगवणारा सूर्य आपलें तेज विस्तीर्ण प्रदेशीं उंच फेकीत आहे. आणि या प्रसंगीं देदीप्यमान सवित्यानें आम्हांला, द्विपदांला, आणि चतुष्पदांला लवकर आपापल्या कामीं जाण्यासाठीं अंधकारांतून मुक्त केलें आहे.

HYMN 124.

To *Ushas.* By *Kakshîvân*, the son of *Dîrghatamas* (author of the previous hymn). Metre—*Trishṭubh.*

1. Ushas [is come] dawning. Agni being kindled, the sun has sent forth its light on high. Now divine Savitâ has brought us forth [from darkness]—us, the bipeds and the quadrupeds, that we may quickly go to our work.

---

१. हेंहि सूक्त कक्षीवान् ऋषीचेंच असून उषेविषयींच आहे. परंतु या पहिल्या मंत्रांत केवळ उषःकाळाचें वर्णन नसतां, प्रातःकाळाचें वर्णन आहे. ऋषि प्रातःकाळाला अनुलक्षून म्हणतोः–'उषा प्रकाशत प्रकाशत उगवली आहे. आम्हीं आपले अग्नि पेटविले आहेत. सूर्य आपले बालकिरण क्षितिजाच्या खालूनच अंतरिक्षाच्या अत्युच्च प्रदेशीं फेकीत आहे. आणि आम्हीं आणि सर्व द्विपद सृष्टीनें आणि चतुष्पाद सृष्टीनें लवकर उठून आपआपल्या कामीं जावें म्हणून, सवित्यानें आम्हां सर्वांला अंधकारांतून मुक्त करून पुनर्जन्म जणुं दिलें आहे.'

'विस्तीर्ण प्रदेशीं उंच फेकीत आहे' =' उर्विया अश्रेत्.' म्हणजे संकुचित करून पूर्वीं धरीत होता, तसें आतां करीत नाहीं, तर दूर पसरून धरीत आहे.

सायणांनीं वेगळा अर्थ केला आहे तो भाषेखालीं उतरून घेतला आहे.

'अंधकारांतून मुक्त केलें आहे'= 'प्रासावीत्.' अक्षरशः '[पुनः] उत्पन्न केले आहेत,' रात्रीं जणुं नाहींसे झालों होतों त्या आम्हांला पुनः जन्मास आणिलें आहे.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत 'नु अर्थम्' असें वेगळें वाचलें पाहिजे.

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।
ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः ।
वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । सम-
ना । पुरस्तात् ।
ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः ।
मिनाति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. दैव्यानि व्रतानि (=देवसंबन्धीनि कर्माणि) अमिनती (=अहिंसन्ती=परिपालयन्ती) मनुष्या युगानि (=मनुष्याणि=मनुष्याणाम् आयूंषि) प्रमिनती (=हिंसन्ती=क्षपयन्ती) [अपि च] ईयुषीणां (=गतवतीनां) शश्वतीनाम् (=असंख्यातानाम्) उपमा (=समीपतमा) आयतीनाम् (=आगामिनीनां) प्रथमा [एषा] उषाः वि अद्यौत् (=विशेषेण प्रकाशितवती पश्य पश्य) ॥

३. ज्योतिर्वसाना (=ज्योतीरूपं वस्त्रं परिदधाना) दिवो दुहिता (=द्युरूपस्य देवस्य दुहितृभूता) एषा [उषाः] समना (=समानकाले=यो यस्मिन्काले दर्शि तस्मिन्नेव काले) पुरस्तात् (=पूर्वस्यां दिशि) प्रत्यदर्शि (=पुनरपि दृश्यते पश्य पश्य)। [सा] प्रजानतीव (=काचिद् गन्तव्यान् प्रदेशान् प्रकर्षेण जानती यथा तथा) [इयम्] ऋतस्य पन्थां (=सत्यभूतस्य आदित्यस्य सवितुर्वरुणस्य वा मार्गम्) अनु[लक्ष्य] साधु (=सुष्ठु) एति (=गच्छति)। दिशो न मिनाति (=दिशो न बाधते=पूर्वदिगन्यदिशि दर्शनादिशां वैपरीत्यं यथा स्यात्तथा न करोति अपि तु दिशां परस्परसंबन्धो यथा यथायथं शिष्येत तथैव चरति) ॥

समनेत्यत्र समना सम्यग्मनयित्री चेष्टयित्री । ...... । यद्वा सह युगपदेव प्रत्यतेव बुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी प्रत-

४. [ही पहा उषा] आदित्याच्या वक्षःस्थळाप्रमाणें जवळ दिसत आहे. हिणें नोध्याप्रमाणें [आपलीं] प्रिय [तेजें] प्रगट केलीं आहेत. निजलेल्यांस स्वयंपाकिणीप्रमाणें जागे करणारी, [आणि] पुनःपुनः येणाऱ्यांमध्यें अतिनियमितपणें येणारी [ही उषा] आली आहे [पहा].

4. She has exhibited herself near like the breast of the sun. She has manifested [her] beloved [splendors] like Nodhas. Waking those that are asleep even as a cook, [Ushas], the most unfailing of those that have come, has appeared.

' दिशांला बाध आणीत नाहीं '= ' न दिशो मिनाति.' उषा आणि सूर्य अथवा त्यांजसारिखे जे प्रकाशमान तारे इत्यादि, ते जर भलत्याच दिशेला उगवतील आणि भलत्याच दिशेनें जातील तर सर्व दिशांचा भंग होईल यांत संशय नाहीं.

' आदित्याच्या मार्गानें '=' ऋतस्य पन्थाम्. ' हा अर्थ सायणांस अनुसरून दिला आहे. अक्षरशः अर्थ ' सत्याच्या मार्गानें ' इतकाच होतो, आणि हे शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत; त्यांचा सायणाचार्य प्रायः 'सत्यभूत जो यज्ञ त्याच्या मार्गानें' असा अर्थ करीत असतात. पण प्रस्तुत मंत्रांत आणि ऋ.५. ८०. ४ यांतहि हाच उत्तरार्ध आला आहे त्या ठिकाणीं ते 'ऋतस्य पन्थाम्' म्हणजे आदित्याच्या (सूर्याच्या) मार्गानें असें भाष्य करितात; आणि वाक्यसंदर्भाकडे पाहतां तसें करणें इष्ट आहे इतकेंच नाहीं, पण केल्याशिवाय योग्य निर्वाह दिसत नाहीं. आणि सविता, वरुण, अर्यमा, सूर्य हे ज्या मार्गानें यज्ञाप्रत (=ऋतं प्रति) येतात, तो 'ऋतस्य पन्थाः' अशी व्युत्पत्ति चांगली संभवते. शिवाय सू. १२३ मं. ८ यांत ' दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ' असें म्हटलें आहे त्याचेंहि तात्पर्य ' ऋतस्य पन्थाम् अनु एति साधु ' याच्या सारिखेंच आहे.

वृत्तासाठीं ' ऋतस्य पन्थामनु एति साधु ' असा तिसरा चरण वाचला पाहिजे.

४. या मंत्राचा पूर्वार्ध दुर्बोध आहे. भाषार्थ तर उघड आहे; पण पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांत ज्या उपमा दिल्या आहेत, त्या उघड नाहींत. आदित्याच्या वक्षःस्थलाप्रमाणें उषा प्रगट होत आहे हें नीट जुळत नाहीं; आणि नोधा कवि याजप्रमाणें आपली तेजें उषेनें प्रगट केलीं, हें तर अगदीच जुळत

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥ ७॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानाम् ।
जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्राऽइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. अभ्रातेव गर्तारुगिव (=अभ्राता=भ्रातृहीना न्यायाधिष्ठितस्थानमारूढा राज्ञीव) धनानां सनये (=द्रव्याणां दानाय=द्रव्यं दातुं) प्रतीची पुंसः एति (=स्वस्थानान्निवृत्ता परपुरुषाभिमुखा सत्यायाति) । सुवासाः (=शोभनवसना) उशती (=कामयमाना) जाया पत्ये इव (=भार्या यथा पत्युः समक्षं तथा) हस्रा इव (=हसन्ती सती) अप्सः नि रिणीते (=रूपं नितरां गमयति=स्वावयवान् प्रकाशयति) ॥

सायणस्तु पूर्वार्धमस्या अन्यथा व्याख्यातवान् । तदेवम् । अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितॄनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम । कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिद्धतभर्तृका योषिद्धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् ।......अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभस्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र याऽपुत्रा याऽपतिका साऽऽरोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते । नि० ३. ५ । इति [illegible] ॥

७. [एकाद्या] भ्रातृहीन [राणी]प्रमाणें [ही उषा] द्रव्यें देण्यासाठीं सिंहासनारूढ [होऊन] [पर] पुरुषांसमोर येत आहे. सुंदर वस्त्रें नेसलेली कामातुर जाया [आपल्या] नवऱ्यापुढें [आपले अवयव उघडे करिते, तशी] [ही] उषा हांसत हांसत [आपलें] रूप उघडें करीत आहे पहा.

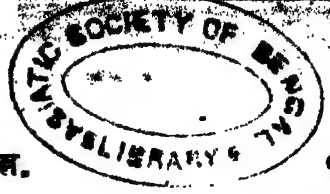
7. Like a brotherless [queen] [Ushas] is coming into the presence of strangers mounted on the throne, to distribute wealth. Ushas is smilingly exhibiting [her] beauty as a welldressed loving wife before [her] husband.

---

७. 'जशी एकादी भाऊबंद नसलेली राणी सिंहासनावर बसून लोकांचे न्याय तोडून, ज्याला माल देणें योग्य असेल त्याला देण्याकरितां सभेंत येते, त्याप्रमाणें जनांला धन देण्याकरितां ही उषा येत आहे. अथवा जशी एकादी उत्तम वस्त्रालंकार घातलेली स्त्री आपले अवयव आपल्या पतीच्या पुढें थोडथोडे उघडे करीत येते, तशी ही उषा हांसत हांसत आपलें रूप उघडें करून येत आहे पहा.'

या ऋचेचा पूर्वार्ध जरा दुर्बोध आहे. फार जुन्या काळांच्या रीतिभातींला अनुलक्षून उपमा दिली आहे, आणि त्या रीतिभाती आतां बदलल्या आहेत त्यामुळें दुर्बोधत्व आलें आहे. सायणांनीं यास्कास अनुसरून निराळाच अर्थ केला आहे, तो भाषेखालीं पहा.

'सिंहासनारूढ'=' गर्तारुक्.' 'गर्त' शब्दाचा अर्थ सायणांनीं बहुतकरून सर्वत्र 'रथ' असा केला आहे. तेव्हां रथारूढ होऊन धन मिळविण्याकरितां परपुरुषांसमोर लढाईत जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें ही येत आहे, असा कदाचित् एक अर्थ संभवतो.

८. [धाकटी] वहीण थोरल्या [वहिणी]करितां जागा मोकळी करीत आहे, आणि तिला पाहिल्याबरोबर जणुं आपण निघून जात आहे. सूर्याच्या किरणांबरोबर प्रकाशणारी उषा, संकेतस्थळीं जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें, आपलें तेज प्रगट करीत आहे.

९. या येऊन गेलेल्या भगिनींतून प्रतिदिनीं पुढची [वहीण] पूर्वील [वहिणी]च्या मागून येत असते. आतां ज्या नव्या उषा, त्या निरभ्रमुख [होऊन] पुराण [उषां]प्रमाणें आम्हांकरितां संपत्ति आणून प्रकाशोत.

8. The [younger] sister has vacated the abode for her elder sister, and, as if seeing her, departs. Dawning with the rays of the sun, Ushas, like one going to a rendezvous, is decorating herself.

9. Of those past sisters each succeeding one has daily come after an elder one. Now may these future Ushases shine brightly for us with wealth like the old ones.

---

८. 'रात्र आणि उषा या दोघी वहिणी; त्यांतून रात्र धाकटी, उषा मोठी. मोठ्या वहिणीकरितां धाकटी जणुं अंतरिक्षस्थान सोडून जात आहे, आणि मोठी वहीण येतांच आपण तिला पाहिल्याबरोबर जणुं निघून जात आहे. आणि ही उषा सूर्याच्या किरणांबरोबर प्रकाशणारी, एकाद्या अभिसारिकेप्रमाणें, आपलें शरीर सुशोभित करून प्रगट करीत आहे.'

'जागा मोकळी करीत आहे'= 'योनिम् अरैक्' सू. ११३ मं. १ आणि टीप पहा.

'संकेतस्थळीं जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें'= 'समनगा इव.' या शब्दांचा अर्थ संदिग्ध आहे, आणि सायणांनीं तरी निश्चयानें केलेला नाहीं.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'अपैति अस्याः प्रतिचक्ष्यइव' असें, आणि तिसऱ्यांत 'वि उच्छन्ती रश्मिभिः सूरिअस्य' आणि चवथ्यांत 'अञ्जि अङ्क्ते' असें वाचावें लागतें.

९. 'आजपर्यंत ज्या उषा होऊन गेल्या, त्यांतून प्रत्येक नवी उषा एका जुन्या उषेच्या मागून येऊन प्रतिदिनीं गेली. आतां यापुढें ज्या येणार आहेत, त्या सर्व उषा निर्मळ अंतरिक्षांत आम्हांकरितां जुन्या उषांप्रमाणेंच प्रकाशून आ-

१०. हे उदार उषे, तूं दात्यांला जागे कर. कृपण जन जागे न होतां तसेच निजोत. हे उदार [उषे], हविर्दात्या जनांसाठीं तूं धनसंपत्ति घेऊन ये आणि प्रकाश. हे मधुरवचने उषे, म्हातारपण आणणारी तूं स्तोत्यासाठींहि धनसंपत्तीनिशीं प्रकाश.

10. Awaken the liberal sacrificers, O bounteous Ushas. Let the unsacrificing misers sleep unawakened. Shine thou, O bounteous one, with riches for the liberal givers of oblations, shine thou the cause of old age, with riches for the poet, O thou inspirer of sweet voices!

पुढें येणाऱ्या उषा त्या.

'संपत्ति आणून प्रकाशोत '=' रेवत् उच्छन्तु.' म्हणजे प्रकाशोत आणि आम्हांला संपत्ति आणोत. जेणेंकरून आमचें कल्याण होईल असें त्यांचें दर्शन आम्हांला होओ असें तात्पर्य.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'अभि एति ' असें वाचावें लागतें.

१०. 'हे धनवती उषे, तुला जे उदारपणें हवि देऊन तृप्त करितात, त्यांस तूं जागे कर; जे हवि देत नाहींत आणि कृपण राहतात, ते तसेच निजूं दे, त्यांस तूं उठवूं नको. तूं यजमानांला आणि मजसारिख्या स्तोत्यांला धन घेऊन ये आणि प्रकाश ' असा भावार्थ.

' निजोत '=' ससन्तु.' म्हणजे ' निजलेले तसेच मरोत ' असा भावार्थ आहे असें सायण म्हणतात तें संभवतें.

' म्हातारपण आणणारी '=' जरयन्ती.' हें येथें केवळ सहजोक्तिदर्शक विशेषण आहे, हेतुदर्शक नाहीं.

' स्तोत्यासाठींहि '=' स्तोत्रे.' येथें हवि देणारे यजमान, आणि स्तोत्रें रचून यजमानासाठीं म्हणणारे कवि अथवा ऋषि, हे वेगळे जाणविले आहेत. हे जे ऋषि, त्यांचीच संतति मागाहून ब्राह्मणाची जात होऊन बसली.

वृत्तासाठीं ' मघोनि । अबुध्यमानाः' असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकम् ।
वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्क्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।
वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहम्ऽगृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।
अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. इयं युवतिः (=तरुणी=नित्ययौवनोषाः) पुरस्तात् (=पूर्वस्यां दिशि) अवाश्वैत् (=अत्यर्थमागच्छति)। [सा] अरुणानाम् (=आरक्तवर्णानां) गवाम् अनीकं (=समूहं) युङ्क्ते (=स्वरथे योजयति)। नूनम् (=अधुना) [सा] वि (=विशिष्टं=सर्वत्र) उच्छात् (=प्रकाशताम्)। केतुः (=तस्यास्तेजः) प्र असति (=प्रास्तु=प्रकर्षेण भवतु)। अग्निर्गृहंगृहं (=प्रतिगृहं=सर्वेषु,गृहेषु) उप तिष्ठाते (=उपतिष्ठताम्=आगच्छतु)॥

१२. हे देवि उषः (=द्योतमाने उषः), ते व्युष्टौ (=तव व्युच्छने सति=त्वयि प्रकाशेन सह उदितायां सत्यां) वयश्चित् (=पक्षिणश्च) पितुभाजः (=अन्नार्थिनो) ये नरः (=मनुष्यास्) [ते] च वसतेः (=स्वस्वनिवासस्थानात्) उद् अपप्तन् (=उत्पतन्ति उत्थाय स्वस्वव्यापारं गच्छन्ति च)। अमा सते (=गृहे वर्तमानाय=गृह एव तिष्ठते) मर्त्याय दाशुषे (=मर्त्याय यजमानाय) [तु] [त्वं] भूरि वामं (=विपुलं धनं) वहसि (=आनयसि)॥

पितुभाज इत्यत्र पितुभाजोऽन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उत् उन्मुखा अपप्तन् गच्छन्तीति सायणः॥

१३. [या प्रकारेंकरून], हे स्तवनीय उषांनो, माझ्या स्तोत्रानें तुम्ही स्तविल्या आहां [आणि] सप्रीति संतुष्ट झालां आहां. [तर] हे देवी हो, तुमच्या प्रसादेंकरून आम्हांला हजारो आणि शेकडो धन प्राप्त होओ.

13. [Thus], O praiseworthy Ushases, you have been praised by my hymn [and] refreshed with pleasure. May we, [then], through your favour obtain, O goddesses, a thousandfold and a hundredfold wealth.

१३. हें सूक्त येथें संपलें; आणि आतां ऋषीच्या मनांत मागावयाचा वर त्याणें या ऋचेंत मागितला आहे. 'हे उषांनो, या प्रकारेंकरून तुमचें मी स्तोत्र केलें आहे, आणि हवीनें तुम्हांला तृप्त केलें आहे, आणि तें हविहि तुम्ही प्रीतीनें (उशतीः) भक्षिलें आहे. तर आतां तुमच्या प्रसादेंकरून आम्हांला शतपट आणि सहस्रपट धन मिळो.'

'सप्रीति'='उशतीः.' अक्षरशः 'प्रीति करणाऱ्या ज्या तुम्ही त्या.' म्हणजे तुम्ही मोठ्या प्रीतीनें हवि सेवन करून संतुष्ट झाल्या आहां.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणांत 'अस्तोढुअं स्तोमिआ' असें म्हणावें, आणि 'मे अवीवृधध्वम्' यांचा संधि पादांतीं करूं नये, म्हणजे ऋचा अंकाप्रमाणें म्हणतां येईल.

सूक्त १२५.

ऋषि—कक्षीवान् (पूर्वसूक्ताचाच कर्ता). देवता—दान. वृत्त—त्रिष्टुभ्; मात्र चवथी आणि पांचवी ह्या जगती होत.

१. अतिथि पहांटेस उत्तम संपत्ति देतो. ती पाहून [हा] स्वीकारून घेऊन ठेवितो. आणि तिच्या योगानें आपली प्रजा आणि आपलें आयुष्य वाढवितो, आणि उत्तम शौर्यवान् अशा पुत्रपौत्रांसह धनाच्या उत्कर्षाप्रत पावतो.

HYMN 125.

To *Largesses*. By *Kakshîvân*, son of *Dîrghatamas*. Metre-*Trishtubh*, except verses 4, 5 where it is *Jagatî*.

1. In the morning the morning-guest bestows excellent wealth, which the other sees and accepts and keeps. With it he nourishes [his] progeny and [his own] life; and blessed with good and brave progeny, he obtains the prosperity of wealth.

---

१. हें सूक्त दानाविषयीं आहे; म्हणजे यांत दानप्रशंसा केली आहे. सायणाचार्य म्हणतात कीं, कक्षीवान् ऋषि आपली विद्या संपादन करून गुरूच्या वरून आपल्या घरीं जात असतां मार्गांत निजला. तेथें 'भावयव्य' नांवाच्या राजाचा 'स्वनय' म्हणून पुत्र खेळत होता तो अकस्मात् त्याजवळ आला, आणि त्याचा वृत्तांत आणि कुळ गोत्र इत्यादि ऐकून घेऊन, त्याला आपल्या घरीं घेऊन जाऊन दहा कन्या आणि शंभर रथ, बैल, गाई, घोडे आणि शंभर निष्क (एक नाणें) हीं दिलीं. तें सर्व घेऊन कक्षीवान् आपल्या बापाजवळ निघून गेला, आणि त्याणें तें सर्व त्याला दाखविलें. आणि या आणि पुढच्या अशा दोन सूक्तांत 'स्वनय' राजपुत्राचें जें औदार्य त्याची प्रशंसा केली आहे.

या कथेला उद्देशूनच पहिल्या मंत्राचा अर्थ केला, तर 'स्वनय' पहांटेस आला, आणि त्याणें कक्षीवान् ऋषीला उत्तम संपत्ति दिली, ती कक्षीवान् याणें घेतली आणि बापाच्या पुढें नेऊन ठेविली. नंतर तिच्या योगानें तो उत्कर्षाप्रत पावला, आणि आपल्या पुत्रपौत्रांसहित सुखी झाला, असा भावार्थ समजावयाचा.

परंतु निदान ही पहिली ऋचा तरी तशा कथेला अनुलक्षून नसावी असें वाटतें. हें आणि. पुढचें हीं दोन सूक्तें चमत्कारिक आहेत. प्रत्येकांत एकमे-

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।
यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तत्र दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

भाषायाम्.

२. हे प्रातरित्वः (=प्रातःकाल आगामिन्नतिथे), यो [राजा] आयन्तं त्वा (=गृहमागच्छन्तं त्वां) मुक्षीजया पदिमिव (=रज्जुना पक्षिणमिव) वसुना (=धनेन) उत्सिनाति (=प्रतिबध्नाति) [स] सुगुः (=शोभनगोभिस्तद्वान्) सुहिरण्यः (=शोभनसुवर्णेन युक्तः) स्वश्वः (=शोभनाश्वः=उत्कृष्टैरश्वैर्युक्तश्च) असत् (=भवतु) [अपि च] अस्मै (=तस्मै) इन्द्रो बृहत् (=प्रभूतं) वयः (=अन्नं) दधाति (=ददातु) ॥

" अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु." इत्यादि सायणः ॥

काला असंबद्ध आणि अनन्वित असे मंत्र आहेत. १२५ व्या सूक्ताचे पहिले तीन मंत्र आणि शेवटचे चार यांचा संबंध वस्तुतः आहे असें म्हणण्यास कठिण पडतें. ४–७ हे मंत्र दक्षिणाप्रशंसापर आहेत खरे. पण १–३ हे तसे खरोखर दिसत नाहींत. हे तीन मंत्र प्रथम या सूक्ताचे नसतील, दुसरीकडचे असून संहिताकारांकडून येथें घातले गेले असावे. आणि दानप्रशंसेच्या सूक्तांत घातल्यामुळें त्यांचा ओढून ताणून अर्थ करावा लागत आहे. (१२६ व्या सूक्ताच्या शेवटच्या मंत्रावरील टीप पहा).

'आपली प्रजा आणि आपलें आयुष्य वाढवितो'='प्रजां वर्धयमानः', 'आयुः

आर्यमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।
अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन ।
अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अद्य प्रातः (=अस्मिन् दिने प्रातःकाले) [अहम्] इष्टेः पुत्रम् (=" इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं......कर्तारम् ") इच्छन् (=वाञ्छन्) [अहं] वसुमता रथेन (=धनयुक्तेन रथेन साधनेन) सुकृतं (=शोभनस्य कर्तारं प्रति) [त्वाम् ?] आयम् (=आगच्छम्) । [अतः कारणात्] मत्सरस्य (=मदकरस्य) अंशोः (=सोमवल्ल्याः) सुतम् (=अभिषुतं सोमरसं) [मां ?] पायय [अपि च] सूनृताभिः (=प्रियमधुराभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः) क्षयद्वीरं (=शौर्योपेतपुत्रपौत्रादीनां पितृभूतं) वर्धय (=तोषय) ॥ इत्यक्षरार्थः ॥

सायणस्तु दुर्बोधाभिप्रायामिमामेवं व्याख्यातवान् । प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायम् । प्राप्तोस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशम् । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु त्रातारम् । पुत्रः पुरु त्रायत इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन । समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तम् । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ४

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् ।
च । धेनवः ।
पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप ।
यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।
तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ५

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह ।
देवेषु । गच्छति ।
तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा ।
पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. ईजानं (=सोमयागमनुतिष्ठन्तं) च यक्ष्यमाणं च (=यक्ष्य इति निश्चयं कुर्वन्तं च) मयोभुवः (=सुखोत्पादकाः) सिन्धवः (=नद्यः) धेनवः (=गावश्च) उप क्षरन्ति (=आगत्य स्रवन्ति=सोमयागमनुतिष्ठते यक्ष्य इति निश्चयं कुर्वते च पयो ददति) । [अपि च] पृणन्तं च पपुरिं च (=हविर्दत्तवन्तं च दानशीलं च) घृतस्य (=आज्यस्य) श्रवस्यवः (=अन्नसमृद्धिहेतवो) धाराः (=कुल्या) विश्वतः (=सर्वत) उप यन्ति (=आगम्य वहन्ति) ॥

५. यः पृणाति (=दानेन जनान् पूरयति=दक्षिणां यो ददाति) [स] नाकस्य (=स्वर्गस्य) पृष्ठे श्रितः (=आश्रितः=आरूढः सन्) अधि तिष्ठति (=स्वामितया आस्ते)। स ह (=स खलु) देवेषु गच्छति (=स्वयमेव देवो भवति)। तस्मै आपः (=उदकानि मेघादेरुत्पन्नानि) [तथा] सिन्धवः (=नद्यो) घृतं (=घृतवद्रसम्) अर्षन्ति (=वाहयन्ति) [अपि च] तस्मै इयं दक्षिणा (=गोरूपं धनं) सदा (=नित्यं) पिन्वते (=पयसा पूरिता भवति=फलरूपेण दुग्धेन परिपूर्णा भवति) ॥
इयं दक्षिणेत्यत्र किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । इति सायणः ॥

सूक्तम् १२६.

आदितः पञ्चानां कक्षीवान् ऋषिः । षष्ठ्या भावयव्यः । सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी ॥ आदितः पञ्चानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् स एव देवता । अन्त्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयव्यः । सप्तम्या रोमशा । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः । अन्त्ये अनुष्टुभौ ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य ।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।
यः । मे । सहस्रम् । अमिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं] सिन्धौ अधि क्षियतः (=सिन्धुनाम्न्या नद्यास्तीरे वसतो) भाव्यस्य (=भावयव्यस्य नाम राज्ञो विषये) अमन्दान् (=अनल्पान्) स्तोमान् (=स्तोत्राणि) मनीषा (=मनीषया=प्रियातिशयबुद्ध्या) प्र भरे (=प्रकर्षेण संपादयामि=सम्यग् रचयामि)। यः अतूर्तः (=केनाप्यहिंसितः=अजितो) राजा श्रवः इच्छमानः (=कीर्तिम् आत्मने कामयमानो) मे (=मदर्थं) सहस्रं सवान् (=सहस्रसंख्याकान् सोमयज्ञान्) अमिमीत (=निर्मितवान्=अहं यथा सहस्रसंख्याकेषु सोमयागेषु लब्धव्यानि धनानि प्राप्नुयां तथा तान् अकरोत्) ॥

सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् सूयन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत । संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । इति सायणः ॥

२. आग्रह करणाऱ्या राजानें दिलेले शंभर निष्क [आणि] शंभर घोडे एका दिवसांत मीं घेतले; कक्षीवान् मी बळवान् [राजा]नें दिलेले शंभर बैल घेता झालों [आणि] त्याची अखंड कीर्ति द्युलोकीं पसरिता झालों.

2. I accepted in one day one hundred gold coins [and] one hundred horses that were bestowed by the pressing king. [I] Kakshîvân accepted one hundred bulls of the great king. I spread his undecaying renown in heaven.

---

२. 'राजानें आग्रह करून शंभर निष्क आणि शंभर घोडे आणि शंभर बैल दिले, ते मीं स्वीकारिले, आणि त्याची शाश्वत कीर्ति माझ्या सूक्तांच्या द्वारें मीं स्वर्गीं पसरिली.'

वरच्या मंत्रावरून पहातां या मंत्रांतील राजा म्हणजे भाव्य (अथवा भावयव्य) राजा असावा. पण सायणाचार्य पूर्वसूक्ता च्या पहिल्या मंत्रावर दिलेल्या कथेला अनुलक्षून भावयव्याचा पुत्र 'स्वनय' राजा विवक्षित आहे, असें म्हणतात.

'निष्क'=' निष्कान्.' निष्क म्हणून एक सोन्याचें नाणें आहे. सायणाचार्य येथें 'निष्कान्' म्हणजे अलंकार असा अर्थ करितात. पण शंभर घोडे आणि शंभर बैल जसे पदार्थविशेष आहेत, तसे येथें शंभर निष्क म्हणजे शंभर 'निष्क' नांवाचीं सुवर्णाचीं नाणीं (मोहरांसारिखीं) असावीं, असें अनुमान साहजिक दिसतें. आणखी दोन मंत्रांत (ऋ. ८. ४७. १५ आणि २. ३३. १० यांत) 'निष्क'शब्द आला आहे तो गळ्यांतील हार या अर्थी आहे खरा, आणि त्याशिवाय 'निष्क' शब्द ऋक्संहितेंत व्यस्त आला नाहीं, हेंहि खरें; तथापि 'निष्क' याचा वेदोत्तर संस्कृतांत सोन्याचें एक नाणें या अर्थी प्रयोग प्रसिद्ध आहे. शिवाय, पुतळ्यांचे अथवा मोहरांचे व रुपयांचे हार घालण्याची चाल जशी आतां आहे, तशी पुरातन काळीं 'निष्क'नामक सोन्याच्या नाण्याचे हार घालण्याची चाल असेल; त्यामुळेंच 'निष्क' म्हणजे सोन्याचें नाणें हा एक, आणि गळ्यांत घालावयाचा हार हा एक, असे दोन अर्थ होत असतील.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत 'श्रवोअजरम्' असें वाचावें लागतें.

उप॑ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑न्तो॒ दश॒ रथा॑सो अस्थुः ।
ष॒ष्टिः स॒हस्र॒मनु॒ गव्य॒मागा॒त्सन॑त्क॒क्षीवाँ॑ अभिपि॒त्वे अह्ना॑म् ॥ ३ ॥

उप॑ । मा॒ । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धूऽम॑न्तः । दश॑ । रथा॑सः ।
अ॒स्थुः ।
ष॒ष्टिः । स॒हस्र॑म् । अनु॑ । गव्य॑म् । आ । अ॒गा॒त् । सन॑त् । क॒क्षीवा॑न् ।
अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अह्ना॑म् ॥ ३ ॥

च॒त्वा॒रिं॒शद्दश॑रथस्य॒ शोणाः॑ स॒हस्र॒स्याग्रे॒ श्रेणिं॑ नयन्ति ।
म॒द॒च्युतः॑ कृश॒नाव॑तो॒ अत्या॑न्क॒क्षीव॑न्त॒ उद॑मृक्षन्त प॒ज्राः ॥ ४ ॥

च॒त्वा॒रिं॒शत् । दश॑ऽरथस्य । शोणाः॑ । स॒हस्र॑स्य । अग्रे॑ । श्रेणि॑म् ।
न॒य॒न्ति॒ ।
म॒द॒ऽच्युतः॑ । कृ॒श॒न॒ऽव॑तः । अत्या॑न् । क॒क्षीव॑न्तः । उत् । अ॒मृ॒क्ष॒न्त॒ ।
प॒ज्राः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. स्वनयेन [राज्ञा] दत्ता वधूमन्तः श्यावा दश रथासः (=वडवायुक्ताः श्यावर्णा दश रथाः=श्याववर्णाभिर्वडवाभिर्युक्ता दश रथाः) उप मा अस्थुः (=मत्समीपे तस्थुः) । षष्टिः सहस्रं गव्यं (=षष्ट्यधिकसहस्रसंख्याकं गवां वृन्दम्) अनु आ अगात् (=रथेभ्यः पश्चाद् आगच्छत्) । [तत् सर्वं] कक्षीवान् अह्नाम् अभिपित्वे (=अह्नाम् अभिपतने=सायंकाले) सनत् (=असनत्=अलभत=स्वीकृतवान्) ॥

वधूमन्तः इत्यत्र षळश्वाँ आतिथिग्वे (ऋ. ८. ६८. १७) इति मन्त्रव्याख्याने सायणेन वधूमतः वधूभिर्वडवाभिस्तद्वतः इति यदुक्तं तद्दृश्यताम् । तथैव अभिपित्वे अह्नामित्यत्र विषये आ वाजा यातोप (ऋ. ४. ३४. ५) इति मन्त्रस्य भाष्ये सायणेन अह्नाम् अभिपित्वे अभिपतने समाप्तौ । तृतीयसवन इत्यर्थः । इति विवृतं तदनुसंधेयम् ॥

४. चत्वारिंशत् शोणाः (=शोणवर्णा आरक्तवर्णा अश्वा) दशरथस्य (=दशसंख्याकरथयुक्तस्य) सहस्रस्य (=सहस्रसंख्याकस्य) [दत्तधनस्य] श्रेणिं (=पङ्क्तिकाम्) अग्रे नयन्ति (=पुरतो वहन्ति) । [इदानीं] पज्राः कक्षीवन्तः (=मत्क-

३. स्वनयानें दिलेले कुमेत घोड्या जोडिलेले दहा रथ येऊन मजजवळ उभे राहिले. नंतर एक हजार साठ गाईंचें खिल्लार आलें. हें सर्व कक्षीवान् सायंकाळीं स्वीकारिता झाला.

४. दहा रथांची [आणि] सहस्र देणग्यांची माळ चाळीस तांबड्या घोड्यांनीं पुढें ओढून आणिली आहे. [तर] अत्यंत चलाख [आणि] मोत्यां[चे हार] घातलेल्या वारूंला पज्रकुलोत्पन्न कक्षीवंताचे चाकर धुऊन पुसून स्वच्छ करोत.

3. Ten bay chariots drawn by mares, given by Svanaya stood near me. Then came a herd of one thousand and sixty cows. Kakshîvân accepted [them] towards the close of the day.

4. Forty tawny horses carry in front the line of the wealth consisting of ten chariots [and] a thousand presents. Let the followers of Kakshîvân, born in the family of Pajra, clean the coursers that are fiery [and] decorated with pearls.

---

३. ' स्वनय ' राजानें दिलेले दहा रथ, कीं ज्यांला कुमेत रंगाच्या घोड्या जोडिल्या होत्या, ते येऊन मजसमोर उभे राहिले; आणि एक हजार साठ गाई त्यानंतर आल्या त्या मी संध्याकाळीं घेतल्या.

' स्वनयानें. ' स्वनय हा भावयव्य राजाचा पुत्र असें पूर्व सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावर सांगितलेंच आहे. त्याविषयीं या दोन सूक्तांत जें कांहीं सांगितलें अथवा सुचविलें आहे, त्याशिवाय दुसरा इतिहास कांहीं ठाऊक नाहीं.

' कुमेत घोड्या जोडिलेले रथ '= 'श्यावा वधूमन्तो रथासः.' अक्षरशः अर्थ ' घोड्या जोडिलेले कुमेत रथ ' असा आहे, पण कुमेत (श्याव) हा रंग वस्तुतः रथांचा नव्हे, त्यांला जोडिलेल्या ज्या घोड्या, त्यांचा होय.

४. ' स्वनयानें दिलेली जी दहा रथांची आणि सहस्र दुसऱ्या वस्तूंची भेट, ती चाळीस आरक्त रंगाच्या घोड्यांनीं वाहून आणिली आहे. त्यामुळें ते अत्यंत चलाख आणि मोत्यांचे हार घातलेले घोडे थकून गेले आहेत. तर कक्षीवंताचे (माझे) अनुचर त्यांला धुऊन पुसून स्वच्छ करोत.'

' मोत्यांचे हार घातलेले '=' कृशनवतः.' सू. ३५ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा. प्रस्तुत ऋचेंत सायणांनी ' कृशन ' म्हणजे ' सुवर्णाचे अलंकार ' असा अर्थ केला आहे.

पूर्वामनु प्रयतिमाददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।
सुबन्धवो ये विश्या इव व्रा अनस्वन्तः श्रव ऐषन्त पज्राः ॥ ५॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।
सुऽबन्धवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । ऐषन्त । पज्राः ॥ ५ ॥

कुलोत्पन्नाः कक्षीवतो बन्धवो) मदच्युतः (=मदस्राविणः=उद्धतान्) कृशनवतः (=मुक्ताहारवतः) अत्यान् (=शीघ्रान् अश्वान्) उद् अमृक्षन्त (=" अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनायोत्कटं " मार्जयन्तु) ॥

भाषायाम्.

५. पूर्वां प्रयतिम् अनु (=पूर्वोक्तं दानम् अनु=पूर्वोक्ताद्दानात्पश्चात्) [हे बन्धवः], [अहं] वः (=युष्मदर्थं) युक्तान् (=अनःसु युक्तान्) त्रीन् अष्टौ (=एकादश) अरिधायसः (=उपासकजनानां धारयितॄन्=उपासकजनानां पोषयितॄन्) गाः (=बलीवर्दान्) आ ददे (=स्वीकृतवान् अस्मि) । सुबन्धवः (=बन्धुवच्छोभनेन प्रेम्णा युक्ता) ये [गावो] विश्या व्रा इव (=विक्षु गृहेषु भवा व्राताः संघा इव=गृहे भवा जना इव) अनस्वन्तः (=अनःसु युक्ताः सन्तः), हे पज्राः (=हे पज्रकुलोत्पन्ना मम बन्धवः), श्रवः ऐषन्त (=अन्नं प्रेरितवन्तः=आनीतवन्तः) ॥

अत्र स्वार्थलाभाय ऐषन्त पज्राः इति सर्वानुदात्तपज्रपदपाठः स्वीकर्तव्यः । सायणस्तु दुर्बोधम् उत्तरार्धमेवं व्याख्यातवान् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबन्धवः शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्याः । व्रियन्त इति व्रा व्राताः । तकारलोपश्छान्दसः । विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवन्तस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पज्राः पज्रवंशोऽङ्गिरसः संतानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे सुबन्धवोऽनस्वन्तः शकटवन्तो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवन्तः सन्तः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमैषन्त । इच्छन्ति । इच्छन्तु वा । तदर्थमाददं इति शेषः । इति ॥

अस्मिन्पक्षे पुनरैषन्त इत्यत्रानिघाताभावे कारणं नाह ॥

२. अत्यंत यज्ञयोग्य असा जो अंगिरसांचा आदिपुरुष त्या तुला, हे प्रज्ञावान् अग्नी, आम्ही यज्ञ करणारे जन स्तोत्रांच्या योगानें हाक मारीत आहों—हे तेजस्वी अग्नी, स्तोत्यांच्या आणि स्तोत्रांच्या योगानें [हाक मारीत आहों]; जो सूर्याप्रमाणें प्रदक्षिणा करणारा आणि मनुष्यांचा ज्वालाशिख [आणि] प्रबळ होता [होय]. आणि तुला हे जन, [हे] जन तुला त्वरा करण्याविषयीं वळवोत.

2. Thee, the ancestor of the Angirases, most deserving to be honoured with sacrifices, we the sacrificers are invoking, O wise [Agni], with hymns,—through, O brilliant one, hymns [and] sages—thee the priest of men, like the revolving sun, bedecked with shaggy flames, endowed with strength: whom may these persons— [these] persons—induce to hasten hither.

त्याला खरोखर लावावयाचें; पण अग्नीला येथें 'होता' मानिला असल्यामुळें त्याला लाविलें आहे.

'प्रभेनें '=' कृपा.' सायणांनीं अर्थ 'सामर्थ्यानें' असा केला आहे. पण ऋ. ६. १५. ५; ७. ३. ९; आणि ६. २३. ५ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य ह्यांचें प्रमाण आमच्या अर्थाला आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'मनिए दासुअन्तं', चवथ्यांत 'सुअध्वरो' आणि पांचव्यांत 'देवाचिआ' असें वाचावें. सहावा चरण 'शोचिषा' या शब्दांतील 'चि' अक्षरावर संपतो आणि त्या शब्दाचा 'षा' इतका भाग पुढच्या पादांत घेऊन 'आजुह्वानस्य' याच्या 'आ' अक्षरांत नाहींसा करावा लागतो त्यापेक्षां सहाव्या चरणांत एक अक्षर कमी असतें तर बरें होतें.

---

२. 'हे अग्नी, अंगिरसांचा आदिपुरुष, मेधावी, सूर्याप्रमाणें जगताला प्रदक्षिणा करणारा, ज्वाला ह्याच ज्याच्या शिखा, जो बलवान्, असा मनुष्यांचा होता जो तूं, त्या अतिशयेंकरून पूजनीय तुला यज्ञेंकरून पूजा करणारे जे आम्ही, ते स्तोत्रें रचणाऱ्या कवींच्या द्वारा आणि स्तोत्यांच्या द्वारा बोलावीत आहों. तर तूं आम्हां जनांची हाक ऐकून तूं लवकर आम्हांपत ये.'

'अंगिरसांचा आदिपुरुष '=' अङ्गिरसां ज्येष्ठम्.' सू. ३१ मं. १ आणि त्यांजवरील टीप पहा.

'सूर्याप्रमाणें प्रदक्षिणा करणारा '= 'परिज्मानमिव द्याम्.' म्हणजे जसा सूर्य जगतासभोंतालीं नित्य फिरतो तसा फिरणारा.

'हे जन '=' इमा विशः.' म्हणजे

स हि पुरू चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः ।
वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।
निष्षहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न । द्रुहम्ऽतरः ।
वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् ।
निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥३॥

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) सः (=अग्निः) विरुक्मता (=तेजस्विना) ओजसा (=सामर्थ्येन) पुरु चित् (=अत्यन्तमेव) दीद्यानः (=दीप्यमानः) द्रुहंतरः (=द्रोग्धृणां हिंसको) भवति—परशुर्न द्रुहंतरः (=परशुरिव शत्रुहिंसको) [भवति] । यस्य समृतौ (=संगमने सति) वीळु चित् [पदार्थजातं] (=यद्यद् दृढं लोहादिकं तदपि) यत् [च] स्थिरम् (=अचलं पर्वतादिकं) [तत्सर्वं] वनेव (=उदकानीव उदकानि यथा तथा) श्रुवत् (=स्रवेत्=द्रवति) । निःसहमानः (=निःशेषेण शत्रून् अभिभवन्) यमते (=तिष्ठति) न [तु] अयते (=शत्रुसकाशात् पलायते)—धन्वसहा (=धनुषा शत्रूणाम् अभिभविता) [स] न अयते (=न पलायते) ॥

'आम्ही' जे स्तोत्रें म्हणत आहों, ते दिवोदासाचे पुत्र. 'हा जन' याचा उपयोग मराठी कवितेंतहि अशा प्रकारचा पुष्कळ येत असतो

दृह्ला चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्टयवसेऽग्नये दाष्टयवसे ।
प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा ।
स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥४॥

दृह्ला । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे ।
प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अस्मै (=अग्नये) दृह्ला चित् (=दृढा चित्=दृढान्यपि) [वस्तूनि], यथा विदे [तथा] (=यथा विद्यते ज्ञायते तथा), [यजमाना] अनु दुः (=अनु ददुः =एकैकमिति क्रमेण ददति)। [उपासकजनस्) तेजिष्ठाभिः (=अत्यन्तं तेजस्विनीभिः) अरणिभिः (=अरणिनामकैः काष्ठैः) अवसे (=प्रसादाय=यथा स प्रसन्नो भवेत्तथा) दाष्टि (=पूजयति)—अग्नये [तुभ्यम्] अवसे (=प्रसादाय) दाष्टि (=पूजयति)। यः [अग्निः] पुरूणि (=बहूनि) [वस्तूनि] शोचिषा (=स्वकीयया ज्वालया) वनेव तक्षन् (=वनवृक्षसमूहानिव तक्षन्=काष्ठानीव च्छिन्दन्) [तानि] प्र गाहते (=प्रविशति) [अपि च] स्थिरा चित् अन्ना (=स्थिराण्यपि अन्नानि=काष्ठादीनि) ओजसा (=स्वतेजसा) नि रिणाति (=अवगमयति=स्वोदरे गमयति=भक्षयित्वा पचति)—स्थिराणि चिद् ओजसा नि [रिणाति] (=स्वतेजसा स्थिराण्यपि अन्नानि=दृढानि काष्ठादीनि अन्नान्यपि भक्षयित्वा पचति)॥

यथा विदे इत्यत्र यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शिने यथोत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः। यद्वा अयमग्निर्यथा विदे। विन्दते। स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति। इति सायणः॥

४. कठिण सुद्धा [हव्यें] याला देत असतात हें प्रसिद्धच आहे; याची कृपा व्हावी म्हणून अत्यंत तेजस्वी अरणींच्या योगानें याला [जन] भजतो—अग्नीला कृपेसाठीं [जन] भजतो; जो [अग्नि] [आपल्या] तेजानें अनेक [वस्तूंला] लांकडांप्रमाणें तोडीत त्यांच्या मधून चालतो, [आणि आपल्या] सामर्थ्यानें कठिण कठिण सुद्धा अन्नें खाऊन टाकितो—[आपल्या] सामर्थ्यानें कठिण कठिण सुद्धा [अन्नें] खाऊन टाकितो.

4. As is known, they give him even hard [offerings]; to propitiate him [the worshipper] honours [him] with the most brilliant pieces of wood—honours Agni to propitiate him; who penetrates many things, cutting them down like trees with [his] flame. He consumes even hard things as food with [his] flame—consumes even hard things with his flame.

---

४. 'अग्नीला अति कठिण अशीं अन्नें घालितात, आणि त्याला तेणेंकरून प्रसन्न करूं पाहतात. आणि तीं कठिण अन्नेंहि (लांकडें) खाऊन तो प्रसन्न होतो. अग्नि अरण्यांत शिरतो, आणि त्यांला तोडल्याप्रमाणें तोडून जणूं टाकितो. तो आपल्या सामर्थ्यानें अति कठिण असे पदार्थ खाऊन पचवून खाक करितो.'

'हें प्रसिद्धच आहे'=' यथा विदे.' 'यथा विदे' हे शब्द दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत, आणि तेथें सुद्धा आम्हीं येथें केलेला अर्थ जुळतो इतकेंच नव्हे, पण त्यांतून कितीएक ठिकाणीं सायणांनींहि याच्या जवळ जवळ अर्थ केला आहे.

'अत्यंत तेजस्वी अरणींच्या योगानें '=' तेजिष्ठाभिः अरणीभिः.' 'अरणि ' म्हणजे ज्या लांकडांला एकमेकांवर घांसून अग्नि उत्पन्न करीत, तीं लांकडें. परंतु येथें जळणारीं लांकडें इतकेंच विवक्षित दिसतें. 'तेजिष्ठाभिः अरणिभिः' हे शब्द पुनः १२९ व्या सूक्ताच्या ५ व्या मंत्रांत आले आहेत.

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।
अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् । दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे ।
अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया ।
अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वासां विशां (=सर्वासां प्रजानां=सर्वेषां जनानां) पतिं (=प्रभुं) त्वा (=त्वां) [वयं] हवामहे (आह्वयामः)—सर्वासां [विशां] समानम् (=एकरूपं) दंपतिं (=गृहपतिं) भुजे (=भोजनाय)—सत्यगिर्वाहसं (=सत्यभूतं गिरां स्तोत्राणां वाहकं) [त्वां] भुजे (=भोजनाय)—मानुषाणां (=मनुष्याणाम्) अतिथिम् (=अतिथिवत्पूज्यं) [त्वां] [हवामहे=आह्वयामः] । यस्य आसया (=यस्य तव समीपे) पितुर्न (=पितुः समीपे पुत्रा यथा तथा) अमी च विश्वे अमृतासः (=अमी सर्वे देवा अपि) आ वयः (=हविरन्नमुद्दिश्य) [आगच्छन्ति] । वयः (=ऋत्विजः=उपासका) देवेषु आ (=तथागतेषु देवेषु मध्ये=तेषां संनिधौ) हव्या (=हव्यानि=हवींषि) (=निदधति=प्रत्यर्पयन्ति) ॥

पितुर्नेत्यादौ । किंचास्याग्नेरासया समीपे । आसेत्यन्तिकनाम । आसा अम्बरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्यागच्छन्ति... । किमर्थम् । वयो हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य । अग्निमुखाद्देवेतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पितुरन्तिके पुत्रादयो यथान्नार्थं सेवन्ते तद्वत् । इति सायणः ॥

८. तुला सकळ जनांच्या प्रभूला [आम्ही] बोलावितों; सकळ जनांचा [जो] समान गृहप्रभु, [त्या] तुला जेवायाला—खरोखर स्तोत्रें वाहून नेणाऱ्या तुला जेवायाला [आम्ही बोलावितों], मनुष्यांचा पाहुणा [जो अग्नि, त्या]ला [आम्ही बोलावितों]; त्याच्या पुढें हे सर्व अमर, पित्याच्या पुढें [पुत्र येतात] तसे, हविरन्नासाठीं [येतात]—[हे] उपासक जन देवांसंनिध हविरन्नें [अर्पीत आहेत].

8. We invoke thee the lord of all men, [invoke thee] the common lord of the household of all, to eat the food—[thee] the true carrier of prayers, to eat the food, [thee] the guest of men; into whose presence, as [into that] of a father, even all those immortals [come] for the food.— The worshippers [place] the oblations before the gods.

८. 'हे अग्नी, सकळ जनांचा प्रभु, म्हणजे सकळांच्या घरीं प्रभूसारिखा सहणारा आणि घरांतील सर्व मनुष्यांकडून सेवा करून घेणारा, आणि स्तुति केलेली खरोखर देवांप्रत वाहून नेणारा, आणि मनुष्यांचे घरीं पाहुण्याप्रमाणें पक्वान्नें खाणारा,असा जो तूं,त्या तुला आम्ही जेवायास बोलावीत आहों. तर तूं ये, म्हणजे दुसरे देवहि, बापाच्या तोंडाद्वारें अन्न खाण्यास पुत्र येतात तसे, तुझ्या तोंडाद्वारें हविरन्न खाण्याकरितां येतील. आणि ते येऊन बसले म्हणजे त्यांच्या पुढें हे आमचे उपासक जन अनेक प्रकारचीं हव्यें ठेवितील' असा अभिप्राय आहे.

'समान गृहप्रभु'=' समानं दंपतिम्.' म्हणजे सर्वांच्या घरांत घराच्या मालकाप्रमाणें असणारा. जशीं घरचीं सर्व माणसें एकाद्या वास्तविक घरधन्याला प्रसन्न राखण्याविषयीं तत्पर असतात आणि सर्व प्रकारें त्याची सेवा करितात, तशी अग्नीची करीत असतात, आणि त्याप्रमाणेंच त्याचा मान राखितात. आणि तोहि घरधन्याप्रमाणेंच घराचा संभाळ करितो असें मानीत, म्हणून 'दंपति' (=घरधनी) हें विशेषण अग्नीला लाविलें आहे. साधारण संस्कृतांत तरी 'दंपती' म्हणून जो शब्द प्रसिद्ध आहे, त्याचा अर्थ या मंत्रावरून स्पष्ट होतो. घरचा पुरुष आणि त्याची पत्नी ह्यांस घरचे मालक म्हणून 'दंपती' असें नांव आहे.

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।
शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।
अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्ऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये । रयिः । न । देवऽतातये ।
शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्ने, त्वं देवतातये (=यज्ञाय) सहसा सहन्तमः (=बलेन अत्यन्तबलवान्) [अपि च) शुष्मिन्तमः (=अतिशयेन तेजस्वी) जायसे (जातोसि=निष्पन्नो भवसि)—रयिर्न देवतातये [जायसे] (=धनमिव यज्ञाय जातोसि) । हि (=यस्मात् कारणात्) ते (=तव) मदः (="आज्यस्वीकारजनितो हर्षः") द्युम्निन्तमः (=अतिशयेन तेजस्वी) उत (=अपि च) [ते] क्रतुः (=तव कर्म) [द्युम्निन्तमः=अतिशयेन तेजस्वी] [वर्तते] । अध स्म (=अतः कारणादेव) हे अजर (=जरारहित अग्ने), [जनास्] ते (="त्वां") परि चरन्ति (=सेवन्ते) —अजर (=हे जरारहिताग्ने), (=श्रुष्टीवानो न) (=दूता इव) [त्वां परिचरन्ति=त्वां सेवन्ते] ॥

'स्तोत्रें' इ० 'सत्यगिर्वाहसम्.' म्हणजे देवांप्रीत्यर्थ मनुष्यांनीं म्हटलेलीं जीं तीं देवांकडे नेणारा, मध्येंच टाकून देणारा नव्हे, खरोखर देवांजवळ नेऊन पोंहचविणारा.

वृत्तासाठीं 'सर्वासां'च्या ठिकाणीं 'सवीसआं' असें पहिल्या चरणांत, 'मानुषाणआं' आणि 'यस्य आसया' असें दुसऱ्यांत, आणि तिसऱ्यांत 'देवेषु आवयः' असें म्हणावें.

१०. [हे जन हो], मोठा, सामर्थ्यानें सामर्थ्यवान्, [आणि] प्रात:काळीं जागृत होणारा [जो] तुमचा अग्नि, [त्या]कारणें, गुरें देणाऱ्या दात्याकारणें [जसें] तसें, [त्या] अग्नीकारणें स्तोत्र सिद्ध होओ. कारण कीं त्याला उद्देशून सकळ देशांत [उपासकजन] हवि अर्पण करून स्तोत्रघोष करीत असतात. [अग्नि] स्तोत्यांच्या अग्रभागीं [उभा राहून] स्तोत्याप्रमाणें [देवांचें] स्तवन करितो—स्तोत्यांमध्यें [हा] स्तोत्रकुशल होता [अग्नि, देवांचें स्तवन करितो].

10. Let there be composed a hymn for your Agni [who is] great, mighty with might, awaking in the early dawn—a hymn for Agni as for a donor of cattle. For in his honour the sacrificer chants [his hymns] in all climes. Agni praises [the gods], like a poet at the head of poets—an adept invoker among the poets.

त्याला उद्देशून सर्व देशांतील लोक स्तोत्रें गातात आणि हव्यें अर्पण करीत असतात. आणि अग्नि हा उत्तम होता आहे; जसा एकादा उत्तम मानुष होता इतर गायकांच्या अग्रभागीं उभा राहून देवांचें स्तोत्र म्हणून आह्वान करितो, तसा हाहि करीत असतो.'

'सामर्थ्यानें सामर्थ्यवान्'=' सहसा सहस्वते.' 'सामर्थ्यानें' (सहसा) इतकी पुनरुक्ति आहे; पण असे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येत असतात. वरचाच मंत्र पहा ('सहसा सहन्तमः').

'गुरें देणाऱ्या दात्याकारणें'=' पशुषे न.' ही उपमा जरा चमत्कारिक दिसते. सायणांला सुद्धा या शब्दांविषयीं संशय आहे असें दिसतें. 'पशु' शब्द आणखी एकदाच संहितेंत आला आहे (ऋ. ५. ४१. १); पण तेथें तरी अर्थाविषयीं अशीच अडचण आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'सहसा'-च्या जागीं 'सहसआ' आणि 'नाग्नये'च्या ठिकाणीं 'न अग्नये,' आणि 'बभूतु अग्नये' असें, दुसऱ्यांत 'हविष्मान्' असें, आणि तिसऱ्यांत 'ऋभूणाम्'च्या ऐवजीं दोनी स्थळीं 'ऋभूणआम्' असें म्हणावें.

स नो नेदिष्ठं ददृशान आ भराग्ने देवेभिः सचनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
महि स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शवसा ॥ ११ ॥ १३॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने । देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना ।
महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।
महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

भाष्यायाम्.

११. हे अग्ने, नेदिष्ठं ददृशानः (=अत्यन्तसमीपं दृश्यमानो) देवेभिः सचनाः (=इतरैर्देवैः सह कृतहविरर्पणादिसंभाजनः) स [त्वम्] (=अतः कारणात् तादृशस्त्वं) नः (=अस्मभ्यं) सुचेतुना (=अस्मदनुग्रहबुद्ध्या=कृपया) [महो रायः= महान्ति धनानि]—सुचेतुना महो रायः (=कृपया महान्ति धनानि)—आ भर (=आ वह)। हे शविष्ठ (=अतिशयेन बलवन्नग्ने), नः (=अस्मदर्थं) महि संचक्षे कृधि (=महद् धनं संद्रष्टुं कुरु=वयं महद् धनं यथा पश्यामस्तथा कुरु) भुजे च अस्यै [कृधि] (=अस्मै दृश्यमानाय भूसंबन्धिने भोगाय कुरु=अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनो भोगान् वयं यथा लभेमहि तथा कुरु)। हे मघवन् (=धनवन्नग्ने), स्तोतृभ्यः (=तव स्तोतृभ्योपि) महि सुवीर्यं (=महत् सुवीर्योपेतसंततियुक्तं धनं) [कृधि =कुरु=प्रयच्छ]। [अपि च] उग्रो न (=कश्चित् क्रूरो मनुष्यो यथा तथा) शवसा (=बलेन) मथीः (=अस्माकं शत्रून् नाशय) ॥

११. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार होतो. यांत ऋषीनें अभीष्ट वर शेवटीं मागावयाचा तो मागितला आहे. 'हे अग्नी, या प्रकारेंकरून तुझी स्तुति आम्हीं केली आहे, तर सकळ देवांमध्यें आम्हांला अगदी संनिध दृष्टीस पडणारा आणि दुसऱ्या देवांबरोबर ज्याची पूजा करितात असा जो तूं, तो कृपा करून आम्हां उपासकांला मोठी संपत्ति घेऊन ये; हे प्रबळ अग्नी, मोठा धनोत्कर्ष आम्हीं आपल्या दृष्टीनें पहावा, आणि या जगांतील उपभोग भोगावे, असें तूं कर. आणि तुझे स्तोते जे, त्यांला वीर्यवन्त पुत्रपौत्र आणि मोठी संपत्ति दे,

२. तो जो यज्ञसंपादक, त्याला आम्ही सत्याच्या मार्गानें आणि हवीसहित स्तोत्रानें—यज्ञांत हवीसहित [स्तोत्रानें]—भजतों. ज्या देदीप्यमान [अग्नी]ला मातरिश्वा दुरून आणून मनुष्यांसाठीं स्थापिता झाला—दुरून आणून स्थापिता झाला, तो आमचीं हव्यें घेऊन घेऊन आपल्या या तेजानें म्हातारा होत नाहीं.

2. Him, the accomplisher of the sacrifice, we serve by the path of Truth, with prayer and oblation—[with prayer] and oblation in sacrifice. That brilliant [Agni] whom Mâtaris'vâ brought from afar—from afar for the sake of man, does not become old in this [his] splendor by accepting our oblations.

ता अग्निच असून वृनहि वरच्या सूक्ताप्रमाणें अत्यष्टि हेंच आहे. या पहिल्या ऋचेंत ऋषि म्हणतो, 'अग्नि हा सर्व मनुष्यांचा आदिपुरुष मनु याच्या स्थंडिलावर प्रथम जन्मला; आणि तो जन्मला तो यज्ञ करण्याविषयीं अत्यंत कुशल असा होता जन्मला. जन्मण्याचा उद्देश हा कीं, उपासकांचीं यजनादिक कर्में चालावीं आणि मनुष्यांकडून देवांप्रीत्यर्थ हवि अर्पण करवून तें देवांप्रत घेऊन जाणें, हें जें अग्नीचें काम, तें होत रहावें. अग्नीचें मित्रत्व इच्छिणारे जे भक्त, त्यांचा सर्व कामें करणारा चाकरच जणुं, आणि धनाची इच्छा करणारे जे भक्त, त्यांकारणें साक्षात् द्रव्याचें भांडारच जणु असा जो अग्नि, तो मनूच्या वेदीवर (स्थंडिलावर) होता होऊन बसला, आणि त्याच्या सभोंताली दुसरे ऋत्विज उभे राहिले.'

'मनूच्या वेदींत'='मनुषो धरीमणि.' हा अर्थ आम्हीं सरळ अन्वयास धरून केला आहे. मनूच्या वेदींत अग्नि प्रथम होता जन्मला म्हणजे, मनुष्यांनीं देवांप्रीत्यर्थ यज्ञयाग करावे आणि अग्नीकडून हवि देवांप्रत नेववावे म्हणून अग्नीला मनूनें पेटवून अग्नीच्या द्वारें हवि अर्पण करण्याचा प्रघात मनूनें प्रथम घालून दिला. अग्नीची आराधना करण्याचा प्रचार प्रथम मनूनें पाडिला असें पूर्वींहि सांगितलें आहे. सू. ३६, मं. १९.

'उत्कंठित उपासकांच्या कर्मासाठीं'='उशिजाम् अनु व्रतम्.' म्हणजे यज्ञयागादिक जीं उपासकांचीं कर्में, तीं सिद्धीस जावीं म्हणून.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणाच्या तिसऱ्या पोटचरणांत, 'स्वम्'च्या स्थळीं 'सुअम्' असें वाचावें लागतें.

२. या ऋचेंत ऋषि म्हणतो, 'यज्ञसाधक अग्नीला मातरिश्वा याणें स्वर्गा-

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिक्रदद्दधद्रेतः
कनिक्रदत् ।
शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः ।
कनिक्रदत् । दधत् । रेतः । कनिक्रदत् ।
शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।
सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [स] एवेन (=एकेनैव गमनेन) सद्यः (=एकस्मिन्नेव दिने) पार्थिवं पर्येति (=पृथिवीसंबन्धि सकलं स्थलं=भूलोकं सूर्यरूपेण प्रदक्षिणीकरोति) । मुहुर्गीः (=" सर्वदा गीयमानो") वृषभः (=वर्षिता=वीर्यवान्) [अग्नी] रेतो [दधत्] (=रेतः सिञ्चन्) कनिक्रदत् (=शब्दयन्) [पर्येति]—रेतो दधत् कनिक्रदत् (=रेतः सिञ्चन् शब्दयंश्च) [पार्थिवं पर्येति=भूलोकं सूर्यरूपेण परितो गच्छति] । देवः (=द्योतमानः) शतम् अक्षभिः (=शतोपलक्षितासंख्यातैर्नेत्रैश्) चक्षाणः (=पश्यन्) वनेषु तुर्वणिः (=अरण्येषु दावानलरूपेण शीघ्रगामी) [भवति] (=वनवृक्षान् सत्वरं दहति) । अग्निः उपरेषु सानुषु (=समीपस्थेषु=पार्थिवेषु समुच्छ्रितेषु महापर्वतादीनां शिखरेषु) [तथा] परेषु सानुषु (=दूरस्थितेषु द्युलोकस्योच्चैःशिखरेषु) सदो दधानः (=सूर्यतेजोरूपेण आसनं धारयमाणः=आसीनो) [भवति] ॥

सायणस्त्वेवं व्याचष्टे । अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानन्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्वीकारेणाभ्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगन्ता शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणि-

३. [अग्नि] एक धांवेनें सकळ भूलोकाला प्रदक्षिणा करितो. नित्यस्तुत वीर्यवान् [अग्नि] पोळाप्रमाणें रेताचा [वर्षाव करीत करीत] डेंकतो—रेताचा वर्षाव करीत करीत डेंकतो. आणि देदीप्यमान [अग्नि] शेकडो डोळ्यांनीं पाहत पाहत अरण्यांमध्यें धांवतो. तो जवळच्या शिखरांवर आसन मांडून बसतो. अग्नि दूरच्याहि शिखरांवर [आसन मांडून बसतो].

3. In [one] course in a single day he goes round all earthly space, the ever praised bull bellows, [discharging] the semen—bellows, discharging the semen; brilliant Agni seeing with a hundred eyes hies through the forests, now taking his seat on precipices near, then Agni [taking his seat] on precipices distant.

पासून मानवांच्या हितासाठीं पृथिवीवर आणिलें, त्या दिवसापासून आपण मानव त्याला यज्ञमार्गानें, म्हणजे हवि आणि स्तोत्र अर्पण करून भजत असतों, आणि तो आमचीं हव्यें ग्रहण करून देवांपाशीं पोंहचविण्याचें काम करीत आहे, तथापि तो म्हातारा होतो आणि त्याचें तेज मंद झालें आहे असें नाहीं, तर हें पहा त्याचें तेज आरंभीं जसें अखंड होतें तसेंच अद्यापिहि दिसत आहे.'

' सत्याच्या मार्गानें '=' ऋतस्य पथा.' हा अर्थ अक्षरशः आहे. सत्यस्वरूप असा जो यज्ञ, त्याच्याच मार्गानें असा अभिप्राय आहे. आर्यलोक यज्ञ करणें हाच धर्माचा खरा मार्ग असें समजत, म्हणून ' ऋत ' शब्दाचा अर्थ ' यज्ञ ' अथवा तद्रूप ' धर्म ' असा होत असतो.

' मातरिश्वा. ' हा कोण याविषयीं आणि त्यानें अग्नीला मनुष्यांच्या हितासाठीं पृथिवीवर कसें आणिलें, त्याविषयीं सू. ९३ मं. ६ आणि टीप पहा.

' आमचीं हव्यें घेऊन घेऊन आपल्या तेजानें म्हातारा होत नाहीं '=' नः ऊर्जाम् उपाभृति अया कृपया न जूर्यति.' अक्षरशः अर्थ ' आमच्या हवींच्या स्वीकारानें तो या [आपल्या] तेजानें म्हातारा होत नाहीं. ' म्हणजे हविरन्नें घेत घेत आला आहे, तथापि तो म्हातारा होत नाहीं इतकेंच नव्हे, पण उलटा उत्तरोत्तर अधिकच तरुणावस्थेंत येत आहे असें त्याच्या या देदीप्यमान कांतीवरून दिसतें.

' दुरून आणून स्थापिता झाला '=' परावतो भाः.' अक्षरार्थ ' दुरून आणिता झाला ' इतकाच आहे. ' भाः ' हें ' भृ 'धातूचें रूप ' आ अबिभः ' ह्या अर्थी आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' वातयामसि । ऋतस्य' असें, दुसऱ्यांत 'उपाभृति । अया ' असें आणि तिसऱ्यांत ' भाः 'च्या ठिकाणीं ' भाअः ' असें वाचावें लागतें.

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।
क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।
यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ।
क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।
यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत॥४

स्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि. ६. १४ ॥ किंच सानुषु समुच्छ्रितेषु सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. ॥ तेषूपरेषु । उपरमन्त एष्वग्नय इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सत्रः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थम् । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

भाषायाम्.

४. स सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञः=महाप्रज्ञः) पुरोहितः (=यागनिर्वाहकः) अग्निः दमेदमे (=गृहेगृहे=सर्वेषु गृहेषु) यज्ञस्य अध्वरस्य [च] (=यागस्य च) चेतति (=पश्यति=यज्ञमध्वरं च पश्यति=सम्यग्यथा यज्ञोऽध्वरश्च भवति तथा करोति)—[अग्निः] क्रत्वा (=प्रज्ञया) यज्ञस्य चेतति (=यज्ञः सम्यग्यथा भवति तथा करोति) । वेधाः (=सर्वेषामपि वस्तूनां कर्ता=वत्सलः) [स] इषूयते (=अन्नमात्मन इच्छते=उपासकाय) क्रत्वा (=प्रज्ञया) विश्वा जातानि (=विश्वानि जातानि=सकलान्यपि वस्तूनि) पस्पशे (=पश्यति) यतः (=यतः कारणाद्) [अग्निः] घृतश्रीः अतिथिः (=घृतं श्रयन्=घृतमत्यर्थं सेवमानोतिथिः) अजायत (=उत्पन्नोस्ति)—[अग्निः] वेधाः (=वत्सलो) वह्निः (=हविषां वोढा) अजायत (=उत्पन्नोस्ति) ॥

अध्वरस्येत्यादौ अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन् । इषूयते ... अन्नम् ... इच्छते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीकरोति । इति सायणः ॥

३. हा अग्नि सूर्यरूपानें उगवून । एके ठिकाणीं सारखीं सगळ्या पृथिवीला एका

५. ज्यापेक्षां [उपासक जन], [प्रबळ] मरुतांला [अर्पण केल्या]-प्रमाणें, या प्रबळ अग्नीला प्रज्ञेनें [आणि] आदरानें हव्यें अर्पण करितात—याचकाला [अर्पण केल्या]प्रमाणें हव्यें [अर्पण करितात], त्यापेक्षां तो [आपल्या] मोठेपणानें [उपासकांला] धनांचें दान देतो. तो आम्हांला पापापासून [आणि] उपद्रवापासून तारो—[आम्हांला] शापापासून, दारिद्र्यापासून [आणि] उपद्रवापासून [तारो].

5. Inasmuch as they with wisdom [and] pleasure lay plentiful oblations before the power of this Agni, as before [the power] of the Maruts—oblations as before a guest, so indeed he sends [to men] a present of riches with [his] greatness. May he preserve us from sin, from injury—[preserve us] from curses, from poverty, from injury.

असा जन्मलेला होय,' असा अभिप्राय आहे.

'यज्ञाला आणि यागाला'=' यज्ञस्य अध्वरस्य.' आम्हांला वाटतें येथें 'यज्ञ' आणि 'अध्वर' हे शब्द वस्तुतः एकाच अर्थी योजिले आहेत, केवळ अर्थदाढर्यासाठीं एकाच अर्थाचे दोन शब्द योजिले आहेत.

'हविर्वाहक'=' वह्निः.' म्हणजे मनुष्यांनीं अर्पिलेलें हवि देवांप्रत नेऊन पोंहचविणारा.

'सर्व वस्तु संभाळितो'=' विश्वा जातानि परस्पशे.' अक्षरशः 'सकल वस्तु पाहतो.' म्हणजे कशाचीच अडचण पडूं देत नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'दमेदमे अग्निर्यज्ञस्य अध्वरस्य' असें वाचावें लागतें.

५. 'प्रबळ अग्नीला भक्तजन तृप्ति होईपर्यंत हव्यें खाऊं घालितात—अतिथीला खाऊं घातल्याप्रमाणें खाऊं घालितात, म्हणून तो आपल्या पराक्रमाच्या योगानें भक्तजनांला पुष्कळ संपत्ति पाठवितो. तर असा जो अग्नि, तो आम्हांला पापसंकटापासून, नाशापासून, शापापासून, आणि दारिद्र्यापासून रक्षो' असा भावार्थ आहे.

पण 'मरुतांप्रमाणें' ('मरुतां न') ही उपमा दुर्बोध आहे. मरुतांला हव्यें अर्पण केल्याप्रमाणें अग्नीला करितात म्हणजे काय? सायणाचार्यांकडून या प्रश्नाचें उत्तर मिळत नाहीं, कारण त्यांनीं

स मानुषे वृजने शंतमो हितो३ऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विश्पतिः प्रियो यज्ञेषु विश्पतिः ।
स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।
स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शम्ऽतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्पतिः । प्रियः । यज्ञेषु । विश्पतिः ।
सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।
सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

भाष्यम्.

७. स मानुषे वृजने (=मनुष्याणां संबन्धिनि वसतिस्थाने–गृहेषु) शंतमः (=अतिशयेन सुखकारी) [हितः=स्थापितः]—अग्निः यज्ञेषु जेन्यो विश्पतिर्न (=अभिजातः=महति कुले जातो गृहपतिरिव) हितः (=स्थापितोस्ति)–यज्ञेषु प्रियो विश्पतिः (=प्रियो गृहपतिः) [हितः=स्थापितोस्ति] । स मानुषाणां (=मनुष्याणाम्) इळा कृतानि (=इळायां=वेद्यां स्थापितानि) हव्या (=हव्यानि) पत्यते (=ईष्टे= तेषां प्रभुर्भवति) । सः [अग्निः] (=अतः सोग्निः) नो वरुणस्य धूर्तेः (=वरुणस्य= पापदेवताया हिंसायाः सकाशात्) त्रासते (=त्रायताम्)—महो देवस्य धूर्तेः (=महतस्तस्य देवस्य वरुणस्य हिंसायाः सकाशात्) [त्रासते=त्रायतां=पालयताम्] ॥

वृजने इत्यत्र मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु । ...... महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातस्त्रासते । पालयते । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धम् । इति सायणः ॥

स्थळें पाहून हा अर्थ आम्हीं केला आहे. सायणाचार्य ' जाणारा ' अथवा 'स्वामी, धनी ' असे दोन अर्थ करितात. पण पुष्कळ ठिकाणी दूत असा अर्थ जुळतो, आणि निर्वचनालाहि तो अनुसरून आहे.

' दधाळू '=' वसुः.' आम्हांला वाटतें कीं, मूळचा पाठ ' वसु दधे '=' धन धारण करितो ' असा असावा, नंतर गैरसमजुतीनें ' वसुर्दधे ' झाला असावा.

वृत्तानुरोधानें तिसऱ्या चरणाचा दुसरा पोटचरण पदपाठांत आहे तसा वाचला पाहिजे.

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।
विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।
देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥ १९ ॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुऽधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे । हव्यऽवाहम् । नि । एरिरे ।
विश्वऽआयुम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।
देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । वसुऽयवः ॥ ८ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

८. अग्निं वसुधितिं (=धनस्य दातारं) होतारं (=देवानाम् आह्वातारं कृत्वा) ईळते (=स्तुवन्ति)। [अग्निं] प्रियं चेतिष्ठम् (=अतिशयेन ज्ञातारं=ज्ञातृतमम्) अरतिं (=गन्तारं=दूतं) नि एरिरे (=व्यापारयन्ति=योजयन्ति)—[तं] हव्यवाहं (=हव्यानां वोढारं) नि एरिरे (=योजयन्ति=वोढृकर्मणि योजयन्ति)। [अग्निं] विश्वायुं (=सर्वान्नयुक्तं) विश्ववेदसं (=सर्वज्ञं) यजतं (=पूजनीयं) कविं (=प्रज्ञावन्तम्) [एतादृशं] होतारं (=देवानाम् आह्वातारं) [नि एरिरे=योजयन्ति]। वसूयवः (=धनेच्छवो) देवासः (=देवाः=देववत् पूज्या ऋत्विजो) रण्वम् (=अतिशयेन मधुरम् आशब्दयन्तं) [होतारं]—गीर्भिः (=स्वकृताभिः=स्तुतिभिः सूक्तरूपाभिः) रण्वम् (=अतिमधुरवचनैः सुखयितारम्) [एतादृशमाह्वातारमग्निं] वसूयवः (=धनेच्छव) [ऋत्विजो नि एरिरे=योजयन्ति] ॥

सूक्त १२९.

ऋषि—पूर्ववत् दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—इंद्र. वृत्त—अत्यष्टि.

१. हे इंद्रा, हे यज्ञगामी [इंद्रा], तूं दूर असलेल्याहि ज्या [उपासका]प्रत यज्ञासाठीं [आपला] रथ हाकून जातोस—ज्या उपासकाप्रत, हे निष्कलंक [इंद्रा], तूं रथ हाकून जातोस, त्याचा मनोरथ तूं सत्वर पूर्ण करितोस आणि त्याचें हविरन्न स्वीकारून त्याजवर प्रीति करितोस. तर हे निष्कलंक [आणि] चपलगामी [इंद्रा], तूं आम्हां उपासकांचें [हवि] आणि [हें स्तोत्र—आम्हां] उपासकांचें हें स्तोत्र तूं [स्वीकारून घे].

Hymn 129.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodása*. Metre—*Atyashti*.

1. Him thou makest quickly to attain his desire, and accepting his sacrifice lovest him, to whom, O quick Indra, thou drivest thy chariot—[thou drivest thy chariot], O stainless [Indra], for the sacrifice, though he be far. Accept then thou, O stainless, O quick [Indra], [the oblations] of us [thy] worshippers—[oblations] of [us thy] worshippers, together with this prayer.

---

१. हें सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. मात्र देवता इंद्र आहे. या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे इंद्रा, एकादा उपासक फार दूर असला तरी, तूं जर आपला रथ जोडून त्याचे घरीं यज्ञाचें हवि भक्षण्याकरितां जाशील, तर तूं एकदम त्या उपासकाचे मनोरथ पूर्ण करिशील, आणि त्याचें हव्य स्वीकारून त्याजवर प्रीति करिशील. तर हे इंद्रा, तूं आम्हां उपासकांचीं हविरन्नें आणि हीं स्तोत्रें स्वीकारून घे.'

'यज्ञगामी'='इषिर.' अक्षरशः 'चपल,' यज्ञादिकांकडे फार त्वरेनें जाणारा; रथांत बसून फार त्वरेनें जाणारा.

'दूर असलेल्याहि'='अपाका सन्तम्.' सायणाचार्यांचा अर्थ निराळा आहे, तो आम्हीं भाषेंत उतरून घेतला आहे तो पहा. जसा 'उपाक' शब्दाचा अर्थ (उप+अच=जाणें यापासू-

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्दक्षाय्य इन्द्र भरहूतये नृभि-
रसि प्रतूर्तये नृभिः ।
यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इन्द्र ।
भरऽहूतये । नृऽभिः । असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ।
यः । शूरैः । स्वरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता ।
तम् । ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वा-
जिनम् ॥ २ ॥

व्यां भवतीति यास्कः । अत एव सन्तं पण्डितं सन्तं यजमानम् । इति विवरणमत्र चिन्त्यमेव । अपाकशब्दः उपाकः (=संनिहितः) उपाकचक्षाः (=संनिहितनेत्रः) इतिवद् दूरार्थक इति यत्पाश्चात्त्या विद्वांसो मन्यन्ते तदेव साधीय इति वयम् ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, यः स्म (=यः खलु) [त्वं] कासु चित् पृतनासु (=सर्वेषु संग्रामेषु) नृभिः (=वीर्योपेतैर्योद्धृभिः) भरहूतये (=संग्रामाह्वानाय=शत्रून् युद्धायाह्वातुं) दक्षाय्यः [असि] (=पूज्योसि=पूजया सह स्मरणीयोसि)—नृभिः (=वीर्योपेतैर्योद्धृभिः) प्रतूर्तये (=शत्रुसंहाराय) [दक्षाय्योसि=पूजया सह स्मरणीयोसि] यः (=यस्त्वं) शूरैः स्वः सनिता (=द्योतमानस्य विजयस्य लब्धा भवसि=शूरपुरुषान् संग्रामेषु विजयं प्रापयसि) यः (= यस्त्वं) विप्रैर्वाजं तरुता (=विद्वद्भिरुपासकैः संग्रामेषु धनं लम्भयसि=विदुष उपासकान् धनं प्रापयसि) तं वाजिनं (=बलवन्तं) [त्वाम्] ईशानासः (=ईशानाः=प्रभवोपि=बलवन्तोपि मनुष्या) इरधन्त (=आराधयन्ति)—पृक्षम् अत्यं वाजिनं न (=अन्नादिधनसंपादकं प्रबलं शीघ्रम् अश्वमिव) [इरधन्त= आराधयन्ति], स [त्वं] श्रुधि (=सत्वरमस्माकमाह्वानं शृणु) ॥

न) ‘ जवळचा ’ असा होतो, तसा ‘ अपाक ’ शब्दाचा ‘ दूरचा ’ असा (‘अप,’ दूर + अञ्च् जाणें, यापासून) होणें हें संभवतें. बहुतेक ठिकाणीं ‘ दूरचा ’ हा अर्थ चांगला जुळतो, आणि प्रस्तुत मंत्रांत तर उत्तम जुळतो यांत संशय नाही.

वृत्तानुरोधेंकरून पहिल्या चरणाच्या

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् ।
इन्द्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे ।
मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृळीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यावीः । अररुम् । शूर । मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् ।
इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे ।
मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृळीकाय । सऽप्रथः ॥३

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) दस्मः स्म (=शत्रूणामुपक्षपयिता=महाबलस्त्वं) वृषणं त्वचं (=वर्षणशीलं=जलधारिणं मेघं) पिन्वसि (=सेचयसि=वर्षयसि) [अपि च] हे शूर, अररुं (="गमनशीलं"=क्षणिकं) मर्त्यम् (=अशाश्वतम्=अस्थिरं=निर्जलं) कंचित् (=सर्वं) [मेघं] यावीः (=पृथक्करोषि=जलधारिभ्यो मेघेभ्यो वियोजयसि=त्यजसि)—मर्त्यं (=मरणशीलम्=अशाश्वतं=जलरहितं) [मेघं] परिवृणक्षि (=वर्जयसि) । उत (=अपि च) हे इन्द्र, तत् (=तादृशं वर्षणरूपं तव कर्म) तुभ्यं, तद् दिवे (=द्युदेवाय), [तत्] स्वयशसे (=स्वकीययशोयुक्ताय) रुद्राय (=एतन्नामकाय देवाय), मित्राय, वरुणाय [च] सप्रथः (=सविस्तारं)—सुमृळीकाय (=अतिशयेन सुखकारिणे) [वरुणाय] सप्रथः (=सविस्तारं)—वोचं (=ब्रवीमि=कथयामि) ॥
वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवन्तं पुटबन्धनवदुदकवेष्टनवन्तं...जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निर्भिद्य सेचयसि । इति सायणः ॥

पहिल्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत 'श्रुधि' वाचलें तर सर्व चरण आधुनिक वृत्ताला मिळतो. दुसऱ्या चरणांत 'स्वः'च्या ठिकाणीं 'सुअः' असें म्हणावें लागतें.

---

३. 'हे इंद्रा, तूं ज्यांत पाणी असतें अशा मेघाला फोडून त्यांतून उदकस्राव करवितोस. आणि जे निर्जल मेघ असतील, त्यांस निराळे करून वगळतोस. तर हा जो तुझा मोठा पराक्रम, तो मी तुजपुढें आणि द्युदेवापुढें, रुद्रापुढें, मित्रापुढें आणि स्वयशःसंपन्न वरुणापुढें मोठ्यानें गाईन,' असा भावार्थ.

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।
नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥४॥
अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उश्मसि । इष्टये । सखायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् । वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ।
अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।
नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणोषि । यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे ऋत्विजः], अस्माकं वः (=अस्माकं वश्च) इष्टये (=अभिलषितलाभाय) विश्वायुं (=सर्वान्नसंपद्युक्तं) प्रासहं युजं (=प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारं सहायं)—वाजेषु प्रासहं युजं (=संग्रामेषु शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभवितारं सहायम्) [एतादृशम्] इन्द्रम् [एव] सखायम् उश्मसि (=मित्रं कामयामहे=स एव नो मित्रं भवत्विति वाञ्छाम) ।—[एवं सति हे इन्द्र], कासु चित् पृत्सु (=सर्वेष्वपि संग्रामेषु) ऊतये (=अस्माकं साहाय्याय=साहाय्यं कर्तुम्) अस्माकं ब्रह्म (=इदं स्तोत्रम्) अव (=रक्ष=स्वीकृत्य हृष्टो भव) नहि त्वा शत्रुः स्तरते (=शत्रुर्हि त्वां न हिनस्ति) यं [शत्रुं] [त्वमेव] स्तृणोषि (=तर्हि त्वमेव तं घातयसि)—यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि (=तर्हि सर्वमपि शत्रुं त्वमेव जयसि=घातयसि) ॥

संग्रामेषु ...... त्वा त्वां नहि स्तरते । न हिनस्ति । न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोप्याचरति । अजातशत्रुत्वादित्यर्थः । इति सायणाचार्याः ॥

४. [हे मित्र हो], आमचे [आणि] तुमचे मनोरथ पूर्ण होण्यासाठीं, सकलान्नसंपन्न [आणि] महाप्रबळ साहाय्यकर्ता [असा जो] इंद्र, [तो आपला] मित्र [व्हावा असें आपण] इच्छूं— संग्रामांत महाप्रबळ साहाय्यकर्ता [जो इंद्र, तो मित्र व्हावा असें] [इच्छूं].—[तर हे इंद्रा], तूं [सकल संग्रामांमध्यें आमचें] साहाय्य करण्याकरितां [हें] आमचें स्तोत्र मान्य करून घे. कारण कीं तुला कोणताहि शत्रु जिंकूं शकत नाहीं, तर तूंच त्याला जिंकितोस—तूंच प्रत्येक शत्रूला जिंकून टाकितोस.

4. For our good [and] for yours, [O friends], let us choose [as our] friend Indra, rich in all wealth, [and] a mighty ally—a mighty ally in battles. Love then, [O Indra], [this] our prayer that thou mayest protect [us] in all battles. For no enemy vanquisheth thee, but thou doest vanquish the enemy— thou doest thyself vanquish every enemy.

---

४. 'हे मित्र हो, तुमचें आमचें कल्याण व्हावें म्हणून, सकलसंपत्तिसंपन्न आणि महाबळ साहाय्यवान् जो इंद्र,-संग्रामांत मोठें साहाय्य करणारा जो इंद्र, त्याला आपण मित्र करूं.—तर आतां हे इंद्रा, ही आमची उपासना ग्रहण कर आणि सकळ युद्धप्रसंगीं तूं आमचें संरक्षण कर. कारण समरांगणांत तुला कोणताहि शत्रु पाडीत नाहीं, तूंच सगळ्या शत्रूंला पाडितोस' असा भावार्थ.

'आमचें साहाय्य करण्याकरितां हें आमचें स्तोत्र मान्य करून घे'=' अस्माकं ब्रह्म ऊतये अव.' आमचें भाषांतर अक्षरशः केलेलें आहे. आमचें तूं संग्रामांत रक्षण करावेंस म्हणून हें आम्हीं स्तोत्र केलें आहे, तें स्वीकारून घे आणि प्रसन्न हो, आणि प्रसंग येईल तेव्हां युद्धांत आम्हांला रक्ष, असा अभिप्राय आहे.

'जिंकूं शकत नाहीं '=' न स्तरते.' अक्षरशः पसरूं शकत नाहीं, म्हणजे भूमिगत करूं शकत नाहीं, जमीनदोस्त करूं शकत नाहीं=पाडूं शकत नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'इन्दरम्,' 'विश्वआयुं' म्हणणें, आणि दुसरा चरण पदपाठाप्रमाणें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः ।
नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।
विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥ ५ ॥ १६ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः ।
नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।
विश्वानि । पुरोः । अप । पर्षि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्र], तेजिष्ठाभिः अरणिभिः न ऊतिभिः (=अत्यन्ततेजस्विभिरुल्काभिरिव रक्षाभिः=ज्वलत्तमकाष्ठवदतिशयेन शत्रून् दहद्भी रक्षणैः)—हे उग्र (=उद्गूर्णबल=अतिशयबलवन्निन्द्र), उग्राभिः ऊतिभिः (=बलवद्भिः स्वोपासकानामर्थे कृतैः साहाय्यकर्मभिः) कयस्य चित् (=यस्य कस्यचिदपि=सर्वस्यापि नः शत्रोः) अतिमतिं (=विरुद्धमननं= गर्वं) नि सु नम (=नितरामेव नमय=" अस्मत्प्रणतं कुरु ") । यथा पुरा (=पुरा काले यथास्माकं पूर्वजांस्तथा) नः (=अस्मान्) नेषि (=नय=अस्माकं मार्गदर्शी भव) । [त्वं हि] हे शूर, [अधुनापि] अनेनाः (=पापरहितो) मन्यसे (=अवबुध्यसे=ज्ञायसे) । वह्निः (=" अभिमतानां वोढा ") [त्वं] विश्वानि [एनांसि] (=सकलान्यपि किल्मिषाणि) पूरोः (=अस्मद्रूपजनसकाशात्) अप पर्षि (=अपनय)—वह्निः (=अभिमतवाहकस्त्वं) नः अच्छ (=अस्मान् प्रति) [आगत्य] आसा (=अस्माकमन्तिकात्) [विश्वानि एनांसि अप पर्षि=सकलानि किल्मिषाणि अपनय] ॥

तेजिष्ठाभिररणिभिर्न । अतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव । ......वह्निर्वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः । इति सायणः ॥

आसा वह्निर्नो अच्छेति दुर्बोधम् । अस्माकमप्यासान्तिके देवयजनदेशेऽच्छाभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतमपकृत्य पार्षि । अभिमतफलं पूरयसीति कथंकथमपि सायणोपि विवृणोति ॥

५. [हे इंद्रा], कोणत्याहि [मनुष्या]चा [झाला] तरी गर्व तूं अत्यंत प्रखर कोलितांसारिख्या साहाय्यांनीं—हे प्रखर [इंद्रा], प्रखर साहाय्यांनीं अगदी नमवून टाक. तूं आमचा प्राचीन काळाप्रमाणें पुढारी हो; हे शूरा, तुला [सर्व लोक] [अजून] निष्पाप जाणतात, इष्टवाहक [असा जो तूं, तो] [या] मानवांपासून सर्व [पापें] घेऊन जा—इष्टवाहक तूं आम्हांजवळ [येऊन] आम्हांसमक्ष [पापें घेऊन जा].

5. Humble thou deeply indeed the arrogance of every man [whatsoever] with helps [given to thy worshippers], as burning as firebrands—with mighty helps, O thou mighty one. Lead us as in ancient times. Thou art known, O brave [Indra], [as] sinless. Bringer [of blessings] do thou remove all [sins] from [these] men —bringer [of blessings] [come] to us [and take away our sins] from before [our] presence.

५. ' हे इंद्रा, आमचा कोणीहि शत्रु असेल त्याचा गर्व तूं आम्हांला जळणाऱ्या कोलितांसारिखें तुझें साहाय्य देऊन—म्हणजे शत्रुनाशक असें साहाय्य देऊन—हरण कर, अगदी भूमिगत करून टाक. आणि आमच्या वाडवडिलांचा प्राचीन काळीं जसा तूं पुढारी होत होतास, तसा आतां युद्धादिक प्रसंगीं आमचा पुढारी होत जा. कारण कीं तूं जसा प्राचीन काळीं निष्पाप होतास, तसाच आतांहि आहेस; यास्तव आम्हांजवळ येऊन आमच्या समक्षच जणुं आमची पापें आमच्या आंगांतून काढून नाहींशीं कर ' असा अभिप्राय.

' अत्यंत प्रखर कोलितांसारिख्या साहाय्यांनीं '=' तेजिष्ठाभिः अरणिभिः न ऊतिभिः'. म्हणजे तूं आमचें असें साहाय्य करीत जा, कीं जेणेंकरून जळत्या कोलितानें जळल्याप्रमाणें शत्रु जळून जातील. सायणांनीं केलेला अर्थ वेगळा आहे, तो भाषेंत उतरून घेतला आहे. ' अरणि 'शब्दाचा अग्नि उत्पन्न करावयाचीं लांकडें हा जो नित्याचा अर्थ, त्याला अनुसरून आणि ' तेजिष्ठाभिः' याचा आणि ' न ' या अव्ययाचा चांगला अर्थ जुळावा म्हणून, आम्ही वरच्याप्रमाणें भाषांतर केलें आहे.

' इष्टवाहक '=' वह्निः'. म्हणजे उपासकाला जें इष्ट असेल, तें घेऊन येणारा, इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारा. हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे; पण 'वह्नि' शब्द येथें कठिण आहे; तें इंद्राचें विशेषण आहे यांत संशय नाहीं, पण तें कोणत्या अर्थी आणि येथें कोणत्या प्रयोजनानें योजिलेलें आहे, तें समजत नाहीं.

'[या] मानवांपासून '=' पूरोः'. या मानवांपासून म्हणजे आम्ही जे मानव

६. जो इंद्राप्रमाणें प्रेरणाकर्ता [असून] स्तोत्राची प्रेरणा करितो—जो राक्षसांचा हंता [असून] स्तोत्राची प्रेरणा करितो, त्या भव्य सोमाप्रत मी ही [प्रार्थना] करितों [कीं], तो स्वतः मारक शस्त्रांनीं निंदकांला [आणि] दुष्टांला आम्हांपासून हाकून लावो, [आणि] दुर्जन वितळून—अगदी वितळून जाओ— पाण्याप्रमाणें वितळून जाओ.

6. Let me pray this to auspicious Soma, who, an inspirer like Indra, inspires the hymn—killer of fiends, inspires the hymn: [that] he may himself drive away from us with deadly weapons the scoffers [and] the wicked-minded; [that] the wicked man may melt away—far away—may melt away like a liquid.

मात्र हा पोटचरण पहिल्या पोटचरणांतील शेवटच्या शब्दांचाच कांहीं अंशीं पुनः पाठ आहे त्याजमुळें नवीन स्वतंत्र कांहीं तरी अर्थ त्यांत नसेल, पहिल्या पोटचरणांतील अर्थाचीच पुनरुक्ति असावी असें आहे, त्यापेक्षां आम्हीं केलेल्या अर्थाहून दुसरा अर्थ असण्याचा फारसा संभव नाहीं. 'अच्छ'शब्दाचा अर्थ 'कडे,' 'जवळ' असा होतो, तो 'कडून,' 'जवळून' असा जर घेतला, तर 'आसा वह्निः नः अच्छ' म्हणजे 'आम्हांसमक्ष (आसा) आणि आम्हांकडून (नः अच्छ) [पापें] वाहून नेणारा (वह्निः) [जो इंद्र, तो पापें घेऊन जाओ], असा अर्थ होऊं शकेल.

वृत्तासाठीं पहिला सगळा चरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावा; दुसऱ्या चरणांत 'नेषि'च्या जागीं 'नएषि' म्हणून 'पुरा। अने०' असें म्हणावें; तिसऱ्या चरणांत पहिल्या 'वह्निः'शब्दाचे ठिकाणीं 'वहनिः' आणि 'आसा'च्या ठिकाणीं 'आसआ' असें वाचावें.

६. ही ऋचा जरी इंद्राविषयींच्या सूक्तांत आली आहे, तरी वस्तुतः सोमाविषयीं आहे. ऋषि सोमाविषयीं म्हणतो, 'जो सोम इंद्राप्रमाणें स्तोत्रें मनुष्यांच्या मनांत प्रेरितो, जो राक्षसांचा संहार करितो, तो स्वतः आपल्या हातांत शस्त्रें घेऊन निंदकांचा आणि दुष्टांचा नाश करो; व दुर्जन असेल तो पाण्याप्रमाणें वितळून जाओ, आणि नाहींसारिखा होओ.'

'इंद्राप्रमाणें'=' इन्द्यः न.' हा अर्थ सायणांप्रमाणें केला आहे, पण 'आह्वान

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् ।
स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः ।
हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् । दुःऽमतीनाम् ।
स्वयम् । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः ।
हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥८॥

भाषायाम्.

८. [हे मित्राणि], वः अस्मे (=युष्मभ्यम् अस्मभ्यं च=युष्मदर्थम् अस्मदर्थं च) इन्द्रः दुर्मतीनां परिवर्गे (=दुर्मनसां विरोधिनां वर्जने)—दुर्मतीनां दरीमन् (=दुर्मनसां दरीमणि=शत्रूणां हनने) स्वयशोभिः ऊती (=स्वायत्तयशोभिः संरक्षणैः) प्रप्र [भवतु] (=अतिशयेन प्रभवतु) । या [जूर्णिः=सेना] नः उपेषे (=अस्मान् उपायातुम्=अस्मान् अभिभवितुम्) अत्रैः (=असुरैः) [क्षिप्ता=प्रेरिता] सा स्वयम् [एव] रिषयध्यै (=हता भवितुं प्रवृत्तास्तु=हतास्तु)—[क्षिप्ता जूर्णिः=प्रेरिता सेना] हता ईम् असत् (=हतैवास्तु) न वक्षति (=न प्राप्ता भवतु)—क्षिप्ता जूर्णिः (=प्रेरिता सेना) न वक्षति (=न प्राप्ता भवतु) ॥

क्षिप्ता जूर्णरिति पदद्वयं वयं सायणमनुसृत्य व्यानक्ष्महे । साधीयसोऽर्थस्य लाभासंभवात् । यत्तु जूर्णिरुल्केति पाश्चात्त्याः केचिद्विद्वांस आहुस्तत्प्रमाणसापेक्षं भाति ॥

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या तरू॑षसो॒ग्रं चि॑त्त्वा महि॒मा स॑क्ष॒दव॑से म॒हे मि॒त्रं नाव॑से ।

ओजि॑ष्ठ॒ त्रात॒रवि॑ता॒ रथं॒ कं चि॑दमर्त्य ।

अ॒न्यम॒स्मद्रि॑रिषेः॒ कं चि॑दद्रिवो॒ रिरि॑क्षन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । तरू॑षसा । उ॒ग्रम् । चि॒त् । त्वा॒ । म॒हि॒मा । स॒क्ष॒त् । अव॑से । म॒हे । मि॒त्रम् । न । अव॑से ।

ओजि॑ष्ठ । त्रात॑रिति॑ । अवि॑त॒रिति॑ । रथ॑म् । कम् । चि॒त् । अ॒म॒र्त्य॒ ।

अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । रि॒रि॒षेः॒ । कम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । रिरि॑क्षन्तम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं तरूषसा (=शत्रूणामभिभवनसमर्थेन) राया (=धनेन) नः (=अस्मान्) [पाहि]। उग्रम् (=उद्गूर्णबलं=प्रबलं) त्वा चित् (=त्वामेव) महिमा (="महत्त्वम् अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः") अवसे (=अनुग्रहाय=रक्षणाय) सक्षत् (=सचतां=संभजताम्)—मित्रं न (=सखायमिव) [त्वामेव] महे अवसे (=महते रक्षणाय) [सक्षत्=संभजताम्]। हे ओजिष्ठ (=अतिशयेन बलवन्) त्रातः (=रक्षितः), हे अमर्त्य अवितः (=मरणहीन पालयितः), कंचिद रथम् [आरुह्य आगच्छ]। हे अद्रिवः (=वज्रधर), अस्मद् अन्यं कंचित् (=अस्मत्तः कमपि पुरुषमन्यं) रिरिषेः (=बाधस्व=अस्मांस्तु मा बाधस्व)—हे अद्रिवः (=वज्रधर), रिरिक्षन्तं चित् (=अन्यान् बाधमानमेव पुरुषं) [रिरिषेः=बाधस्व]॥

सक्षत्। सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः। ......। कंचिद्रथं वेगवन्तमारुह्यास्मदेवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः। इति सायणः॥

११. हे सुस्तुत इंद्रा, तूं आम्हांला द्वेष्ट्यापासून रक्ष, आणि दुर्जनांचा सदैव परिहर्ता—दुर्जनांचा देदीप्यमान परिहर्ता हो. पापी राक्षसांचा हननकर्ता [आणि] मजसारिख्या स्तोत्याचा त्राता [हो]. कांकीं त्या कारणास्तवच हे कृपाळू [इंद्रा], तुला तुझ्या पित्यानें निर्माण केलें—हे कृपाळू [इंद्रा], तुला राक्षसहननकर्ता निर्माण केलें.

11. Preserve us, O well-praised Indra, from the infidel, and be always the averter of the wicked—the divine averter of the wicked; [be thou] the killer of the unholy fiend, [and] the preserver of a worshipper like me. For, for this purpose did [thy] father beget Thee, O benevolent [Indra],— did O benevolent [Indra], beget Thee a killer of the fiends.

जसारिख्या उपासकातें तारणारा हो. कारण दुर्जनांला मारावें आणि सज्जनांला तारावें म्हणूनच तुला तुझ्या पित्यानें निर्माण केलें आहे’.

‘ द्वेष्ट्यापासून ’=‘ स्त्रिधः’. म्हणजे यज्ञादि उपासनेचा जो मार्ग, त्याची निंदा करून आर्यजनांला उपद्रव देणारा जो अनार्य शत्रु त्याजपासून.

‘ [तुझ्या] पित्यानें ’=‘ जनिता ’. इंद्राचा बाप म्हणजे जगताचा कर्ता जो परमेश्वर तो असें सायणाचार्य म्हणतात; पण ऋषीचें हृद्य तसेंच आहे असें दिसत नाहीं. इतर ठिकाणीं इंद्राला त्याच्या बापानें प्रबळ असा निर्मिला असें सांगितलें आहे; पण तेथें तरी हा बाप कोण तें सांगितलेलें नाहीं. जशी इतर ठिकाणीं तशी प्रस्तुत स्थळीं तरी बापानें ‘ राक्षसहंता निर्माण केलें ’ असें सांगितलें आहे तें केवळ इंद्राच्या बळाची प्रशंसा करण्यासाठी सांगितलें आहे, इंद्राला बाप आहे, आणि तो अमुक आहे, इंद्र हा स्वतःसिद्ध नाहीं असें सांगण्याचा उद्देश नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत ‘पआहि न इन्दर’ असें, आणि दुसऱ्यांत व तिसऱ्यांत ‘दुर्मतीनआम्’ असें वाचावें. तिसऱ्या चरणांत ‘०हणं त्वा जीजनद्वसो ’ इतका अष्टाक्षरी पोटचरण जमून शिवाय ‘ रक्षो० ’ हीं अक्षरें नियमाबाहेर अधिक राहतात. अथवा तो अकरा अक्षरांचा समजून खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावा काय ?

रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ।

सूक्त १३०.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—इंद्र. वृत्त—शेवटची एक ऋचा त्रिष्टुभ्, राहिलेल्या सर्व सूक्ताचें वृत्त अत्यष्टि.

१. हे इंद्रा, तूं दूरून आम्हांप्रत ये; एकादा सत्पालक [राजा] घरीं येतो तसा—सत्पालक राजा [कोणाच्या तरी] घरीं येतो तसा [ये]. आम्ही सोम काढून हविरन्न हातांत घेऊन तुला बोलावीत आहों; पित्याला [जसे] पुत्र जेवायास [बोलावितात] तसे तुज महादात्याला [आम्ही] जेवायास [बोलावीत आहों].

HYMN 130.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashti*, except of the last verse in which it is *Trishtubh*.

1. Come, O Indra, unto us from afar, even as [a king], the protector of the good, [comes] to the house—as a king, the protector of the good, [comes] to one's home. The Soma being expressed we with sacrificial food are calling Thee, as sons [call] [their] father, to dinner—[calling Thee], the most bounteous, to dinner.

---

१. 'हे इंद्रा, एकादा राजा आपल्या घरीं येतो तसा, तूं दूर मुलोकीं असलास तरी तेथून आमच्या घरीं ये. एकादा राजा कोणातरी प्रजेच्या घरीं जसा येतो, तसा तूं आमचे घरीं ये. आम्ही तुजकरितां सोमरस काढून हविरन्नाची तयारी करून तुला भोजनास येण्यास बोलावीत आहों, जसे पुत्र पित्याला भोजनास बोलावितात तसे तुला आम्ही बोलावीत आहों; तर तूं ये' असा भावार्थ.

'सत्पालक'='सत्पतिः'. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'बळवान्' असा अर्थ कल्पितात, पण आम्हांस वाटतें कीं सायणांचा 'सत्पालक' हा नित्याचा अर्थ टाकून देण्याला पुरतें कारण नाहीं.

'सोम काढून'='सुते सचा.' म्हणजे सोम काढितांच, सोम काढल्याबरोबर. सायणाचार्य 'सचा' म्हणजे 'सह' असा सर्वत्र अर्थ करितात. पण 'सुते सचा' अथवा 'सचा सुते' असें पुष्कळ मंत्रांत आलें आहे ते मंत्र पाहतां, 'सोम काढून', 'सोम काढतांच', 'सोम काढिल्याबरोबर' असा अर्थ चांगला जुळतो.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा पहिला पोटचरण पदपाठांत आहे तसा म्हणावा लागतो, आणि दुसऱ्या चरणांत 'त्वा'च्या ठिकाणीं 'तुआ' असें म्हणावें लागतें.

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः ।
मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।
आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवतम् । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः ।
मदाय । हर्यताय । ते । तुविःऽतमाय । धायसे ।
आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, [इमम्] अद्रिभिः (=ग्रावभिः) सुवानं (=सूयमानम्=अभिषूयमाणं) सोमं पिब । कोशेन सिक्तं (=जलोद्धरणपात्रेण पूरितम्)अवतम् (=अवटं=द्रोणं) वंसगो न (=वृषभो यथा पिबति)—तातृषाणो वंसगो न (=अतिशयेन तृषाक्रान्तो वृषभो यथा पिबति तथा) [इमं सोमं पिब] । हरितः (=हरिद्वर्णाः सूर्यस्याश्वाः) सूर्यं न (=सूर्यं यथा) [आ यच्छन्ति=आनयन्ति तथा]—विश्वा अहा सूर्यमिव (=विश्वानि अहानि=नित्यं सूर्यं यथानयन्ति तद्वत्) ते हर्यताय मदाय (=सर्वैः स्पृहणीयाय तव मदाय=सोमपानजनिताय तव हर्षाय) [अपि च] तुविष्टमाय धायसे (=अतिशयेन बलवते सोमपानाय=प्रबलतमस्य सोमस्य पानाय) त्वा (=त्वाम्) आ यच्छन्तु (=आवहन्तु) ॥

अविन्दद्दिवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यनन्ते अन्तरश्मनि ।
व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नङ्गिरस्तमः ।
अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि । अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ।
व्रजम् । वज्री । गवाम्ऽइव । सिसासन् । अङ्गिरःऽतमः ।
अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [इन्द्रः] दिवो गुहा निहितं (=द्युलोकस्य गुहायां स्थापितं) निधिं (=धनराशिम्) अश्मनि परिवीतं वेर्गर्भं न (=पर्वते परिवेष्टितं पक्षिण्याः शिशुमिव)—अनन्ते अश्मनि अन्तः (=अपरिमिते पर्वते) [परिवीतं गर्भं न=परिवेष्टितं पक्षिण्याः शिशुमिव] अविन्दत् (=अन्विष्यालभत) । अङ्गिरस्तमः (=अङ्गिरसां श्रेष्ठः =अङ्गिरसां गुणैर्गुहायां निगूढवस्तूनामन्वेषणलाभरूपैरत्यन्तं तद्वान्) वज्री (=वज्रवान्) गवां व्रजमिव (=गवां गोष्ठमिव) सिषासन् (=लब्धुमिच्छन्) इन्द्रः इषः (=मेघोदकरूपस्य अन्नस्य) परिवृताः (=परितो वेष्टिता) [द्वारः] अपावृणोत् (=उद्घाटितवान्)—इषः परिवृताः (=परितो वेष्टिता=पिहिता) द्वारः (=द्वाराणि) [अपावृणोत्=उद्घाटितवान्] ॥

एषेन्द्रस्य मेघवृष्टिकर्मपरा । यथा कश्चिद्गवां गोष्ठमन्विष्यन् निगूढं तं कस्मिंश्चित्स्थले विन्दति तद्वदिन्द्रो द्युलोके निधिमिव निगूढं मेघोदकं लब्धवान् इति प्रशंसात्रेन्द्रस्य मेघोदकवर्षणकर्मणः ॥ सायणस्तु एवं व्याख्यातवान् । अयमिन्द्रो दिवो द्युलोकादानीतं सोममविन्दत् । अलभत लब्धवान् । द्युलोकाद्गायत्र्या पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धम् । स एव विशेष्यते । गुहा निहितम् । अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितम् । अत एव निधिं निधिस्थानीयम् । अनाश्यमित्यर्थः । आनयने दृष्टान्तः । वेः पक्षिणो गर्भं न । शिशुमिव । यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परि-

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
संविव्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।
तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दादृहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षद्मऽइव । तिग्मम् । असनाय । सम् । श्यत् । अहिऽहत्याय । सम् । श्यत् ।
सम्ऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्रः । मज्मना ।
तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्वाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

न्मम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनन्तेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादौ परिवीतं लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तत्राह । अयमिन्द्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनेत्यात्वम् । अविन्दत् । अयमर्थः पणिनेव गाव इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा कृत्वेष इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

भाषायाम्.

४. इन्द्रः गभस्त्योः (=बाह्वोः=हस्तयोर्मध्ये) वज्रं दादृहाणः (=दृढं गृह्णन्) तिग्मं क्षद्मेव (=तीक्ष्णं खड्गमिव) असनाय (=शत्रोरुपरि प्रेरणाय) सं श्यत् (=सम् अश्यत्=सम्यक् अतीक्ष्णयत्=तीक्ष्णीकृतवान्]—अहिहत्याय सं श्यत् (=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुं तीक्ष्णीकृतवान्) ।—हे इन्द्र, ओजसा (=बलेन) शवोभिः (=सामर्थ्यैः) [अपि च] मज्मना (=महत्त्वेन) सं विव्यानः (=संयुक्तः सन्) तष्टेव (=यथा कश्चित् तष्टा तथा) वृक्षं वनिनः (=तरूंश्च) नि वृश्चसि (=नितरां छिनत्सि)—परश्वेव नि वृश्चसि (=परशुना यथा तथा नितरां छिनत्सि) ॥

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सर्तवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथाँ इव वाजयतो रथाँ इव ।
ऊत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम् ।
धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः ।
रथान्ऽइव । वाजऽयतः । रथान्ऽइव ।
इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।
धेनूःऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥५॥१८

क्षद्मेव तिग्मं सं श्यत् इत्यत्र । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति । ......तत्र दृष्टान्तः क्षद्मेव । उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां निरसनायाभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्षद्मेत्युदकनाम । क्षद्म नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ ......ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैर्मज्मना शारीरेण च बलेन संविव्यानः सम्यक् युक्तः सन् । इत्यादि सायणः ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, त्वं नद्यः (=नदीः) समुद्रम् अच्छ वृथा सर्तवे (=समुद्रं प्रति सुखेनैव गन्तुं) रथान् इव—वाजयतो रथान् इव (=वाजं धनमात्मन इच्छतः= आजौ धावतो रथान् इव) असृजः (=अन्तरिक्षान्मेघोदकरूपेण पातितवान्) ऊतीः (=ऊतयः=रक्षणकर्त्र्यस्ता नद्य) इतः (=अत्र=भूलोके) समानम् अक्षितम् अर्थम् (=सर्वा अपि संगत्य एकं क्षयरहितं मनोरथम्) अयुञ्जत (=योजितवत्यः=अस्मान् योजितवत्यः=पूरितवत्यः) । [तदेवम्] । मनवे विश्वदोहसो धेनूरिव (=मनवे विश्वदोग्ध्यो धेन्व इव=मनुष्यजातार्थं सर्वप्रदा) [अभवन्]—जनाय विश्वदोहसः (=सर्वेभ्योपि जनेभ्यः सर्वदात्र्यः) [अभवन्] ॥

असृजः मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । ...... । किंच । इतोऽस्मत्संनिधिदेशम् ...... अस्मान् प्रत्यूतीरूत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुञ्जत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः । अर्थशब्द उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः । अक्षितमित्युदकनाम । अक्षितं बर्हिरिति तन्नामसु पाठात् । इति सायणः ॥
(= दिश)

७. हे विजयशाली इन्द्रा, तूं अत्यंत भक्तिमान् दिवोदास [नांवाचा] [जो] मनुष्य, [त्या]साठीं नव्वद नगरें फोडून टाकिता झालास—हे विजयशाली [इन्द्रा], भक्तिमान् [दिवोदासा]साठीं वज्रानें [फोडून टाकिता झालास].—महाबळवान् [इंद्र] अतिथिग्वासाठीं शंबराला पर्वतापासून खालीं ओढून काढिता झाला, आणि [अतिथिग्वाला] [आपल्या] पराक्रमानें मोठीं धनें—सर्व प्रकारचीं धनें, देता झाला.

7. Thou didst destroy, O victor Indra, the ninety cities for the sake of the man Divodâsa [who was] highly pious—[didst destroy], O victor, with [thy] thunderbolt for the pious man. Mighty [Indra] hurled S'ambara down from the mountain for the sake of Atithigva, bestowing great riches through [his] prowess—all [kinds of] riches through [his] prowess.

आतांचें हें एक हाय.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' स्वपाः ' त्या ठिकाणीं ' सुअपाः ' असं म्हणावें; दुसऱ्या चरणांत ' जेनिअं ' असं म्हणावें.

७. ' हे इंद्रा, तूं अतिथि दिवोदास या नांवाच्या भक्ताला उपद्रव देणारा शंबर नांवाचा असुर मारण्यासाठीं त्याचीं नव्वद नगरें फोडून टाकिता झालास, आणि तो जेव्हां मरेना आणि पर्वतावर जाऊन लपून राहिला, तेव्हां त्याला पर्वतावरून तूं खालीं लोटून दिलास, आणि त्याची सर्व संपत्ति दिवोदासाला दिलीस ' असा भावार्थ.

' विजयशाली '= ' नृतो. ' ' नृतु ' शब्द वेदांत बऱ्याच मंत्रांत आला आहे. तो बहुतकरून इंद्राला विशेषणार्थी लाविलेला आढळतो. केव्हां केव्हां अश्वीनें आणि एकदा मरुतांचें विशेषण आहे. अक्षरशः जे सायणांनीं निरनिराळे अर्थ केले आहेत, त्यांपैकीं युद्धांत आवेशानें नाचणारा असा जो अर्थ केला आहे (प्रस्तुत मंत्रावरचें भाष्य पहा), तोच बरा दिसतो. कसाहि अक्षरार्थ असला तरी वीरश्रीनें भरलेला, 'विजयी' इतका पर्यवसानार्थ दिसतो.

' दिवोदास ' आणि ' शम्बर' आणि 'अतिथिग्व' याविषयीं सू. ११२ मं.१४ आणि त्याजवरील टीप पहा.

' नव्वद नगरें '=' नवतिं पुरः. ' सू. ५४ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हे-
ष्वाजिषु ।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।
दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्ऽसु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शत-
म्ऽऊतिः । आजिषु । स्वःऽमीळ्हेषु । आजिषु ।
मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।
धक्षत् । न । विश्वम् । ततृषाणम् । ओषति । नि । अर्शसानम् ।
ओषति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वेषु (=सर्वेषु) शतमूतिः (=शतसंख्याकरक्षण) इन्द्रः आर्यं यजमानम् (=आर्यमुपासकम्=उपासकान् आर्यान्) समत्सु (=युद्धेषु) प्रावत् (=प्रकर्षेणारक्षत=रक्षति)—आजिषु (=संग्रामेषु च) [आर्यं यजमानं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान्]—स्वर्मीळ्हेषु (=उत्तमसुखोत्पादकेषु) आजिषु (=संग्रामेषु) [प्रावत्=रक्षितवान्]। अव्रतान् (=कर्मरहितान्=यज्ञयागादीनां द्वेष्टॄन् अनार्यान्) शासत् (=दण्डयन्=दण्डयित्वा) [स] कृष्णां त्वचं (=कृष्णं वर्णं=कृष्णवर्णान् अनार्यान् जनान्) [आर्याय] मनवे अरन्धयत् (=आर्याय जनाय वशमनयत्=आर्यजनस्य वशमनयत्)। विश्वं ततृषाणं (=सर्वमपि हिंसारूपतृषाक्रान्तमनार्यं शत्रुं) धक्षत् न ओषति (=दग्ध्वा भस्मसाच्चकारेव)—अर्शसानं (=हिंसारुचिं=बाधमानमनार्यजनं) नि ओषति (=नितरां दहति=नितरां दग्धवान्=भस्मसाच्चकार)॥

शतमूतिः स्वभक्तेषु अपरिमितरक्षणः। ......स्वर्मीळ्हेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंग्रामेषु प्रावत्। स्वर्गप्रदानेन रक्षति। ......अत्रेतिहासमाचक्षते। अंशुमती नाम नदी। तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरूपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते। तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत्। ......तदत्रोच्यते अयमिन्द्रो मनवे। इत्यादि सायणः॥

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः।
दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥१०॥१९

सः । नः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
दिवःऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीथाः । अहोभिःऽइव । द्यौः ।
॥ १० ॥ १९ ॥

ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तो भवति। अवधीदित्यर्थः। अथवा इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते। सूरः सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत्। तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं ततः करोति पूर्वम्। अरुणस्तद्रथयन्ता प्रपित्वे मन्देहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिन्धीत्यादिध्वनिं मुषायति। मुष्णाति॥ ......तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन् आमुषायति। समन्तान्मुष्णाति। अथ प्रत्यक्षकृतः। हे कवे क्रान्तदर्शिन् यत् यस्त्वमुशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेरूतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानादजगन्। गतवानसि प्राप्तवानसि। ...... ॥ यद्वा उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन्। आगच्छ। आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः। तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तम्। तत्र दृष्टान्तः। मनुषेव मनुष्येणेव। यथा त्वोतेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत्। यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव इतरेषामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि। तद्वदस्माकमपि। न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किन्त्वहा विश्वेव। विश्वान्यप्यहानि। सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव। यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुष्यं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि। उभयमपि देहीत्यर्थः इति॥

भाषायाम्.

१०. स [त्वम्] (=अतः कारणात्त्वं) हे वृषकर्मन् (=वृष्णः वीर्यवत इव कर्माणि चरितानि यस्य स), हे पुरां दर्तः (=असुरसंबन्धिनां नगराणां विदारयितः= पुरंदर), [एतैरस्माकं] नव्येभिः उक्थैः (=नूतनैः स्तोत्रैः) [संतुष्टः सन्] नः (=अस्मान्) शग्मैः पायुभिः (=सुखकरैः संरक्षणैः) पाहि (=पालय) । हे इन्द्र, दिवोदासेभिः स्तवानः (=दिवोदासैः स्तूयमानः=दिवोदासगोत्रोत्पन्नैरस्माभिः स्तुत-

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।
इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्वः१रिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ।
तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वेषु हि सवनेषु (=सर्वेष्वपि सोमयुक्तेषु यज्ञेषु) वृषमन्यवः (?=वीर्यवत्त्वत्परमनना उपासकाः) समानम् एकं त्वा (=सर्वेष्वपि स्थलेषु एकस्वरूपमेकमद्वितीयं त्वाम्=एकस्वरूपं त्वामेव) पृथक् (=स्वस्वस्थलेषु) तुञ्जते (=सोमदानेन संभजन्ते)—स्वः सनिष्यवः (=सुखं लब्धुमिच्छन्त उपासकाः) पृथक् (=स्वस्वस्थलेषु) [तुञ्जते=सोमदानेन संभजन्ते]। तं त्वा (=तादृशं त्वाम्=अतः कारणात्त्वामेव हे इन्द्र), पर्षणिं नावं न (=पारं प्रति नेत्रीं नावमिव) शूषस्य धुरि (=स्तोत्रस्याग्रभागे) धीमहि (=निदध्मः=स्थापयामः)। यज्ञैः (=यजनैर्) इन्द्रं न चितयन्तः (=इन्द्रमिव ज्ञापयन्तः=अयमेवेन्द्रोऽस्ति न कोऽप्यन्य इति कीर्तयन्त) आयवः (=उपासकाः)—स्तोमेभिः (=स्तोत्रैः) इन्द्रं [चितयन्तः] (=अयमेवेन्द्रोऽस्तीति कीर्तयन्त) आयवः (=उपासका) [वयं] [त्वां शूषस्य धुरि धीमहि=स्तोत्रस्याग्रभागे स्थापयामः)॥

सवनेषु तद्वत्स्वेकाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तुञ्जते। त्वरयन्ति। हविरादीनि ददते। ... वृषमण्यवः। अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः। ... शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि। स्थापयामः। यद्वा शूषस्यास्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि। ... इन्द्रं न चितयन्तः। परमेश्वरमिव त्वां चेतयन्तः। परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः। यद्वा नशब्द एवकारार्थः। इन्द्रमेव त्वां जानन्तः। इति सायणः॥

वि त्वां ततस्रे मिथुना अंवस्यवों व्रजस्यं साता गव्यंस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।
यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वंर्यन्तां समूहंसि ।
आविष्करिंक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवंम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवंः । व्रजस्यं । साता । गव्यंस्य । निःऽसृजंः । सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजंः ।
यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वंः । यन्ता । सम्ऽऊहंसि ।
आविः । करिंक्रत् । वृषंणम् । सचाऽभुवंम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवंम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अवस्यवः (=रक्षणमिच्छन्तो) मिथुनाः (=मिथुनानि) गव्यस्य व्रजस्य (=गवां संबन्धिनः समूहस्य) साता (=सातौ लब्धौ निमित्ते सति) निःसृजः (=निःशेषेण हविरादीनि प्रयच्छन्तस्) त्वा (=त्वां) वि ततस्रे (=स्तोत्रैर्बाधन्ते=अत्यन्तमेव स्तोत्रैर्भजन्ते)—हे इन्द्र, सक्षन्तः (=संभजमानाः सन्तो) निःसृजः (=निःशेषेण हविरादीनि प्रयच्छन्तो) [वि ततस्रे=स्तोत्रैरत्यन्तं सेवन्ते] । यद् (=यस्मात् कारणात्) [त्वं] गव्यन्ता (=गव्यन्तौ=गा आत्मन इच्छन्तौ=गवोपलक्षितं धनमिच्छन्तौ) [अपि च] स्वः (=स्वर्गं) यान्ता (=यान्तौ=यातुमुद्यतौ) द्वा जना (=द्वौ जनौ =जायापतिरूपौ) समूहसि (=संयुक्तौ वहसि=संगतौ रक्षसि) । वृषणं (=वर्षणवन्तं=बलोपेतं) सचाभुवं (=तव सहायम्) आविष्करिक्रत् (=पुनःपुनरपि प्रकटयन्)—हे इन्द्र, सचाभुवं (=सहायभूतं) [तव] वज्रम् [आविष्करिक्रत्=पुनःपुनरपि प्रकटयन्] [समूहसि=संगतौ रक्षसि] ॥

अवस्यवः । इन्द्रायात्मने तृप्तिमिच्छन्तः । ... समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । इति सायणः ॥

तुझें स्तवन प्रथम करितों. आणि यज्ञांच्या आणि स्तोत्रांच्या योगानें तुझी कीर्ति पसरून तूंच इंद्र आहेस, दुसरा कोणी नाहीं असें प्रसिद्ध करितों.'

'सवनांमध्यें '=' सवनेषु. ' म्हणजे ज्यांत सोम काढून अर्पण करावयाचा असे जे यज्ञोत्सव त्यांमध्यें.

'तुज वीराविषयीं अत्यंत उत्सुक '= 'वृषमन्यवः'. हा शब्द कठिण आहे. पण दुसऱ्या ठिकाणी आलेला नाहीं.

५. हे वीर्यवान् [इन्द्रा], तुला [सोमपानापासून] हर्ष झाला म्हणजे तूं त्वत्परायण भक्तांला रक्षितोस—[तुझ्या] मित्रत्वाची इच्छा करणाऱ्या [उपासकां]ला तूं रक्षितोस, म्हणूनच त्या तुझ्या पराक्रमाची [ते भक्तजन] स्तुति करितात. तूं त्यांला संग्रामांमध्यें जय येण्यासाठीं सिंहनाद करितोस. [नंतर] ते एकीमागून एक नदीप्रत पावतात—लूट मिळावी अशी इच्छा करणारे जे भक्त, ते [एकीमागून एक नदीप्रत] पावतात.

5. As thou dost protect, O brave [Indra], [thy] loving worshippers, whenever exhilarated by the Soma—as thou dost protect [thy worshippers] who seek thy friendship, so indeed do they praise that exploit of thine: thou raisest a war-cry for them that they may conquer; they [then] obtain one river after another—they, desirous of the enemy's wealth, obtain [one river after another].

पासक जे त्यांणीं अर्पण केलेला सोम पिऊन आनंदित होऊन.

वृत्रासाठीं ‘ वीरिअस्य ’ असें पहिल्या पादांत, आणि ‘ र्मातअम् ’ असें दुसऱ्यांत म्हणावें लागतें.

---

५. ‘ हे इंद्रा, तुजवर प्रीति करणारे आणि तूं मित्र व्हावास अशी इच्छा करणारे जे तुझे भक्त, त्यांला तूं सोमरसाच्या भरांत रक्षितोस, आणि समरांगणांत त्यांजला जय यावा म्हणून त्यांच्या पक्षानें सिंहनाद करितोस, आणि मग ते विजयी होतात आणि शत्रूची भूमि आणि शत्रूच्या नद्या एकामागून एक हिसकावून घेतात, म्हणूनच तुझा हा जो पराक्रम, त्याची स्तुति भक्तजन करितात,’ असा भावार्थ.

‘ हर्ष’=‘ मदेषु.’ अनेकवचनाचें तात्पर्य इतकेंच कीं जेव्हां जेव्हां हर्ष होत असतो तेव्हां तेव्हां, त्या त्या प्रसंगीं.

‘ त्या तुझ्या पराक्रमाची ’=‘ ते अस्य वीर्यस्य.’ म्हणजे तूं रक्षितोस, आणि तुझ्या रक्षणाच्या योगानें शत्रूच्या अधिकारांतील प्रदेश आणि नद्या तुझ्या भक्तांच्या हातीं येतात, हा जो तुझा पराक्रम आणि प्रसाद, त्याची असें समजावयाचें.

‘ स्तुति करितात ’=‘ चर्किरन्.’ सायणाचार्य अर्थ निराळा करितात. पण ऋ. ४. ३९. ६ आणि ४. ३९. २ आणि ४. ३६. १ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. त्यावरून आमचा अर्थ सप्रमाण आहे असें होईल.

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्य१र्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिन् चिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ।
यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥६

भाषायाम्.

६. अस्या उषसः (=अस्याम् उषसि=अस्मिन्नुषःकाले) नः (=अस्माकम्=अस्माकं यज्ञम्) [इन्द्र] उतो जुषेत हि (=अपि नाम सेवेतैव)— [हे इन्द्र], हवीमभिः (=आह्वानैः=अस्माकमाह्वानद्वारा) अर्कस्य हविषः (=स्तोत्रस्य हविषश्च) बोधि (=बुध्यस्व=इदं स्तोत्रं हविश्च जानीहि)—स्वर्षाता (=स्वःसातौ=धनस्य लाभे निमित्ते सति क्रतौ) हवीमभिः (=आह्वानैः) [अर्कस्य हविषः=बोधि=स्तोत्रस्य हविषश्च जानीहि] । हे वज्रिन् (=वज्रधर) इन्द्र, यत् (=यतः कारणात्) [त्वं] मृधो हन्तवे (=शत्रून् हन्तुं=शत्रुहननाय) वृषा चिकेतसि (=वीरोवबुध्यसे=वीर्यवत्तमोसीति ज्ञायसे) [अतः कारणात्] अस्य मे नवीयसो वेधसः (=अस्य मम अत्यन्तनूतनस्य कवेः)—नवीयसः (=अत्यन्तनूतनस्य कवेः) मन्म (=स्तोत्रम्) आ श्रुधि (=आभिमुख्येन शृणु=आगत्य शृणु) ॥

अयमिन्द्रो नोस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः । कर्मणि षष्ठी । एतामुषसं सुत्याहः-(?) संबन्धिनमुषःकालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्येवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । इति सायणाचार्याः ॥

'एकामागून एक नदीमत पावतात ' =' अन्याम्अन्यां नद्यं सनिष्णत. ' म्हणजे ' त्याच्या ताब्यांत असलेल्या ज्या नद्या, त्या इंद्रभक्तांच्या अधिकाराखालीं एक एक येऊं लागतात असा अभिप्राय आम्ही समजतों. कारण सर्व ऋचेचा जो झोक, त्याला तसला अभिप्राय चांगला जुळतो.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' वीरिअस ', दुसऱ्यांत ' एभिअः ', आणि तिसऱ्यांत ' नदिअं ' असें म्हणावें लागतें.

६. [इंद्र] आज प्रभातकाळीं आमच्या यज्ञाचें सेवन करो. [हे इंद्रा], [आम्ही ज्या] हाका [मारितों] त्यांच्या योगेंकरून [आमचें] स्तोत्र [आणि] हवि हीं जाण—धनलाभासाठीं [ज्या] [आमच्या] हाका, त्यांच्या योगेंकरून [आमचें स्तोत्र आणि हवि] [जाण]. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, ज्यापेक्षां शत्रूंला मारण्यासाठीं तूं वीर्यवान् आहेस असें लोक जाणतात, [त्यापेक्षां] अगदी नूतन कवि हा जो मी, त्या माझें स्तोत्र—मज अगदी नूतन कवीचें स्तोत्र तूं ऐक.

6. May [Indra] enjoy our [sacrifice] this morning.—Do thou, [O Indra], know our hymn [and our] sacrifice through [our] invocations—[our] invocations for the acquisition of wealth. Inasmuch as, O Indra, O wielder of the thunderbolt, thou art known [to be] the hero for destroying the enemies, [hear thou], therefore, [this] hymn of me, the newest poet—hear the hymn [of me] the newest [poet].

---

६. 'हे इंद्रा, तूं आज प्रभातकाळीं येऊन आमच्या यज्ञाचा उपभोग घे. आम्ही ज्या तुला धनलाभासाठीं हाका मारीत आहों, त्या ऐकून तूं ये आणि हें आमचें स्तोत्र आणि हवि यहा. हे इंद्रा, ज्यापेक्षां तूं वीर आहेस तो हिंसक शत्रूंचा नाश करण्यासाठीं आहेस असें लोक जाणतात, त्यापेक्षां मी जो हा अगदी नवीन कवि आहें, त्या माझें स्तोत्र तूं ऐक' असा अभिप्राय आहे.

या ऋचेंत प्रथम तृतीयपुरुषी निर्देश असून मग द्वितीयपुरुषीं वचन फिरलें आहे. पण याचीं उदाहरणें वेदांत जिकडे तिकडे आहेतच.

'अगदी नूतन कवि जो मी, त्या माझें स्तोत्र '=' मे अस्य नवीयसः मेधसः मन्म.' परुच्छेप ऋषि आपणास अगदी नवीन कवि मानितो, आणि नूतन कवीचें नूतन स्तोत्र इंद्रास मान्य होईल असें इच्छितो. कारण नवीन स्तोत्रांवर देवांची भक्ति विशेष असते.

वृत्तासाठीं 'हि' आणि 'अर्कस्य' यांजमध्यें संधि न करणें, 'स्वर्षाता'बद्दल 'सुअर्षाता' वाचणें, आणि तिसऱ्या चरणांत 'अस्य'च्या ठिकाणीं 'असिअ' असें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।
जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।
रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयन्तम् । तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण । शूर । मर्त्यम् ।
जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।
रिष्टम् । न । यामन् । अप । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, हे तुविजात (=जातबलवन्), वावृधानः (=अस्माकं स्तोत्रैरत्यन्तं वर्धितः) अस्मयुः (=अस्मान् भक्तान् कामयमानस्) त्वं तम् अमित्रयन्तं मर्त्यं (=तं वक्ष्यमाणं शत्रुत्वमाचरन्तं मरणधर्माणं पुरुषं)—हे शूर, [तं] मर्त्यं वज्रेण जहि (=मारय) यः नः (=अस्माकम्) अघायति (=पापमिच्छति=अस्मभ्यं दुःखमिच्छति) । हे सुश्रवस्तम (=अत्यन्तं शोभनश्रवण), शृणुष्व (=वक्ष्यमाणं वचनं शृणु) । दुर्मतिः (=दुर्जनानां मतिः=शत्रूणां दुष्टा मती) रिष्टं न (=हिंसितं भग्नम् अन इव) यामन् (=यामनि=मार्गे) अप भूतु (=अपभवतु=अस्मान् प्रति आयातुमुद्गता मार्ग एव तिष्ठतु मास्मान् प्राप्नोतु)—विश्वा दुर्मतिः (=सर्वापि शत्रूणां दुष्टा मतिः) अप भूतु (=दूर एव तिष्ठतु मास्मान् प्रत्यायातु) ॥

७. हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार आहे. यांत ऋषि अभीष्ट वर मागत आहे. तो हा कीं, ' हे महाप्रबळ इंद्रा, या प्रकारेंकरून आमच्या स्तोत्रांनीं ज्याला उत्साह आणिला आहे असा जो तूं, तो आमचा मित्र होऊन आम्हांविषयीं वैर करणाऱ्या आणि आमचें वाईट करूं इच्छिणाऱ्या मनुष्याला आपल्या वज्रानें मारून टाक, तूं भक्तांची प्रार्थना ऐकून घेण्याविषयीं अत्यंत सादर असतोस, त्यापेक्षां ही आमची प्रार्थना तूं ऐक; कीं, आमचें वाईट व्हावें म्हणून जर कोणी शत्रूनें आपली वाईट इच्छा आम्हांवर प्रेरिली, तर ती गाड्याप्रमाणें रस्त्यावरच

७. तर हे प्रबळ इंद्रा, [आमच्या स्तोत्रांच्या योगेंकरून] अतिमहान् झालेला आणि आमच्यावर प्रीति करणारा जो तूं, तो [आमचें] वैर करणारे जे मर्त्य लोक त्यांला—हे शूरा, त्या मर्त्याला, वज्रानें [मार]. जो कोणी आमचें वाईट करूं इच्छितो, [त्याला] तूं मारून टाक. उत्तम रीतीनें ऐकून घेत असणारा जो तूं, तो [आमचें] ऐकून घे. मोडलेल्या [गाडी]प्रमाणें [आमच्या शत्रूंची] दुष्ट बुद्धि मार्गांतच राहो—सर्व दुष्ट बुद्धि दूर राहो.

7. Do thou, O mighty Indra, invigorated greatly [by our hymns], befriending us [strike] that mortal —strike, O brave Indra], the mortal who bears enmity to us, who wishes evil unto us.. Hear thou, who hearest best. May the evil wish [of our enemies] stay away on the road like a broken [cart] may all evil wish stay away.

मोडून पडो, आम्हांजवळ येऊन न पोंहचो—सकळ दुर्मति म्हणून जेवढी असेल तेवढी आम्हांपासून दूर राहो' असा भावार्थ आहे.

'अतिमहान् झालेला'='वावृधानः'. अक्षरशः अतिशय वाढलेला. स्तोत्रांनीं देव वाढतात, म्हणजे त्यांस अधिक बळ येतें अशा समजुतीचे मंत्र अथवा उल्लेख वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेच आहेत.

'मार्गांतच राहो'='यामन् अप भूतु.' ही उपमा चमत्कारिक, पण अर्थ चांगल्या स्पष्ट रीतीनें दर्शविणारी आहे. मार्गांत गाडी मोडून पडली म्हणजे जशी लवकर येत नाहीं, अथवा कधींहि येत नाहीं, तशी शत्रूची वाईट इच्छा आम्हांप्रत येऊन बाधा न करितां रस्त्यांत मोडून जणूं पडो, असा भावार्थ.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'त्वं'बद्दल 'तुअं,' आणि 'मर्त्यं'च्या बद्दल दोनी ठिकाणीं 'र्मतिअं' असें वाचावें लागतें.

सूक्त १३२.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता— इंद्र. वृत्त— अत्यष्टि.

Hymn 132.

To *Indra*. By *Paruchchhepa* son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashti*.

१. हे मघवन्, हे इन्द्रा, त्वां रक्षिलेले [असे जे] आम्ही, [ते] तुझ्या प्रसादानें ह्या जवळ आलेल्या युद्धांत [आम्हांबरोबर] लढूं इच्छिणाऱ्या शत्रूंला जिंकून टाकूं असें कर—वैर करणाऱ्यांचा पाडाव करूं असें कर. हा जो दिवस जवळ आला आहे, त्या दिवशीं तूं [आपल्या] सोमयाजी उपासकाचाच पक्ष घे. या यज्ञाच्या योगानें आम्ही युद्धामध्यें लूट मिळवूं—लूट मिळविण्याची इच्छा करणारे जे आम्ही, ते युद्धामध्यें लूट [मिळवूं असें कर].

1. May we, protected by thee, O powerful Indra, overpower, under thy auspices, our enemies in the approaching battle—may we conquer those desirous of conquering [us]. On this impending day take thou the part of him who presses [the Soma for thee]. May we through [the means of] this sacrifice gather booty in the battle—[may we] desirous of booty [gather] booty in the battle.

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच असून इंद्राविषयींच आहे.

या पहिल्या मंत्राचा अर्थ नीट समजण्यासाठीं अशी कल्पना करणें अवश्य आहे कीं, कांहीं एक मोठा युद्धप्रसंग आला आहे, आणि त्यांत आपणाला जय मिळून शत्रूचा देश आणि धनदौलत आपणास मिळावी, असा हेतु धरून परुच्छेप आणि त्याचे इष्टमित्र युद्धाची तयारी करीत आहेत; आणि आपला हेतु सिद्धीस जावा म्हणून लढाईच्या पूर्वी इंद्रप्रीत्यर्थ यज्ञ करून त्याला हवि आणि

सोम अर्पण करून ऋषि हें सूक्त म्हणत आहे, आणि प्रार्थीत आहे.

'हे इन्द्रा, त्वां रक्षिलेले '=' इन्द्रत्वोताः'. हा समास फार चमत्कारिक आहे यांत संशय नाहीं. आणखी एकदा हा शब्द आला आहे (ऋ. ८. १९. १६ पहा).

'सोमयाजी उपासकाचाच पक्ष घे' =' अधि वोच नु सुन्वते.' म्हणजे आम्ही सोम काढून तुझी भक्ति करणारे जे भक्त त्यांचा. प्राचीन काळचे उपासक अथवा सोमयाजी आणि वीर हे एकच होते. आणि ते आधुनिक सोमयाजींपासून आणि वीरांपासून भिन्न असत असें या ऋचेवरून होतें. जे सोम काढून यज्ञ करीत, तेच लढत असत, आणि जे लढत असत ते यश यावें म्हणून सोम काढून यज्ञ करीत असत. आतां जसें ब्राह्मणांनीं मात्र यज्ञ करण्याचें पुण्य घ्यावें आणि लढण्याचें काम क्षत्रियांनींच करावें, क्षत्रियांचें काम ब्राह्मणांनीं अथवा ब्राह्मणांचें काम क्षत्रियांनीं करूं नये असें समजतात, तसें पूर्वी नसे; कारण आधुनिक काळाप्रमाणें वेदकाळीं अशा प्रकारचा जातिभेदच नव्हता. आधुनिक काळीं कोणता श्रोत्री, कोणता याज्ञिक, कोणता पुरोहित अथवा कोणता ऋषि (सूक्तें रचणारा कवि) असें प्रार्थील कीं, 'हे देवा इंद्रा, हा मी यज्ञ करीत आहें हा तूं मान्य करून घे, आणि आम्हांला लढाईत जय मिळे आणि शत्रूचा देश आणि त्याची संपत्ति आमचे हातीं लागे असें कर!'

'या यज्ञाच्या योगानें '=' अस्मिन् यज्ञे.' अक्षरशः अर्थ 'या यज्ञांत' इतकाच आहे. युद्धप्रसंग अगदी जवळ येऊन ठेपला आहे म्हणून या युद्धाच्या संबंधाच्या यज्ञांत अथवा या यज्ञाच्या पुढें येणाऱ्या युद्धांत असें म्हणावयाचें, तसें न म्हणतां 'या यज्ञांत' इतकेंच म्हटलें आहे असें आम्हांस वाटतें. अथवा 'यज्ञे' म्हणजे 'यज्ञिये' (भरे) असें रूप आणि असा संबंध घेऊन निर्वाह केला तर 'ज्याच्या संबंधानें यज्ञ करण्यास योग्य अशा या युद्धांत' असा अर्थ होऊं शकेल, तो घ्यावा कीं काय?

'लूट '=' कृतम्.' ऋ. ९. ९७. ५८ 'भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत्' आणि ऋ. १०. १०२. २ 'भरे कृतं वि अचेत्' हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. ही लूट म्हणजे केवळ युद्धामध्यें शत्रूंनी आणिलेलीं शस्त्रें, आयुधें, धन, कपडेलत्ते, घोडे, रथ, अन्न हीच लूट समजावयाची नाहीं, तर शत्रूवर जय मिळाल्यानंतर त्याचा देश, त्याची घरची संपत्ति, गुरेंढोरें, घरें, बागबगीचे इत्यादिक जी संपत्ति तिचाहि समावेश होतो असें समजलें पाहिजे. जेथें जेथें

लूट' अशा अर्थाचे 'धन,' 'वाज,' रयि,' 'कृतम्' इत्यादिक शब्द वेदांत तात, तेथें तेथें हाच अर्थ समजावयाचा आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'पूर्विए,' असें म्हणणें, आणि दुसरा चरण पदपाठांत आहे तसा वाचणें, इतकें अवश्य आहे.

४. [हे इंद्रा], [हें] तुझें [चरित] पुरातन काळाप्रमाणेंच आतांहि खरोखर वाखाणण्यास योग्य होय, कीं तूं अंगिरसांसाठीं [गाईंचा] गोठा उघडिता झालास—हे इंद्रा, तूं त्यांला गोठा उघडून गाई देता झालास. त्यांजप्रमाणेंच तूं आम्हांसाठीं धन मिळवून दे आणि युद्ध कर. उपासना न करणारा जो कोणी असेल त्या प्रत्येकाला—उपासना न करणाऱ्या प्रत्येक कुपित शत्रूला, सोमरसानें उपासना करणाऱ्या उपासकाच्या अधिकाराखालीं आण.

4. [This] thy [exploit] is truly praiseworthy now as it was in former times, that thou didst break open the cowfold for the sake of the Angirases— [that thou didst break] open the cowfold, O Indra, bestowing [the cows upon them]. As for their sake, even so for ours, do thou conquer and fight. Subject every riteless man to the Soma-sacrificing worshippers—every riteless angry man.

आले आहेत असे मंत्र एकमेकाशीं ताडून पाहून त्यावरून म्हणतात. पण तो अर्थ सायणांनीं कोठेंच दिलेला नाहीं हें एक, आणि प्रस्तुत स्थळीं जुळतहि नाहीं. ‘ द्विधा पश्यन्ति ’ याचा सायणानुसार आम्हीं केलेला अर्थ फार क्लिष्ट आहे, आणि संभवेल असं आम्हांला वाटत नाहीं. ‘ अनु विदे ’ हें कर्तरि क्रियापद सायणाचार्य घेतात. पण तसें घेतलें तर त्याला कर्म नाहीं. कर्मणि ‘ अनु विद्यते ’ अशा अर्थी घेतलं तर ‘ तो इन्द्र मेघजलरूप गाई शोधणारा असा लोकांनीं जाणिलेला आहे, अथवा लोकांत प्रसिद्ध आहे ’ असा अर्थ संभवतो.

या मंत्रावरील सायणांचें सगळें भाष्य भाषखालीं उतरून घेतलं आहे तें पहा.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ‘ द्विता ’ आणि ‘ अन्तः’ यांजमध्यें आणि तिसऱ्यांत ‘ अनु ’ आणि ‘ इन्द्रा ’ यांजमध्यें संधि न करणें हें अवश्य आहे.

---

४. हा मंत्र सोपा आहे. ‘ हे इंद्रा, तूं अंगिरसांकरितां वृत्राबरोबर लढून, त्याणें लपविलेल्या मेघोदकरूप गाईंचा गोठा उघडून, काढून त्यांतील गाई त्यां अंगिरसांला दिल्या हा जो तुझा पराक्रम, तो प्राचीन काळीं जसा स्तुत्य असे तसा अजूनहि तो स्तुत्य समजतात; लोक त्याविषयीं गात असतात. तर तूं

६. हे इंद्र आणि पर्वत हो, पुढें लढणारे नायक जे तुम्ही ते, आम्हांशीं लढण्याला जो जो येईल त्याला त्याला मारून टाका— त्याला त्याला वज्रानें मारा; [जें वज्र] दूर लपून राहिलेल्या मनुष्याला मारूं शकतें [आणि] जें गहन स्थळाप्रतहि पोंहचत असतें.— हे शूर [इंद्रा], [तुझें वज्र] आमच्या शत्रूंला सर्व बाजूंनीं विदारून टाको—विदारक [असें जें वज्र, तें] सर्व बाजूंनीं [आमच्या शत्रूंला] विदारून टाको.

6. Do you, O Indra and Parvata, who fight in front, strike off every one who may wish to fight us—strike every [such] one with the thunderbolt, [since it] can kill even him who is hidden afar [and] since it can reach an abyss.—May it, O brave [Indra], [cut down] our enemies on all sides—may it, the destroyer [of the enemies], cut down on all sides.

ज्ञान करून देतो—म्हणजे कोणत्या प्रसंगीं काय करावें हें शिकवितो म्हणून, योद्धे जन युद्धांत यश पावतात; आणि इंद्रालाच भजतात; आणि इंद्रालाच हवि अर्पण करून उपासक जन आपल्या पुत्रपौत्रांसहित आपल्या सर्व बळानें स्तवनें आणि स्तोत्रें अर्पण करितात— आणि त्याच कारणासाठीं सर्व जन इंद्राच्याच ठिकाणीं निवास करितात, म्हणजे इंद्राचेंच स्तोत्र करितात, सर्व देवांवरचें प्रेम काढून ते सर्व इंद्राचेच ठिकाणीं प्रीति करितात, ' असा भावार्थ आहे.

' युद्धप्रसंग आला म्हणजे '=' धने हिते. ' सू. ४० मं. २ आणि त्याजवरील टीप पहा.

' यजन करीत असतात '=' प्र यक्षन्त. ' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. यापेक्षां चांगला अर्थ मिळाला असता तर बरें झालें असतें. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् ' लोकांच्या अंगावर धांवून जातात, ' ' संहार करितात, ' 'प्रकर्षाप्रत पावतात' असा अर्थ करितात.

' पुत्रपौत्र सुद्धा हविरन्न अर्पण करून '=' आयुः प्रजावत्.' हे शब्द किंचित् कठिण आहेत, पण आम्ही केलेला अर्थ त्यांपासून निघतो असें आम्हांस वाटतें. ' आयुः प्रजावत् अर्चन्ति' म्हणजे ' आयुः-प्रजा-वत् अर्चन्ति= आयुर्वत् प्रजावत् च अर्चन्ति, ' 'हविरन्नासहित म्ह० हविरन्न (आयुः) अर्पण करून गातात, आणि ते पुत्रपौत्रांला बरोबर घेऊन गातात ' असा अर्थ आहे. दोन शब्दांला ' वत् ' लावावयानें त्यांतून एकालाच लाविलें आहे. असे प्रयोग दुसऱ्या भाषांतहि येतात. उदाहरणें, तुकारामाच्या अभंगांत मिळतील.

सूक्त १३३.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–इंद्र. वृत्त–पहिली त्रिष्टुप्, २–४ ह्या तीन अनुष्टुभ्, ५वी गायत्री, ६वी धृति, ७वी अत्यष्टि.

१. मी द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींला यज्ञ[हवी]च्या योगानें प्रकाशवितों— मी इंद्रद्रोही मोठ्या असुरांला जाळून टाकितों; ज्याच्या योगानें [माझे] शत्रु [पूर्वी] सर्व ठिकाणीं हुडकून काढून मारिले [गेले आणि] मसणाच्या सभोंतालीं तुकडे तुकडे होऊन पडले.

Hymn 133.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—1 *Trishtubh*, 2–4 *Anushtubh*, 5 *Gâyatrî*, 6 *Dhriti*, and 7 *Atyashti*.

1. By the sacrifice I brighten both heaven and earth— I burn down the great demons, the enemies of Indra; whereby [my] enemies were pursued [before] on all sides, killed, [and] lay hacked around the burying place.

'इंद्राच्या ठायीं वास करितात'= 'इंद्रे ओक्यं दिधिषन्त.' म्हणजे इन्द्राचेच सेवेंत राहतात, इन्द्राचेंच यश गाण्यास सिद्ध असतात.

वृत्तामाठीं दुसऱ्या चरणांत 'अर्चन्ति' आणि 'ओजसा' यांजमध्यें संधि न करणें आणि तिसऱ्यांत 'आकिअं' असें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

६. ही ऋचा 'इन्द्रापर्वतांला' उद्देशून आहे. इन्द्र हा कोण तें प्रसिद्धच आहे. पर्वत म्हणजे मेघरूप देव. हा जो मेघरूप देव, तो आणि इंद्र मिळून 'इंद्रापर्वत.' या 'पर्वत' देवाविषयीं वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं उच्चार आलेला आहे. 'पर्वत' म्हणजे मेघरूपी देव हा अर्थ सायणांनीं सुद्धा केला आहे.

'दूर लपून राहिलेल्या मनुष्याला मारूं शकतें'='दूरे चत्ताय छन्त्सत्.' या वाक्यांत 'छन्त्सत्' हें क्रियापद कठिण आहे. त्याचा आम्हीं केलेला अर्थ सायणांस अनुसरून आहे, पण त्याविषयीं संशय आहे. पाश्चात्य विद्वान् 'दृष्टीस पडतें' अथवा 'दृष्टीस पडूं शकतें' असा अर्थ करितात, पण त्याला सायणांचा आधार कोठेंच सांपडत नसल्यामुळें, आणि दुसऱ्याहि एतद्देशीय व्याख्याकारांचा आधार असल्याप्रमाणें दिसत नसल्यामुळें, तो अर्थ येथें जुळेल तरी आम्ही घेण्यास धजत नाहीं.

हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार झाला

अभिव्लग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।
छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिऽव्लग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनाम् ।
छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे अद्रिवः (=अद्रिमन्=वज्रिन्) [इन्द्र], [यातुमतीर्द्रुहः] अभिव्लग्य चित् (=अभितः प्राप्यैव यत्र यत्र ता भवेयुस्तत्र तत्र ताः प्राप्य) [तासां] यातुमतीनां (=यातुधानानां=रक्षसां) शीर्षा (=शीर्षाणि) वटूरिणा पदा (="वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन") छिन्धि (=चूर्णय)—महावटूरिणा पदा (=महावेष्टनवता तव पादेन) [छिन्धि] ॥

सायणस्तु यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानाम् । यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनाम् । अथवा यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम् । ... शत्रूणां सेनाः । ... वटूरिणा पदा... अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । इति ॥

म्हणून ऋषीच्या मनांतील अभीष्ट वर यांत मागितला आहे. 'जो शत्रु आम्हांवर चाल करून येईल त्याला तुम्ही आपल्या सर्वत्र पोंहचणाऱ्या वज्रानें मारून टाका' अशी प्रार्थना करणारे ऋषि गिरिगव्हरीं राहणारे नव्हेत, तर आम्हांप्रमाणेंच संसारांत निमग्न असलेले, शत्रूंपासून उपद्रव पावलेले, पण निष्कपटपणें उपासना करणारे, आणि प्रौढी कांहींच न मिरविणारे असे असावे असें स्पष्ट दिसून येतें.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणात 'छन्त्सअत्' आणि 'इनक्षअत्' असा उच्चार करावा लागतो.

१. हेंहि सूक्त पूर्व ऋषीचेंच आहे. पण यांतील सर्व मंत्र जादू मंत्रांप्रमाणें दिसतात. म्हणजे जसा कोणी तरी एकादा जादुगार विस्तवांत कांहीं पदार्थ टाकून म्हणेल कीं, हें मी विस्तवांत जाळीत आहें त्याजबरोबर अमुक मनुष्य जळून मरो; तसा अर्थ प्रायः या सूक्ताच्या सर्व मंत्रांत आहे.

पहिल्या ऋचेंत कर्ता म्हणतो, 'मी द्यावापृथिवीला उद्देशून अग्नींत हविरन्न टाकीत आहें. आणि हें जसजसें जळेल तसतसे इंद्राचे महान् महान् शत्रु जळून भस्म होतील. कारण याप्रमाणेंच माझे शत्रु मी पूर्वी जाळून टाकिले आहेत; मी हवीची आहुति देऊन सर्व ठिकाणीं त्यांचा पाठलाग केला आणि मग त्यांस आम्हीं मारिलें, आणि मग त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन ते श्मशानभूमीवर पडून राहिले.'

'प्रकाशवितों'=' पुनामि.' म्हणजे

इस।

२. सर्व ठिकाणीं हुडकून काढूनच, हे वज्रधरा, मायावी शत्रूंचीं शिरें तूं वेष्टनबद्ध पायानें चिरडून टाक—महावेष्टनबद्ध पायानें [चिरडून टाक].

2. Yea, pursue [them], O wielder of the thunderbolt, and crush the heads of the demons, the practisers of sorcery, with thy well-shod foot—with thy highly shod foot.

अग्नींत हवि तूप इत्यादि टाकिल्यानंतर तें जळून जो उजेड पडतो, त्याला अनुलक्षून ऋषि म्हणतो आहे. ' पुनामि ' क्रियापदांचीं प्रयोगान्तरें पाहून आम्हीं येथें भाषांतर केलें आहे.

' इंद्रद्रोही '=' अनिन्द्राः. ' अक्षरशः ' इन्द्ररहित. ' म्हणजे इन्द्राला न भजणारे, त्याला न मानणारे, तो जसा कीं नाहींच असें समजून वागणारे.

' ज्याच्या योगानें '=' यत्र. ' अक्षरशः ' ज्यांत.' म्हणजे ज्यासारिखी क्रिया पूर्वी केली होती तेव्हां. असा अर्थ केल्याशिवाय निर्वाह लागणार नाहीं असें वाटतें.

२. ' हे इन्द्रा, त्या तुझ्या मायाखोर असुरांला जिकडून तिकडून हुडकून काढून त्यांचीं शिरें आपल्या कठिण पायाखालीं चिरडून टाक ' असा भावार्थ.

' मायावी शत्रूंचीं शिरें '=' शीर्षा यातुमतीनाम्. ' म्हणजे माया प्रगट करणारे जे राक्षस त्यांचीं. ' यातु' म्हणजे माया, अथवा चेटक. हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. त्याचा अपभ्रंश ' जादु ' शब्द आलीकडील भाषेंत आबालवृद्धांच्या तोंडीं असतो त्यावरून सर्वांस ठाऊक आहे. शब्द कधीं मरत नाहींत असा जो वैय्याकरणांचा सिद्धांत, त्यानें एक उदाहरण हें चांगलें आहे. शब्दाचें रूप बदलतें, पण बदललेलें रूप तरी राहतें. ' यातु ' शब्द फार प्राचीन आहे इतकेंच नाहीं, पण तो अपभ्रंशरूपानें लोकांच्या तोंडीच जणुं हजारो वर्षेपर्यंत जगला आहे.

' वेष्टनबद्ध पायानें '=' वटूरिणा पदा.' म्हणजे ज्या पायांत वाहणा वगैरे घातल्या होत्या अशा पायानें. शब्दशः अर्थ सायणानुसारी आहे. ' वटूरिन् ' अथवा 'महावटूरिन्' शब्द पुनः आलेला नाहीं, त्यावरून प्रमाणदार्ढ्याकरितां उदाहरणें देतां येत नाहींत.

वृत्तासाठीं ' यातुमर्तीनआम् ' असें म्हणावें लागतें.

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।
वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् ।
वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिव्लङ्गैरपावपः ।
तत्सु ते मनायति तकत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽव्लङ्गैः । अप ऽअवपः ।
तत् । सु । ते । मनायति । तकत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), आसां यातुमतीनां (=मायाविनीनां द्रुहां=यातुधानानां) शर्धः (=बलं=गणम्) अर्मके (=कुत्सिते) वैलस्थानके (=श्मशाने)—अर्मके (=कुत्सिते) महावैलस्थे (=महाश्मशाने) अव जहि (=अवचूर्णय) ॥

यातुमतीनां यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानाम्...... अव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते शवैररणीये वैलस्थानके......क्षपयेति शेषः । इत्यादिकं सायणः ॥

४. यासाम् (=अपि च तासां मध्ये) तिस्रः पञ्चाशतः (=त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्याका द्रुहः=असुरान्) अभिव्लङ्गैः (=अभिगमनैः=यत्र यत्र ता भवेयुस्तत्र तत्र ताः प्राप्य) अपावपः (=नाशितवानसि) तत् [तव चरितं] ते सु मनायति (=तुभ्यं सुष्ठु संभावयति=त्वां सुष्ठु तोषयति)—तकत् (=तत्) ते सु मनायति (=तुभ्यं=त्वां सुष्ठु तोषयति) ॥

तत् सु ते इत्यत्र किंच हे इन्द्र तवाध्यर्द्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तकदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते । इति सायणः ॥

५. हे इंद्रा, किंचित् पिंगट रंगाचा [आणि] भयंकर रीतीनें ओरडणारा [जो] पिशाच [त्या]ला तूं मारून टाक. प्रत्येक राक्षसाला तोडून टाक.

5. Cut thou down, O Indra, the yellow [and] frightfully yelling goblin. Cut thou down every demon.

५. ‘आणि हे इन्द्रा, पिवळ्या रंगाचा जो मोठा भयंकर ओरड मारणारा पिशाचविशेष, त्याला तूं मारून टाक—आणि दुसरेहि असुर असतील त्या प्रत्येकाला मारून टाक’ असा अभिप्राय.

यांत जो पिशाचविशेष, म्हणजे कोणी एक प्रसिद्ध पिशाच सांगितला आहे, तो वेदकाळींच्या लोकांत सर्वांस ठाऊक असलेला आणि सर्वांस भीति उत्पन्न करणारा असा कोणी तरी असावा. पिवळ्या रंगाचा आणि भयंकर शब्द करणारा कां? असें विचारल्यास उत्तर इतकेंच की, पिशाच, राक्षस, असुर इत्यादिक योनि या पृथिवीवर आहेत आणि त्या आम्हां मानवांला उपद्रव करितात असें एकदा मानूं लागलें म्हणजे, त्यांत वेगळे वेगळे प्रकार आहेत असें मानूं लागतात. कोंकणांत भूतांचें बंड फार आहे. तेथें आळवंत, समंध, देवचार, ब्रह्मराक्षस, झोटिंग, मुंज्या इत्यादिक अनेक प्रकार भूतांचे आहेत. त्यांतून आळवंतीला फुलें आवडतात, ती बहुतकरून तरुण स्त्रियांवर बसत असते. देवचार आणि झोटिंग हे फार दांडगे, अडाणी, अशिक्षित असतात, त्यांच्या अंगावर धोत्रें नसतात, तर घोंगड्या असतात, आणि ते बहुतकरून कुणब्यांला लागतात; समंध हा बहुतकरून ब्राह्मणांला लागतो, तो फार चतुर असतो, पुरुषांलाहि लागतो आणि बायकांलाहि लागतो, तो बहुतकरून आपल्या वंशजांला लागतो, अथवा त्याचें वित्तादिक हरण करणाऱ्याला लागतो, भलत्याच मनुष्याला आळवंतीसारिखा लागत नसतो. ब्रह्मराक्षस बहुतकरून पिंपळाच्या झाडावर वास करितो; मुंज्या फार पोरकट असतो. इत्यादिक त्यांचे विशेष गुण आहेत असें कां मानितात? तर आळवंत म्हणजे बहुतकरून तरुण स्त्री गरोदर अथवा बाळंतीण मेली म्हणजे होत असते, म्हणून ती तरुण स्त्रियांला लागते. झोटिंग आणि देवचार हे कुणबी मरून झालेले असतात, म्हणून ते घोंगडी पांघरतात. इत्यादि समजुती आहेत. त्याप्रमाणें प्रस्तुत मंत्रांत सांगितलेल्या पिंवळ्या रंगाच्या पिशाचाविषयीं समजलें पाहिजे. आर्य लोकांचे आसपास राहणारे जे काळे आणि तांबसर रंगाचे कोळी मांग वगैरे लोक

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ।
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इन्द्र । दद्दृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उग्रेभिः । ईयसे ।
अपुरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, महः (=महतो) [वृत्रादीन् असुरान्] अवर्दादृहि (=अवदारय) [एतस्मिन् विषये] नः श्रुधि (=अस्मान् शृणु=अस्माकं वचनं शृणु)। हि (=यस्मात् कारणात्) हे अद्रिवः (=वज्रिन्), द्यौः क्षा न (=द्यौस्तथा पृथिव्यपि) भीषा (=भयेन) शुशोच (=दिदीपे=संतप्ताभूत्)—हे अद्रिवः (=वज्रिन्), घृणात् न भीषा (=अग्नेर्भीत्येव) [शुशोच=संतप्ताभूत्] । शुष्मिन्तमः (=अतिशयेन बलवान्) [त्वं] हि शुष्मिभिः (=बलवद्भिर्) उग्रेभिः (=उग्रैः=उद्गूर्णैरतिक्रूरैर्) वधैः (=शस्त्रैर्) ईयसे (=शत्रुमभि गच्छसि) । हे सत्वभिः (=योद्धृभिर्) अप्रतीत (=अप्रतिगत) शूर (=विक्रान्त),—त्रिसप्तैः सत्वभिः (=त्रिगुणितासप्तसंख्याकैर्वीरैर्) [अप्रतीत] हे शूर (=विक्रान्त), अपुरुषघ्नः (=मनुष्याणामहननशीलस्त्वं) [वधैरीयसे=शस्त्रैः सह शत्रुमभि गच्छसि] ॥

सायणस्तु महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी । महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा ...... । ...... शुशोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । ...... असुरपक्षे लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः । तस्मात् श्रुधीति पूर्वत्रान्वयः । ...... तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः ...... ईयसे । शत्रून् मेघान्वा गच्छसि । इत्यादि ॥

७. कारण सोम काढणारा भक्तच गृहाप्रत पावतो, आणि सोम काढणारा भक्त अनेक द्वेष्ट्यांला [जिंकून] टाकितो. देवांच्या द्वेष्ट्यांला [जिंकून] टाकितो. सोम काढणारा भक्तच बळवान् [होऊन] [शत्रूंहीं] अवेष्टित होत्साता सहस्र धनांप्रत जिंकितो. सोम काढणाऱ्या भक्तालाच इंद्र विपुळ [संपत्ति] देतो—विपुळ संपत्ति देतो.

7. For the Soma-extractor obtains a house; the Soma-extractor alone overpowers the manifold enemies— [overpowers] the enemies of the gods. The Soma-extractor alone, endowed with power, wins a thousand booties, unsurrounded [by the enemy]. To the Soma-extractor alone Indra gives bounteous [wealth]—gives bounteous wealth.

अवर्मह: इन्दर दादृहि श्रुधी । नः ।
शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो।
घृणान्न भीषाँ अद्रिवः । १
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्

वधैरुग्रेभिरीयसे । २ ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीतशूर । सत्वभिः ।
त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥ ३ ॥

---

७. या मंत्रांत सोम काढून इंद्राला अर्पण करणाऱ्या भक्ताचें श्रेष्ठत्व आणि भाग्य वर्णिलें आहे. 'सोमयाजीच गृहसंपन्न होतो. सोमयाजीच देवांला न भजणाऱ्या अनेक द्वेष्ट्यांला जिंकितो. सोमयाजीच युद्धांत प्रबळ ठरतो. आणि त्याला शत्रु घेरूं शकत नाहींत, तर तोच शत्रूंचीं हजारों धनें लुटून नेऊं शकतो. सोमयाजीलाच इंद्र पुष्कळ धन देतो—सोमयाजीलाच देतो, दुसऱ्याला देत नाहीं.'

'गृहाप्रत पावतो'='वनोति क्षयम्.' म्हणजे त्यालाच घरदार प्राप्त होऊन तत्संबंधी सुख मिळतें; किंवा शत्रूचा देश मिळून त्याजवरील अधिकार प्राप्त होतो. कितीएक पश्चिमेकडील विद्वान् 'परीणसः क्षयम्' म्हणजे 'संपत्तीचें स्थान' असा अर्थ करितात. आणि 'परीणसः' या पदाच्या सरळ अन्वयाकडे पाहिलें तर तो त्यासारिखा एखादा अर्थ पाहिजे, असें दिसतें खरें; पण सायणांनीं 'परीणस्' म्हणजे संपत्ति हा अर्थ कठिंच केल्याप्रमाणें दिसत नाहीं.

हा येथें सूक्ताचा उपसंहार झाला. आपल्यासारिखे जे सोमयाजी त्यांचें इंद्र कसें कल्याण करितो तें ऋषीनें यांत सांगितलें आहे.

या ऋचेचें वृत्त 'अत्यष्टि' आहे.

सूक्त १३४.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—वायु. वृत्त—अत्यष्टि.

१. हे वायू, [तुझे] चपळ, [आणि] वेगवंत [घोडे] प्रथम [सोम] पिण्यासाठीं तुला [या] हवीप्रत इकडे वाहून आणोत—सोम प्रथम पिण्यासाठीं [वाहून आणोत]. तुझ्या मनासमोर [आमची] जाणती स्तुति उभी राहून तें प्रसन्न करो. हे वायू, घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून तूं हवीसाठीं ये—हवि स्वीकारण्यासाठीं ये.

HYMN 134.

To *Vâyu* (i. e. the god of wind). By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashti*.

1. May [thy] swift [and] quickly-running [horses] bring thee hither, O Vâyu, to the oblation for drinking first—for drinking of the Soma first. May [our] knowing prayer stand obediently before thy mind. Come thou in [thy] car drawn by many horses to receive—O Vâyu, to receive the offering.

---

१. हें सूक्त ‘ वायु ’ या देवाविषयीं आहे. वायु देव म्हणजे कोण, तें सू. २ मं. १–३, सू. २३ मं. १, सू. १४ मं. १०, आणि त्यांजवरील टिपा यांत पहा.

‘ सोम प्रथम पिण्यासाठीं ’=‘ सोमस्य पूर्वपीतये. ’ म्हणजे सकळ देवांच्या पूर्वींच तूं प्यावास म्हणून, असा भावार्थ आहे, सकळ अन्नाच्या पूर्वीं, असा नाहीं.

‘ जाणती ’=‘ जानती. ’ म्हणजे तुझे गुण काय आहेत, आणि तुला प्रसन्न कसें करावें तें जाणणारी.

‘ उभी राहून तें प्रसन्न करो ’= ‘ ऊर्ध्वा अनु तिष्ठतु. ’ म्हणजे तुझ्या मनातें प्रसन्न करूं शके अशा रीतीनें त्यासमोर ती उभी राहो. आमचें भाषांतर किंचित् अक्षरास सोडून आहे, तरी अर्थास सोडून नाहीं.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ‘ वहन्तु इह ’ असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ।
प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।
प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३ ॥

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ।
प्र । बोधय । पुरम्ऽधिम् । जारः । आ । ससतीम्ऽइव ।
प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३ ॥

ध्यै । प्रापयितुं परिचरितुं वा । ईर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । इरध्यतिः परिचरणकर्मा । इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः । काणाः । स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ काणा कुर्वाणाः इति यास्कः । ऊतयः । रक्षणवन्तः प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहाञ्चन्तो गच्छन्तः । ...... ॥ किंच धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वोपब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा । इति ॥

भाषायाम्.

३. वायुः रोहिता (=रोहितौ) [अश्वौ] [कदाचित्] युङ्क्ते (=स्वरथे नियोजयति)। वायुः अरुणा (=अरुणौ=आरक्तवर्णावश्वौ) [युङ्क्ते] वायुः अजिरा (=अजिरौ=गमनशीलौ=शीघ्रगमनावश्वौ) वोळ्हवे (=वोढवे=रथं वोढुं) धुरि (=धारणप्रदेशे) रथे (=स्वरथे) [युङ्क्ते=योजयति]—वोळ्हवे (=वोढवे=वोढुं) धुरि (=धारणप्रदेशे=रथस्याग्रभागे) वहिष्ठा (=अतिशयेन वोढारौ) [अश्वौ] [युङ्क्ते]। [हे वायो], जारः आ ससतीम् इव (=कश्चिज्जारः स्वपन्तीमिव=स्वपन्तीं स्वकान्तां यथा जागरयति तथा) पुरंधिं (=बहुप्रज्ञाम्) [उषसं] प्र बोधय (जागरय) [अपि च] उषसः वासय (=ता यथा व्युच्छन्ति तथा कुरु) रोदसी [च] प्र चक्षय (=द्यावापृथिव्यौ च प्रकाशय)—उषसः श्रवसे वासय (=उषसः उच्छित्वा यथा अस्मभ्यमन्नं ददति तथा कुरु)॥

वोळ्हवे । धुरं वोढुं भारवहनाय । ...... । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक

३. वायु [आपल्या] रथाला [केव्हां केव्हां] तांबडे [घोडे] जोडितो, वायु आरक्त वर्णाचे [जोडितो]. वायु [केव्हां केव्हां] चपळ घोडे [रथ] वाहण्यासाठीं धुरेला [जोडितो]—धुरेला अतिशय चपळ असे घोडे [रथ] वाहण्यासाठीं जोडितो. हे वायू, जार [जसा] निजलेल्या [प्रिये]ला [उठवितो], तसा तूं प्रज्ञावती [उषे]ला निजेंतून उठीव. तूं उषांला उगवायास लाव [आणि] त्यांजकडून द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींवर प्रकाश पाडीव—उषांनीं [आम्हांला] अन्नसंपत्ति द्यावी म्हणून त्यांजला प्रकाशावयास लाव.

3. Vâyu harnesses a pair [of] red [horses], Vâyu [harnesses] a pair of tawny [horses], Vâyu harnesses a pair of swift [horses] to the chariot at the yoke, to draw—a pair of the swiftest [horses] to the yoke, to draw. Wake, O Vâyu, intelligent [Ushas], even as a lover [wakes his sleeping love. Make [the Ushases] shine on earth and heaven, make the Ushases to dawn —make the Ushases to dawn for [to give] [us] food.

---

३. 'वायु अनेक वेळीं अनेक रंगाचे घोडे आपल्या रथाला जोडितो, आणि त्यांजकडून आपला रथ ओढवितो; एक वेळ तांबडे, एक वेळ अरुण वर्णाचे, एक वेळ फार चपळ असे घोडे धुरेला जोडितो. ते अत्यंत चपळ असतात. तर हे वायू, तसले घोडे तूं आपल्या रथाला जोडून ये, आणि एखादा जार आपल्या प्रियेला उठवितो तसा तूं बुद्धिमान् उषेला उठीव, आणि तिजकडून द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींवर प्रकाश पाडून आम्हांला अन्नसंपत्ति देवीव,' असा भावार्थ.

'प्रज्ञावती [उषे]ला'='पुरंधिम्.' सायणांनीं येथें यजमान असा अर्थ केला आहे, पण सर्व मंत्राचा संदर्भ पाहतां आम्हीं दिलेला अर्थ अधिक संभवतो. ऋ. ३. ६१. १ यांत 'पुरंधि' विशेषण उषेला लाविलेलें आहे.

'जार जसा'='जारः इव.' या उपमेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, जसा जार आपल्या प्रियेला उठवितो आणि ती किंचित् डुलकी घेत असल्यामुळें सहज उठते तसा तूं उषेला उठीव, मग

४. [हे वायू], तुजसाठीं सुंदर उषा दूर अंतरावर आपल्या आश्चर्यकारक किरणांवर मनोहर वस्त्रें विणतात—[आपल्या] ताज्या किरणांवर विचित्र रंगांचीं वस्त्रें विणतात. तुजसाठीं अमृतदोही धेनु सकळ धनांचा पान्हा सोडिते. [हे वायू], तूं नद्या वाहाव्या म्हणून मरुतांला उत्पन्न करिता झालास—द्युलोकापासून नद्यांसाठीं [मरुतांला उत्पन्न करिता झालास].

4. For thee, [O Vâyu], fair Ushases stretch in the long distance fine garments on their wonderful rays—variegated garments on [their] fresh rays. For thee the nectar-milching cow gives all comforts. Thou didst beget the Maruts for the rivers [to flow]—[beget] from heaven, for the rivers [to flow].

४. 'हे वायू, तुझा महिमा लहान नव्हे; पहांटेस उषा जिकडे तिकडे उगवून आपल्या सुंदर किरणरूपी तंतूंनीं जणुं अंतरिक्षांत जीं रमणीय आणि नानावर्णांचीं वस्त्रें पसरिते असें दिसतें, तीं तुजसाठींच होत. आणि पहांटेस देवांला पिण्यास योग्य असें दूध देणारी जी आमची गाय, ती पान्हा सोडून दूध देते, तें तुजसाठींच. तुझा पराक्रमहि मोठा आहे. कारण अंतरिक्षांत मरुत् तूंच उत्पन्न केलेस, आणि त्यांजकडून तूंच मेघोदकाची वृष्टि करवून तें नदीरूपानें सर्वत्र वाहवितोस,' असा भावार्थ.

'विणतात'='तन्वते.' अक्षरार्थ 'पसरितात' इतकाच आहे; म्हणजे वस्त्रें तुजसाठीं प्रदर्शित करितात, आपल्या किरणांच्या योगानें करितात, यांतली उत्प्रेक्षा फार सुंदर आहे, आधुनिक कवीच्या कल्पनेच्या मात्र पलीकडची आहे.

'अमृतदोही धेनु'='धेनुः सबर्दुघा.' म्हणजे जिच्या धारेंत अमृत, अथवा देवांनीं प्यावयाचें पेय असतें ती. म्हणजे जिचें दूध काढून देवांला अर्पावयाचें हवि करितात अशी गाय. देव स्वर्गी अमृत पितात तें गाईपासूनच उत्पन्न होतें, इत्यादिक ज्या पौराण कथा, त्यांचें बीज या मंत्रांत आणि याच सारिख्या इतर मंत्रांत आहे. आणि त्याप्रमाणेंच कामधेनूविषयीं सुद्धा समजलें पाहिजे. या मंत्रांत सांगितलेली जी अमृतदोही गाय, ती उपासकाचे घरची गाय समजावयाची आहे. आणि अमृत म्हणजे अति उत्तम जें हवि दुधापासून वगैरे निर्माण करून देवांस अर्पण करीत, तें होय. यावरून असें सिद्ध होतें कीं 'अमृता'चें प्रथम जन्म या मरणसंपन्न पृथिवीवरचेंच असून, नंतर कविजनांनीं त्याची जयन्ती स्वर्गीं करविली.

त्वं नो॑ वायवेषामपू॒र्व्यः सोमा॑नां प्र॒थ॒मः पी॒तिम॑र्हसि सु॒ताना॑ं पी॒तिम॑र्हसि ।
उ॒तो वि॒हुत्म॑तीनां वि॒शां व॑व॒र्जुषी॑णाम् ।
विश्वा॒ इत्ते॑ धे॒नवो॑ दुह्र॒ आ॒शिरं॑ घृ॒तं दु॑ह्रत आ॒शिर॑म् ॥ ६॥२३॥

त्वम् । नः॒ । वा॒यो इति॑ । ए॒षाम् । अ॒पू॒र्व्यः । सोमा॑नाम् । प्र॒थ॒मः ।
पी॒तिम् । अ॒र्ह॒सि॒ । सु॒ताना॑म् । पी॒तिम् । अ॒र्ह॒सि॒ ।
उ॒तो इति॑ । वि॒हुत्म॑तीनाम् । वि॒शाम् । व॒व॒र्जुषी॑णाम् ।
विश्वाः॑ । इत् । ते॒ । धे॒नवः॑ । दु॒ह्रे॒ । आ॒ऽशिर॑म् । घृ॒तम् । दु॒ह्र॒ते॒ । आ॒ऽशिर॑म् ॥ ६ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

६. हे वायो, अपूर्व्यः (=" न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं तदर्हतीत्यपूर्व्यस्तादृश"स्त्वं) प्रथमः (=सर्वेभ्योऽपि देवेभ्यः पूर्वः) एषां (=पुरोवर्तिनां) नः (=अस्माकं) सोमानां पीतिम् अर्हसि (=सोमानां पानं प्राप्तुं योग्योसि) ।—सुतानां पीतिम् (=अभिषुतानां सोमानां पानम्) अर्हसि । उत (=अपि च) विहुत्मतीनां (=विशेषेण होमवतीनां) ववर्जुषीणां (=वृक्तबर्हिषां) विशां (=प्रजानां) [सोमानां पीतिम् अर्हसि] । ते (=त्वदर्थं) विश्वा इत् धेनवः (=सर्वा एव गावः) आशिरं (=क्षीरं) दुह्रे (=दुहन्ति)—घृतम् आशिरम् (=घृतवत् क्षीरं) दुह्रते (=स्वयं दुहन्ति) ।

ववर्जुषीणाम् अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् । इति सायणः ॥

ला म्हणजे मेघोदकांची वृष्टि करविण्याविषयीं तुला स्फुरण येतें. त्याप्रमाणेंच कोणा भक्ताला शत्रूंपासून उपद्रव होऊं लागला म्हणजे तो मोठा भयभीत होऊन उपद्रव दूर होण्यासाठीं तुला स्तवितो; आणि मग तूं त्याला सर्व जगापासून, किंबहुना सकळ असुरांपासूनहि सहज रक्षितोस;' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. पण पहिल्या चरणाचा अन्वय सरळ नसल्यामुळें आणि 'तुभ्यम्' हें विशेषेंकरून दुरन्वयी असल्यामुळें अर्थ क्लिष्ट होतो. त्यांत 'इषणन्त,' 'भुर्वणि' आणि 'इषन्त' हीं पदें कठीण आहेत.

'[तुजकडून] वृष्टि पाठवितात '= 'इषणन्त भुर्वणि.' अक्षरशः अर्थ [मेघोदकानीं सर्व अवकाश] भरून टाकण्याविषयीं प्रेरितात. 'भुर्वणि' अथवा 'भुर्वण' या शब्दाचे प्रयोग वेदांत

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति
शुक्रा वसानो अर्षति ।
तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।
वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्य । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्पार्हा । वसानः ।
परि । कोशम् । अर्षति । शुक्रा । वसानः । अर्षति ।
तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि ।
अस्मऽयुः ॥ २ ॥

असश्च उत्सो गृणते नियुत्वान् इत्यत्र (ऋ. ९. ८९. ६) तथा शुक्रस्याद्यगवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा इत्यत्र (ऋ. २. ४१. ३) च नियुत्वान् इति विशेषणं सोमस्य प्रयुक्तं तद्दृश्यताम् ॥

भाषायाम्.

२. [हे वायो], अद्रिभिः परिपूतः (=ग्रावभिः परिशोधितः) [अपि च] स्पार्हा वसानः (=स्पार्हाणि तेजांसि वसानः=परिदधानः) अयं सोमः (=पुरोवर्ती सोमरसः) तुभ्य (=तुभ्यं=त्वत्प्रीत्यर्थं) परि कोशम् अर्षति (=पात्रं प्रति गच्छति)—शुक्रा वसानः अर्षति (=शुक्राणि तेजांसि=श्वेतानि तेजांसि परिदधानो गच्छति) । आयुषु देवेषु (=मनुष्येषु देवेषु च मध्ये) तव भागः (=तव विभागः) अयं सोमः हूयते (=प्रार्थ्यते) । हे वायो, [त्वं] नियुतः (=तवाश्वान्) वह (=आवह=आनय) [अपि च] अस्मयुः (=अस्मान् कामयमानस्त्वं) याहि (=आयाहि)—जुषाणः अस्मयुः (=प्रीयमाणः सन् अस्मान् कामयमानस्त्वं) याहि (=आयाहि) ॥

कोशं कोशस्थानीयं गृहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । इति सायणः ॥

व्हावें म्हणून तुझी वाट पहात जणुं उभे राहिले आहेत. तर तूं आम्हांप्रत लवकर ये.'

'आपल्या सहस्र घोड्यांसहित'= 'सहस्रेण नियुता.' अक्षरशः 'हजार, नियुतांसहित.' 'नियुत्' हें वायूच्या

४. [हे इन्द्र आणि वायू हो], वायूचे घोडे जोडिलेला रथ तुम्हांला आनंद करण्यासाठीं या सुंदर रीतीनें ठेविलेल्या हव्यांकडेस [तीं] भक्षण्याकरितां घेऊन येओ—हे वायू, हव्यें भक्षण्याकरितां [घेऊन येओ]. [हें] मधुर सोमहवि तुम्ही प्या. कारण कीं पहिलें पेय तुम्हांकरितां [हें पुढें] ठेविलें [आहे]. हे वायू, तूं आणि इन्द्र [मिळून] आह्लादकारक धन [आम्हांकरितां] घेऊन या—[तूं] आणि इन्द्र [मिळून] धन घेऊन या.

4. May the chariot, drawn by Vâyu's horses, bring you hither, [O Indra and Vâyu], towards these well-placed offerings that you may eat [and] be delighted—that you may eat, O Vâyu, the offerings. Drink you, [O Indra and Vâyu], of the sweet oblation; for you indeed is the first drink placed. Come, O Vâyu, with delightful wealth, and come Indra with wealth.

४. हा मंत्र इंद्र आणि वायु या दोघांविषयीं आहे. 'हे इंद्र आणि वायू हो, तुम्हां दोघांला सर्वांअगोदर सोम प्यावयास देणें योग्य आहे असें समजून तुम्हांप्रीत्यर्थ हा सोम आणि हीं हव्यें सुंदर रीतीनें टेवून अर्पण केलीं आहेत. तर तुम्ही दोघेहि वायूचे चपळ अनेक घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून या आणि हीं हव्यें खाऊन पिऊन संतृप्त व्हा. आणि येते वेळीं आम्हांकरितां सुंदर धनसंपत्ति घेऊन या' असा भावार्थ.

'पहिलें पेय'='पूर्वपेयम्.' म्हणजे सकळ देवांनीं पिण्यापूर्वीं प्यावयाचें पेय. आधुनिक काळीं तरी मद्य प्यावयास द्यावयाचें असलें म्हणजे सर्वांहून अगोदर ज्याला देतात त्याचा मान मोटा असतो, आणि ज्याला विशेष संमान द्यावयाचा त्याणें किंवा तिणें प्याल्यानंतर तेंच मद्य दुसऱ्यांनीं पिण्याचा प्रघात आहे.

या ऋचेच्या पहिल्या चरणाचा पहिला पोटचरण खरबडीत असल्याप्रमाणें जणुं आहे; पहिल्या आणि दुसऱ्या पोटचरणांमध्यें संधि करूं नये. तिसऱ्या चरणांत पहिला पोटचरण 'वायो ऑ चन्द्रेण रॉधसॉ आ गतम्' असा म्हणावा लागतो.

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते सन्तु जायवः ।
साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिम् । यम् । अश्वत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ।
साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे इन्द्रवायू], तत् मध्वः आहुतिं (=तस्य मधुरस्य सोमस्याहुतिम्) अत्राह (=अत्रैव) वहेथे (=वहतं=स्वीकुरुतं) यम् अश्वत्थं (= ? यं वाजिनं सोमं) जायवः (=जेतारः=विजयिनो वीरा) उपतिष्ठन्त (=उपतिष्ठन्ति=सेवन्ते)—ते जायवः (=तादृशा जेतारः प्राप्तविजया वीरा) अस्मे सन्तु (=अस्माकमेव सन्तु) । हे वायो, [ते=तव] गावः साकं सुवते (=युगपदेव• अपत्यमुत्पादयन्ति=दोग्ध्र्यो भवन्ति) । [ते] यवः पच्यते (=धान्यं परिणतं भवति) । ते धेनवः (=तव गावो) नोप दस्यन्ति (=नोपक्षीणा भवन्ति)— [ते] धेनवः (=गावो) नाप दस्यन्ति (=न नष्टा भवन्ति) ॥

इयं दुर्बोधपूर्वार्धा सायणेनैवं व्याख्याता । अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे । अहेति विनिग्रहार्थीयः । मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतम् । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठन्ति । उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थम् । किंच । अस्मे अस्माकं संबन्धिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्ते ऋत्विजः सन्तु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे सन्तु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तम् । कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते । युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्र्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम् । आदादिकः । ...... । किंच यवः ॥ जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते । अतस्ते त्वदर्था धेनवो नोपदस्यन्ति । नोपक्षीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भ-

९ हे वायू, हे जे तुझे प्रबळ खांद्यांचे जवान घोडे दोन्ही नद्यांचे मध्यें तुला सहज उडवून नेतात,—अति मोठे जवान [घोडे उडवून नेतात], जे उदकहीन प्रदेशांमध्येंहि नाश न पावणारे, तर वेगवंतच [आणि] स्तोत्रासाठींहि न थांबणारे [होत], ते सूर्याच्या किरणांप्रमाणें थांबविण्यास कठिण—दोन्ही हातांनीं थांबविण्यास कठिण होत.

9. These thy horses O Vâyu, which, strong-shouldered and young, easily bear thee on their wings between the two rivers —[horses], immense and young; which do not suffer even in the waterless regions, are swift and do not stop to hear a hymn, are difficult to restrain like the sun's rays—difficult for both hands to restrain.

नुसरून 'पिंपळाच्या लाकडाचा केलेला' असा अर्थ करावा तर, ' आश्वत्थ ' असें रूप पाहिजे होतें. ' अश्वत्थ' शब्दाचा अक्षरार्थ ' घोड्यावरचा ' इतकाच आहे. जर युक्ति काढून अर्थ बसवावयाचा आहे (आणि येथें असाच बसविला पाहिजे), तर आम्हांस वाटतें कीं, सोम ठेवावयाचें जें भांडें अथवा प्याला असे त्याची आकृति घोड्यासारिखी असेल; अथवा त्याच्या आकृतींत असें कांहीं तरी असावें, कीं त्याला ' घोडा ' असें म्हणतां येईल. आणि सोमाला जो 'वाजी' अथवा ' नियुत्वान् ' असें म्हणतात त्याचें कारण हेंच असेल तरी कोण जाणे !

' पक्व होतें '=' पच्यते. ' म्हणजे शिजतें. त्याला धान्याची समृद्धि असते असा अभिप्राय दिसतो.

याहि ऋचेचें वृत्त पूर्वीच्याच ऋचेप्रमाणें आहे, आणि तींत चार अक्षरें कमी आहेत. वर टीप पहा.

---

९. ह्या मंत्राचा भावार्थः ' हे वायू, हे जे तुझे महाप्रबळ आणि जवान घोडे तुला घेऊन आकाशप्रदेशांतून पक्ष्याप्रमाणें उडतात, जे अत्यंत मोठे आहेत, जे उदकरहित प्रदेशांतहि न थकतां आणि न थांबतां एकसारिखे धांवत असतात, ते घोडे सूर्याच्या किरणांप्रमाणें एकदम धांवतात,आणि दोन्ही हातांनीं लगाम ओढला तरी थांबत नसतात, तर एकदम यज्ञाकडेस येत असतात. '

' प्रबळ खांद्यांचे '=' बाह्वोजसः. ' म्हणजे ज्यांचे बाहु अथवा खांदे बळकट आहेत असे, ज्यांचे पाय मजबुत आहेत ते, ज्यांच्या पायांत जोर आहे ते.

' दोन्ही नद्यांचे मध्यें '=' नदी अन्तः. ' भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. दोन्ही नद्या म्हणजे पृथ्वी आणि द्युलोक

सूक्तम् १३६.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । अन्त्ययोस्तु तन्मन्त्रलिङ्गोक्तदेवता । अत्यष्टिश्छन्दः । अन्त्या तु त्रिष्टुप् ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्याम् ।
ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।
अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् । मतिम् । भरत । मृळयत्ऽभ्याम् । स्वादिष्ठम् । मृळयत्ऽभ्याम् ।
ता । सम्ऽराजा । घृतऽआसुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे । उपऽस्तुता ।
अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽधृषे । देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

योर्दुर्नियन्तवः । उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियन्तव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः । इति सायणाचार्याः ॥

भाषायाम्.

१. [हे ऋत्विजः], निचिराभ्यां (=नितरां चिरंतनाभ्यां) मृळयद्भ्यां (=सुखयद्भ्यां) [मित्रावरुणाभ्यां] ज्येष्ठम् (=अतिशयेन प्रशस्यं) बृहत् (=महत्) नमः (=नमस्करणं) हव्यं (=हविर्) मतिं (=स्तोत्रं च) सु (=सुष्ठु) प्र भरत (=प्रार्पयत) —मृळयद्भ्यां (=सुखयद्भ्यां) [मित्रावरुणाभ्यां) स्वादिष्ठम् (=अतिशयेन स्वादु) [नमआदिकं] [प्र भरत] । ता (=तौ) [हि] सम्राजा (=सम्राजौ=राजाधिराजौ) यज्ञेयज्ञे (=सर्वेष्वपि यज्ञेषु) घृतासुती (=प्रत्तघृताहुती सन्तौ) उपस्तुता (=उपासकैः स्तुतौ) [भवतः] । अथ (=अतः कारणादेव=यतः कारणात्तौ सम्राजौ भवतोतः कारणात्) एनोः (=एतयोः) क्षत्रम् (=अधिकारो) न कुतश्चन आधृषे (=केनापि पुरुषेण आधर्षितुं न शक्यम्)— [एतयोर्] देवत्वं (=देवभावोपि) नू चित् (=नैव) आधृषे (=केनापि आधर्षितुं शक्यं) [भवति] ॥

नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा...... । किंच हव्यां हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वत्र पु-

सूक्त १३६.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—मित्रावरुण; शेवटच्या दोन ऋचांची देवता त्यांत सांगितलेली. वृत्त—अत्यष्टि; शेवटच्या ऋचेचें मात्र त्रिष्टुभ्.

१. [हे ऋत्विजांनो], अत्यंत चिरंतन [आणि] सुख देणारे जे [मित्रावरुण], त्यांला तुम्ही उत्कृष्ट [आणि] मोठें नमन, हव्य, [आणि] स्तोत्र अर्पण करा—सुख देणाऱ्या [मित्रावरुणां]ला तुम्ही अत्यंत मधुर [नमन, हव्य आणि स्तोत्र अर्पण करा]. त्या दोघांहि साम्राज्य कर्त्यांला घृताची आहुति देऊन प्रत्येक यज्ञांत [भक्तजन] स्तवीत असतात. आणि त्यांचा अधिकार कोणाच्यानेंहि हिसकावून घेववत नाहीं—त्यांचें देवत्व हिसकावून घेववत नाहीं.

HYMN 136.

To *Mitra* and *Varuṇa*, except the last two verses, which are dedicated to the Gods therein mentioned. By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Mitre—*Atyashṭi*, except in the last verse, where it is *Trishṭubh*.

1. Offer well an excellent [and] great supplication, oblation [and] prayer to eternal [Mitra and Varuṇa], the givers of happiness—the sweetest [supplication, oblation and prayer] to the two givers of happiness. Those kings of kings [are] praised in every sacrifice [and] honoured with the oblation of clarified butter. And their authority is unassailable from any quarter—unassailable is their Godhead.

असें सायण म्हणतात. असा अर्थ कसाहि निघालेला असो, दोन्ही नद्यांचे मध्यें म्हणजे अंतरिक्षप्रदेशांतून असा अर्थ आहे यांत मात्र संशय नाहीं.

'स्तोत्रासाठींहि न थांबणारे '=' अगिरौकसः.' म्हणजे त्यांच्या मनांत थांबावयाचें नसतां त्यांनीं थांबावें असें कोणी स्तोत्र केलें तर, ते तें ऐकण्यासाठीं न थांबणारे, तर जेथें त्यांचें मनांत जावयाचें असेल त्या ठिकाणीं एकदम जाणारे असें तात्पर्य.

वृत्तासाठीं 'बाहुओजसो' असें पहिल्या पादाच्या पहिल्या पोटचरणांत म्हणावें, आणि 'अन्तर्नदी ते पतयन्ति उक्षणः' असा दुसरा पोटचरण म्हणावा लागतो.

१. 'हे ऋत्विजांनो, अति चिरंतन आणि अनाद्यंत जे मित्रावरुण, त्यांजला

ज्योतिष्मतीमदितिं धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।
ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽक्षितिम् । स्वः॑ऽवतीम् । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे ।
ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।
मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः ॥ ३

कानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोभवदित्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. [मित्रावरुणौ] ज्योतिष्मतीं (=तेजःसंपूर्णां) धारयत्क्षितिं (=पृथिवीं धारयन्तीं) स्वर्वतीं (=द्युवतीं=द्युलोकं च धारयन्तीम्) अदितिं दिवेदिवे (=प्रतिदिनम्) आ सचेते (=अनुगच्छेते)—जागृवांसा (=जागृवांसौ=नित्यं जातप्रबोधौ) दिवेदिवे (=प्रतिदिनम्) [आ सचेते=अनुगच्छेते=अदितेर्मार्गेण अन्तरिक्षे गच्छेते] । आदित्या (=आदित्यौ=अदितेः पुत्रभूतौ) दानुनस्पती (=दानस्य पती= देयस्य धनस्य स्वामिनौ) [मित्रावरुणौ] ज्योतिष्मत् क्षत्रं (=प्रकाशमयम् अधिकारस्थलम्) आशाते (=प्राप्नुतः) । तयोः मित्रस् [तथा] वरुणः यातयज्जनः (=स्वस्वव्यापारेषु जनानां व्यापारयिता) [भवति]—अर्यमा यातयज्जनः (=स्वस्वव्यापारेषु जनानां व्यापारयिता) [भवति] ॥

करोत आणि आम्हांला विपुळ आणि वाखाणण्यासारिखें असें धनधान्य देओत.'

'विस्तीर्ण [असा जो उषोरूप] मार्ग '=' वरीयसी गातुः.' म्हणजे उषा आणि सूर्य उगवल्यानंतर यज्ञादिक कर्मांला आरंभ होतो, तोंपर्यंत तीं थांबलेलीं जणुं असतात. म्हणून उषेला आणि सूर्याला 'ऋतस्य पन्थाः' असें म्हटलें आहे असें आम्हांस वाटतें. कोणत्याहि कारणानें तसा अर्थ निघालेला असो, परंतु तोच अर्थ घ्यावयाचा आहे यांत संशय दिसत नाहीं.

४. हा सोम मित्राला [आणि] वरुणाला अत्यन्त सुखकारक होओ, चमसांमध्यें उपभोग्य होओ—देवांमध्यें देव [जो सोम, तो] उपभोग्य [होओ]. तो [सोम] सर्व देव मिळून आज सेवन करोत.—हे राजे [मित्रावरुण] हो, आम्ही जसें प्रार्थीत आहों तसें तुम्ही करा—हे पूज्य [मित्रावरुण] हो, जसें आम्ही प्रार्थीत आहों तसें तुम्ही करा.

4. May this Soma be most delectable to Mitra and to Varuṇa, [may it be] enjoyable in the cups—enjoyable, a god among the gods. May all the gods, united together, enjoy it. Do, O kings, as we pray—as we pray, O adorable [Mitra and Varuṇa].

घोकळी ती. इजविषयीं सूक्त ७२ मं. ९ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'तेजःपुञ्ज अधिकारस्थळाप्रत पावले आहेत '=' ज्योतिष्मत् क्षत्रम् आशाते.' म्हणजे ज्या आकाशस्थळीं ते सर्व लोकांचें राज्य करितात तें स्थळ प्रकाशानें भरलेलें आहे, अंधारानें नाहीं.

'आपआपल्या कामीं गुंतवितात '= 'यातयज्जनः.' अक्षरशः अर्थ, 'जनांला काम करावयास लावणारा [होय].' म्हणजे पहांटेस वरुण रात्रिरूपानें जाऊन, मित्र आणि अर्यमा हे जे सूर्यरूप देव, ते उगवून लोकांला आपआपल्या कामीं पाठवितात, निजून राहूं देत नाहींत. मित्र आणि अर्यमा हे पर्यवसानीं एकच आहेत, म्हणून अर्यमाचें नांव येथें आलें आहे, आणि म्हणूनच तो मित्राप्रमाणें लोकांला आपआपल्या कामीं पाठवितो असें सांगितलें आहे.

वृत्तासाठीं 'स्वर्वतीम्'चे ठिकाणी 'सुअर्वतीम्' असें म्हणावें. आणि तिसऱ्या चरणांत दोन्ही पाटचरणांमध्यें संधि करूं नये.

---

४. 'हा जो आम्ही सोम अर्पण करीत आहों, तो मित्र आणि वरुण पिओत, आणि त्यांला त्यापासून अत्यंत मोठा आनंद होओ. चमसांत हा घातला आहे, तो त्यांस उपभोग्य होओ. आणि त्यांजबरोबर दुसरे देवहि सर्व जण मिळून तो पिओत. आणि मित्रावरुण जे सर्व लोकांचे पूज्य राजे, ते आमची मनकामना पूर्ण करोत' असा अभिप्राय आहे.

'चमसांमध्यें उपभोग्य [होओ]'= 'अवपानेषु आभगः.' चमस म्हणजे ज्यांत सोम प्यावयाचा तें पात्र अथवा प्याला, तो बहुतकरून लांकडाचा केले-

नमो॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते रोद॑सीभ्यां मि॒त्राय॑ वोचं॒ वरु॑णाय मी॒ळ्हुषे॑ सुमृ-
ळी॒काय॑ मी॒ळ्हुषे॑ ।
इन्द्र॑म॒ग्निमुप॑ स्तुहि द्यु॒क्षम॑र्य॒मणं॒ भग॑म् ।
ज्योग्जीव॑न्तः प्र॒जया॑ सचेमहि॒ सोम॑स्यो॒ती स॑चेमहि ॥ ६ ॥

नम॑ः । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । रोद॑सीभ्याम् । मि॒त्राय॑ । वो॒च॒म् । वरु॑णाय । मी-
ळ्हुषे॑ । सु॒ऽमृ॒ळी॒काय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ ।
इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । द्यु॒क्षम् । अ॒र्य॒मण॑म् । भग॑म् ।
ज्योक् । जीव॑न्तः । प्र॒ऽजया॑ । स॒चे॒म॒हि॒ । सोम॑स्य । ऊ॒ती । स॒चे॒म॒हि॒ ॥६॥

भाषायाम्.

६. बृहते दिवे (=महते द्युदेवाय) रोदसीभ्यां (=द्यावापृथिवीभ्यां) मित्राय [तथा] मीळ्हुषे (=दानशीलाय) वरुणाय—समृळीकाय (=सुष्ठु सुखयते) मीळ्हुषे (=दानशीलाय च) [वरुणाय] नमो वोचं (=स्तोत्रं वदामि) । [हे सखिन्], [त्वम्] इन्द्रम् अग्निं द्युक्षम् अर्यमणं (=द्युस्थितमर्यमणं) भगं [च] उपस्तुहि (=उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुतिं कुरु) । [वयं] ज्योक् (=चिरं) जीवन्तः [सन्तः] प्रजया सचेमहि (=पुत्रपौत्रादिभिः संगता भवेम)—सोमस्य ऊती (=सोमदेवस्य रक्षणेन साधनेन) [प्रजया] सचेमहि (=पुत्रपौत्रादिभिः संगता युक्ता भवेम) ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचम् । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । इति सायणः ॥

६. महान् द्यूला, द्यावापृथिवींला, मित्राला [आणि] उदार वरुणाला—सुखदायक [आणि] उदार [वरुणाला], मी स्तोत्र म्हणतों. तूं इन्द्राला, अग्नीला [आणि] द्युलोकांत राहणाऱ्या अर्यमाला [आणि] भगाला स्तव. आम्ही चिरकाळ जीवंत राहून संततीनें संपन्न होऊं—सोम[देवा]च्या प्रसादेकरून [संततीनें संपन्न होऊं] असें घडो.

6. Let me sing a hymn to vast Dyaus, to Earth and Heaven, to Mitra, to bounteous [Varuṇa] the giver of happiness. Praise thou Indra, Agni, Aryaman who lives in heaven, [and] Bhaga. May we, living long, be blessed with progeny—be blessed [with progeny] by the grace of Soma.

६. 'महान् द्यू देव, द्यावापृथिवी, मित्र, आणि वरुण यांस मी स्तवितों. हे सख्या, तूंहि इंद्र, अग्नि, अर्यमा आणि भग यांला स्तव. सोमदेवाला आपण स्तवूं, आणि सोमाच्या कृपेनें आपण फार दिवस जगूं आणि पुत्रपौत्रादिकांनी संपन्न होऊं.'

'महान् द्यूला'='महते दिवे.' द्यू म्हणजे प्रकाशमय जो आकाशप्रदेश, कीं ज्यांत सूर्यचंद्रादिक तारे असतात, तो प्रदेश, आणि तद्रूप देव. त्याला 'महान्' हें विशेषण चांगलें शोभतें यांत संशय नाहीं.

वृत्तसुखासाठीं 'रोदसीभिआम्' आणि 'ज्योक्'च्या ठिकाणीं 'जिओक्' असें म्हणणें अवश्य आहे.

सूक्त १३७.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–मित्रावरुण (म्हणजे मित्र आणि वरुण). वृत्त–अतिशक्करी.

१. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही या, आम्हीं ग्राव्यांच्या योगानें सोमरस काढिले आहेत. हे मादकारी सोमरस गोरसानें मिश्रित केले आहेत—हे सोम मादकारी [आहेत]. हे द्युलोकनिवासी राजे हो, तुम्ही आम्हांजवळ आमच्या यज्ञाप्रत या. हे मित्रावरुण हो, हे गोरसयुक्त सोम तुमचे [होत]—[हे] तेजस्वी [आणि] गोरसयुक्त सोम [तुमचे होत].

HYMN 137.

To *Mitra* and *Varuna*. By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Metre—*Atis'akvarî*.

1. We have expressed [the Somas] by means of the stones, come [ye, O Mitra and Varuṇa]. These [Somas] mixed with milk [are] exhilarating—these Somas are exhilarating. Come ye, O heavenly kings, among us for our sacrifice. Yours, O Mitra and Varuṇa, are these, mixed with milk—bright Somas mixed with milk.

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच असून मित्र आणि वरुण या देवांविषयीं आहे.

'हे मित्रावरुण हो, तुम्हांसाठीं आम्हीं हे सोमरस काढून त्यांत दूध मिसळून तुम्हांला प्राप्य केले आहेत, आणि हे तुम्हांला तृप्त करून माद आणणारे आहेत, तर तुम्ही सत्वर या आणि ते प्या.'

'गोरसानें मिश्र केले आहेत'=' गोश्रीताः.' म्हणजे 'दुधानें' असें सायणाचार्य म्हणतात. ते आणखी असें म्हणतात कीं, मित्रावरुणांला अर्पण करावयाचा जो सोम, त्यांत दूध मिसळण्याची चाल असे. भाषेखालीं घेतलेला उतारा पहा.

'राजे'=' राजाना.' मित्रावरुणांस 'राजे' असें वेदांत म्हणण्याचा प्रघात आहे. सू. २४ मं. १४ आणि टीप पहा. ऋ. ३. ५९. ४ यांत 'अयं मित्रः नमस्यः सुशेवः राजा सुक्षत्रः'=' हा मित्र देव पूज्य, सुगम्य आणि चांगल्या रीतीनें अधिकार चालविणारा राजा होय' असें म्हटलें आहे तें पहा.

या सूक्ताचें वृत्त 'अतिशक्करी.' अतिशक्करी म्हणजे साठ अक्षरांचा मिश्र श्लोक. अत्यष्टीत अडुसष्ठ अक्षरें असतात, तशीं

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।
सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्दवः । सोमासः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।
उत । वाम् । उषसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ।
सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥२॥

भाषायाम्.

२. [हे मित्रावरुणौ], आ यातम् (=आगच्छतम्) इमे इन्दवः सोमासः (=क्लेदनसमर्थाः सोमाः=सोमरसा) दध्याशिरः (=दधिमिश्रिताः) [सन्ति]—सुतासः दध्याशिरः (=अभिषुतसोमा दधिमिश्रिताः) [सन्ति] । उत (=अपि च) उषसो बुधि (=उषसः संबन्धिनि बोधे=उषस उदयकाले) [तथा] सूर्यस्य रश्मिभिः साकं (=सूर्योदये सति) [सोमो] मित्राय वरुणाय [च] पीतये सुतः (=पातुम् अभिषुतोस्ति)—चारुः (=सुन्दरः=तेजोयुक्तः) [सोम] ऋताय (=सत्यभूताय) [वरुणाय] पीतये (=पातुं) [सुतः=अभिषुतोस्ति] ॥

चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोम इति सायणः ॥

यांत नसतां केवळ साठच असतात. रचनेचा प्रकार असाः—पहिल्या पादांतील तीन पोटचरण अनुष्टुभाचे, अक्षरें २४; दुसऱ्या पादांतील दोन्ही पोटचरण अनुष्टुभाचे, अक्षरें १६; तिसऱ्यांतील पहिला पोटचरण जगतीचा, आणि दुसरा अनुष्टुभाचा, अक्षरें २०; एकूण ६०. अथवा सात चरणांचा श्लोक असून सातवा चरण मात्र द्वादशाक्षरी जगतीचा, बाकी सर्व अष्टाक्षरी अनुष्टुभाचे असावे.

वृत्तसुखार्थ दुसऱ्या चरणांत ' दिविस्पृशा' । 'अस्मत्रा' असें व्यस्त वाचावें.

२. [हे मित्रावरुण हो], [तुम्ही] या, हे सोमरस दह्यांत मिसंळलेले [आहेत], गाळून काढिलेले सोम दह्यांत मिसळलेले [आहेत]. आणि उषा जागी झाल्याबरोबर, [आणि] सूर्याचे किरण येतांच मित्राकारणें [आणि] वरुणाकारणें प्यावयासाठीं सोम काढिला [आहे]—सत्यरूप [वरुणा]कारणें पिण्यासाठीं सुंदर सोम काढिला [आहे].

2. Come, [O Mitra and Varuṇa]; these Soma juices are mixed with curds —the extracted Somas are mixed with curds. And at the awakening of Ushas and at the [appearance of] the sun's rays the Soma is extracted for Mitra [and] for Varuṇa to drink—the glittering [Soma] [extracted] for just [Varuṇa] to drink.

२. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं सोमरस काढून ते दुधांत मिसळले आहेत; आतां म्हणतो, ' हे मित्रावरुण हो, हे तुम्हांकरितां आम्हीं सोम काढून दह्यांत मिसळले आहेत; तर तुम्ही येऊन ते प्या. मित्राला आणि न्यायी वरुणाला पिण्याला लखलखीत असा सोम काढिला आहे. '

' उषा जागी झाल्याबरोबर '=' उषसो बुधि.' म्हणजे पहांटेला, उषेचा उदय होतांच, अरुणोदयीं.

वृत्तासाठीं 'दधिआशिरः' असं दोन्ही ठिकाणीं वाचावें लागतं. बाकीचे चरण सर्व बरोबर लागतात.

सूक्तम् १३८.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । पूषा देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।
विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य । तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् । अस्य । न । तन्दते ।
अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिऽऊतिम् । मयःऽभुवम् ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १

भाषायाम्.

१. तुविजातस्य (=आजन्म बलवतः) पूष्णो [महित्वं=महत्त्वं] प्रप्र शस्यते (=अतिशयप्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः) । तवसः (=बलवतः) अस्य महित्वं (=महत्त्वं) न तन्दते (=न हिंस्यते=केनापि न विरमति)—अस्य स्तोत्रं न तन्दते (=न विरमति=सदैव क्रियते) । [अतः कारणात्] सुम्नयन् (सुखमिच्छन्) अहम् अन्त्यूतिम् (=आसन्नरक्षणं) मयोभुवं (=सुखस्य संपादकं) [तम्] अर्चामि (=स्तौमि) यो मखः (=मंहनीयः पूजनीयः) [पूषा] विश्वस्य मनः (=सर्वस्य प्राणिजातस्य मन) आयुयुवे (=स्वसमीपम् आकर्षति)—[यो] मखो देवः (=पूजनीयो देवः) [पूषा] [विश्वस्य मन] आयुयुवे (=स्वसमीपम् आकर्षति) ॥

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य ...... । न तन्दते । न हिनस्ति कश्चिदपि ...... । स्तोत्रं न तन्दते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । ...... । विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजो मन आयुयुवे । समन्तान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । ...... सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥

सूक्त १३८.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–पूषा. वृत्त–अत्यष्टि.

१. जातबलवान् पूषाचें महत्त्व मोठ्यानें स्तविलें जातें, या प्रबळ [देवा]चें महत्त्व कुंठित होत नाहीं—याचें स्तोत्र कुंठित होत नाहीं. सुखाची इच्छा करणारा जो मी, तो रक्षण करण्यास जवळ असलेल्या [आणि] सुख देणाऱ्या पूषाला स्तवितों; जो पूजनीय [पूषा] सकल विश्वाचें मन आपणाकडेस आकर्षून घेत असतो—[जो] पूजनीय देव [विश्वाचें मन] आकर्षून घेतो.

Hymn 138.

To *Pûshan*. By *Paruchchhepa* the son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*.

1. [The greatness] of Pûshan, born mighty, is declared loudly; the greatness of that mighty [god] is not exhausted—his praise does not become exhausted. Desirous of happiness I praise him who is ready at hand to protect [and] who is the giver of happiness: Adorable [Pûshan] who attracts to himself the mind of the universe—the adorable god [who] attracts to himself [the mind of the universe].

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. देवता मात्र 'पूषा' होय. पूषा म्हणजे सूर्याचीच अथवा सूर्यप्रकाशाची एक विभूति होय. पूषा देवाविषयीं सूक्त ४२ (आणि विशेषेंकरून त्या सूक्ताचा मं. १ यावरील टीप) पहा.

'जो जन्मला तोच बळवान् जन्मला, आणि सदैव बळवान्, असा जो पूषा देव, त्याचें महत्त्व मी गात आहें. त्याचें महत्त्व गाऊन संपलें, आतां गावयास कांहीं उरलें नाहीं असें कधी होणें नाहीं, कारण त्याचें महत्त्व आणि त्या महत्त्वाची स्तोतव्यता ही कधींहि कुंठित होत नाहीत. म्हणून सुखाची इच्छा करून मी त्याला स्तवीत आहें; कारण तो रक्षण करण्यास नेहमीं तयार असतो, आणि सुख देणारा असा आहे. आणि याच गुणांमुळें त्याणें सर्व लोकांचीं मनें आपल्याकडे ओढून जणूं घेतलीं आहेत,' असा भावार्थ.

'पूजनीय'='मखः.' हा शब्द कठिण आहे. त्याच्या अर्थाविषयीं वाद आहेत. पण सायणाचार्य 'पूजनीय,' 'ज्याप्रीत्यर्थ यज्ञ करणें योग्य होय तो'

२. हे पूषा, धांवण्याविषयीं चपळ वारूला [प्रोत्साहन द्यावें] त्याप्रमाणें, तूं आम्हांला संग्रामांमधून पार पाडावेंस म्हणून—सांडणीप्रमाणें समरांगणांतून पार पाडावेंस म्हणून, तुला स्तोत्रांनीं मी चळवीत आहें. [हे पूषा], सुख देणाऱ्या तुज देवाला मर्त्य मी ज्यापेक्षां मित्रत्वासाठीं बोलावीत आहें, [त्यापेक्षां] आमचीं स्तोत्रें तूं धनसंपन्न कर—संग्रामामध्यें धनसंपन्न कर.

2. I prompt thee, O Pûshan, like a courser in a race, with hymns that thou mayest carry [us] safely through the battle fields— mayest carry [us] through the battle fields like a dromedary. Inasmuch as I, a mortal, am imploring for help thee a god that givest happiness, cause our loud prayers [to be] crowned with wealth—cause [our loud prayers to be] crowned with wealth in battles.

२. ' हे पूषा, एकाद्या वारूला जसें शर्यतींत सत्वर धांवण्यासाठीं प्रोत्साहित करावें तसा मी तुला या स्तोत्रांनीं प्रोत्साहित करीत आहें; तर तूं ये आणि आम्हांला या युद्धप्रसंगांतून पार पाड, एकादी सांडणी पार पाडिते तसा पार पाड. कारण मी दीन मर्त्य तुज कृपाळू देवापाशीं प्रार्थना करीत आहें, यास्तव तूं ये आणि आमचीं हीं स्तोत्रें सफळ कर आणि या युद्धांत आम्हांला यशस्वी करून आमच्या हातून शत्रूंचा पराजय करीव, आणि त्यांचें धन आमच्या हातीं लूट मिळे असें कर ' असा भावार्थ आहे.

' सांडणीप्रमाणें '=' उष्ट्रो न.' अक्षरशः ' उंटाप्रमाणें.' उंटाला वेदकाळींहि ओझें न्यावयास लावीत असत असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. या ठिकाणीं बसण्याच्या कामीं वापरलेला उंट अथवा सांडणी विवक्षित आहे असें दिसतें.

' मित्रत्वासाठीं '=' सख्याय.' म्हणजे तूं येऊन आमच्या मित्राप्रमाणें आम्हांला साहाय्य करावेंस म्हणून.

' स्तोत्रें धनसंपन्न कर '=' अर्कान् द्युम्निनः कृधि. ' म्हणजे आमचीं हीं स्तोत्रें ऐकून प्रसन्न हो, आणि आम्हांला धन म्हणजे शत्रूची संपत्ति लूट मिळवून दे.

या ऋचेवरून हें सूक्त, निदान ही ऋचा तरी कांहीं युद्धप्रसंगास अनुसरून रचिली आहे असें समजलें पाहिजे.

अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।
ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे ॥ ४ ॥ २ ॥

अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व । श्रवस्यताम् । अजऽअश्व ।
ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपऽह्नुवे ॥ ४ ॥ २ ॥

राय एतत्संख्याकान्धनानोमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन् । अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गन्तव्यो भव ।......। किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

भाषायाम्.

४. अहेळमानः (=अस्मभ्यमक्रुद्धो) ररिवान् (=दाता) [च सन्] हे अजाश्व (=अजा एव अश्वा यस्य तादृश) [पूषन्], अस्याः (=पूर्वोक्ताया नियुतः संपदः) सातये (=लाभाय) [त्वं] नः उप भुवः (=अस्माकं साहाय्यकर्ता भव)—हे अजाश्व (=अजा एव अश्वा यस्य तादृश), श्रवस्यतां (=धनमिच्छतामस्माकम्) [उप भुवः=सहायो भव] । हे दस्म (=शत्रूणामुपक्षपयितः), त्वा (=त्वां) साधुभिः स्तोमेभिः (=सम्यग्रचितैः स्तोत्रैः) ओ षु ववृतीमहि (=अत्रास्मान् प्रति सुष्ठु प्रवर्तयेम=अन्ययज्ञांस्त्यक्त्वास्माकं यज्ञं प्रत्यागमयेम) । हे आघृणे (=दीप्तिमन्) पूषन्, [अहं] त्वा (=त्वाम्) अतिमन्ये नहि (=न खल्वतिक्रमामि)—ते (=तव) सख्यं (=मित्रत्वं) न अपह्नुवे (=नैवापनयामि=नैवावगणयामि) ॥

सायणस्तु । नोऽस्माकमस्या अस्यै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादरमकुर्वन् ।......ओ षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि...... यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः...... । ते तव सखित्वं हितकर्तृत्वं न अपह्नुवे । नैवापनयामि । न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः । इति ॥

सूक्त १३९.

ऋषि—[1]दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—१ विश्वे देव, २ मित्रावरुण, ३–५ अश्वी, ६ इंद्र, ७ अग्नि, ८ मरुत्, ९ इन्द्राग्नी, १० बृहस्पति, ११ विश्वे देव, वृत्त— ५ बृहती आणि शेवटची त्रिष्टुभ्, ह्या दोन शिवाय करून बाकी उरलेल्या ऋचांचें वृत्त अत्यष्टि.

१. श्रवण करा. मी भक्तिपुरस्सर अग्नीला पुढें ठेवितों. [मरुतांच्या] त्या दिव्य वृन्दाला आम्ही भजतों. इंद्र आणि वायु यांला आम्ही भजतों. ज्यापेक्षां देदीप्यमान वेदीकडे [आम्हीं] केलेली अति नूतन उपासना सादर झाली आहे, त्यापेक्षां आमच्या प्रार्थना अगदी जवळ प्राप्त होओत. देवांसमक्ष जणुं आमच्या प्रार्थना उभ्या राहोत.

HYMN 139.

To—The *Vis've Devâs* (1,11), *Mitra* and *Varuṇa* (2), the *As'vins* (3–5), *Indra* (6), *Agni* (7), The *Maruts* (8), *Indra* and *Agni* (9), *Brihaspati* (10). By *Paruchchhepa* the son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*, except in verse 5 where it is *Brihatî*, and Verse 11 which is a *Trishṭubh*.

1. Hearken ye. I have placed forward Agni with piety. We now worship that heavenly troop [of the Maruts]. We worship Indra and Vâyu. Inasmuch as the freshest service offered [by us] has approached the brilliant altar, so may our prayers stand near [the gods] —[our] prayers [stand] as though in the presence of the gods.

आहे हें साहजिक आहे. सू. ४२ पहा, आणि विशेषेंकरून त्याचा मं. १ याजवरील टीप पहा.

'कुशळ स्तोत्रांनीं'=' साधुभिः स्तोमेभिः.' म्हणजे ज्यांत कौशल्य खर्च केलें आहे, ज्यांत चातुर्याचा उपयोग केला आहे, आणि जीं मधुर असून पूषाला प्रसन्न करूं शकतील, अशीं स्तोत्रें.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा दुसरा पोटचरण 'अहेळमानो ररिवाँ अजाशुअ' असा म्हणावा, आणि तिसऱ्या पोटचरणांतहि 'अजाशुअ' असें म्हणावें.

---

[1] १. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. देवता मात्र एक नाहीं. निरनिराळे मंत्र निरनिराळ्या देवांविषयीं आहेत. म्हणूनच सूक्त विश्वे देव यांविषयीं आहे

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्थाधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययम् ।
धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्या-ऽददाथे । अनृतम् । स्वेन । मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ।
युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम् ।
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अ-क्षऽभिः ॥ २ ॥

यद्धेत्यादौ यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तिमति नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः । ऋाणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि । संबध्यते । ... । अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रौषट् । अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । अध अनन्तरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्ररूपयन्तु । प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छन्तु । किंच देवान् अच्छा न । अभ्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयन्तु । तेषां समीपं प्राप्नुवन्तु ॥ इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. हे मित्रावरुणौ, यद्ध (=यस्मात् खलु) [युवां] स्वेन मन्युना (=युवयोः स्वकीयेन मनसा)—दक्षस्य स्वेन मनसा (=युवयोर्बलस्य स्वकीयेन मनसा=प्रभाववतोर्युवयोः स्वकीयेन मनसा) त्यत् अनृतं (=तत् प्रसिद्धम् असत्यं=यद्यदनृतमिति प्रसिद्धं तत् तत्सर्वम्) ऋतात् अधि (=सत्यात्=सत्यस्य सकाशाद्) आददाथे (=विविक्तं कुर्वाथे) इत्था (=अतः कारणात्) [वयम्] अधि सद्मसु (=यज्ञगृहेषु) युवोर्हिरण्ययं (=युवयोर्हिरण्मयं) [रूपं] धीभिश्चन (=अस्माकं बुद्धिभिश्च) मनसा (=मनोद्वारा च) स्वेभिरक्षभिः (=अस्मदीयैर्नेत्रैः)—सोमस्य स्वेभिरक्षभिः (=सोमस्य स्वकीयैर्नेत्रैः)—अपश्याम (=पश्येम=यथा पश्यामस्तथा कुरुतम्) ॥

२. हे मित्र आणि वरुण हो, ज्यापेक्षां तुम्ही आपल्या मनानें, प्रभावाच्या निज मनानें, खऱ्यापासून खोटें जें जें तें निवडितां, त्यापेक्षां यज्ञशाळेंत तुमचें सुवर्णमय [रूप] आम्ही पाहूं,— [आपल्या] बुद्धींनीं, मनानें, [आणि] स्वतः आमच्या डोळ्यांनीं,— सोमाच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं, [पाहूं] असें करा.

2. Inasmuch, O Mitra and Varuṇa, as you discern every thing that is false from that which is true with your own mind—with the own mind of [your] power, so may we see in the [sacrificial] houses your golden [form] with [our] thoughts, with [our] mind, with our own eyes—with the Soma's own eyes.

असें अनुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे.

ह्या पहिल्या मंत्राचा भावार्थः—'मी अग्नीला पेटवून वेदीवर स्थापिला आहे. आतां मरुत्, इन्द्र आणि वायु यांस मी बोलावितों, कारण त्यांची उपासना करण्याविषयीं माझी इच्छा झाली आहे. आम्हीं केलेली उपासनेची सिद्धता वेदीजवळ सादर केली आहे. तर आमच्या स्तुति वेदीजवळ प्राप्त झालेल्या देवांसमक्ष जणुं जाऊन उभ्या राहोत.'

'ज्यापेक्षां देदीप्यमान वेदीकडे आम्हीं केलेली अतिनूतन उपासना सादर केली आहे'=' यत् ह क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी.' हा चरण कठिण आहे. आम्हीं सायणाच्या अर्थास अनुसरून निर्वाह केला आहे. पण 'क्राणा' 'विवस्वति' आणि 'नाभा' हे शब्द दुर्बोध आहेत. 'नाभि' म्हणजे येथें वस्तुतः काय समजावयाचें आहे? वेदी असा 'नाभि'शब्दाचा अर्थ वेदांत होतो तो येथें घेतल्याशिवाय निर्वाह दिसत नाहीं.

'श्रवण करा'=' अस्तु श्रौषट्.' हें देवांस म्हटलें आहे असें सायण म्हणतात, तरी आम्हांस वाटतें कीं जवळ असलेल्या ऋत्विजांस वगैरे ऋषि म्हणत आहे असें समजणें अधिक योग्य दिसतें. 'वषट्' आणि 'वौषट्' हे शब्द जसे आहुत्या देण्याचे वेळीं उच्चारावयाचे उद्गार होत, तसाच श्रौषट् हाहि आहे.

वृत्तासाठीं 'दिव्यं'च्या ठिकाणीं 'दिविअं' असें म्हणावें.

---

२. ही ऋचा मित्रावरुणाविषयीं आहे. 'हे मित्र आणि वरुण हो, तुम्ही ज्यापेक्षां आपल्या मनोनेत्रांनीं खरें कोणतें आणि खोटें कोणतें, म्हणजे खरा भक्त कोणता आणि खोटा भक्त कोणता हें जाणीत असतां, त्यापेक्षां आम्ही ज्या तुमच्या स्तुति ध्यानपूर्वक गात आहों, तुमचे कडेस जे मन लावून बसलों आहों, तुम्हांला सोम अर्पण करून मन लावून जे बसलों आहों, याच्या योगानें तुमचें सुवर्णमय स्वरूप आमच्या दृष्टीस या यज्ञमंडपांत पडे असें तुम्हीं करा, कारण

युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्याऽयवः ।
युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।
प्रुषायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दस्रा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवऽयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् । हव्या । अभि । आयवः ।
युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा ।
प्रुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्रा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

धीभिः । त्वदुद्देश्यैः [?=युष्मदुद्देश्यैः] कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा च न । त्वदासक्तेन [? युवयोरासक्तेन] चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः । किंच सोमस्य सोमं स्वेभिरक्षभिरस्मदीयैरिन्द्रियैः । नासाद्यपेक्षया बहुवचनम् । इति सायणाचार्याः ॥

भाषायाम्.

३. हे अश्विना (=अश्विनौ), स्तोमेभिः (=स्तोत्रैर्) युवां देवयन्तः (=युवामात्मने देवाविच्छन्तः=सकामं पूजयन्तः) [अपि च] श्लोकम् आश्रवयन्त इव (=युवयोः कीर्तिं प्रख्यापयन्त इव) आयवः (=इमे भक्ता) [युवामाह्वयन्ति]—युवाम् [इमानि पुरःस्थापितानि] हव्या अभि (=हव्यान्यभिलक्ष्य हविषां समीपम्) आयवः (=इमे भक्ता) [आह्वयन्ति] । युवोः (=युवयोर्) विश्वाः श्रियः (=सर्वा अपि लक्ष्म्यः) पृक्षश्च (=अन्नसंपच्च), हे विश्ववेदसा (=सर्वज्ञावश्विनौ), [युवयो रथे] अधि[रूढाः सन्ति] । वां हिरण्यये [रथे] (=युवयोर्हिरण्मये रथे) पवयः (=चक्रनेमयः) प्रुषायन्ते (=मधूनि स्रवन्ति)—हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ), [युवयोर्] हिरण्यये रथे (=हिरण्मये रथे) [पवयः प्रुषायन्ते=मधूनि स्रवन्ति] ॥

श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयन्त इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वन्त इव ...... । विश्ववेदसा सर्वधनौ ...... । वां हिरण्यये रथे हिरण्मये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते । क्षरन्ति । स्रवन्ति । ......मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः । ...... अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धम् । इति सायणः ॥

३. हे अश्वी हो, स्तोत्रांनीं तुम्हांला भजणारे [आणि] तुमची कीर्ति जणुं [लोकांकडून] ऐकविणारे [हे भक्त]जन तुम्हांला [बोलावीत आहेत]— हविरन्नांजवळ [हे भक्त]जन तुम्हांला [बोलावीत आहेत]. हे सर्वज्ञ हो, तुमच्या सकळ संपत्ति आणि [तुमचें] अन्न हीं [तुमच्या रथांत भरलेलीं आहेत]. तुमच्या सुवर्णमय [रथा]चे पाटे मधानें थबथबत असतात— हे पराक्रमकारी [अश्वी] हो, सुवर्णमय रथाचे [पाटे थबथबत असतात].

3. [These] worshippers serving you with praises, O As'vins, [and] spreading as it were [your] fame, [are invoking you]—the worshippers [are invoking] you towards the oblations. All your glories and your affluence are, O omniscient [Asvins], on [your chariot]. The fellies of your golden [chariot] are dropping honey— [the fellies] of [your] golden chariot, O mighty [As'vins].

आम्ही तुमचे खरे भक्त आहोंत, दांभिक नव्हत.'

'प्रभावाच्या निज मनानें'=' दक्षस्य स्वेन मन्युना.' म्हणजे प्रभावसंपन्न जे तुम्ही, त्या तुमच्या स्वहाताच्या मनानें. 'मन्युना' म्हणजे 'क्रोधानें' असा कितीएक पाश्चात्य विद्वान् येथें अर्थ करितात.

'सुवर्णमय [रूप].' 'रूप' या ऐवजीं मुळांत शब्द नाहीं, तो सायणांस अनुसरून आम्हीं अध्याहृत घेतला आहे. पण 'रूप' शब्द अध्याहृत घेण्यापेक्षां 'रथ' शब्दाचा अध्याहार केला तर बरें असें दिसतें. पुढच्या ऋचेंतच अश्वींच्या 'हिरण्मय रथा' विषयीं निर्देश आहे, तो पहा.

'सोमाच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं'= 'सोमस्य स्वेभिरक्षभिः.' आमचें भाषांतर अक्षरशः आहे. पण तुम्हांला अर्पण केलेला जो सोम, त्याजकडे लाविलेल्या आमच्या डोळ्यांनीं, तुम्हीं सोम पितां कीं नाहीं असें पाहत बसलेल्या आमच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं,. असा भावार्थ आहे असें दिसतें.

वृत्तासाठीं, 'अधि' आणि 'आददाथे' यांजमध्यें संधि न करणें, आणि 'सद्मसु' आणि 'अपश्याम' यांजमध्यें संधि न करणें, इतकें अवश्य आहे.

३. ही आणि पुढच्या दोन ऋचा अश्वी देवांविषयीं आहेत. या ऋचेचा भावार्थः 'हे अश्वी हो, आम्ही जे भक्त जन, ते स्तोत्रें गाऊन तुमची सेवा करीत

अचेति दस्रा व्यू१ नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्व-ध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दस्रा हिरण्यये ।
पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दस्रा । वि । ऊं इति । नाकम् । ऋण्वथः । युञ्जते । वाम् । रथऽयुजः । दिविष्टिषु । अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ।
अधि । वाम् । स्थाम । वन्धुरे । रथे । दस्रा । हिरण्यये ।
पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अञ्जसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणामुपक्षपयितारौ), [इदम्.] अचेति (=ज्ञायते) [यद्] [युवां] नाकं वि ऋण्वथः (=स्वर्गम् अपावृणुथः=स्वर्गस्य द्वाराणि उद्घाटयथः) [अपि च] दिविष्टिषु (=यज्ञेषु गन्तव्येषु सत्सु) वां रथयुजः (=रथे युक्ता युवयोरश्वा रथाश्वा) युञ्जते (=रथे युज्यन्ते)—दिविष्टिषु (=यज्ञेषु गन्तव्येषु सत्सु) अध्वस्मानः (=ध्वंसनरहिता=ध्वंसमकुर्वाणा). [अश्वा] [रथे युज्यन्ते] । हे दस्रा (=दस्रौ=पराक्रमकारिणावश्विनौ), वां वन्धुरे हिरण्यये रथे (=युवयोः सारथिस्थाने हिरण्मये रथे च=युवयोर्हिरण्मयस्य रथस्य सारथिस्थानीये काष्ठविशेषे) [वयम्] अधि स्थाम (=अधिरूढा भवेम=अस्मान् आरोहयतम्), पथेव यन्तौ (=सुपथेन भूम्यां गच्छन्ताविव) रजः अनुशासता (=निरालम्बाकाशप्रदेशेऽश्वान् गमयन्तौ)—अञ्जसा (=ऋजुना मार्गेण) रजः (=निरालम्बाकाशप्रदेशे) [अनु] शासता (=अश्वान्गमयन्तौ) [युवामस्मानारोहयतम्] ॥

अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्यृण्वथः । विशेषेण गच्छथः । ......। यज्ञसंपूर्त्यनन्तरमिति यावत् । ...... दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दस्रा अश्विनौ वां युवयोर्वन्धुरे बन्धुरत्रययुक्ते । युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो बन्धुरम् । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवन्धुर इत्यादिषु प्रसिद्धम् । हिरण्यये हिरण्मये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम । इति सायणः ॥

५. हे पराक्रमपूर्ण [अश्वी] हो, तुम्ही [आपल्या] पराक्रमांनीं आम्हांला दिवसा [आणि] रात्रीं साहाय्य करा. तुमची कृपा कदापि नष्ट न होओ—आम्हांपासून [तुमची] कृपा कदापि [नष्ट न होओ].

5. With your valorous deeds, O As'vins rich in valorous deeds, do you help us by day [and] by night. May your favour never perish away—[may your] favour never [perish away] from us.

'सरळ मार्ग दाखवीत जाणारे'= 'अञ्जसा अनुशासता रजः.' ऋ. ६. ५४. १ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा. 'यः अञ्जसा अनुशासति' याचें भाष्य त्यांनीं "ऋजुमार्गेण अनुशासति" असें केलें आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांतील पहिला पोटचरण 'अचेति दस्रा वि उ नाकमृण्वथः' असा वाचावा. आणि तिसऱ्या चरणांतील दोन्ही पोटचरणांमध्यें संधि करूं नये.

५. 'नष्ट न होओ'='मा उप दसत्.' म्हणजे नाहींशी न होओ, कमी न होओ.

या ऋचेचें वृत्त बृहती. म्हणजे अनुष्टुभ्च वृत्त, पण तिसरा चरण अष्टाक्षरी नसतां द्वादशाक्षरी जगती छंदाचा असतो.

वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।
ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।
गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्दवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः । तुभ्यम् । सुतासः । उत्ऽभिदः ।
ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।
गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे वृषन् (=सेचनसमर्थ=वीर्योपेत) इन्द्र, वृषपानासः (=त्वया वीरेण पातुं योग्या) अद्रिसुतासः (=ग्रावभिरभिषुता) उद्भिदः (=उद्भिन्दन्तः=पीयमानाः सन्तो हर्षरूपेण शरीरमुद्भिद्येव गच्छन्तः) इमे इन्दवः (=एते सोमाः) सुताः (=अभिषवणेन सिद्धाः) [सन्ति]—तुभ्यं (=त्वदर्थम्) उद्भिदः (=उद्भेदकाः) [सोमाः] सुतासः (=अभिषुताः) [सन्ति]। ते महे चित्राय राधसे दावने (=महत् चित्रं राधः दातुं=प्रभूतमुत्कृष्टं च धनमस्मभ्यं दातुं=तादृशं धनं त्वं यथा ददासि तथा कर्तुं) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु)। हे गिर्वाहः (=गिर एव वाहनस्थानीया यस्य=गीर्भिरुह्यमान) [इन्द्र], गीर्भिः स्तवमानः (=अस्माकं स्तोत्रैः स्तूयमानः सन्) [त्वम्] आ गहि (=आगच्छ)—सुमृळीकः (=सुष्ठु सुखयिता त्वं) नः (=अस्मान्प्रति) आ गहि (=आगच्छ)॥

अद्रिषुतासः। अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः। उद्भिदः। उद्भेदका वर्षस्य। ......उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः। इति सायणः॥

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद्ध त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।
वि तां दुह्रे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ।
यत् । ह । त्याम् । अङ्गिरःऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन ।
वि । ताम् । दुह्रे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नः (=अस्माकमाह्वानम्) ओ षु शृणु (=आगम्य शोभनं यथा तथा शृण्वेव)। [अस्माभिर्] ईळितः (=स्तुतस्त्वं) यज्ञियेभ्यः (=यज्ञार्हेभ्यो) देवेभ्यो ब्रवसि (=अस्मत्कर्म अस्मत्पक्षे वा ब्रूयाः=वद)—यज्ञियेभ्यः (=यज्ञार्हेभ्यो) राजभ्यः (=राजभूतेभ्यो) [देवेभ्यो] [ब्रवसि=ब्रूयाः]। हे देवाः, यत् ह त्यां (=यां प्रसिद्धां) धेनुं (=गां) [यूयम्] अङ्गिरोभ्यो अदत्तन (=दत्तवन्तः) तां (=यां च) कर्तरि सचा अर्यमा दुह्रे (=यजमानेन सह अर्यमा देवो दुदोह) तां (=तादृशीं) [धेनुं] मे सचा एष (=मत्समवाय एषोऽर्यमा) वेद (=जानाति=" अर्यमाहमपि जानामि ")॥

इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते। अत्रेतिहासमाहुः। अङ्गिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त। ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः। लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन्। स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति। तदिदमत्रोच्यते। ...... एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद। जानाति। अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः। ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः। इति सायणः॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भुवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ।
यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् ।
अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे मरुतः], तानि (=प्रसिद्धानि) सना (=सनातनानि=पुरातनानि) पौंस्या (=पौंस्यानि=प्रबलानि साहाय्यानि) मो षु [अस्मत्] अभि भुवने (=अस्मत्सकाशात् मैवापगच्छन्तु) उत (=अपि च) द्युम्नानि (=युष्मद्दत्तानि यशांसि) मा जारिषुः (=मा जीर्णानि भवन्तु)—अस्मत् पुरा (=अस्मभ्यं पूर्वमेव=अस्माकं मरणात्पूर्वमेव) मा जारिषुः (=मा जीर्णानि नष्टानि भवन्तु) । [अपि च] यत् (=यद्यद्) वः (=युष्माकं) चित्रं (=मनोहरं) [धनं] युगेयुगे (=प्रत्येकस्मिन् युगे=मनुष्याणां सर्वस्मिन्नायुष्यकाले) नव्यम् अमर्त्यं (=नूतनं मरणरहितं) [चेति] घोषात् (=घोष्येत=कीर्त्येत=प्रसिद्धं स्यात्) यच्च (=यद्यच्च) दुष्टरं (=शत्रुभिर्जेतुं दुःखेन शक्यं)—यच्च दुष्टरं (=यद्यच्च शत्रुभिस्तरीतुं जेतुम् अशक्यं) [धनं] दिधृत (=धारयत=प्रयच्छत) तत् (=तत्तत्सर्वं) हे मरुतः, [यूयम्] अस्मासु (=अस्मास्वेव) [दिधृत=धारयत=प्रयच्छत] ॥

पौंस्या पौंस्यानि बलानि । इति सायणः । अस्मत् पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनः इति घोषात् घोषाः । व्यत्ययेन पञ्चमी । शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वेति च तस्य चिन्त्यतरम् ॥

कांहीं कथेला उद्देशून ऋषि बोलतो आहे हेंहि निर्विवाद दिसतें.

'आणि जिचें '=' ताम्. ' अक्षरशः 'तिला ' अथवा 'तिचें ' इतकाच आहे, पण ' यत् त्यां ' याचा ' तच्छब्द ' खरोखर ' एष तां वेद मे सचा ' यांतच आहे, त्यापूर्वी नाहीं.

' यजमान '=' कर्तरि. ' ऋ. ६. १९.

होता यक्षद्वनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारे-
भिरुक्षभिः ।
जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।
अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेनः ।
उक्षऽभिः । पुरुऽवारेभिः । उक्षऽभिः ।
जगृभ्म । दूरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अध । त्मना ।
अधारयत् । अररिन्दानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सद्मानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

यतिर्दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह संबन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वम् । तेषां दध्यगादीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमामि । सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन् इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि स्तौमि । नमामि चेत्यर्थः । नमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमामिति यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोस्मि ॥

भाषायाम्.

१०. होता (=बृहस्पतिरूपो देवानामाह्वाता) यक्षत् (=यजतु) । [तथा कृते सति] वनिनः (=दानशीला देवा) वार्यं (=सर्वैर्वरणीयं धनं) वन्त (=अस्मभ्यं दद्युः=दास्यन्ति) । वेनः (=अस्मान् कामयमानः=अस्मदनुग्रहीता) बृहस्पतिः (=दैव्यो होता) उक्षभिः (=सेचनसमर्थैर्वीर्यवद्भिः=प्रबलैः सोमैर्) यजति (=देवान् पूजयति)—पुरुवारेभिः उक्षभिः (=बहुभिर्वरणीयैः समर्थैः सोमैर्) [यजति] । अध (=अथ=इदानीं) [तेन प्रयुक्तस्य] अद्रेः (=ग्राव्णो) दूरआदिशं (=दूरप्रदेशं==दूरगामिनं) श्लोकं (=नादं) त्मना (=आयासं विना) जगृभ्म (=गृह्णीमः=शृणुमः) । [अनन्तरं] सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञो) [बृहस्पतिः] अररिन्दानि (=मेघोदकानि) अधारयत् (=धारयति=उपासकानामर्थं लब्ध्वा तेभ्यो ददाति)—सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञो) [बृहस्पतिः] पुरु सद्मानि (=पुरूणि निवासस्थानानि) [यजमानानामर्थम्] [अधारयत्=लब्ध्वा ददौ] ॥

२. दोघांपासून जन्मलेल्या अग्नीला त्रिगुण अन्न प्राप्त होतें. खाल्लेलें अन्न एक वर्षांत पुन: तो वाढवितो. तो एका [विस्तवा]च्या तोंडानें आणि जिभेनें उत्तम सामर्थ्यवान् होतो, आणि तो प्रबळ अग्नि दुसऱ्या विस्तवाच्या योगेंकरून वनवृक्ष जाळून टाकितो.

2. Agni born of the two obtains the three-fold food. He augments again in a year the food eaten. He becomes a noble hero through the mouth and tongue of one [fire] —and powerful [Agni] burns down the forest-trees through another.

---

२. 'विजेच्या रूपानें द्युलोकीं जन्मणारा, आणि विस्तवाच्या रूपानें पृथिवीवर जन्मणारा जो अग्नि, त्याला तीन प्रकारचें अन्न प्राप्त होतें तें तो खातो, आणि तें खाल्लेलें अन्न पुनः एक वर्षांत तो वाढवितो. तो एका रूपानें (म्हणजे यज्ञांत पेटविला जातो त्या रूपानें) हविरन्न भक्षून भजकांला साहाय्य करणारा सामर्थ्यवान् वीर होतो; आणि दुसऱ्या रूपानें, म्हणजे दावानलरूपानें अरण्यांतील वृक्ष जाळून टाकितो.'

'दोघांपासून जन्मलेल्या'=' द्विजन्मा.' म्हणजे आकाश आणि पृथिवी या दोहींत जन्मलेला. म्हणजे विजेच्या रूपानें आकाशांत आणि विस्तवाच्या रूपानें पृथिवीवर. सू. ६० मं. १ व टीप पहा. अथवा 'अरणी' नांवाच्या ज्या लांकडांत अग्नि मंथून काढीत, त्या दोघींपासून उत्पन्न झालेला. हाच अर्थ अधिक संभाव्य दिसतो. पुढच्या ऋचेंत जें अग्नीच्या दोघां आईबापांविषयीं सांगितलें आहे, त्यावरून 'दोघांपासून जन्मलेला' म्हणजे 'दोन्ही अरणींपासून जन्मलेला' हाच अर्थ येथें विशेष ग्रहणीय दिसतो.

'त्रिगुण अन्न'=' त्रिवृत् अन्नम्.' म्हणजे तीन प्रकारचें अन्न. सायण म्हणतात, पुरोडाश, आज्य (तूप) आणि सोम हीं जीं तीन प्रकारचीं अन्नें, तीं त्रिगुण अन्नें होत.

'खाल्लेलें अन्न पुनः तो वाढवितो'=' ववृधे जग्धं पुनः.' याचा अभिप्राय नीट समजत नाहीं. अग्नीला जसजसें हवीच्या रूपानें अन्न खावयाला घालावें, तसतसें तो वार्षिक पिकाच्या रूपानें वाढवून यजमानाला देतो, असा भावार्थ असावा.

वृत्तासाठीं 'जेन्यो'च्या ठिकाणीं 'जेनिओ' असें म्हणावें, आणि चवथा चरण पदपाठांत आहे तसा म्हणावा.

३. याचे काळे झालेले, भ्यालेले, एकमेकांस चिकटून राहणारे दोघेहि आईबाप या मुलाजवळ येतात; जो पूर्वेकडेस जिह्वा टाकणारा, चपळ उड्या मारणारा, आणि सहवासाला योग्य, गोपन करण्यास योग्य, [आणि] पित्याचा उत्कर्ष करणारा [आहे].

3. Both the parents of this boy,—both darkened, frightened, living close to each other, approach him,— the boy who throws out his tongue towards the east, removes darkness, bounds about quickly, sociable, fit to be protected and a bringer of joy to his father.

---

३. हीहि ऋचा फार दुर्बोध आहे. इजमध्यें तात्पर्य इतकें दिसतें कीं, 'अग्नीचीं आईबापें होत अशा ज्या अरणी त्यांच्या पोटांतून अग्नि झटकन् उडी मारून बाहेर पडल्याबरोबर त्यांस त्याची भीति उत्पन्न होते, तथापि त्याची काळजी घेण्याकरितां म्हणून आणि त्याचें लालन करण्याकरितां म्हणून त्या त्याजजवळ येतात.' परंतु यांतील बहुतेक अग्नीचीं आणि अरणींचीं विशेषणें दुर्बोध आहेत. त्यांविषयीं पुढें पहा.

'काळे झालेले'='कृष्णप्रुतौ.' म्हणजे सायणाचार्य म्हणतात कीं, अग्नीच्या जन्मामुळें ज्यांत रंग काळा झाला आहे. दुसरे प्रयोग नाहींत.

'भ्यालेले'='वेविजे.' 'वेविजे' हें 'वेविज' शब्दाचें स्त्रीलिंगी प्रथमेचें द्विवचन समजून अर्थ केला आहे. सायणांनीं द्विवचनी क्रियापद घेतलें आहे. क्रियापद घ्यावें तर तें एकवचनी आहे. विशेषण घ्यावें तर तें स्त्रीलिंगी होऊन 'उभा' हें पुंल्लिंगी आहे. अशा रीतीनें दोहींकडून अडचणच आहे.

'एकमेकांस चिकटून राहणारे'='सक्षितौ.' याचींहि प्रयोगान्तरें नाहींत. अरणी ह्या स्वभावतः एकत्र राहणाऱ्या होत. कारण जसा पाटा वरवंटा, तशा अरण्या परस्पर संबद्ध होत.

'पूर्वेकडेस जिव्हा टाकणारा'='प्राचाजिह्वम्.' याविषयींहि दुसरे प्रयोग नाहींत. पूर्वेकडे अग्नीला पेटविल्यामुळें हें विशेषण लाविलें आहे.

'गोपन करण्यास योग्य'='कुपयम्.' हा शब्द वेदांत पुनः आलेला नाहीं. आम्हीं सायणानुसारें अर्थ केला आहे. 'ज्याचें प्रतिपालन केलें पाहिजे तो' असा भावार्थ दिसतो.

'पित्याचा उत्कर्ष करणारा'='पितुर्वर्धनम्.' म्हणजे यजमान अग्नीला खावयास आणि प्यावयास देतो म्हणून तो त्याचा बाप होय; आणि अग्नि त्याचें कल्याण करितो म्हणून तो त्याचा उ-

मुमुक्ष्वो३ मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।
असमना अजिरासो रघुष्यदो वातजूता उप युज्यन्त आशवः॥४॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यन्ते । आशवः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. मुमुक्ष्वः (बन्धनान्मुक्तिम् इच्छन्तो) रघुद्रुवः (=क्षिप्रं गच्छन्तः) कृष्णसीतासः (=कृष्णसीताः=कृष्णमार्गा) ऊ (=उत=अपि च) जुवः (=जवनशीला) असमनाः (=भिन्नभिन्नदिङ्मुखा) अजिरासः (=अजिराः=गमनशीला) रघुष्यदः (=क्षिप्रगमना) वातजूताः (=वायुप्रेरिता) आशवः (=अश्वा) मानवस्यते मनवे (=मनुष्यान् आत्मन इच्छते भक्ताय=तदर्थम्) उप युज्यन्ते (=अग्निरथे नियुज्यन्ते)॥

असमनाः । असमानमनस्काः । काश्चन [ज्वालाः] प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति । काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः । व्यत्ययेनैकवचनम् । यद्वा असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । इति सायणः॥

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः ।
यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥५॥५

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् । महि । वर्पः । करिक्रतः ।

यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्वसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् सा (=यदा खलु) [अग्निर्] महीम् अवनिं (=महतीं पृथिवीम्) अभि मर्मृशत् (=अभितः पुनःपुनरामृशत्) अभिश्वसन् (=अभितः श्वासध्वनिं कुर्वन्) स्तनयन् (=भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन्) नानदत् (=ततोपि च महान्तं ध्वनिं कुर्वन्) एति (=गच्छति). आत् (=तदानीम्) अस्य (=तस्य) ध्वसयन्तः (?="तमांसि ध्वसयन्तस्") ते (=अश्वाः) कृष्णं (=कृष्णवर्णम्) अभ्वम् (=अभिभवद्गमनमार्गं) महि (=महत्) वर्पः (=रूपं) करिक्रतः (=अतिशयेन प्रादुर्भावयन्तः सन्तो) वृथा ईरते (=अनायासेनेतस्ततो गच्छन्ति) ॥

आदनन्तरमस्य स्तूयमानस्याग्नेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो गच्छन्ति । ...... अभिश्वसन् सर्वतश्चेष्टमानः । ...... यदेतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्गच्छन्तीत्यर्थः । इति सायणः॥

इच्छा करणारा जो मानवी यजमान, त्यासाठीं ' असा अर्थ. हें विशेषण ऋषि आपल्या यजमानविशेषाला, म्हणजे एका व्यक्तीला अनुलक्षून जर लावीत असेल, तर 'ज्याला मनुष्यांची आवड आहे अशा ह्या आमच्या यजमानासाठीं ' अशा अर्थी विशेषण चांगलें जुळतें, पण जर तसें नसून साधारण यजमानाविषयीं असेल, तर मात्र या विशेषणाचें प्रयोजन स्पष्ट समजत नाहीं.

वृत्रासाठीं ' मुमुक्षवो ' असें वाचावें.

८. त्याला त्या लंबकेशी तरुण स्त्रिया आलिंगन देतात. [आणि] त्या मेलेल्या स्त्रिया अग्नीकरितां पुनः उठून उभ्या राहतात. त्यांचें म्हातारपण घालवून [आणि] त्यांजमध्यें उत्तम, अक्षत, आणि सजीव प्राण उत्पन्न करून हा अग्नि ध्वनि करीत करीत येतो.

8. The long-haired damsels embraced him. [Then though] dead they stood erect again for Agni. Rumbling he comes, ridding them of [their] old age [and] creating [in them] an excellent, lively, [and] invincible breath.

---

८. 'अग्नीच्या ज्या ज्वाला, त्याच कोणीएक सुंदर आणि लांब केशांच्या स्त्रिया, त्या अग्नीला आलिंगन देतात, आणि म्हाताऱ्या होऊन मग मरतात. म्हणजे अग्नि शांत झाल्यावर मेल्यासारिख्या होतात. दुसऱ्या दिवशीं अग्नीला समिद्ध केलें म्हणजे तो त्यांला पुनः जीवंत करून त्यांस पुनः तरुण करितो' असा भावार्थ.

'पुनः उठून उभ्या राहतात'='पुनः ऊर्ध्वाः प्र तस्थुः.' म्हणजे अग्नि विझून गेला म्हणजे, ज्वाळा नाहींशा होऊन त्यांचे केवळ निखारे अथवा ऊन ऊन कोळसे किंवा राख राहते. त्याच अग्नीला दुसरे दिवशीं प्रदीप्त केलें म्हणजे त्याच ज्वाळा जणुं पुनः उठून उभ्या राहिल्याप्रमाणें दिसतात.

'ध्वनि करीत करीत येतो'–'नानदत् एति.' सायणाचार्य मेलेल्या ज्या ज्वालारूप स्त्रिया, त्यांस उठविण्याकरितां मन्त्रध्वनि करीत करीत, असा अर्थ करितात. तो भाषेखालीं उतरून घेतलेला पहा.

१०. हे अग्नी, तूं आमच्या यजमानांच्या घरीं प्रकाश आणि फुसफुसणारा [आणि] प्रबळ असा गृहमित्र [हो]. तूं वत्सांसहित [गाई] देऊन प्रकाश [आणि] युद्धांमध्यें कवचाप्रमाणें शत्रुनिवारक [हो].

10. Shine, O Agni, in [the houses of] our patrons and be a crackling, powerful friend of the family. Giving [cows] accompanied by calves, shine thou brilliantly. [Be thou] a warder off of enemies like a coat of mail in battles.

१०. 'हे अग्नी, तूं आमच्या या यजमानांच्या घरीं प्रकाश, आणि सामर्थ्यवान् गृहमित्र होऊन राहा. तूं वासरांसहित गाई दे; आणि युद्धांत जसें कवच रक्षण करितें, तसा तूं सर्व संकटांपासून रक्षण करणारा हो.'

'आमच्या यजमानांच्या घरीं '=' अस्माकं मघवत्सु.' म्हणजे आम्ही स्तोते ज्या यजमानांसाठीं तुझी स्तुति करीत आहों, त्यांच्या घरीं. सायणाचार्य 'आमच्या हविरन्नसमृद्ध घरीं' अथवा यज्ञांत इतकाच अर्थ करितात.

'फुसफुसणारा '=' श्वसीवान्.' अग्नीचा जो स्वभावतः ध्वनि जळतांना होत असतो, त्याला अनुलक्षून हें विशेषण लाविलेलें आहे.

'[गाई].' हें अध्याहृत घेतलें पाहिजे. सायणांचा अर्थ भाषेखालीं उतरून घेतला आहे, तो पहा.

या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे अथवा जगतीहि आहे (सूक्तारंभीं पहा). त्रिष्टुभाप्रमाणेंच म्हणावयाची असली, तर 'अत्रास'च्या ठिकाणीं 'अत्रासिआ' असें वाचावें लागतें. जगतीप्रमाणें म्हणावयाची असली तर 'दीदिह्यध'च्या ठिकाणीं 'दीदिहि। अध', 'दमूनाः'च्या ठिकाणीं 'दमून आः', 'अत्रासा'च्या ठिकाणीं 'अत्रासिआ', 'अदीदेः'च्या ठिकाणीं 'अदीदएः' आणि 'परिजर्भुराणः' बद्दल 'परिजर्भुराअणः' असें वाचावें.

११. हे अग्नी, हें चांगलें रचिलेलें स्तोत्र वाईट रचिलेल्या स्तोत्रापेक्षां, आणि प्रिय स्तोत्रापेक्षांहि तुला अधिक प्रियकर होओ. तुझ्या शरीराचें जें देदीप्यमान तेज प्रकाशत आहे, त्याच्या योगेंकरून तूं आम्हांला उत्तम संपत्ति दे.

11. May this well-composed hymn be more agreeable to thee, O Agni, than an ill-composed one, nay more even than an agreeable one. By that resplendent brightness of thy person which is shining, mayest thou give us excellent wealth.

११. सूक्त संपत येत आहे, तसतसा ऋषि अग्नीपाशीं अभीष्ट वर मागावयास लागत आहे. 'हे अग्नी, हें तुजसाठीं आम्हीं उत्तम प्रकारें स्तोत्र केलें आहे; तर इतर भक्तांचीं जीं वाईट स्तोत्रें त्यांपेक्षां, किंबहुना इतरांचीं जितकीं तुला प्रिय असतील त्यांपेक्षांहि हें स्तोत्र तुला अधिक प्रिय होओ; आणि तूं हा प्रकाशत आहेस तो दयाळू होऊन अशी कृपादृष्टि आम्हांवर कर कीं, तेणेंकरून आम्हांला उत्तम संपत्ति प्राप्त होईल.'

'चांगलें रचिलेलें' = 'सुधितम्.' हें विशेषण याच अर्थीं 'मन्म' शब्दास लावावयाचें याविषयीं ऋ. ७, ३२. १३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'तन्वः'च्या ठिकाणीं 'तनुअः' आणि 'त्वम्,'च्या स्थळीं 'तुअम्' असें वाचावें लागतें.

रथा॑य ना॒वमु॒त नो॑ गृ॒हाय॒ नित्या॑रित्रां प॒द्वतीं॑ रास्यग्ने ।
अ॒स्माकं॑ वी॒राँ उ॒त नो॑ म॒घोनो॒ जनाँ॑श्च॒ या पा॒रया॒च्छर्म॒ या च॑ ॥१२॥

रथा॑य । ना॒वम् । उ॒त । नः॒ । गृ॒हाय॑ । नित्य॑ऽअरित्राम् । प॒त्ऽवतीम् । रा॒सि । अ॒ग्ने ।
अ॒स्माक॑म् । वी॒रान् । उ॒त । नः॒ । म॒घोनः॑ । जना॑न् । च॒ । या । पा॒रया॑त् । शर्म॑ । या । च॒ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, [अस्माकं] रथाय उत नो गृहाय (=अस्माकं गृहाय च=अस्माकं कुटुम्बाय च) नित्यारित्रां (=सदोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां) पद्वतीं (=पादयुक्तां=पादैर्गच्छन्तीं) नावं रासि (=नौकां ददासि=प्रयच्छ) या [नौः] अस्माकं वीरान् (=पुत्रपौत्रादीन्) उत नो मघोनः (=अपि च अस्माकं यजमानान् पुरुषान्) जनांश्च (=इतरान् जनांश्च) पारयात् (=पारयितुं शक्नुयात्) या च शर्म (=सुखं) [प्रति नयेत्] ॥

सायणस्तु हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् । यज्ञो वै सुतर्मा नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं ताम् । नित्यारित्राम् । नियतऋत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेताम् । पद्वतीं......द्रव्यदेवतामन्त्रादिरूपपादोपेताम् । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि संपादय ।...... पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ।...... जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् ।......एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् । इत्यादि व्याचष्टे ॥

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. एषाऽत्यन्तं दुर्बोधा । तदपि यथामति व्याख्यास्यामः । तदेवम् । [अग्नेः प्रथमं] वपुः (=स्वरूपम्) [एतद्भवति] [यत्] पृक्षः (=अन्नवान्) पितुमान् (=हविर्लक्षणान्नवांश्च) नित्यः (=सदैव वर्तमानः सन्) [स] [यज्ञगृहे] आ शये (=गार्हपत्याहवनीयादिरूपेण तिष्ठति) । द्वितीयम् [अस्य] [वपुः] सप्त (=सप्तसंख्याकासु) शिवासु (=कल्याणासु) मातृषु (=मातृस्थानीयासु वृष्टिषु) [वर्तते] । अस्य वृषभस्य (=अग्निरूपस्यास्य वीरस्य) तृतीयं [वपुः स्वरूपं] दोहसे (=दोहनाय=क्षीरादानाय) [वर्तते] । [एवंरूपं] प्रमतिं (=प्रकर्षेण मनयितारम् अग्निं) दश योषणः (=अङ्गुलिरूपा दश युवतयो] जनयन्त (=जनयन्ति=मथनेनोत्पादयन्ति) ॥

अत्राग्नेस्त्रीणि रूपाणि प्रतिपादितानि । तत्रैकं यज्ञगृहे स्थितम् । द्वितीयं मेघवृष्टिष्विति सायण आह । तृतीयं सूर्यकिरणेष्विति स एव । तमग्निं भक्तस्याङ्गुलिरूपा दश युवतयो मथनकालेरणिभ्यामुत्पादयन्तीति भावगतम् । उक्तानां पुनरग्नेस्त्रयाणां रूपाणां स्थामानि न स्पष्टानि । अर्थलाभाय सप्तशिवासु इति पदं सप्त शिवासु इति दशप्रमतिमिति पदं च दश प्रमतिम् इति व्यस्तं वाचनीयम् ॥

सायण एवं व्याचष्टे । अयमग्निः प्रक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निवर्तयन् भुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध्रे आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य

२. [याचें पहिलें] स्वरूप [हें कीं], [हा] अन्नवान् [आणि] हव्यवान् [असून] [यज्ञशाळेमध्यें] नित्य निजून राहतो. दुसरें [स्वरूप] कल्याणकारक [ज्या] सात आया, त्यांत [होय]. या महापुरुषाचें तिसरें [स्वरूप] दूध काढण्यासाठीं [आहे]. [असा जो हा सर्वांचा] पालक, त्याला दहा युवति जन्म देतात.

2. [His first] form [is], [that], possessed of food [and] honoured with oblations, he always lies [in the sacrificial hall]. [His] second [form] [is] in the seven blessed mothers. The third [form] of this hero [is] for the milking. [This] guardian the ten young damsels bring forth.

'बळापासून उत्पन्न केलें जातें'='सहसः जनि.' अग्नीला 'बळाचा पुत्र' असें नांव वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. सू. २६ मं. १०, सू. ७४ मं. ५, सू. ७९ मं. ४ इत्यादि पहा.

'देदीप्यमान [अग्नी]चें...तेज'='देवस्य भर्गः.' म्हणजे 'देदीप्यमान अग्नि.'

---

२. ही ऋचा फार कठिण आहे. शब्दार्थ कठिण नाहीं, पण रूपक उघड नाहीं, त्यामुळें ऋषीचें हृद्गत समजत नाहीं. इतका भावार्थ दिसतो कीं, 'अग्नीचीं तीन स्वरूपें आहेत, म्हणजे तो तीन ठिकाणीं असतो आणि वेगवेगळीं कार्यें करितो. तर त्या तीन ठिकाणीं असणाऱ्या अग्नीला भजकाच्या ज्या दहा अंगुलि त्याच कोणी एक दहा तरुण स्त्रिया, त्या त्याला मथन करून अरणींत उत्पन्न करितात.'

पण तीन स्वरूपें कोणतीं? याविषयींच मोठा संशय आहे. सायण म्हणतात, मनुष्यांनीं खाल्लेलें अन्न पचविणारा आणि यज्ञांत दिलेलें हवि घेणारा जो पृथिवीवरचा अग्नि, तें एक स्वरूप; सर्वांला मातेप्रमाणें पोसणाऱ्या ज्या मेघोदकांच्या वृष्टि, त्यांत विजेच्या रूपानें असलेला जो अग्नि, तें दुसरें स्वरूप; आणि अंतरिक्षाच्या वरील जो अत्युच्च द्युप्रदेश, त्यांत सूर्यकिरणांच्या रूपानें राहणारा जो अग्नि, तें तिसरें स्वरूप. हा अर्थ निरूपायासाठीं क्षणभर घेतला तरी त्यांत अडचणी पुष्कळ आहेत. ऋग्वेदांत कितीएक जे अत्यंत दुर्बोध मंत्र आहेत, त्यांतीलच हा एक आहे, असें समजून तूर्त त्याच्या अर्थलाभाची विशेष आशा नाहीं असें म्हणावें.

'अन्नवान्'='पृक्षः.' म्हणजे उपासकांला द्यावयाचें अन्न ज्याजवळ आहे असा.

'कल्याणकारक ज्या सात आया त्यांत'='सप्त शिवासु मातृषु.' यांत अशी अडचण आहे कीं 'सप्त शिवासु मातृषु' असें म्हणावें असें वाटतें. त्याब-

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः ।
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥३॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः । ईशानासः । शवसा ।
क्रन्त । सूरयः ।
यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । सन्तम् ।
मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

संबन्धिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोग्धृत्वम् । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं तम् । दशप्रमतिम् । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा मथनकाले दशभिरङ्गुलिभिरुत्पन्नं लोकत्रये दश दिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

३. ४. यद् (=यदा) महिषस्य वर्पसः ईशानासः (=? महतो रूपस्य प्रभवः=स्वयं स्थूलरूपाः) सूरयः (=उपासका) ईम् (=एतम् अग्निं) शवसा (=बलेन मथनप्रयुक्तेन) बुध्नात् (=? अरणिमूलात्) निष्क्रन्त (=निष्कुर्वन्ति=उत्पादयन्ति) यत् (=यदा च) मातरिश्वा [यथा तथा यजमानः] प्रदिवः (=पूर्वकाल इव) ईम् (=एतमग्निं) गुहा सन्तं (=निगूढं सन्तमपि=अरण्योर्विलीनं सन्तमपि) मध्वः आधवे (=मधुरस्य सोमस्य प्रक्षेपणे निमित्ते सति) अनु मथायति (=मथ्नाति=मथनेनारणिभ्यामुत्पादयति) [तथा च] यत् (=यदा) [स] परमात् पितुः (=श्रेष्ठात् गार्हपत्यरूपात् पितुः=गार्हपत्यस्याग्नेः सकाशात्) प्र परि नीयते (=आहवनीयं प्रति नीयते) [यदा च स] पृक्षुधः (=? प्रक्षुधोः=विशेषेण क्षुधायुक्ताः=अग्निमिच्छन्तीर्) वीरुधो (=ओषधीः=समिधः) दंसु (=? दमनपरं सुष्ठु च यथा भवति तथा=शान्तं रमणीयं च यथा भवति तथा आरोहति) [अपि च] यत् (=यदा) उभा (=? उभे) [अरणी] अस्य जनुषम् इन्वतः (=अग्नेर्जन्म व्याप्नुतः [illegible]=स्वीकुरुतः) आदित् (=तदानीमेव=तत्क्षणमेव) [स] घृणा (=घृ[illegible]) शुचिः (=तेजस्वी) यविष्ठः (=अत्यन्तं यौवनोपेतः) अभवत् ([illegible]) ॥

३. जेव्हां मोठ्या आकाराचे प्रभु [असे] भक्तजन याला बळाच्या योगेंकरून [अरणींच्या] बुंधामधून उत्पन्न करितात; जेव्हां प्राचीन काळाप्रमाणें सोमाची आहुति देण्यासाठीं मातरिश्व्या[प्रमाणें उपासक] त्याला, लपून राहिला असतांहि, मथन करून उत्पन्न करितो;

3. When the wise sacrificers, the lords of great shapes, produce him with force from the bottom [of the wood]; when, as in ancient times, for the offering of sweet Soma, [the worshipper like] Mâtaris'vâ churns him out though he lies concealed ;

ल ' सप्तशिवासु मातृषु ' असें आहे. दुसरें असें कीं, ' सप्त माता ' म्हणजे काय? सात माता हें नांव वृष्टींला दिलेलें वेदांत प्रसिद्ध नाहीं. (सायण अन्यथाच निर्वाह करितात, भाषेखालीं पहा).

' दूध काढण्यासाठीं [आहे] '= ' दोहसे. ' हा अर्थ अक्षरशः केला आहे, पण कशाचें ' दोहन ' आणि भावार्थ काय आहे तें कळत नाहीं.

३, ४. ह्या दोन्ही ऋचा वरच्या प्रमाणेंच कठिण आहेत. मात्र दोहींचा अन्वय एकत्र आहे इतकें स्पष्ट आहे. त्यामुळें आम्हीं त्यांचा भावार्थ एकत्र सांगतों:—

' जेव्हां मोठ्या आकृतीचे उपासकजन अग्नीला अरणींच्या बुंधापासून उत्पन्न करितात; जेव्हां देवांला सोमाहुति देण्यासाठीं, मातरिश्वा यानें पूर्वीं अग्नीला मथून काढिला तसा, यजमान अरणींत चिकटून राहिलेल्या अग्नीला मथून काढितो (३); जेव्हां घरांत नित्य प्रदीप्त ठेवावयाचा जो ' गार्हपत्य ' या नांवाचा अग्नि असतो, त्यापासून या अग्नीला दुसऱ्या जागीं ('आहवनीय'-नांवाचा अग्नि पेटवावयाचा त्या स्थलीं) नेतात, आणि जेव्हां तो भुकेलेल्या सारिख्या जणुं त्याची वाट पाहत राहिलेल्या समिधांवर शांत आणि सुंदर रीतीनें चढतो; आणि जेव्हां दोन्ही अरणि अग्नीला उत्पन्न करण्याचा पत्कर घेतात, तेव्हां लागलाच, म्हणजे अरणींतून निघून समिधांवर चढल्याबरोबर, तो आपल्या मोठ्या कांतीनें अतितरूण आणि टवटवीत दिसूं लागतो; (४) म्हणजे, अरणीच्या योगानें अग्नीला उत्पन्न करून त्याला समिधा घालतांच तो पूर्व दिवशीं संध्याकाळीं म्हातारा जणुं होऊन नाहींसा झाला होता, तो दुसऱ्या दिवशीं पुनः अतितरूण आणि टवटवीत दिसूं लागतो. '

हा जरी भावार्थ साधारणपणें उघड आहे, तथापि या दोन्ही ऋचेंत अवघड अर्थाचे शब्द बरेच आहेत.

' मोठ्या आकाराचे प्रभु ' = ' महतो वर्पसः ईशानासः ' म्हणजे ज्यांचीं शरीरें धिप्पाड आहेत ते, असा [illegible] सतो. कारण ज्याला जोर नाहीं [illegible]

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानास ऋञ्जते ।
देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ६

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव । पपृचानासः ।
ऋञ्जते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. आदित् (=तदानीमेव) [तमग्निं] दिविष्टिषु (=यज्ञेषु) होतारं (=देवानामाह्वातारं) वृणते (=संभजन्ते मनुष्याः) [अपि च] पपृचानासः (=स्तुत्यादिना पूरयन्तः=तोषयन्तो) भगमिव (="महान्तं राजानमिव") ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति) (=प्रसादयन्ति)। यत् (=यस्मात् कारणात्) पुरुष्टुतः (=बहुभिः स्तुतः) [स] क्रत्वा मज्मना (=स्वकीयया प्रज्ञया महत्त्वेन) [च] देवान् (=इन्द्रादीन्) मर्तं शंसं (=मर्त्यं जनं प्रति तस्य स्तोत्रं प्रति च) धायसे (=हविरन्नाय=हविरन्नस्वीकाराय) विश्वधा वेति (=सर्वदा गमयति)॥

७. जेव्हां पूज्य [आणि] वातप्रेरित होत्साता [अग्नि], जसा एकादा बोलका कुटिल मनुष्य स्तुतींच्या मधून अनावर होऊन पसरतो, तसा पसरतो, तेव्हां त्या दाहक, कृष्णमार्ग, शुद्धजन्म [आ- णि] विविधमार्ग अग्नीच्या मार्गांत अंतरिक्षलोक येतो.

7. When adorable [Agni], propelled by the wind, extends himself unresisted, even as [does] an eloquent satirist through praises, then on the path of burning [Agni] whose path is black, whose birth is pure [and] who travels in all various directions, there lies the firmament.

---

७. ही एक ऋचा पुनः फार दुर्बोध आहे. प्रथमार्धांत एक उपमा दुर्बोध आहे. आणि उत्तरार्धांत क्रियापद नाहीं. पण भावार्थ असा दिसतो कीं, 'अग्नि वाढूं लागला म्हणजे केवळ पृथिवीवरच वाढतो असें नाहीं, तर तो सर्व अंतरिक्षभर पसरतो; आणि तो हळुहळू पसरतो असेंहि नाहीं, तर वायूनें जणुं लोटून दिलेला असा होत्साता फार सपाट्यानें पसरतो.'

'जसा एकादा बोलका कुटिल मनुष्य स्तुतींच्या मधून अनावर होऊन पसरतो तसा'='ह्वारो न वक्ता जरणा अनाकृतः' याचा अर्थ कांहीं उघड नाहीं. आम्हीं सायणास अनुसरून अक्षरशः भाषांतर केलें आहे; पण कवीच्या मनांत खरोखर काय आहे तें कळत नाहीं. 'ह्वार' शब्द तीनदा वेदांत आला आहे, पण तिन्ही ठिकाणीं सायणांनीं तीन निरनिराळे अर्थ केले आहेत, आणि ते बहुतकरून निर्वचनावलंबी आहेत. त्यावरून अर्थनिर्णयाला आधार नाहीं.

'कृष्णमार्ग'='कृष्णजंहसः.' म्हणजे जो जाऊं लागला म्हणजे, त्याच्या मागें काळा मार्ग राहतो.

'विविधमार्ग'='व्यध्वनः.' हाहि शब्द कठिण आहे, दुसरे प्रयोग नाहींत; त्यामुळें केवळ सायणांस अनुसरून निर्वचनास अवलंबून अर्थ केला आहे. भाषा पहा.

वृत्तासाठीं 'व्यध्वनः' हा शब्द पदपाठांत लिहिल्याप्रमाणें वाचावा.

८. सामर्थ्यवान् [पुरुषां]नीं केलेला [आणि] चालविलेला रथ [जसा] [जातो], तसा [अग्नि] [आपल्या] आरक्त अंगांनीं द्युलोकाप्रत जातो. त्या वेळीं त्याच्या त्या काळ्या प्रदीप्ति जाळीत जातात. शूराच्या [भयानें पळाल्या]-प्रमाणें पक्षी भयानें पळून जातात.

8. Like a chariot, made [and] set in motion by [men] of powers, he rolls on towards heaven with [his] ruddy limbs. Then those his black splendors burn. All birds fly away as from fear of a hero.

---

८. 'जसा एकादा रथ जातो, तसा अग्नि आपल्या लाल ज्वालारूप चक्रांनीं आकाशीं चढतो. तेव्हां धुरानें काळ्या झालेल्या त्याच्या ज्वाला आसपासच्या आणि मधें येणाऱ्या सर्वांस जाळून भस्म करितात. आणि एकाद्या काळपुरुषाला भिऊन जसे पळतात तसे पक्षी त्याला भिऊन पळतात.

हा मंत्र एकंदरींत सोपा आहे; पण यांत रथाच्या संबंधाचीं केलेलीं जीं विशेषणें तीं, आणि अग्नीच्या काळ्या दीप्ति जाळतात म्हणून सांगितलें आहे तो भाग, इतकें कठिण आहे.

'सामर्थ्यवान् [पुरुषां]नीं'=' शिक्वभिः.' हा शब्द इतर ठिकाणीं आला आहे ते प्रयोग पाहून आम्ही येथें भाषांतर केलें आहे.

'आरक्त अंगांनीं'='अरुषेभिरङ्गेभिः.' म्हणजे तांबड्या ज्या अग्नीच्या ज्वाळा, त्यांसहित किंवा त्यांच्या योगानें, असा भावार्थ.

'काळ्या प्रदीप्ति जाळीत जातात'='कृष्णासो दक्षि सूरयः.' अक्षरशः काळे प्रवाह.' काळे प्रवाह म्हणजे धुरानें काळे झालेले जे अग्नीचे प्रवाह, अथवा निखाऱ्यांनीं धगधगीत असलेले अग्नीचे भाग, अथवा त्याच्या ज्वाळा, हें उघड आहे. परंतु 'जाळितात' या अर्थाचें जें 'दक्षि' (पदपाठांत 'धक्षि') असें क्रियापद आहे, तें द्वितीय पुरुषीं आहे इतकेंच नव्हे, पण एकवचनीं आहे. त्यावरून या वाक्यामध्यें पाठाविषयीं कांहीं तरी प्रमाद झाला असावा असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

'पक्षी'='वयः.' 'वयः' हें येथें 'वि' शब्दाचें अनेकवचन नव्हे, तर 'पक्षिसमूह' अथवा 'पक्षिजन' या अर्थी समुदायवाचक शब्द आहे.

वृत्तासाठीं 'द्याम्'च्या ठिकाणी 'दिआम्' असें पहिल्या पादांत म्हणावें; दुसऱ्यांत दोन अक्षरें कमी आहेत, त्यांच्या भरतीस 'अग्निः' असा शब्द 'अङ्गेभिः' या शब्दाच्या मागून असता तर बरें झालें असतें. तसें नसल्यामुळें दुसरा पाद खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचला पाहिजे.

अङ्गे एभिरुषेभिरिईयते ।

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशद्रे अर्यमा सुदानवः ।
यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशद्रे । अर्यमा ।
सुऽदानवः ।
यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न ।
नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, वरुणः मित्रः अर्यमा [च] [प्रत्येकं] धृतव्रतः [सन्] (=धृतव्रताः सन्तः=धारितकर्माणः सन्तः=येषां शासनं सर्वे धारयन्ति पालयन्ति तादृशाः सन्तः) शाशद्रे (=शत्रून् वृत्रादीन् हिंसन्ति) सुदानवः (=शोभनदानाश्च) [भवन्ति] । यद् (=यस्मात् कारणात्) क्रतुना (=तव कर्मणा=शौर्यकर्मणा) अरान् न नेमिः (=अरान् नेमिरिव) (=अरान् यथा नेमिर्बाह्यवलयः परिभूर्भवति=परितो वेष्टते तथा) सीम् अनु (=एतान्=वरुणमित्रार्यमण उद्दिश्य) विश्वथा (=सर्वेण प्रकारेण) विभुः परिभूरजायथाः (=महान् परिवेष्टनकर्ता जातोसि=तान् परिवेष्ट्य तेषां रक्षको जातोसि) ॥

सायणस्तु धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । ...... परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणाजायथाः । ...... तत्र दृष्टान्तः । अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति । इति ॥

१०. हे अति तरुण अग्नी, तूं स्तोत्र करणाऱ्याला आणि सोम काढून अर्पण करणाऱ्याला उत्तम संपत्ति [आणि] देवसमूह घेऊन येतोस. म्हणून हे बळाच्या पुत्रा, स्तवनीय जो तूं त्या तुला, हे महाधनसंपन्न [अग्नी], आम्ही, मोठ्या राजाला स्तविल्याप्रमाणें, आमच्या स्तोत्रांत स्तवितों.

११. [हे अग्नी], तूं आम्हांला चांगल्या उपयोगीं पडणारी घरसंबंधी संपत्ति आणि भाग्य, आणि प्रबळ सामर्थ्य दे. जो [अग्नि] लगाम चालविल्याप्रमाणें [देवसंबंधी आणि मानवी या] दोहीं योनींवर आपली सत्ता चालवितो. सुप्रज्ञ [अग्नि] यज्ञांत देवांविषयींच्या स्तोत्रावर [आपली सत्ता चालवितो].

10. Thou, O ever youthful Agni, bringest wealth and the gods to the person who praises [thee], [and] to the person who extracts the Soma [for thee]. We, therefore, place thee who art praiseworthy, youthful son of might, in our hymn like a great king, O thou possessed of excellent wealth !

11. Grant us, [O Agni], useful [and] household wealth and good fortune and powerful strength,— [Agni], who governs the two races [of gods and of men], like the reins; wise [Agni] [governs] the praise of the gods in the sacrifice.

---

१०. 'हे अग्नी, तूं देवांस भक्ताकारणें घेऊन येत असतोस, यास्तव आम्ही तुला एकाद्या महाराजाची स्तुति केल्याप्रमाणें स्तवितों' असा भावार्थ आहे.

'अतितरुण '=' यविष्ठ.' सू. २२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

'स्तोत्र करणाऱ्याला आणि सोम काढून अर्पण करणाऱ्याला '=' शशमानाय सुन्वते.' यांत स्तोत्रकर्ता ऋषि अथवा कवि, आणि यज्ञ करणारा यजमान, असे दोन निरनिराळे पुरुष दर्शविले आहेत.

'उत्तम संपत्ति [आणि] देव घेऊन येतोस '=' रत्नं देवतातिम् इन्वसि.' म्हणजे देवांस घेऊन येतोस आणि त्यांजकडून भक्ताला उत्तम संपत्ति देववितोस असें तात्पर्य. सायणाचार्य 'आम्हीं दिलेलें हवि देवांप्रत पोंहचवितोस' असा अर्थ करितात.

'आमच्या स्तोत्रांत स्तवितों '=' कारे

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्रऽरथः ।
सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. उत (=अपि नाम) सुद्योत्मा (=सुद्योतमानो) जीराश्वः (=शीघ्रगमनाश्वो) मन्द्रः (=मदनशीलः=आनन्दकारी) चन्द्ररथः (=आह्लादकारिरथो) होता (=अयमग्निरूपो देवानामाह्वाता) नः श्रवणत् (=अस्मान् शृणुयात् ? =अस्माकं प्रार्थनां शृणुयात् किम्) ? सः अमूरः (=अमूढः=सुप्रज्ञः) अग्निर्नः (=अस्मान्) नेषतमैः (=अत्यन्तं नेतृभिः=अत्यन्तं सुखं यथा तथा नेतृभिः) [स्वकीयैरश्वैः] वामं सुवितं (=वननीयं=काम्यं सुखं) वस्यः अच्छ (=वसीयः=अतिशयेन साधु धनम्=अतिशयवसुमत्त्वं प्रति) नेषत् [उत] (=नयेत् किम्) ?

उतशब्दोपिशब्दार्थः । स च संभावनायाम् । ...... उत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । ...... उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । इति सायणाचार्याः ॥

धीमहि.' अक्षरशः अर्थ, 'स्तोत्रांत ठेवितों' अथवा स्थापितों.' असा आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' त्वम् '-च्या ठिकाणीं ' तुअम् ' असें म्हणावें.

११. ' हे अग्नी, तूं देव आणि मनुष्य या उभय लोकांचा नियन्ता आहेस; तूं यज्ञांत मनुष्यांच्या हातून चांगली देवांविषयीं स्तुति करवितोस, आणि ती देवांला पोंहचे असें करितोस; तर तूं आम्हांला घरीं उपयोगीं पडणारी अशी आणि जिचा चांगला उपयोग होईल अशी संपत्ति, आणि भाग्य, आणि बळ आणि सामर्थ्य हीं आम्हांस मिळतील असें कर ' असा भावार्थ आहे.

' प्रबळ सामर्थ्य '=' धर्णसिं दक्षम्. ' म्हणजे जें सामर्थ्य टिकाव धरील असें, जें थोडक्या संकटानें नष्ट होणारें नव्हे असें.

या ठिकाणीं अग्नीची सत्ता देवांवर आणि मनुष्यांवर चालते आणि तो देवांची सेवा मनुष्यांकडून करवून मनुष्यांचें कल्याण देवांकडून करवितो असें म्हटलें आहे त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें.

या ऋचेंत प्रथम द्वितीय पुरुषीं नि-

१३. [या प्रकारेंकरून] अग्नीला पुढें ठेवून साम्राज्यानें त्याणें शोभावें म्हणून कर्मयुक्त स्तोत्रांनीं त्याला स्तविलें आहे. हे जे यजमान, त्यांहीं आणि आम्ही जे त्यांहीं, सूर्य जसा मेघाला गर्जवितो त्याप्रमाणें, स्तोत्राच्या योगानें गर्जत राहावें असें होओ.

13. [Thus] has Agni, put before us for to shine as the king of all, been praised with hymns accompanied by rites. May these [men] who [are] sacrificers, as well as we, ever reverberate with [his praises] loudly even as the sun [makes the cloud [rumble].

---

१३. येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. ऋषि म्हणतो: ‘ या प्रकारेंकरून आम्हीं अग्नीनें साम्राज्यानें प्रकाशावें म्हणून त्याला अगदी आपल्या समोर ठेवून यजन करून स्तोत्रांनीं त्याला पूजिलें आहे. तर आम्ही आणि हे यजमान लोक ह्यांनीं, सूर्य जसा मेघाला गर्जवितो, तशी अग्नीविषयींच्या स्तोत्रांनीं गर्जना करावी ही आमची इच्छा आहे.’

‘ साम्राज्यानें शोभण्यासाठीं ’=‘साम्राज्याय.’ म्हणजे राजाधिराजाप्रमाणें शोभावें म्हणून.

‘ कर्मयुक्त स्तोत्रांनीं ’=‘ शिमीवद्भिः अर्कैः.’ म्हणजे यजनकर्मांनीं आणि स्तोत्रांनीं.

‘ सूर्य जसा मेघाला गाजवितो तसा ’ =‘ मिहं न सूरः.’ यांतील उपमा चमत्कारिक आहे. सूर्य मेघाला गाजवितो असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं प्रसिद्ध नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ‘ अस्तावि अग्निः ’ असें, आणि दुसऱ्यांत ‘साम्राजिआय ’ असें म्हणावें लागतें.

सूक्त १४२.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता— १ली समिद्ध नांवाच्या, म्हणजे पेटविलेल्या, अग्नीविषयीं; २री तनूनपात् या नांवाच्या अग्नीविषयीं; ३री नराशंस अग्नीविषयीं; ४थी इळ याविषयींची, म्हणजे स्तविलेला (इळित) जो अग्नि त्याविषयींची; ५वी बर्हिविषयींची; ६वी द्वारांविषयींची; ७वी उषासानक्ता (म्हणजे उषा आणि रात्र); ८वी दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ यांविषयींची; ९वी तीन देवी म्हणजे सरस्वती, इला, भारती यांविषयीं; १०वी त्वष्टा याविषयीं; ११वी वनस्पति, म्हणजे यूप अथवा यज्ञस्तंभ, याविषयीं; १२वी स्वाहाकृति याविषयीं; पण वास्तविकपणें पूषा, मरुत्, वायु, विश्वे देव आणि इंद्र यांविषयीं; १३वी इंद्राविषयीं. वृत्त—अनुष्टुभ्.

१. हे अग्नी, पेटविलेला [जो तूं, तो] देवांला आज पळी पुढें करणाऱ्या [उपासका]प्रत घेऊन ये. [तूं] सोम काढून अर्पण करणाऱ्या [या] भक्ताकारणें पुरातन तंतु ताण.

HYMN 142.

To *Samiddha Agni*, i.e., The *Fire kindled* (1); *Tanûnapât* i. e. *Agni* born of himself (2); *Narâs'aṁsa* i. e. *Agni* praised by men (3); *Îlita Agni*, i. e., *Agni praised* (4); the *Barhih*, i. e., the sacrificial grass (5); *Dvârah* i. e. the *Doors* (6); *Ushâsânaktâ* i. e. *Ushas* and *Night* (7); *Daivyau Hotârau* i. e. *Agni* in the form of the two invokers, the Earthly and the Heavenly (8); the three Goddesses *Sarasvatî*, *Ilâ* and *Bhâratî* (9); *Tvashtâ* (10); *Vanaspati* i. e. the sacrificial post (11); the exclamation *Svâhâ* (but in reality about an offering to *Pûshan*, the *Maruts*, *Vâyu*, the *Vis've Devas* and *Indra* (12); *Indra* (13). By *Dîrghatamas* son of *Uchathya* (author of the previous hymn). Metre—*Anushtubh*.

1. Kindled do thou, O Agni, bring this day the gods for the sacrificer who stretches forth his ladle; [and] spread thou the ancient thread for the giver of oblation who has extracted the Soma.

२. हे तनूनपात्, मजसारिखा जो कवि, स्तोता [आणि] यजमान, त्याचा यज्ञ तूं घृतयुक्त [आणि] मधुयुक्त कर.

2. Mayest thou, O Tanûnapât, render the sacrifice of a poet, suppliant [and] sacrificer like me, rich in clarified butter [and] rich in honey.

---

२. 'हे अग्नी, मजसारिखा जो कोणी कवि स्तोत्र करणारा अथवा यज्ञ करणारा असेल, त्याला तूं प्रसन्न होतोस आणि त्याचा यज्ञ तुपानें आणि मदानें परिपूर्ण करितोस.'

'तनूनपात्.' हें अग्नीचें एक नांव आहे. पण तें कशावरून पडलें याविषयीं वाद आहे. ज्या ज्या ऋग्मन्त्रांत हा शब्द आला आहे, तेते सर्व वाचून पाहतां आणि त्यांजवरील भाष्याचा विचार करितां सायणाचार्य बहुतकरून दोन अर्थ सांगतात, आणि त्यांतून एक घ्यावा म्हणतातः १ला, 'तनू' म्हणजे मेघोदकें (कारण तीं अंतरिक्षांत पसरलेलीं असतात, (तन्=पसरणें !) त्यांचीं अपत्यें काष्ठें, आणि काष्ठांपासून (म्ह० अरणीपासून) अग्नि होतो म्हणून तो 'तनूनपात्'=' मेघोदकांचा नातू;' २रा, 'तनू' म्हणजे गाई (कारण कीं ज्यांजमध्यें गोरस पसरलेले असतात. 'तन्' (=पसरणें) आणि गाईचा रस तूप, आणि तुपापासून अग्नि उत्पन्न होतो अथवा समृद्ध होतो, म्हणून तो 'तनूनपात्'='गाईचा नातू.' पण हे दोनी अर्थ अतिशय क्लिष्ट आहेत यांत संशय नाहीं. पाश्चात्य विद्वान् (ग्रासमनप्रमुख) सुचवितात कीं, 'तनू' म्हणजे स्वताहाचें शरीर त्यापासून झालेला म्हणून 'तनूनपात्;' कारण कीं अग्नीपासून अग्नि उत्पन्न होतो, जसा गार्हपत्यापासून 'आहवनीय.' हा अर्थ संभवतो. पण याला संहितेंत अथवा भाष्यांत प्रमाण दिसत नाहीं.

ऋ. ३. २९. ११ यांत म्हटलें आहे कीं 'तनूनपात् उच्यते गर्भः'=' अरणींच्या पोटांत असणारा जो गर्भरूप अग्नि, त्याला तनूनपात् म्हणतात.' यावरून सायणांनीं दिलेल्या एका अर्थास बीजरूपानें प्रमाण मिळतें पण, इतक्यावरून निर्वचनाविषयीं पुरता खुलासा होत नाहीं. सू. १३ मं. २ आणि त्याजवरील टीप पहा.

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।
नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।
नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।
इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।
इयम् । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शुचिः (=दीप्तिमान्) पावकः (=शोधयिता) अद्भुतः (=आश्चर्यकारी) [अपि च] देवेषु [मध्ये] यज्ञियः (=यज्ञार्हो) देवः [एतादृशो] नराशंसः (=एतन्नामा अग्निस्) त्रिरा दिवः (=प्रतिदिवसं त्रिवारं) मध्वा (=मधुना=मधुरेण रसेन) यज्ञं मिमिक्षति (=सिञ्चति=स्वादयति) ॥

नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयः इति सायणाचार्याः ॥

४. हे अग्ने, ईळितः (=अस्माभिः स्तुतस्त्वं) चित्रं (=चायनीयं=तेजस्विनं) प्रियं [च] इन्द्रम् इहावह (=अत्रानय) । हि (=यस्मात् कारणात्) हे सुजिह्व (=शोभनजिह्वोपेत=शोभनवचनसामर्थ्य), इयं मम मतिः (=स्तोत्रं) त्वा अच्छ (=त्वां प्रति) वच्यते (=उच्यते) ॥

स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।
वृञ्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतऽस्रुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे ।
वृञ्जे । देवव्यचःऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।
पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । प्रयै । देवेभ्यः । महीः ।
पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

५. [अस्मिन्] स्वध्वरे यज्ञे (=केनाप्यतिशयेनाहिंस्ये) यज्ञे यतस्रुचः (=उद्यत-जुह्वादिपात्रा), बर्हिः स्तृणानासः (=दर्भान् आस्तरन्तो) [भक्ता] इन्द्राय देव-व्यचस्तमम् (=अतिशयेन देवव्यापनयोग्यं) सप्रथः (=विस्तीर्णं च) शर्म (=आस-नं) वृञ्जे (=वृञ्जते=संपादयन्ति) ॥

६. ऋतावृधः (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य वर्धका) महीः (=मह्यः=महत्यः) पावकाः (=शोधयन्त्यः) पुरुस्पृहः (=बहुभिः स्पृहणीया) देवीः (=देव्यः=द्योतमाना) द्वारः (="द्वाराभिमानिन्यो देवता ") देवेभ्यः प्रयै (=देवेभ्यः प्रयातुं=प्रगन्तुं=देवा यथा प्रविशन्ति तथा) असश्चतः वि श्रयन्ताम् (=परस्परविप्रकृष्टा विवृता भवन्तु=विवृता भूत्वा परस्परं विकृष्टास्तिष्ठन्तु) ॥

ची विभूति, तिजविषयीं ? सू. १३ मं. ४ पहा.

वृत्तासाठीं 'वह । इन्द्रं' आणि 'मम । अच्छा ' असें म्हणावें.

५. अत्यंत विघ्नरहित [अशा या] यज्ञांत [हे] उपासक पळ्या पुढें करून, [आणि] दर्भ पसरून, देवांनीं बसण्यास अत्यंत योग्य [आणि] विस्तीर्ण [असें] आसन इंद्राकरितां घालीत आहेत.

६. यज्ञांचा प्रकर्ष करणारीं, पावन करणारीं, [आणि] बहुतांस आवडणारीं, [अशीं जीं] मोठीं दिव्य द्वारें, [तीं], देवांनीं आंत यावें म्हणून, एकमेकांस न लागत अशा रीतीनें उघडोत.

5. In [this] sacrifice, entirely free from obstruction, the worshippers, ready with the ladles, and having spread the grass, are cutting for Indra a seat most suited to be occupied by a god, and spacious.

6. Let the great divine doors, the promoters of worship, holy, [and] dear to many, stand open, without touching each other, for the gods to enter.

---

५. अनुक्रमणिकेप्रमाणें ही ऋचा 'बर्हि' म्हणजे दर्भ याविषयीं आहे. याचें कारण हें कीं, सू. १३वें हें जें 'आप्री' सूक्त यांतील ५वी ऋचाहि दर्भाविषयींच आहे, ती पहा.

'अत्यंत विघ्नरहित'='स्वध्वरे.' इतर ठिकाणीं 'स्वध्वर'शब्दाचे प्रयोग पाहून आम्हीं येथें भाषांतर केलें आहे.

'घालीत आहेत'='वृञ्जे.' हें 'वृञ्जते' या अनेकवचनाऐवजीं एकवचन आहे असें समजून आम्हीं भाषांतर केलें आहे. कितीएक विद्वान् 'वृञ्जे' म्हणजे 'वृज्यते' या अर्थी कर्मणि घेऊन 'शर्म' याशीं अन्वय करितात.

६. ही ऋचा द्वाररूप ज्या देवी, म्हणजे यज्ञशाळेचीं जीं दारें, त्याच कोणीएक देवी, त्यांविषयीं आहे. 'आप्री' सूक्त १३ मं. ६ पहा.

'यज्ञाचा प्रकर्ष करणारी'='ऋतावृधः.' म्हणजे यज्ञाला साहाय्य करून त्याचा उत्कर्ष जेणेंकरून होईल तसें करणारीं.

'एकमेकांस इ०' म्हणजे उघडोत आणि एकमेकाला न चिकटतां उघडीं राहोत.

वृत्तासाठीं 'देवेभिओ' असें वाचावें लागतें.

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।
यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥
आ भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।
यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥७
मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।
यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥
मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ॥ ८॥

भाषायाम्.

७. भन्दमाने (=सर्वैः स्तूयमाने) उपाके (=परस्परं संनिहिते) सुपेशसा (=सुपेशसौ=शोभनरूपे) ऋतस्य (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य) यह्वी मातरा (=यह्व्यौ महत्यौ मातरौ) [एतादृशे] नक्तोषसा (=नक्तोषसौ) बर्हिः (=कुशासनं=कुशोपरि) सुमत् (=सुष्ठु=शोभनं यथा तथा) आ सीदताम् (=आगत्य निषीदताम्) ॥

ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् । इति सायणः ॥

८. मन्द्रजिह्वा (=मन्द्रजिह्वौ=मादकजिह्वौ=आनन्दकारिवचनसामर्थ्यौ) जुगुर्वणी (=अतिशयेन स्तोतारौ) कवी (=प्रज्ञावन्तौ) [एतादृशौ] दैव्या होतारा (=दैव्यौ होतारौ=देवसंबन्धिनौ यज्ञसंपादकौ) अद्य नः (=अस्माकम्) इमं (=पुरोवर्तिनं) सिध्रं (=स्वर्गादिफलस्य साधकं) दिविस्पृशं (=द्युलोकं स्पृशन्तं=देवान्प्रति गन्तारं) यज्ञं यक्षतां (=यजतां=संपादयताम्) ॥

मन्द्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ।...... दैव्या होतारौ देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ । इति सायणः ॥

९. देदीप्यमान, [आणि] देव [आणि] मर्त्य [उपासक यां] मध्यें होमनिष्पादक [करून] स्थापिलेली [अशी जी] भारती, [ती] [आणि] इळा [आणि] मोठी [जी] सरस्वती, [त्या तिघी] यज्ञयोग्य देवी [आमच्या] दर्भासनावर बसोत.

9. May pure Bhâratî established [as] the invoker between the gods [and] the mortals, [and also] Ilâ, [and] the great Sarasvatî— [the three] adorable [goddesses]—sit on the Kus'a-[grass].

९. प्रत्येक आप्रीसूक्ताच्या ८व्या किंवा ९व्या ऋचेंत येत असणाऱ्या ज्या भारती, इळा आणि सरस्वती अशा तीन देवी, त्यांविषयीं ही ऋचा आहे. प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यांत सायण म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकसंबंधी वाणी, इळा म्हणजे पृथिवीवरची वाणी (म्हणजे देवांला बोलाविण्यांत वगैरे जी योजिली जाते ती,) आणि सरस्वती म्हणजे माध्यमिका वाक्, म्हणजे मेघोदकरूप नद्यांचा, मेघांचा, वगैरे जो ध्वनि आकाशांत मेघगर्जनादिरूपेंकरून होत असतो तो; मिळून ह्या तीन देवी म्हणजे त्रिस्थळोंच्या तीन वाचा होत. ऋ. १. १८८. ८ यांत तर ते म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकदेवता, सरस्वती म्हणजे अंतरिक्षदेवता, आणि इळा म्हणजे पृथिवीदेवता. आणि सर्व आप्रीसूक्तांतहि या तीनहि देवींविषयीं ते असेंच अथवा याच्या जवळ जवळच सांगतात. कसेंहि असो, यज्ञांत जिचा उपयोग होतो अशी जी स्तुतिरूप अथवा आह्वानरूप वाणी, तिच्याच ह्या वेगवेगळ्या मानिलेल्या विभूति होत असें दिसतें.

'मर्त्य'='मरुत्सु.' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. 'मरुत्' हें प्रायः मरुत् नांवाचे जे देव, तद्वाचक होय. पण या ठिकाणीं सायणांनीं केलेल्या आम्हीं घेतलेल्या ह्या अर्थाशिवाय चांगला निर्वाह दिसत नाहीं. आतां या अर्थाविषयीं प्रयोगान्तरें अवश्य आहेत, तीं जरी उपलब्ध दिसत नाहींत, तरी तो अर्थ येथें केल्याशिवाय निर्वाह दिसत नाहीं. धात्वर्थावरून (=मृ मरणें यावरून मरुत् शब्द झाला आहे असें कितीएकांचें मत आहेच त्यावरून) पाहिलें तर 'मर्त्य' 'मनुष्य' असा अर्थ करण्यास अडचण दिसत नाहींच. शिवाय वेदांत कितीएक शब्द असे आढळतात कीं, त्यांचा सायणांनीं केलेला अर्थ प्रथम जरी संशयास्पद दिसतो तरी तो व्याख्यानाच्या परंपरेला अनुसरून असल्यामुळें जुळतो इतकेंच नव्हे, पण वेदार्थाविषयीं शोध लावतां लावतां

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरम् । पुरु । त्मना ।
त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः । अस्मऽयुः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. अस्मयुः (=अस्मान् कामयमानस्) त्वष्टा (=एतन्नामको विश्वनिर्माता देवो) नाभा (=पृथिव्या नाभौ=उत्तरवेद्यां) [स्थितः सन्] नः पोषाय राये (=अस्माकं पोषणाय=पुत्रपौत्रादिभिरुत्कर्षाय धनप्राप्तये च) तत् (=प्रसिद्धं=यन्त्वष्टा विष्यति तत्) तुरीपं (=रेतो) नः (=अस्मदर्थं) पुरु वा अरं (=पर्याप्तं यथा भवेत्तथा प्रभूतं) त्मना पुरु (=आत्मनैव प्रभूतम्=अनायासेन यथा प्रभूतं स्यात्तथा) वि ष्यतु (=मोचयतु=प्रापयतु) ॥

अत्र तन्नस्तुरीपम् अध पोषयित्नु देव त्वष्टः वि रराणः स्यस्व । यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः युक्तग्रावा जायते देवकामः (ऋ. ३.४.९) इत्यत्र यदुक्तं तद्द्रष्टव्यम् ॥

तो शेवटीं खरा ठरतो.

'होमनिष्पादक करून स्थापिलेली'=' होत्रा अर्पिता.' म्हणजे स्तुतिरूप जी देवता, ती देव आणि मनुष्य यांजमध्यें अग्नीप्रमाणें दूतपणा करणारी होय, असें यांत जाणविलें आहे.

'मोठी'=' मही.' हें जरी 'सरस्वती' चें विशेषण आहे, तथापि तिघींलाहि तें लावावें असें विवक्षित आहे.

वृत्तासाठीं 'देवेषु अर्पिता' असें पहिल्या पादांत वाचावें.

सूक्तम् १४३.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः॥ १

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ।
अपाम् । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्वियः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं] सहसः सूनवे (=बलस्य पुत्राय) अग्नये तव्यसीम् (=अतिशयेन प्रवर्धयित्रीं) नव्यसीम् (=अतिशयेनाभिनवां) धीतिं (=स्तुतिं) वाचो मतिं (=वाचः स्तोत्रं=वाग्बद्धं स्तोत्रं च) प्र भरे (=प्रकर्षेण संपादयामि) । यः अपां नपात् (=यो मेघोदकानाम्=अन्तरिक्षस्य पुत्रभूतोग्निः) वसुभिः सह (=धनैः सह) प्रिय ऋत्वियो होता (=यजमानस्य प्रीणयिता यथाकालं प्राप्तः आगच्छंश्चेतादृशो देवानाम् आह्वाता भूत्वा) पृथिव्यां नि असीदत् (=भूलोके निषण्णोस्ति) ॥

वाचो मतिमित्यत्र वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म ।...... पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः...... गवादिधनैः सहितः । इति सायणः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने ।
अस्य । क्रत्वा । सम्ऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. सोग्निः परमे व्योमनि (=उत्कृष्टे=उत्तुङ्गतमे स्वर्गे) जायमानः (=यदा जातोस्ति तदानीमेव) मातरिश्वने (=एतन्नामकाय कस्मैचिद्) आविरभवत् (=प्रत्यक्षोभूत्) । समिधानस्य अस्य (=यदा स मातरिश्वना समिद्धोभवत्तदानीमेव तस्य) क्रत्वा मज्मना (=कर्मणा महत्त्वेन च) [तस्य] शोचिः (=प्रभा) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ=द्युलोकभूलोकावुभावपि) प्रारोचयत् (=प्रकर्षेण अदीपयत्) ॥

सायणस्त्वन्यथा । तदेवम् । जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वनेन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोभूत् ...... अथवा ...... मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किंच समिधानस्येन्धनैः सम्यग् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना । इत्यादि ॥

'अंतरिक्षाचा पुत्र' म्हणजे अंतरिक्षांत विद्युद्रूपानें उत्पन्न होणारा जो तो. हें अग्नीचें नांव आहे. सू. २२ मं. ६ याजवरील टीप पहा. सू. १२२ मं. ४ याजवरीलहि टीप पहा.

'संपत्तीं सहित......बसला आहे'= 'वसुभिः सह न्यसीदत्.' म्हणजे बसलेला असतो, आणि संपत्ति देत असतो.

वृत्तासाठीं 'नि असीददृत्वियः' असें चवथ्या पादांत वाचावें.

३. याचे—या सुंदर शोभायमान [आणि] देदीप्यमान [अग्नी]-चे किरण देदीप्यमान आणि अजर होत. प्रखर सूर्याच्या दीप्ति जशा [अंधकाराला भेदून पसरतात] तशा अग्नीच्या दीप्ति न निजतां [आणि] न म्हाताऱ्या होतां अंधकाराला भेदून पसरत असतात.

४. ज्या सर्वसंपन्न [अग्नी]-ला भृगु, जगाच्या बळानें पृथिवीच्या नाभीवर स्थापिते झाले, त्या अग्नी-ला तूं आपल्या घरीं स्तुतींनीं प्रसन्न कर; जो [अग्नि] वरुणाप्रमाणें एकटाच संपत्तीचा राजा होय.

3. His flames [are] bright,—the flames of him who is beautiful, handsome, [and] brilliant, are ever young. The beamy streams of Agni, like [those] of the resplendent [sun], penetrate, ever active, ever young, beyond darkness.

4. Propitiate with praises in thy own house that Agni whom, the possessor of all riches, the Bhrigus, by the strength of the world, established on the navel of the earth (the altar), [and] who, like Varuṇa, is the sole master of wealth.

३. ' अग्नीची प्रभा तेजःपुञ्ज आणि कधींहि ऱ्हास न पावणारी होय. आणि प्रखर सूर्याची प्रभा जशी अंधकाराला फोडून त्याच्या पलीकडे जाऊन पोंहचते, तशीच अग्नीची प्रभा अंधकाराला फोडून त्याचा नाश करून त्याच्या पलीकडे जाऊन फांकते, आणि ती कधींहि आळशी न राहणारी आणि निजून न राहणारी होय. '

' अजर '=' अजराः. ' म्हणजे ' जरारहित, ' म्हातारे न होणारे. अग्नीला ' यविष्ठ '=' अतिशयें करून तरुण ' सदैव तरुण राहणारा, असें वेदांत म्हणतात त्यालाच अनुलक्षून हें विशेषण त्याच्या प्रभेला येथें लाविलें आहे.

'अंधकाराला भेदून'='अक्तुः अति.' अक्षरशः अंधकाराच्या पलीकडे. पण ' अक्तुः ' हें प्रथमेचें एकवचन आहे, तें द्वितीयेचें एकवचन समजून अर्थ सायणाप्रमाणें करावा लागतो. कितीएक विद्वान् ' अक्तुः ' म्हणजे तेज, प्रभा असा अर्थ करून (ऋ. २. १९. ३ याजवरील सायण भाष्यावरून ' अक्तु' शब्दाचा अर्थ तेज असा होतो हें उघड आहे) भात्वक्षसः [सूर्यस्य] अक्तुर्न अग्नेः सिन्धवः अति रेजन्ते=प्रखर सू-

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति योधो न शत्रून्त्स वना न्यृञ्जते ॥५॥
न । यः । वराय । मरुताम्ऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भर्वति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥ ५ ॥

भवति) तम् अग्निं स्वे दमे (=स्वकीये गृहे) गीर्भिः हिनुहि (=स्तोत्रैः प्रीणय) ॥
भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः ...... पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभावुत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. यो मरुतामिव स्वनः (=मरुतां गर्जनमिव) [अथवा] सृष्टा सेनेव (=क्षिप्तो बाण इव) [अथवा] अशनिर्दिव्या यथा (=दिव्या द्युसंबन्धिनी अशनिः वज्र इव) वराय न (=वारणाय न=निग्रहाय शक्यो न) [भवति] स तिगितैर्जम्भैः (=तीक्ष्णैर्दन्तैर्) अत्ति (=भक्ष्यान् भक्षयति) भर्वति (=हिनस्ति) स योधः शत्रून्न (=योद्धा कश्चिच्छत्रूनिव) वना (=वनानि=वृक्षान्) नि ऋञ्जते (=नितरां प्रसाधयति=स्ववशमानयति=अभिभवति) ॥
सायणस्तु सृष्टा वैरिक्षयार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । ...... अत्ति । अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । इत्यादि ॥

यींचें तेज जसें तसे अग्नीचे तेजःप्रवाह अतिशयें करून जिकडे तिकडे पसरतात, असा अर्थ करितात.
'न निजतां '=' अससन्तः'. म्हणजे रात्रंदिवस आळशी न राहणारे असे.
वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत ' अति अत्तुर्ने ' असें म्हणावें, आणि तिसरा आणि चवथा चरण यांजमध्यें संधि करूं नये.

४. ' ज्या सर्वधनसंपन्न अग्नीला सर्व जगाच्या बळाच्या योगानें भृगुकुळांतील जनांनीं पृथिवीप्रत आणून वेदीवर स्थापिलें, आणि जो वरुणाप्रमाणें सकल संपत्तीचा एकला राजा होय, त्या अग्नीला, हे मित्रा, तूं स्तोत्रें म्हणून आपल्या घरीं प्रसन्न कर ' असें ऋषि जवळ असलेल्या भक्ताला अथवा यजमानाला सांगतो आहे.

५. जो मरुतांच्या गर्जनेप्रमाणें, सोडिलेल्या बाणाप्रमाणें [अथवा] दिव्य वज्राप्रमाणें अनिवार्य [होय], तो अग्नि तीक्ष्ण दाढांनीं [वृक्षादिकांला] भक्षितो [आणि] खाऊन टाकितो. योद्धा जसा शत्रूंला जेर करितो, तसा तो वृक्षांला जेर करितो.

5. Agni who, like the roaring of the Maruts, like an arrow that is shot, like the celestial thunderbolt, is not to be warded off, eats [and] consumes with his sharp jaws; he subdues the trees even as does a hero [his] enemies.

' भृगु '=' भृगवः.' भृगु म्हणजे कोण, आणि त्यांनीं अग्नीला पृथिवीवर आणि वेदीवर त्याची कशी स्थापना केली याविषयीं सू. ५८ मं. ६ पहा.

' जगाच्या बळानें '=' भुवनस्य मज्मना.' म्हणजे जगाला बळ येण्यासाठीं असें सायणाचार्य म्हणतात. जगाचें जितकें बळ होतें तें सर्व अग्नीला पृथिवीवर आणावयाच्या कामीं खर्च करावें लागलें, असें असेल काय ?

' प्रसन्न कर '=' हिनुहि.' ऋ. १. १५३. ३ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

५. ' वादळाचा सोसाटा चालूं लागला म्हणजे तो जसा निवारण्यास शक्य नसतो, अथवा एकादा बाण जोरानें सोडिला म्हणजे तो जसा अनिवार्य असतो, अथवा आकाशांतून विजेचा झपाटा आला म्हणजे तो जसा निवारितां येत नाहीं, तसा हा अग्नि जाऊं लागला म्हणजे अनिवार्य होय. तो आपल्या ज्वाळांनीं वृक्षादिक सर्व जेर करून खाऊन टाकितो, नाहींसे करितो, कीं जसा काय एकादा महा योद्धा आपल्या शत्रूंस जेर करून टाकितो. '

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत 'दिव्याच्या जागीं ' दिविआ ' असें वाचावें, आणि चवथ्या चरणांत नि ऋञते' असें म्हणावें.

६. अग्नि आमच्या स्तोत्राचा नित्य भोक्ता होओ. कल्याणकारक [अग्नि] संपत्तींच्या योगानें [आमचा] मनोरथ नित्य पूर्ण करो. प्रेरक [अग्नि] [आमच्या] उपासनांला नित्य सफळतेप्रत नेओ. त्या शोभायमान [अग्नी]ला या [माझ्या] स्तोत्रानें मी स्तवितों.

७. घृतानें ज्याचें अंग सतेज [होत असतें], [आणि] जो अग्नि तुमच्या उपासनेचा निर्वाह चालविणारा [होय], त्याला पेटवून मित्राप्रमाणें [उपासक] भजतात. पेटविल्यावर विक्राळ [होऊन] यज्ञांत अतिशयेंकरून प्रकाशणारा [जो अग्नि, तो] आमच्या शुद्ध उपासनेचा उत्कर्ष करो.

6. May Agni ever be the lover of our hymn. May benevolent [Agni] ever gratify [our] desire with riches. May that inspirer ever promote our prayers to the attainment of [our] wishes. I praise that effulgent [Agni] with this hymn.

7. [The worshipper], kindling Agni of features glowing with clarified butter, [and] the leader of your rite, propitiates him like Mitra. May he, who [when] kindled becomes impetuous [and] resplendent in sacrifices, promote our pure worship.

---

६. 'आमचें स्तोत्र अग्नीला नित्य आवडो; अग्नि आमची द्रव्याविषयींची मनकामना नित्य पूर्ण करो; अग्नि आमच्या उपासना नित्य सफळ होतील अशा रीतीनें त्यांस प्रेरणा करो. हें सर्व अग्नि करील अशा आशेनें मी त्यास या माझ्या स्तोत्रानें स्तवीत आहें.'

'नित्य'='कुवित्.' कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'काय' अशा अर्थानें प्रश्नदर्शक हें अव्यय आहे असें म्हणतात; पण सायणाचार्य आणि यास्काचार्य तो अर्थ कोठेंच देत नाहींत; म्हणून आम्हीं त्यांसच अनुसरलों आहों. पुनर्विचाराअंतीं सू. ३३ मं. १ यांतहि सायणांसच अनुसरणें योग्य होतें असें आम्हांस आतां वाटतें.

७. 'ज्या अग्नीवर तूप ओतल्यामुळें तो प्रज्वलित झालेला असतो, जो उपासना सफळ करणारा, त्या अग्नीला उपासक जन पेटवून प्रसन्न करितात. ज्याला य-

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः॥८॥१२॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥ १२ ॥

(? परेषाम् आक्रमिता) विदथेषु दीद्यत् (=यज्ञेषु दीप्यमानः सन्) नः (=अस्माकं) शुक्रवर्णां धियं (=शुद्धवर्णां=शुद्धाम् उपासनाम्) उद् उ यंसते (=उद्गमयत्वेव=उत्कर्षयत्वेव) ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, अप्रयुच्छन् (=अप्रमाद्यन् अस्मासु विषयेवहितः सन्) [त्वम्] अप्रयुच्छद्भिः (=अप्रमाद्यद्भिः=अवहितैः) शिवेभिः (=शिवैः=कल्याणैः) शग्मैः (=सुखकरैः) पायुभिः (=संरक्षणप्रकारैर्) नः (=अस्मान्) पाहि (=रक्ष) । [अपि च] हे इष्टे (=सर्वैर्यष्टव्य=पूज्य), अदब्धेभिः (=अहिंसितैर्) अदृपितेभिः (=अपरिभूतैर्) अनिमिषद्भिः (=निमिषरहितैः सदैवजागरूकैः) [पायुभिः] नो जाः (=नः प्रजाः=अस्माकं पुत्रपौत्रादीन्) परि पाहि (=परितो रक्ष) ॥

अप्रयुच्छद्भिः अनवधानरहितैः । ...... अनिमिषद्भिर्निमेषरहितैरनलसस्वभावैः । इत्यादि सायणाचार्याः ॥

शांत समिद्ध केल्यावर तेजानें देदीप्यमान होऊन अनिवार्य होतो, तो अग्नि आमची उपासना उत्कृष्ट होऊन सफल होई असें करो, ' असा भावार्थ.

ही ऋचा किंचित् कठिण आहे. 'ऋञ्जते ' ह्याचा कर्ता दिलेला नाहीं. हें क्रियापद एकवचनी आहे, आणि ' वः' हें बहुवचनीं आहे. तेव्हां ' ऋञ्जते 'चा कर्ता ' वः ' पैकींच आहे, कीं त्याशिवाय आहे, तें स्पष्ट समजत नाहीं.

'मित्राप्रमाणें'='मित्रं न.' म्हणजे मित्र या देवाप्रमाणें असा अभिप्राय आहे.

' विकाळ '= 'अक्तुः ' हा शब्द कठिण आहे. आम्ही येथें इतर ठिकाणच्या सायणभाष्यास अनुसरलों आहों. पाश्चात्त्यांतून निरनिराळे विद्वान् निरनिराळा अर्थ सुचवितात. सायण तरी सर्वत्र एकच अर्थ करीत नाहींत. तात्पर्य, या शब्दाच्या अर्थाविषयीं निर्णय नाहीं.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या चरणांत ' दीदिअत् ' असें म्हणावें.

सूक्तम् १४४.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती च्छन्दः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वां दधानः शुचिपेशसं धियम् ।
अभि स्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते॥१

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानः । शुचिऽपेशसम् । धियम् ।
अभि । स्रुचः । क्रमते । दक्षिणाऽआवृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमम् । ह । निंसते ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१· ऊर्ध्वाम् (=उत्कृष्टां) शुचिपेशसं (=शोभनरूपोपेतां) धियं (=प्रज्ञां) दधानः (=धारयन्) होता (=होमनिष्पादकोध्वर्युः) अस्य (=अग्नेर्) व्रतं मायया प्रैति (=चातुर्येण कर्म कर्तुमारभते) । [तदनन्तरं] दक्षिणावृतः (=दाक्षिण्येन वर्तमानाः) स्रुचः (=जुह्वादीः) अभि क्रमते (=आभिमुख्येन गच्छति=ताः प्रति गच्छति) । याः [स्रुचः] अस्य (=अग्नेर्) धाम (=स्थानं) प्रथमं निंसते ह (=चुम्बन्ति=प्रथमं भजन्ते खलु) ॥

प्रथममनुष्ठेयकर्मं बुद्ध्वा प्रैति पश्चात्स्रुचः क्रमत इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । इति सायणः ॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।
आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोढुर्न रश्मीन्त्समयंस्त सारथिः॥ ३

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् । विऽतरित्रता । मिथः ।

आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ । वोढुः। न । रश्मीन् । सम् । अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. सवयसा (=सवयसौ=समानवयस्कौ) समानम् अर्थ मिथः वितरित्रता (=एकमेव प्रयोजनं परस्परमतिशयेन तरीतुमिच्छन्तौ=संपादयितुमिच्छन्तौ) तद् इत् (=यद् इत्=यदानीमेव) वपुः युयूषतः (=स्वकीयं शरीरं जननार्थं मिश्रयितुमिच्छतः=अग्निजननार्थं व्यवसायं कर्तुमिच्छतः=आयासेनारणिभ्यामग्निं जनयतः) आत् ईम् (=तदानीमेव) भगो न हव्यः (=भग इव पूजनीयः=भगनामको देव इव पूजनीयः) सारथिः (=अग्निरूपः) वोढुर्न [ऋतस्य] रश्मीन् (=रथवाहस्याश्वस्य प्रग्रहानिव कर्मणः प्रग्रहान्) अस्मत् (=अस्माकं सकाशात् स्वहस्ते) सम् अयंस्त (=स्वीकरोति) ॥

"तदित्" इति दुर्बोधकल्पम् । सायण इमामेवं व्याख्यातवान् । सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तदित् तदानीमेव यदा प्रवृत्तो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानं प्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरित्रता भृशं तरन्तौ होत्रध्वर्यू वपुरग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानन्तरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारः वषट्कारानन्तरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयम् । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानं प्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रा विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ । तरते र्यङ्लुगन्ताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः । जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः । आदीं अनन्तरमेव हव्य आहवनीयोग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवगज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् अस्मत् अस्माकं संबन्धिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यन्ता वोढुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् । प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥ इति ॥

३. एकाच वयाचे दोघे [ऋत्विज] परस्पर एकच काम करून ज्यावेळीं आंगाला आंग घांसतात, त्याबरोबर भगाप्रमाणें पूजनीय [असा जो हा] सारथि, [तो] घोड्याचा लगाम घेतल्याप्रमाणें आम्हांकडून [कर्माचा] लगाम [आपल्या हातीं] घेत असतो.

3. When the two [priests] of the same age, mutually endeavouring to accomplish the same object, join their limbs together, the charioteer Agni, adorable like Bhaga, instantly takes to himself from us the reins [of worship] as [those] of a horse.

---

३. 'स्त्रीपुरुष समानवयस्क होत्साते जसे पुत्रोत्पादनासाठीं आयास करितात, तसे समानवयस्क दोघे ऋत्विज मिळून परस्पर श्रम करून अग्नीला मंथन करून ज्यावेळीं अरणींतून जन्मवितात त्याचवेळीं— जन्मतांच— तो आमचा सारथि होतो. आणि जसा रथाचा लगाम सारथीनें आपल्या हातांत घेऊन रथ चालवावा, तसा अग्नि आमचें यज्ञकर्म चालवितो' असा भावार्थ आहे, पण हा मंत्र किंचित् कठिण आहे. सायणाचें भाष्य किंचित् वेगळें आहे तें भाषेखालीं पहा.

'एकाच वयाचे दोघे'=' सवयसा.' यावरून दोघे मिळून अरणीवर घर्षण करून अग्नि उत्पन्न करीत असें होतें. सायणाचार्य समानवयस्क म्हणजे समानसामर्थ्यवान् असें म्हणतात. तें चांगलें संभवतें. अग्नीला मंथून काढणारे बळकट असावे असें दिसतें. त्यावरूनच त्याला 'सहसः पुत्रः,' 'सहसो युवा' (=बळाचा पुत्र), इत्यादि विशेषणें मिळालेलीं आहेत.

'आंगाला आंग घांसतात'=' वपुः युयूषतः.' अक्षरशः आंग मिसळतात. स्त्रीपुरुषांप्रमाणें अंगस्पर्श करितात असा ध्वनि आहे. 'अरणीवर लांकूड घांसतात' असा अभिप्राय.

'भगाप्रमाणें पूजनीय'=' भगो न हव्यः.' या ठिकाणीं 'भग' म्हणजे कोण? सायण म्हणतात 'आदित्य' (=सूर्य ?). तसें असेल. अथवा सूर्यरूपच जो भग नांवाचा देव, तो असेल.

'[कर्माचा] लगाम'=' [ऋतस्य] रश्मीन्.' यज्ञादिक कर्माचा लगाम धरणें म्हणजे तें यथासांग समाप्तीस नेणें, असा अर्थ होतो. याविषयीं सू. १२३ मं. १३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आम्हांकडून [कर्माचा] लगाम आपल्या हातीं घेतो.'=' अस्मद् आ सम् अयंस्त रश्मीन्.' म्हणजे अग्नि पेटण्याच्या पूर्वी आम्ही यज्ञकर्म करण्यास असमर्थ असतों, नंतर अग्नीला पेटवितांच अग्नीनें आमचा यज्ञरूप घोडा अथवा

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।
धनोरधि प्रवत आ स ऋण्वत्यभिव्रजद्भिर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । व्रिशः । देवम् । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।
धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिव्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. तम् ई (=तमेव पूर्वोक्तम्) [अग्निं] धीतयः (=यागादिकर्मकर्तारो) दश व्रिशश् [च] (=दशाङ्गुलयश्च) हिन्वन्ति (=हितं कुर्वन्ति=प्रीणयन्ति) । [तं] देवम् (=अमर्त्यं) मर्तासः (=मर्त्या) [वयम्] ऊतये (=अस्माकं रक्षणाय) हवामहे (=आह्वयामः) । स प्रवतो धनोरधि (=प्रकर्षेण गमनं यस्मात्तादृशात्प्रवणमार्गादन्तरिक्षात्) [वैद्युताग्निरूपेण] आ ऋण्वति (=आगच्छति) । [एवं कृत्वाच] अभिव्रजद्भिः (=आभिमुख्येन गच्छद्भिः=भक्तैः) [क्रियमाणानि] नवा वयुना (=नवानि वयुनानि=नूतनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीनि) अधित (=धारयति=स्वीकुरुते) ॥

यतोयमग्निर्विद्युद्रूपेण प्रवणादन्तरिक्षाद्भूमौ पतति अतः कारणात्तद्विषयास्तस्य नवाः स्तुतीरुपासकाः कुर्वन्ति ताः स प्राप्नोतीति भावः ॥

सायणस्त्वेवं व्याख्यातवान् । देवं द्योतमानं तमेनमग्निं दश धीतयो दशसंख्याका अङ्गुलयो व्रिशो विशः परस्परविश्लिष्टा हिन्वन्ति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निर्धनोर्धनुषः सकाशात् आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति । आ इत्युपमार्थे । तद्वत्सोऽग्निर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीनृण्वति । गमयति । रिविर्गत्यर्थः । अत्रान्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । ...... छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी । किंच एवं प्रवृद्धोऽग्निरभिव्रजद्भिरनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिर्ज्ञेयमर्थमभिगच्छद्भिर्वा । तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा अभिव्रजद्भिराभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥

५. त्यालाच भक्त [आणि] दहा अंगुल्या भजतात. [त्या] देवाला [आम्ही] मर्त्य [जन] संरक्षणाकरितां बोलावितों. तो उभ्या अंतरिक्षापासून खालीं धांव घेतो. तो उपासकांनीं केलेल्या नूतन उपासनांप्रत पावतो.

5. Him the pious propitiate, the ten fingers [propitiate]. That god we mortals invoke for [our] protection. He shoots down from the precipitous sky. He receives new honours [offered] by suppliants.

---

५. 'वर जो अग्नि सांगितला त्यालाच हाताच्या दहा अंगुल्या मंथनकाळीं भजतात, त्यालाच उपासकजन भजतात. त्या अमर्त्याला आम्ही मर्त्य आमच्या संरक्षणासाठीं बोलावितों. आणखी त्याचा पराक्रम असा आहे कीं, तो अंतरिक्षांतून विजेच्या रूपानें भूमीवर येतो, तेव्हां भक्तजनांस आश्चर्य वाटून ते त्याच्या नव्यानव्याच स्तुति करितात. तसल्या स्तुति त्यालाच प्राप्त होतात, इतर देवांस प्राप्त होत नाहींत.'

'दहा अङ्गुल्या '=' दश क्षिशः.' सू. ९५ मं. २. आणि त्याजवरील टीप पहा.

'उभ्या अंतरिक्षापासून '=' प्रवतः धनोः अधि.' 'धनु' शब्दाचा अंतरिक्ष असा अर्थ होतो याविषयीं ऋ. १०. ४. ३ 'धनोः अधि प्रवता यासि हर्यन्' या ठिकाणचें सायणभाष्य पहा. तेथेंहि अग्नि उभ्या आकाशांतून येतो असें सांगितलें आहे. प्रस्तुत स्थळीं सायणांनीं निराळा अर्थ केला आहे तो भाषेखालीं उतरून घेतला आहे.

वृत्तसुखासाठीं 'ऋण्वति । अभि॰' इत्यादि म्हणावें.

६. कारण कीं, हे अग्नी, गुराखी [जसा गुरांचा] तसा स्वताहाच तूं दिव्य धनाचा [प्रभु] आहेस, तूं भूलोकावरील धनाचा [प्रभु आहेस]. ह्या श्वेतवर्णाच्या, मोठ्या, शोभायमान, हिरण्मय, मधुरध्वनियुक्त ज्या [द्यावापृथिवी], त्या तुझ्या दर्भासनाला पुरतात.

6. For thou, O Agni, art the master of divine blessings, thou of earthly blessings, even as a shepherd [is of his flock]. These fair, vast, glorious, golden, harmonious [Earth and Heaven], suffice for thy seat in a sacrifice.

६. 'हे अग्नी, तूं स्वर्गांतील जें धन, आणि पृथिवीवरील जें धन, त्या दोहींना राजा आहेस; आणि तूं त्यांचा राजा आहेस यांत नवल नाहीं, कारण कीं तूं इतका मोठा आहेस कीं, अतिविस्तीर्ण ज्या द्यावापृथिवी, त्या तुझ्या केवळ दर्भासनांला जागा पुरे इतक्याच मोठ्या आहेत.' यांत अग्नीचें अतिमहत्त्व वर्णिलें आहे, आणि तो द्यावापृथिवीपेक्षांहि अतिशय मोठा असें जाणविलें आहे.

'गुराखी जसा गुरांचा तसा.'=' पशुपा इव.' म्हणजे गुराखी जसा गुरांना पाहिजे तिकडे वळवूं शकतो, पाहिजे तर थांबवूं शकतो, पाहिजे तर मागें फिरवूं शकतो, त्याप्रमाणें अग्नि धनाची व्यवस्था करूं शकतो. असें सायणाचार्य म्हणतात तें खरें दिसतें.

'दिव्य धनाचा '=' दिव्यस्य.' म्हणजे आकाशांतून वृष्टि वगैरे पडत असते तद्रूप धन.

'दर्भासनाला पुरतात '='बर्हिः आशाते.' सायणाचार्य 'यज्ञाला व्यापितात' (यज्ञं व्याप्नुतः) असा अर्थ करितात. पण त्यांचा भावार्थ स्पष्ट नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिला चरण 'तुअं हि अग्ने दिवि अस्य राजसि' असा वाचावा लागतो, आणि चवथ्या पादांत 'राशाते' याच्या बद्दल '०राशाते' असा उच्चार केल्याशिवाय निर्वाह नाहीं.

२. त्यालाच [लोक] पुसत असतात. [पण] [त्याला] कोणताहि मनुष्य पाहिजे तसा प्रश्न करीत नाहीं; [तर] बुद्धिमंताच्या मनांत जो प्रश्न करावयाचा आला असेल, तोच प्रश्न बुद्धिमान् मनुष्य करितो. पुसणारा] प्रथमचें [वचन] विसरत नाहीं, [आणि] नंतरचें वचनहि [विसरत नाहीं], तर गर्वहीन [होऊन] ह्याच्या शाहाणपणानें चालतो.

2. Him alone they question. Any one does not ask [him] any thing he likes. A wise man [asks him that] alone which his own mind has conceived. [The questioner] forgets not the first reply nor the subsequent one, but meekly walks by his wisdom.

---

२. अग्नीला विचारा असें वर सांगितलें. आतां म्हणतो, ' अग्नीलाच सर्व लोक पुसतात तर खरेच; पण पाहिजे तो मनुष्य वेडे वांकडे प्रश्न कुचेष्टा करण्याच्या बुद्धीनें घालितो असें नाहीं, तर बुद्धिमान् मनुष्यच प्रश्न करितो, आणि विचारपूर्वक आणि कोणता प्रश्न करावा, कोणता न करावा असा निश्चय करून प्रश्न करितो; आणि जीं उत्तरें अग्नि देतो, तीं मनःपूर्वक ऐकून घेतो, प्रथमपासून शेवटपर्यंत सर्व ऐकून घेऊन ध्यानांत धरितो, आणि त्याप्रमाणें चालतो; मनांत गर्व करून अग्नीनें सांगितलेल्याचा अव्हेर करीत नाहीं. '

'तोच प्रश्न बुद्धिमान् मनुष्य करितो.' म्हणजे कोणाच्या तरी मनांत प्रश्न करावा असें आलें तर कोणातरी शाहाण्या मनुष्याकडून तो प्रश्न करण्यांत येतो, पाहिजे तो मनुष्य पाहिजे तो प्रश्न करीत नसतो.

' विसरत नाहीं'=' न मृष्यते.' 'मृष्' धातूचा 'विसरणें' असा अर्थ होतो याविषयीं ऋ. ३. ३३. ८ याजवरील सायणांचें भाष्य पहा.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणाच्या आरंभीं ' अस्य ' आणि तिसऱ्या चरणाच्या शेवटील शब्द यांजमध्यें संधि न करणें अवश्य आहे.

स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि।
व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वाँ ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

सः । ईम् । मृगः । अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्याम् । नि । धायि ।
वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

नीमयमग्निः] श्वान्तं (=श्रान्तमुपासकं) नान्ध्ये मुदे अभि मृशते (=नान्द्यै मुदे=आनन्दाय मोदनाय च आभिमुख्येन स्पृशति=श्रान्तस्योपासकस्याभिमर्शनं कृत्वा तमानन्दयति मोदयति च) ॥

श्वान्तमित्यादौ श्वान्तं श्रान्तं शान्तं वा यजमानं नान्ध्ये नन्दनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभिमृशते । अभिमर्शनं करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. अप्यः (=अप्संबन्धी=मेघोदकसंबन्धी=मेघोदकपूरितान्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण भ्रमन्) वनर्गुः (=वनचारी=दावानलरूपेण वने गन्ता) स ईम् (=एष एव) [अग्निरूपो] मृगः (=श्वापदः) उपमस्यां त्वचि (=उपमाहेतुभूतायां श्रेष्ठायां भूम्यास्त्वचि=वेद्याम्) उप नि धायि (=निहितो भवति) । [स] मर्त्येभ्यः (=मरणधर्मभ्यो मनुष्येभ्यो) वयुना (=वयुनानि=यज्ञज्ञानानि) वि अब्रवीत् (=विशेषेण कथयति) । अग्निर्हि विद्वान् (=सर्वज्ञः) ऋतचित् (=यज्ञस्य ज्ञाता) सत्यः (=अनृतरहितः=यत्सत्यं तस्यैवोपदेष्टा) [भवति] ॥

सायणस्तु उपमस्यामुपमायामुपमास्पदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्याम् ...... । इति ॥

हीं, पण 'रभस'= बळवान् असा शब्द आला आहे, त्यावरून आम्हीं भाषांतर केलें आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'जुहुअः' दुसऱ्यांत 'विश्वानि एका' असें म्हणावें; आणि तिसरा आणि चवथा चरण यांजमध्यें संधि करूं नये.

४. 'अग्नीला अरणींत मंथून काढिल्याबरोबर तो आमच्या जवळ जणुं येऊन चालावयास लागतो. अरणींतून बाहेर निघतांच तो आपल्या खेळगड्यांबरोबर (आम्हां उपासकां बरोबर) जणुं

धीरा॑सः प॒दं क॒वयो॑ नयन्ति॒ नाना॑ हृ॒दा रक्ष॑माणा अजु॒र्यम्।
सिषा॑सन्तः॒ पर्य॑पश्यन्त॒ सिन्धु॑मा॒विरे॑भ्यो अभव॒त्सूर्यो॒ नॄन्॥ ४ ॥

धीरा॑सः । प॒दम् । क॒वयः॑ । न॒य॒न्ति॒ । नाना॑ । हृ॒दा । रक्ष॑माणाः । अ॒जु॒र्यम् ।
सिषा॑सन्तः । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न्त॒ । सिन्धु॑म् । आ॒विः । ए॒भ्यः॒ । अ॒भ॒व॒त् । सूर्यः॑ । नॄन् ॥ ४ ॥

निष्कण्टकान्) मिमाने (=निर्मिमाणे=कुर्वत्यौ) [तथैव] विश्वान् (=सर्वान्) महः (=महतः) केतान् (=संकेतान्=संकल्पान्=प्रवर्धनविषयान्) अधि दधाने (=धारयन्त्यौ) [वर्तेते] ॥

सायणस्त्वेवं व्याचष्टे । समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्धर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरन्ती संचरन्त्यौ द्वे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्र्यौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्विचरतः । संचरतः । स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक् वर्धयत इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते । सुमेके । शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किं च अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् । ...... अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान्मिमाने संपादयित्र्यौ । किं च विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महान्त्यधि अधिकं दधाने धारयन्त्यौ । ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः । इति॥

भाषायाम्.

४. धीरासः (=धीराः=धीमन्तः) कवयः (=प्रज्ञानवन्त ऋषयः) अजुर्यम् (=अजरम्) [अग्निं] नाना हृदा (=बहुप्रकारया बुद्ध्या) रक्षमाणाः (=रक्षन्तः) पदं नयन्ति (=वेदिस्थानं प्रति नयन्ति=तत्र नीत्वा स्थापयित्वा च यजन्ति) [अपि च] [सिन्धुं सूर्यं च] सिषासन्तः (=संभक्तुमिच्छन्तः) सिन्धुं (=मेघोदकं) परि अपश्यन्त (=परितो दृष्टवन्तः) [अपि च] एभ्यो नॄन् (=एतेभ्यो नृभ्यः सूर्यः आविरभवत् (=प्रत्यक्षोऽभूत्) ॥

पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा । इति सायणः ॥

ल चरणांत असा ध्वनि आहे कीं, अग्नि हा जरी लहानशा बाळाप्रमाणें आमच्या वेदीवर उभा राहतो, तरी त्याच्य ज्वाळा अंतरिक्षांतील जी मेघरूप कास

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रऽभृतस्य । स्वधाऽवः ।
पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते । तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥ २ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।
ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे यविष्ठ (=अतिशयेन यौवनोपेत=नित्यतरुण), हे स्वधावः (=स्वधावन्=बलवन्) [अग्ने], अस्य मंहिष्ठस्य (=दातृतमस्य) प्रभृतस्य (=प्रकर्षेण संपादितस्य) मे (=मम) वचसः (=स्तोत्ररूपस्य वचनस्य) बोध (=बुध्यस्व=अवहितस्तज्जानीहि) । त्वः (=एकस्) [त्वां] पीयति (=हिनस्ति=तुभ्यं द्रुह्यति) त्वः (=एकः) अनु गृणाति (=अनुकूलो भूत्वा त्वां स्तौति) । [तयोर्मध्ये] [अहं] वन्दारुः (=स्तोत्रशीलः सन्) हे अग्ने, ते तन्वं (=तव शरीरं=तव मूर्तिं=त्वां) वन्दे (=स्तौमि) ॥

३. हे अग्ने, ये ते (=तव) पायवः (?रक्षका रश्मयः) अन्धं मामतेयं पश्यन्तः (=अन्धं ममतायाः पुत्रं मद्रूपं पश्यन्तो) दुरितात् अरक्षन् (=मां दुःखाद्रक्षितवन्तः) सुकृतः (=मद्रक्षणरूपं शोभनं कर्म कुर्वतस्) तान् [पायून्] विश्ववेदाः (=सर्वज्ञस्त्वं) ररक्ष (=ररक्षिथ=रक्षितवानसि) । दिप्सन्तः इत् रिपवः (=अस्मान् दम्भितुं हिंसितुमिच्छन्तोपि शत्रवो) नाह देभुः (=नैवास्मान् हिंसितुमशक्नुवन्) ॥

अत्र सायणः । अत्रेतिहासमाचक्षते । उचथ्यबृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्ताम् । तत्रोचथ्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि

यो नो॑ अग्ने अर॑रिवाँ अघा॒युर॑राती॒वा म॒र्चय॑ति द्व॒येन॑ ।
मन्त्रो॑ गु॒रुः पुन॑रस्तु॒ सो अ॑स्मा॒ अनु॑ मृक्षीष्ट त॒न्वं॑ दुरु॒क्तैः॥ ४ ॥

यः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अर॑रिऽवान् । अ॒घ॒ऽयुः । अ॒रा॒ति॒ऽवा । म॒र्चय॑ति । द्व॒येन॑ ।

मन्त्रः॑ । गु॒रुः । पुन॑ः । अ॒स्तु॒ । सः । अ॒स्मै॒ । अनु॑ । मृ॒क्षी॒ष्ट॒ । त॒न्व॑म् । दुः॒ऽउ॒क्तैः ॥ ४ ॥

रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भ त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यन्धो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोऽन्यथयाग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आन्ध्यं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने ते तव संबन्धिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमन्धं पश्यन्तोऽन्धोऽयम् अतोऽस्माभी रक्षणीय इत्यवगच्छन्तो दुरितादुष्टं प्राप्ताद्दुःखादरक्षन् तान् सुकृतः सुखकर्तॄन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितानस्मान् दिप्सन्तो दम्भितुमिच्छन्तो रिपवः कामादयो नाह देभुः । अहेति विनिग्रहार्थीयः । न खलु दम्भितुं शक्नुवन्ति । दम्भु दम्भे । ...... यद्वा सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति । इति ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, अघायुः (=मारणादिरूपपापेच्छावान्) यः अररिवान् (=अस्मद्दानप्रतिबन्धकः) अरातीवा (=स्वयमदानवान्) [सन्] द्वयेन (=द्विविधाचरणेन=मनसा एकं वाचैकमिति यद् द्विविधं कर्म तेन) नः (=अस्मान्) मर्चयति (=भर्त्सयति=हिंसितुमिच्छति) [तस्य] स मन्त्रः (=जिघांसा मननम्) अस्मै (=तस्मा एव) पुनर्गुरुरस्तु (=प्रतिनिवृत्य गरिता भवतु=तस्य मन्त्रस्तस्यैव नाशको भवतु)। [स पुरुषो] दुरुक्तैः (=स्वकीयैर्दुर्वचनैस्) तन्वं (=स्वकीयं शरीरम्=आत्मानमेव) अनु मृक्षीष्ट (=हिनस्तु=घातयतु) ॥

अघायुर्मारणादिरूपपापेच्छावान् अररिरदाता । अस्मद्दानप्रतिबन्धक इत्यर्थः । ... अरातीवा स्वयमदानवान् । ... शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मन्त्रः । निन्दाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तत्र

करून आमची हानि करूं पाहतो; त्याची दुर्बुद्धि आणि निर्भर्त्सना आणि शाप हे सर्व त्यालाच बाधोत, त्यांपासून आमचें अकल्याण न होतां, उलटें त्याचेंच होओ.'

'आम्हांला हवि देऊं देत नाहीं आणि आपणहि देत नाहीं'='अररिवान् अरातीवा.' हा अर्थ सायणांप्रमाणें केला आहे. पण साधारणपणें या दोन्ही शब्दांचा अर्थ अक्षरशः तसा असला तरी 'शत्रु' इतकाच होतो. तथापि येथें सायणानुसरण आम्हांस योग्य दिसतें.

वर दुसऱ्या ऋचेंत सांगितलें आहे कीं, अग्नीचा द्वेष करणारे कितीएक लोक आहेत, आणि कितीएक त्याला भजणारे आहेत. आणि आतां या ऋचेंत त्याप्रमाणेंच सांगतो कीं, अग्नीला हवि न देणारे इतकेंच नव्हे, पण जो कोण हवि देतो त्याचा द्वेष करणारेहि असतात. यावरून असें अनुमान होतें कीं, वेदामध्यें जे देव सांगितले आहेत, त्यांची भक्ति वेदकाळीं सर्वच लोक करीत असत असें नाहीं, तर आतां जसे शिवाची भक्ति करणारे (शैव) आहेत ह्यांचा द्वेष करणारे वैष्णव आहेत, आणि वैष्णवांचा द्वेष करणारे शैव आहेत, त्याप्रमाणेंच वेदयुगांतहि प्रकार असे. वेदकाळीं आणि त्यापूर्वी आमच्या आर्य पूर्वजांमध्यें त्यांचेच भाऊबंद जे पारसीक (पारसी) आणि दुसरे लोक.—की जे मागाहून ग्रीस, इटली वगैरे देशांत जाऊन तिकडेच वसाहत करून राहिले—ते असत. पण ते सर्व अग्निपूजक असत. पारसी तर अजून अग्निपूजक आहेतच. तेव्हां या दोन मंत्रांत अग्नीचा आणि अग्नीच्या भक्तांचा द्वेष करणारे म्हणून सांगितलेले हे अनार्यांपैकीं लोक असावेत असें दिसतें. त्या लोकांचे वंशज जे भिल्ल, कोळी, महार, खोंड, संथाल इत्यादिक लोक आतां आहेत, त्या लोकांत तरी अग्नीची उपासना प्रसिद्ध नाहीं, आणि जी आतां कांहीं रूपानें असेल, ती आर्य लोकांच्या सहवासानें मागाहून प्रचारांत आली असावी, असें म्हणण्यास सबळ कारणें आहेत.

'कपटानें'='द्वयेन.' अक्षरशः 'दोन प्रकारांनीं,' '[प्रकार]द्वयानें' असा अर्थ; पण हे दोन प्रकार आपण हवि न देणें आणि दुसऱ्यालाहि देऊं न देणें हे नाहींत, तर बोलणें एक आणि करणें एक हा जो खोटसाळपणा, विश्वासघातकीपणा अथवा 'कपट' तो होय, असें जें येथें पाश्चात्त्य पंडित सुचवितात तें सबळ दिसतें. 'अद्वयन्तं' अशाविषयीं ऋ. ३. २९. ५ याजवरील सायणभाष्य पहा. ऋ. १. १८७. ३ यांत 'अद्वयाः सखा' याची व्याख्या करितांना सायणांनीं 'द्वयरहितः......मनः-

५. आणि हे बलपुत्रा [अग्नी], जो विद्वान् मर्त्य कपटाच्या योगानें दुसऱ्या मर्त्याचा नाश करूं इच्छितो, त्या [मर्त्या]पासून, हे स्तविला जाणाऱ्या अग्नी, [मज] स्तवणाऱ्याला तूं रक्ष. तूं आम्हांला [त्या] दुःखाच्या स्वाधीन करूं नको.

5. And whatsoever learned mortal, O son of might, seeks to injure [another] mortal through treachery, save from him, O Agni that art praised, the man that praises thee. Never abandon us to [that] misfortune.

५. 'हे अग्नी, जो कोणी विद्वान् मर्त्य जन, आपल्या पाखांड भाषणानें आमची आणि आमच्या सारिख्या दुसऱ्या मर्त्य जनाची निर्भर्त्सना करून, आमचा नाश करूं इच्छील, त्याजपासून तुझा स्तव करणाऱ्या मज दीनाचें तूं संरक्षण कर. आणि त्या तसल्या मनुष्याच्या करणीपासून जें दुःख व्हावयाचें त्या दुःखाच्या स्वाधीन आम्हांला करूं नकोस.' म्हणजे वितंडवाद करून आमची भक्ति अग्नीवरून उडवून टाकणाऱ्या पाखांड वाद्याशीं आम्हांला प्रसंग पाडूं नकोस असा भावार्थ आहे.

'नाश करूं इच्छितो '=' मर्चयति.' म्हणजे भक्ति उडवून आत्मिक नाश करितो, असा अभिप्राय दिसतो. वरील मन्त्रांत तरी 'मर्चयति' याचा हाच अर्थ इष्ट दिसतो.

'स्तविला जाणाऱ्या '=' स्तवमान.' म्हणजे ज्यापेक्षां मी तुझी स्तुति करीत आहें, त्यापेक्षां, असा हेतु या विशेषणांत आहे.

हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार आहे.

वृत्तासाठीं 'सहस' बद्दल 'सहसिअ' असें वाचावें लागतें.

दुदानमिन्न दंदभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।
जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

दुदानम् । इत् । न । दुदभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथम् । मम ।
तस्य । चाकन् ।
जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिम् । भरमाणस्य ।
कारोः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [तस्मा अग्नये] मन्म ददानं (=तस्मै स्तोत्रमर्पयन्तं) [मां] [केचि] न इत् ददभन्त (=नैव हिंसितुं प्रभवन्ति) [सः] अग्निः तस्य मम (=तस्य स्तोत्रं कुर्वतो मम) वरूथं चाकन् (=आवरकं शर्म कामयेत=प्रीतो भूत्वा शर्म दातुं प्रभवति) [अपि च] [तस्याग्नेर्] उपस्तुतिं भरमाणस्य (=स्तोत्रं कुर्वतः) [अस्य] [मद्रूपस्य] कारोः (=स्तोतुर्) विश्वानि कर्म (=विश्वानि कर्माणि=सर्वाणि यागादीनि कर्माणि) [देवा] जुषन्त (=सेवेरन्=सेविष्यन्ते) ॥

एतावानग्नेः प्रभाव इति भावः ॥

२. [त्या अग्नीला] स्तोत्र अर्पण करणाऱ्या [मज] उपासकाचें [कोणी] वाईट करूं शकणार नाहींत; [तो] अग्नि मला आनंदानें आश्रय देईल; [आणि] मी जो हा स्तोता स्तोत्र अर्पण करीत आहें, त्या माझीं सर्व कर्मे [देव] सेवन करितील.

2. [To that Agni] if I offer prayers, none shall hurt me; [that] Agni shall love to give me support; [and] [the gods] will accept with pleasure all my works—[all works] of this poet who is offering praises.

' स्तोत्र अर्पण करीत आहें '—' भरमाणस. ' म्हणजे अग्नीला अथवा अग्निद्वारें देवांला.

वृत्तासाठीं पहिल्या ऋचेंत ' विष्टो '-च्या ऐवजीं ' विष्वटो ' ' विश्वाप्सुं 'च्या जागीं ' विश्वअप्सुं,' ' मनुष्यासु 'च्या ठिकाणीं 'मनुषिआसु' आणि 'स्वर्ण'च्या बदल ' सुअर्ण ' असें म्हणावें.

दुसऱ्या ऋचेंत पहिल्या दोन चरणांच्या मध्यें संधि करूं नये, ' विश्वानि'च्या जागीं ' विशुआनि ' म्हणावें आणि तिसऱ्या आणि चवथ्या चरणांमध्यें संधि करूं नये.

नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।
प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो रारहाणाः ॥ ३ ॥
नित्ये । चित् । नु । यम् । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे ।
यज्ञियासः ।
प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । रर-
हाणाः ॥ ३ ॥
पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥
पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने ।
आ । विभाऽवा ।
आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् ।
असनाम् । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यम् [अग्निं] यज्ञियासः (=यज्ञियाः=यज्ञपरायणा उपासका) जगृभ्रे (=गृहीतवन्तः) [अपि च] प्रशस्तिभिः (=स्तुतिभिर्) नित्ये चित् सदने (=नित्यभूत एव स्थले गार्हपत्यलक्षणे) नु (=क्षिप्रं) दधिरे (=स्थापयामासुः) । [तं] गृभयन्तः (=गृह्णन्तः), रथ्यः अश्वासः न (=रथे युक्ता अश्वा इव), रारहाणाः (=रंहसा वेगेन गच्छन्तः सन्तः) इष्टौ (=यज्ञे निमित्तभूते सति) प्र सु नयन्त (प्रकर्षेणानयन्) ॥

यं मन्थनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चिरसदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे । गृह्णन्ति । ...... नित्यं गतश्रियो ध्रियते नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्रात्गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । ...... दधिरे धारयन्त्याहवनीयार्थम् । ... इत्यादि सायणः ॥

४. दस्मः (=शत्रूणामुपक्षपयिता) जम्भैः (=ज्वालारूपैर्दन्तैः) पुरूणि (=बहूनि) [वृक्षादीनि वस्तूनि] नि रिणाति (=नितरां हिनस्ति दहति) । आत् (=अनन्तरं) विभावा (=विशेषेण भायुक्तः सन्) वने आ (=वनमध्ये) रोचते (=दीप्तो भवति) । आत् (=अनन्तरं) वातः (=वायुः अनु द्यून् (=नित्यम्) अस्य शोचिः

३. ज्या [अग्नी]ला यज्ञ करणारे उपासक शाश्वत स्थानीं घेऊन स्तुतींनिशीं स्थापिते झाले. [उपासक] त्याला घेऊन रथास जोडिलेल्या अतिशय वेगवंत घोड्यांप्रमाणें, यज्ञासाठीं घेऊन जाते झाले.

४. पराक्रमकारी [अग्नि] पुष्कळ [वस्तूं]ला [आपल्या] दाढांनीं खाऊन टाकितो, [आणि] नंतर अरण्यामध्यें अतिशय तेजस्वी [होत्साता] प्रकाशतो. नंतर वायु, धनुर्धारी योद्ध्याचा चपळ बाण [घेऊन धांवल्या]प्रमाणें, नित्य याची ज्वाळा घेऊन धांवत असतो.

3. Whom the holy worshippers took, [and] with hymns placed even on the everlasting seat. Taking him they, swift as horses yoked to a chariot, carried him forward for performing a sacrifice.

4. This accomplisher of wonderful deeds consumes many things with his jaws. Then he brilliantly shines in the forest. Then the wind blows after his flame on every occasion as though after a quick arrow of an archer.

---

३. 'मातरिश्व्यानें मन्थन करून अग्नि बाहेर काढितांच उपासकांनीं त्याला, शाश्वत असें जें अग्नि ठेवायाचें स्थान, त्याजवर यज्ञ करण्यासाठीं नेऊन लवकर ठेविलें,—इतकें लवकर ठेविलें कीं, ते एकाद्या रथास जोडिलेल्या घोड्यांप्रमाणें धांवले.'

'शाश्वत स्थळीं '='नित्ये सदने.' म्हणजे 'गार्हपत्य' अथवा नित्य घरांत ठेवावयाचा अग्नि जेथें ठेवितात, त्या स्थळीं तो अग्नि विझूं देत नसत. नित्य देवांस हवि अर्पण करण्याकरितां जो अग्नि पाहिजे लागे, त्याचें नांव ' आहवनीय;' तो या गार्हपत्यांतून घेऊन जात असत, आणि हा आहवनीय अग्नि नित्य विजाला तरी चिंता नाहीं, पण गार्हपत्य विजतां नये असें होतें म्हणून गार्हपत्याला नित्य असें येथें म्हटलें आहे. कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् ' नित्य' म्हणजे ' आपलें स्वताहाचें,' निज, असा अर्थ करितात. पुत्रपौत्रादिकांस 'नित्य' शब्द वेदांत औरस अशा अर्थी लाविलेला आढळतो खरा; पण येथें त्यावरून 'आपला स्वताहाचा' असा अर्थ करण्याचें कारणहि दिसत नाहीं.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत 'रथिओ' असें वाचावें.

५. [मातेच्या] उदरांत राहणाऱ्या ज्या [अग्नी]ला शत्रु [उपद्रव करूं शकत] नाहींत, उपद्रव करूं इच्छिणारे [अथवा] उपद्रव करणारे उपद्रव करूं शकत नाहींत. आंधळे [आणि] न पहाणारे जन त्याचें तेज प्रकाशत असलें तरी त्याला दुःख देऊं शकत नाहींत, [तर] त्याजवर प्रीति करणारे [जे] शाश्वत [भक्तजन, ते] त्याला रक्षितात.

5. And to him who dwells in the womb [of his mothers] neither the enemies, nor those desirous of injuring [nor] those who injure, cause any injury. In spite of his shining out, the blind [and] those who will not see, dare not hurt him; [but] his constant devotees who love him, preserve him.

' नित्य '=' अनु द्यून्.' म्हणजे प्रत्येक प्रसंगीं. जेव्हां जेव्हां वणवा पेटतो तेव्हां असा अर्थ आहे.

या ऋचेंत एक साधारण स्वभावोक्ति आहे. पण तिच्या आंत प्रसाद आणि अर्थगौरव हीं विलक्षण आहेत.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ' आत् ' बद्दल ' आअत् ' असें वाचावें लागतें.

५. ' अग्नीला कोणतेहि शत्रु दुःख देऊं शकत नाहींत, आणि उपद्रव करूं इच्छिणारे अथवा उपद्रव करण्याचा ज्यांचा स्वभाव आहे, ते त्याला कांहींच दुःख देऊं शकत नाहींत; कारण तो आपल्या आईच्या पोटांत (अरणींत, अथवा अंतरिक्षांत) सुखरूप असतो त्यामुळें तेथें कोणाचा हात पोंहचत नाहीं. आणि तो जेव्हां बाहेर पडून प्रज्वलित रूपानें प्रकाशतो, तेव्हांहि त्याला ज्ञानांध आणि दुराग्रही लोक उपद्रव करूं शकत नाहींत; कारण त्याचे जे भक्त असतात, ते त्याला हवि इत्यादि देऊन त्याजवर सतत प्रीति करितात आणि त्याचें संरक्षण वेदीवर करितात. '

' [मातेच्या] उदरांत '=' गर्भे.' म्हणजे अरणि म्हणून जीं लांकडें असत, त्यांत अथवा अंतरिक्ष जें त्याच्या आंत. या ठिकाणीं वसत असलेल्या अग्नीला कोणी उपद्रव करूं शकत नाहींत हें उघड आहे, आणि ही केवळ स्वभावोक्ति आहे.

' आंधळे आणि न पहाणारे जन '=' अन्धा अपश्याः.' म्हणजे जे अग्नीचें माहात्म्य न जाणणारे, आणि प्रत्यक्ष दिसत असतांहि त्याजकडेस डोळेझांक करणारे जे अनुपासक जन, ते. ते लोक जरी मातेच्या उदरांत रहाणाऱ्या अग्नीला दुखवूं शकत नाहींत, तरी पेटलेल्या अग्नीस विजवून वगैरे उपद्रव करूं शकतील; पण ऋषि म्हणतो, अग्नीचे उपासक जिकडे तिकडे आणि सतत राहणारे

सूक्तम् १४९.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट् छन्दः । दशकास्त्रयो विराळेकादशका वेत्युक्तलक्षणसद्भावाद् यत्र दशाक्षरा एकादशाक्षरा वा त्रयः पादाः सन्ति तद्विराट् छन्दः ॥

म॒हः स रा॒य एष॑ते॒ पति॒र्दन्नि॒न इ॒नस्य॒ वसु॑नः प॒द आ ।
उप॒ ध्रज॑न्त॒मद्र॑यो वि॒धन्नित् ॥ १ ॥

म॒हः । सः । रा॒यः । आ । ईष॑ते॒ । पतिः॑ । दन् । इ॒नः । इ॒नस्य॑ । वसु॑नः । प॒दे । आ ।
उप॑ । ध्रज॑न्तम् । अद्र॑यः । वि॒धन् । इत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. दन् (-? दाता दानशीलो) महो रायः पतिः (=महतो धनस्य पतिः स्वामी) इनस्य इनः (=स्वामिनः स्वामी) सः [अग्निः] वसुनः पदे आ (=धनस्य पदे स्थाने=वेदिरूपे) आ ईषते (=प्राप्नोति) । ध्रजन्तम् (=उपगच्छन्तम्) [एतम्] अद्रयः (=ग्रावाणः) उप विधन् इत् (=अवश्यं परिचरन्तु) ॥

दन् इति पदं संशयग्रस्तार्थकम् । रोथग्रासमानादयः पाश्चात्यपण्डितास्तु पतिर्दन् इति पदद्वयमेकान्वयमिति वदन्ति । प्रमाणार्थं च उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं यातं पयस उस्रियायाः (ऋ.१. १५३. ४), स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन्षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् (१०. ९९. ६) उभा रजी न केशिना पतिर्दन् (१०. १०५. २) इति मन्त्रानुदाहरन्ति पतिर्दन् पतिर्दम् दम्पतिः दंपतिरिति च विवृण्वन्ति । स्यात्तथा ॥

सायणस्तु । महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽग्निर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् । ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः । आ आभिमुख्येनास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किं च इनस्य स्वामिनोऽप्येनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्पदभूते वेदिस्थान आ । आश्रयति । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापीन इति संबन्धः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किं च उपध्रजन्तमुपगच्छन्तमेनमभिषवार्थमद्रयो ग्राववन्तो यजमाना विधन्नित् । परिचरन्त्येव । विध विधाने । तौदादिकः । लङि बहुलं छन्दसीत्यडभावः । निघाताभावश्छान्दसः । यद्वा पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबन्धादनिघातः । यद्वा अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्देरुप उपेत्य विधन्नित् । पूजयन्त्येव । आह्लादं जनयन्तीत्यर्थः । इति ॥

सूक्त १४९.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—अग्नि. वृत्त—विराट्.

१. तो महा संपत्तीचा उदार पति [आणि] प्रभूंचाहि प्रभु धनाच्या स्थानाप्रत येत आहे. आणि तो येत आहे इतक्यांतच ग्रावे त्याला भजोत.

HYMN 149.

To *Agni*. By *Dîrghatamas* the son of *Uchathya*. Metre-*Virât*.

1. He, the liberal lord of great wealth, the lord of lords, is coming to [the altar]—the seat of wealth. As he is approaching, let the [Soma-pressing] stones honour him.

आहेत, त्यामुळें ते त्याला हवि इत्यादिक देऊन नित्य पृथिवीवर जीवंत राखितात, जाऊं देत नाहींत, त्यामुळें अनुपासकांना हेतु सिद्धीस जात नाहीं.

' त्याचें तेज प्रकाशत असलें तरी '= ' अभिख्या.' अक्षरशः अर्थ ' तेजानें ' (अभिख्यया) इतका आहे. अग्नीचें तेज (अभिख्या) त्यांचे हातीं सांपडण्याजोगें असलें तरी, असा भावार्थ.

वृत्तासाठीं 'रिषण्यवो'च्या जागीं 'रिषण्णिअवो ' असें वाचावें, आणि ' अभिख्या 'च्या स्थळीं ' अभिक्खिआ ' आणि 'नित्यासो 'च्या बद्दल ' निर्त्तिओसो ' असें वाचावें.

---

१. ह्या सूक्ताचें वृत्त ' विराट् ' आहे. विराट् म्हणजे प्रत्येक दहा दहा अथवा अकरा अकरा अक्षरांचे तीन चरण ज्यांत असतात, असें वृत्त.

ऋषि म्हणतो, ' हा पहा अग्नि वेदीवर जाऊन बसत आहे. तर हा येत आहे इतक्यांत ग्रावे जोडिले जाओत, आणि त्याजकरितां सोमरस काढिला जाओ, आणि त्याला अर्पिला जाओ.'

' महा संपत्तीचा उदार पति '=' महो रायः पतिर्दन्.' ' दन्' ह्याच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. ' उदार ' हा अर्थ आम्हीं सायणानुसारेंकरून दिला आहे. पण तो संभवतो असें आम्हांस खात्रीपूर्वक वाटत नाहीं. जेथें जेथें ' दन् ' शब्द आला आहे. तेथें तेथें त्याच्यापूर्वी 'पतिः' शब्द येतो; म्हणजे ' पतिर्दन् ' असेंच येतें; आणि त्या साहचर्यामुळें 'पतिर्दन्' हे शब्द ' दंपतिः ' (=गृहपतिः) या अर्थी आहेत असें कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् (रोथ, ग्रास्मान, इत्यादि) म्हणतात. परंतु त्या गोष्टीला एतद्देशीय व्याख्याकारांचें प्रमाण नाहीं त्यामुळें आम्हांस तो अर्थ एकदम घेववत नाहीं. म्हणून आम्हीं सायणानुसारें भाषांतर केलें आहे.

' धनाच्या स्थानाप्रत '=' वसुनः पदे आ'. म्हणजे 'वेदीवर.' पाश्चात्त्य विद्वान् 'महो रायः' ही द्वितीया घेऊन 'आ ईषते'

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।
प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः ।
अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।
प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्यो३ नार्वा ।
सूरो न रुरुक्वाञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः ।
न । अर्वा ।
सूरः । न । रुरुक्वान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यो वृषा (=वीर्यवान्) [अग्निः] नरां न रोदस्योः (=मनुष्याणां द्यावापृथिव्योश्च=मनुष्याणां द्यावापृथिवीस्थदेवानां च=नरैश्च द्यावापृथिवीनिवासिभिश्च) श्रवोभिः जीवपीतसर्गोस्ति (=अन्नैः सह जीवपीतसृष्टपेयो भवति) (=येन दत्तमन्नं मनुष्याणां मध्ये सर्वेपि मनुष्यास्तथा देवानां मध्येपि सर्वे देवा भक्षयन्ति येन विसृष्टं दत्तम् उदकादिपेयं मनुष्याणां मध्ये सर्वे पिबन्ति येनोढं हविश्च देवानां मध्ये देवाः सर्वेपि भक्षयन्ति) । यश् [चाग्निः] प्र सस्राणः (=प्रकर्षेण गच्छन्) योनौ (=स्वकीये स्थाने =वेदिलक्षणे) शिश्रीत (=कृताश्रयो भवति=निषीदति),

३. यः कविः (=प्रज्ञावान् अग्निः) अत्यः नभन्यः अर्वा न (=चपलो वायुवेगोश्व इव) [सन्] नार्मिणीं पुरं (= ? नर्मणसंबन्धि नगरं=नर्मणनामकस्य कस्यचित्पुरम्) आ अदीदेत् (=आभिमुख्येनादीपयत्), [यश्च] सूरो न (=सूर्य इव) रुरुक्वान् (=दीप्तिमान्) शतात्मा (=शतसंवत्सरजीवी =अपरिमितसंवत्सरजीवी) [भवति],

(= प्राप्नोति) असा अर्थ करून ' पतिर्दन् ' म्हणजे दंपतिः =गृहपतिः=यजमानः, असें विवरण करितात.

या ऋचेचे तीनहि चरण अकरा अकरा अक्षरांचे, म्हणजे त्रिष्टुभ वृत्ताचेच आहेत.

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।
होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः ।
अस्थात् ।
होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधऽस्थे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [स] यजिष्ठः (=यष्टृतमः=यजनकर्मणि=अत्यन्तकुशलो) द्विजन्मा (=द्वाभ्यां जातः=अरणीभ्यामुत्पन्नः=द्यावापृथिव्योर्मध्ये विद्युद्रूपेण वा जातो) होता (=देवानामाह्वाता) त्री रोचनानि (=त्रीणि रोचनानि त्रीन् द्युलोकस्य दीप्तिमतो भागान्) विश्वा रजांसि [च] (=विश्वानि रजांसि च=सकलानपि अन्यान् आन्तरिक्षादीन् लोकांश्च) अभि शुशुचानः (=आभिमुख्येन दीपयन्) अपां सधस्थे (=उदकानां स्थले=अन्तरिक्षे) अस्थात् (=तिष्ठति=विद्युद्रूपेण निवसति) [अपि च],

४. तो द्विजन्म अग्नि, तो यज्ञ करण्याविषयीं अतिकुशळ होता [द्युलोकाचे] तीन्ही देदीप्यमान प्रदेश [आणि] सकळ लोक प्रकाशानें भरून आपो[देवीं]च्या स्थानीं राहतो;

4. [That Agni] born of the two, the invoker who is most skilful in sacrificing, illuminates the three bright regions [of heaven] and all the regions of space, and dwells in the bosom of the waters;

रून घेतला आहे. ‘ श्रवोभिः ’ म्हणजे ‘ कीर्ति ’ अथवा ‘ अन्न ’ ह्या दोहोंतून कोणता अर्थ येथें घ्यावयाचा ही एक अडचण, आणि ‘ जीवपीतसर्गः ’ म्हणजे ‘ जिवांनीं प्यालेला आहे सर्ग ज्याचा ’ असा अक्षरशः अर्थ आहे तो उघड आहे तथापि ‘ सर्ग ’ म्हणजे काय अर्थ समजावयाचा तें कळत नाहीं, ही दुसरी अडचण. ‘ जीवपीतसर्गः ’ हा शब्द वेदांत अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथांत पुनः आलेला आढळत नाहीं. कितीएक विद्वान् ‘जीवांनीं प्याली आहे किरणरूप सृष्टि ज्याची, तो’ असा अर्थ करितात.—‘ पुढें जाऊन जाऊन ’= ‘ प्र सस्राणः. ’ म्हणजे अरणींतून बाहेर पडतांच तेथून निघून एकदम वेदीवर बसतो.—‘ रोदस्योः ’च्या ठिकाणीं ‘ रोदसीओः ’ आणि ‘ शिश्रीत ’-च्या ठिकाणीं ‘ शिशरीत ’ म्हटलें तर अकरा अकरा अक्षरें जमतात.

तिसऱ्या ऋचेंत ‘ वायुसारिखा शीघ्रगामी ’=‘ नभन्यः. ’ हा एक शब्द, ‘नार्मिणी’ हा दुसरा, आणि ‘ शतात्मा ’ हे तीन शब्द कठिण आहेत. त्यांतून ‘ नभन्य ’ शब्दाचें भाषांतर आम्हीं सायणानुसार केलें आहे. ‘नार्मिणी’ हा शब्द पुनः कोठेंच आलेला आढळत नाहीं. परंतु त्याच्या स्वरूपावरून तें विशेषनामावरून विशेषण झालेलें आहे असें दिसतें. ‘ शतजीवी ’ असा जो ‘ शतात्मा ’ शब्दाचा अर्थ केला आहे, तो अक्षरार्थ आहे. सायणाचार्य ‘ असंख्यरूपात्मक ’ असा अर्थ करितात. असंख्य वर्षे जगणारा असाहि अर्थ होऊं शकेल. कसाहि अर्थ केला तरी ‘ अनंत ’ याच्या जवळ जवळ अर्थ आहे. प्रयोगान्तरांवरून अर्थनिर्णय होत नाहीं. वृत्तासाठीं ‘ नार्मिणीं ’च्या ठिकाणीं ‘ नारमिणीं ’ म्हणावें आणि दुसऱ्या चरणांत ‘ नभनिओ न अर्वा ’ आणि तिसऱ्यांत ‘ रुरुक्कुआन् शतआत्मा ’ असें म्हणावें.

चवथ्या ऋचेंत ‘ द्विजन्म ’ असें आहे त्याचा अर्थ ‘ द्यावापृथिवीपासून जन्मलेला ’ असा आहे. सू. ३१ मं. २ यांत जो ‘ द्विमाता ’ शब्द आला आहे, तोहि याच भावार्थाचा आहे. ‘ दोन मातांपासून झालेला ’ असा ‘ द्विजन्म ’

५. तो हा द्विजन्म होता होय; आणि जो मर्त्य याला सर्व सामर्थ्यानें [हवि] देतो, त्याजकारणें हा [अग्नि] हविरन्नाच्या इच्छेनें सर्व प्रकारचीं उत्तम धनें प्राप्त करून देतो.

5. This is that invoker born of two; who bestows all excellent riches on that mortal who, with all his power, sacrifices unto him.

शब्दाचा अर्थ केल्यास चालेल. दोन माता म्हणजे दोन अरणी, किंवा ' द्यावापृथिवी ' ह्या दोन माता. [द्युलोकाचे] ' तीन्ही देदीप्यमान प्रदेश '— ' त्री रोचना. ' म्हणजे सर्व द्युलोकच. कारण द्युलोकाचे खालचा, मधला आणि वरचा असे तीन भाग कल्पिले आहेत. याविषयीं सू. १०२ मं. ८ आणि टिपा पहा.—' आपो देवींच्या '=' अपाम्. ' म्हणजे 'दिव्य जीं उदकें' त्यांच्या. दिव्य उदकें म्हणजे अंतरिक्षांतून मेघोदकरूपानें जीं पडतात तीं. त्यांचें स्थान म्हणजे ' अंतरिक्ष ' हें तर उघड आहे.— वृत्तासाठीं ' त्री 'च्या जागीं ' तिरी ' असें म्हणावें आणि ' अपां 'च्या ठिकाणीं ' अपआं ' म्हणावें.

पांचव्या ऋचेंत ' सर्व सामर्थ्यानें ' (=' सुतुकः '=सावेश होत्साता) हें कठिण आहे. परंतु ' सुतुक ' शब्द अन्यत्र बरेच ठिकाणीं आला आहे. तीं स्थळें सर्व पाहून आम्हीं भाषांतर केलें आहे. ' आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशीं ' म्हणजे यज्ञ करण्यांत खर्चाकडे अथवा श्रमाकडे न पाहतां असा अभिप्राय आहे.— आम्हांस वाटतें, वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' द्विजन्मा 'च्या ठिकाणीं ' दुइजन्मा ' असं, आणि ' वार्याणि 'च्या ठिकाणीं ' वारिआणि ' असें वाचलें पाहिजे.

२. [हे अग्नी], [तुला] धनी न मानणारा, [आणि] श्रीमंत असतांहि हविर्दान न करणारा, कधींहि उपासना न करणारा, [आणि] देवांवर प्रीति न करणारा जो मनुष्य, त्याणें [तुझें] आह्वान केलें तरी, [तूं तिकडे जाऊं नये अशी माझी प्रार्थना आहे].

2. Even if there be an invocation by that man who doth not regard thee as his master, who [though] rich doth not sacrifice, who never approacheth [to worship], [and] who doth not love the gods, [I pray thee] away [from him].

२. या ऋचेंत क्रियापद नाहीं त्यामुळें हिचा अर्थ दुर्बोध आहे. वरच्या ऋचेंत असलेल्या क्रियापदापासून अध्याहार करून निर्वाह केला पाहिजे. आम्हीं तसेंच केलें आहे. ' माझी तुला प्रार्थना आहे ' याजबद्दल मुळांत केवळ ' वि ' उपसर्ग आहे त्याजबरोबर वरील ऋचेमधून ' वोचे ' हें क्रियापद अध्याहृत घेऊन ' विवोचे '=मी तुला तिकडून प्रार्थनेनें फिरवितों=मी अशी प्रार्थना करितों कीं तूं तिकडे जाऊं नये, असा क्लिष्ट अर्थ करावा लागतो. याजपेक्षां ' प्रजिगतः ' हें द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं लेट्चें रूप जर मानिलें, तर मात्र ' कदा चन प्रजिगतः=कदापि मा गाः= कदापि मा गच्छ' असा निर्वाह चांगला होईल. मग ' वि ' हें ' प्रहोषे 'कडे घेऊन ' विशेषेंकरून आह्वान केलें असतांहि ' असा अर्थ करावा. पण ' प्रजिगतः ' याचा तसा प्रयोग होईल कीं नाहीं याविषयीं आम्हांस संशय आहे.

' कधींहि उपासना न करणारा '= ' कदा चन प्रजिगतः.' ' पूजार्थम् ' किंवा ' यजनार्थम् ' असा कांहीं तरी अध्याहार समजला पाहिजे. वेदीजवळ कधींहि न जाणारा असा अर्थ.

वृत्तासाठीं ' वि अग्निनस्य ' असें व्यस्त वाचावें.

स चन्द्रो विंप्र मर्त्यो महो व्राधन्तमो दिवि ।
प्रप्रेत्ते अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥ १९ ॥

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । व्राधन्ऽतमः । दिवि ।
प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

३. हे विप्र (=मेधाविन्नग्ने), [यो मनुष्यस्तव वनुः भक्तो भवति] स मर्त्यः (=मरणधर्मा मनुष्यो) दिवि (=द्युलोके) चन्द्रः (=सर्वेषामाह्लादको) महो व्राधन्तमः (=महान् अत्यन्तप्रवृद्धः श्रेष्ठश्च) [भवति] । [अतः कारणात्] हे अग्ने, [वयं] ते (=तव) वनुषः (=हविर्दातारः=भक्ताः) प्रप्र इत् स्याम (=प्रकर्षेणैव स्याम=यथा भवामस्तथा कुरु) ॥

सायणस्त्वेवमाह । हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि द्युलोके चन्द्रः सर्वेषामाह्लादकश्चन्द्रसदृशो भवति । यद्वा चन्द्र एव भवति । यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिं छन्दोगा आमनन्ति । पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा मुण्डकेपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यरश्मिभिर्यजमानं वहन्ति तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि व्राधन्तमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्ने ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम । इति ॥

सूक्त १५१.

ऋषि–उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता–मित्रावरुण. त्यापैकीं पहिली ऋचा एकट्या मित्राविषयींच आहे. वृत्त–जगती.

१. ज्या प्रिय [आणि] पूजनीय [अग्नी]ला, प्राण्यांच्या संरक्षणासाठीं पुण्यवंत जनांनीं यज्ञस्थळीं गाईंची इच्छा धरून आपल्या कर्माच्या योगेंकरून मित्राप्रमाणें अंतरिक्षांत उत्पन्न केलें, [त्याच्या] तेजाच्या योगानें [आणि] गर्जनेच्या योगानें भूलोक आणि द्युलोक हे थरथरां कांपले.

HYMN 151.

To *Mitra* and *Varuṇa*. By *Dîrghatamas*, son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*.

1. Earth and Heaven trembled [with fear] at the splendour [and] the roar of that dear [and] venerable one, whom the pious worshippers, desirous of the cows and having regard to the protection of creatures, created in the watery firmament, with their work while sacrificing.

---

१. हें सूक्त मित्रावरुण, म्हणजे मित्र आणि वरुण, यांविषयीं आहे, तथापि पहिला मंत्र अग्नीविषयीं आहे असें दिसतें. आणि यांत आरंभींच 'मित्र' हा शब्द आला आहे त्याजवरून ही ऋचा संहिताकारांनीं भ्रमानें या सूक्तांत घातली असेल. वस्तुतः हिचा संबंध या सूक्ताशीं बहुतकरून नाहीं, आणि ही एकाग्र अग्निदेवताक सूक्तांत घातली असती तर बरें झालें असतें.

भावार्थः– 'पूर्वीं वृत्रानें मेघोदकें अवरोधून धरिलीं तेव्हां सर्व प्राण्यांस मोठें संकट प्राप्त झालें. त्यांचा बचाव होण्यासाठीं मेघोदकरूप गाई आपणांस प्राप्त व्हाव्या म्हणून, प्राचीन देवभक्तांनीं यज्ञ करून प्रिय आणि पूज्य अग्नि अंतरिक्षांत विजेच्या रूपानें प्रगट होऊन मेघवृष्टि करी, असें केलें. तेव्हां तो अग्नि त्या उपासकांच्या मित्राप्रमाणें प्रगट होऊन प्रकाशतांच, आणि गर्जना करितांच, द्युलोक आणि भूलोक हे दोन्ही भयानें थरथरां कांपूं लागले.' पण ऋचा दूरान्वय आणि दुर्बोध आहे.

'गाईंची.' म्हणजे मेघोदकरूप गाईंची.

'उत्पन्न केलें'=' जीजनन्.' म्हणजे अरणीपासून घर्षणानें उत्पन्न केलें, अथवा आकाशांत प्रगट होई असें केलें, यांतून एक अर्थ होऊं शकेल. पण द्यावापृथिवी कांपते झाले हें अरणीपासून घर्ष-

आ वा॑मृ॒ताय॑ के॒शिनी॑रनूषत॒ मित्र॒ यत्र॒ वरु॑ण गा॒तुमर्च॑थः।
अव॒ त्मना॑ सृ॒जतं॒ पिन्व॑तं॒ धियो॑ यु॒वं विप्र॑स्य॒ मन्म॑नामिरज्यथः॥६॥

आ। वा॒म्। ऋ॒ताय॑। के॒शिनीः॑। अ॒नू॒ष॒त॒। मित्र॑। यत्र॑। वरु॑ण।
गा॒तुम्। अर्च॑थः।
अव॑। त्मना॑। सृ॒जत॑म्। पिन्व॑तम्। धियः॑। यु॒वम्। विप्र॑स्य। मन्म॑-
नाम्। इ॒र॒ज्य॒थः॥ ६ ॥

च्यते। निम्रुच उषसः। सर्वेष्वपि सायंकालेषूषःकालेषु च। तत्र दृष्टान्तः। तक्ववीरि-
व। तक्वा स्तेनः। तस्य वेता गन्ता मनुष्यः स यथा क्रोशति तद्वत्। एवं निरुद्धानां
गवां मुक्तचारौ युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः। इति॥

अत्र धेनुशब्देन उषसो बोद्धव्या इति पाश्चात्याः।‘उपरताति’पदमुपरतात् सामी-
प्यमित्येतस्य सप्तमी। तक्ववीरिति तक्वा स्तेनकर्मा विः पक्षी अन्यपक्ष्युपजीवी पक्षि-
विशेष इति विवरणीयमिति च त एव॥ उभयत्र पुनः प्रयोगान्तरप्राचुर्याभावादर्थ-
निर्णयकरणे विप्रतिपत्तिर्महीयसी॥

भाषायाम्.

६. हे मित्र [अपि च] हे वरुण, यत्र (=यत्र काले=यदानीं) [युवां] गातुम्
अर्चथः (=स्तोत्रं गायथस्) [तत्र=तदानीं] वाम् ऋताय (=युवयोर्यज्ञाय) केशिनीः
(=केशिन्यः=दीर्घकेशा ज्वालारूपा युवतयः) आ अनूषत (=आभिमुख्येन गाय-
नानि गायन्ति)। [तर्हि युवामागत्य] धियः अव सृजतं (=स्तोत्राणि अवसर्जयतं
प्रवाचयतम्) पिन्वतं (=प्रवर्धयतं च=पुष्टानि यथा भवन्ति तथा कुरुतम्)। युवं
(=युवां) [हि] विप्रस्य मन्मनां स्तोतुर्मोवतः स्तोत्राणाम्) इरज्यथः (=ईश्वरौ स्वा-
मिनौ भवथः)॥

केशिनीरित्यत्र केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयोर्ऋताय यज्ञार्थमानूषत। हविः-
समर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः। ...... त्मनात्मनैवावसृजतम्। वृष्टिमवाङ्मुखं विसृज-
तम्। तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिन्वतम्। वर्धयतमित्यर्थः॥ इति
सायणः॥

चांगलीं शोभतात. मेघोदकासारिखें शुद्ध दुसरें कांहीं नाहीं, आणि तीं चपळहि आहेत यांत संशय नाहीं.

‘अंतरिक्ष मेघाच्छादित झालें म्हण-

जे ’=‘उपरताति.’ याविषयींहि अडचण आहेत. ‘उपरताति’ हा शब्द दोनदाच ऋग्वेदांत आलेला आहे (ऋ. ७.४८.३). पाश्चात्य पंडित ‘उपरतात्’ शब्द क-

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।
उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥७

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मऽसाधनः ।
उप । अह । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छ । गिरः । सुऽमतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ७ ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृप्यता मनसा रेवदाशाथे ॥८॥

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।
भरन्ति । वाम् । मन्मना । सम्ऽयता । गिरः । अदृप्यता । मनसा । रेवत् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [हे मित्रावरुणौ], शशमानः (=शंसमानः) कविः (=मेधावी) होता (=देवानामाह्वाता) मन्मसाधनः (=मन्मसाधकः=स्तोत्रकर्ता) यो [यजमानो] वां ह यज्ञैर्दाशति (=यज्ञद्वारा हविर्दत्त्वा युवां संभजते) यजति (=पूजयति) [च], तम् उप अह (=तं प्रति खलु) गच्छथः (=युवां प्राप्नुथः) [तस्य च] अध्वरं वीथः (=यज्ञं कामयेथे) । [अतः कारणात्] अस्मयू (=अस्मान्कामयमानौ) [युवाम्] अच्छ गिरः सुमतिं गन्तम् (=अस्माकं स्तोत्राणि शोभनमतियुक्तामुपासनां प्रति च आगच्छतम्) ॥

८. हे ऋतावाना (=ऋतावानौ=यज्ञवन्तौ), मनसो न प्रयुक्तिषु (=मनसः प्रयुक्तिषु मन इव=मनसः प्रयोगेषु यथा मनः प्रथमं शीघ्रं प्रेरयन्ति तद्वत्) यज्ञैर्गोभिः (=यज्ञियैर्गोविकारैः=यज्ञसंबन्धिभिः पयआदिभिः) युवां प्रथमा (=युवां प्रथमौ=शीघ्रं प्रथमं च युवामेव) अञ्जते (=व्यञ्जयन्ति=गोक्षीरादिकं प्रापयन्ति) । [अपि च] संयता मन्मना (=युवामेव सम्यग्गच्छता चेतसा=युष्मत्परेण चेतसा) वां (=युवयोर्) गिरः भरन्ति (=स्तुतीः संपाद्य प्रापयन्ति) । [तदनन्तरं] [युवाम्] अदृप्यता मनसा (=दर्परहितेन मनसा=सुगम्येन मनसा) रेवत् आशाथे

७. [हे मित्रावरुण हो], जो मेधावी [आणि] स्तोत्र करणारा [उपासक] स्तोत्रें म्हणून तुम्हांला यज्ञांनीं भजतो [आणि] तुमचें आह्वान करून यजन करितो, त्याजपाशीं तुम्ही जात असतां, [आणि] त्याच्या यज्ञावर तुम्ही प्रीति करितां. [तर] तुम्ही आम्हांवर प्रीति करून आमच्या भक्तीप्रत [आणि] स्तोत्रांप्रत या.

८. हे यज्ञवंत [मित्रावरुण हो], कामांकडे मन प्रथम आणि सत्वर दवडल्याप्रमाणें यज्ञसंबंधी गोरसांनीं तुम्हांलाच प्रथम आणि सत्वर भजतात. तुम्हांशीं तत्पर अशा चित्तानें तुम्हांलाच स्तोत्रें अर्पण करितात. [तेणें करून] तुम्ही सुगम मनानें [उपासकांकरितां] द्रव्य धारण करीत असतां.

7. You go to him [and] you love his sacrifice, who, endowed with intelligence and offering prayers, invokes you, praises you, and honours you with sacrifices, and worships you. Come, therefore, lovingly towards [our] hymns [and our] worship.

8. [O Mitra and Varuṇa] who preside over sacrifices, they honour you with sacrificial milk and clarified butter first, as quickly as the mind is directed to work first. They offer to you praises with a devoted mind. You [then] bestow wealth [on your worshippers] with a mind free from pride.

याविषयीं यात्र सूक्ताचा मं. २ याजवरील टीप पहा.

'लांब केशाच्या युवति.' सू. १४० मं. ८ आणि टीप पहा.

'म्हणवा'='अव सृजतम्.' अक्षरशः 'खालीं टाका,' तोंडांतून खालीं पाडा, आमच्या तोंडांतून म्हणवा.

---

७. 'हे मित्रावरुणांनो, जो कोण उपासक परिश्रम करून तुम्हांला हाक मारितो आणि स्तोत्रें अर्पण करितो, आणि तुमच्या उद्देशानें यज्ञ करितो, त्याजप्रत तुम्ही जातां आणि त्याचें हवि खाण्याविषयीं उत्सुक असतां. तर तुम्ही आम्हांवर प्रीतिकरून माझी जी ही उपासना आणि माझीं जीं हीं स्तोत्रें त्यांजप्रत तुम्ही या.'

८. 'हे मित्रावरुण हो, कांहीं तरी काम कर्तव्य असलें म्हणजे त्यांत हात वगैरे जाण्या पूर्वीं मन प्रथम जातें त्या-

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितऊति माहिनम् ।
न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानशुर्मघम्
॥ ९ ॥ २१

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा । मायाभिः । इतःऽऊति । माहिनम् ।
न । वाम् । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवऽत्वम् । पणयः । न । आनशुः । मघम् ॥ ९ ॥ २१ ॥

(=धनवद्धविरन्नम् आशाथे=प्राप्नुथः=हविरन्नं गृहीत्वा रयिं प्रयच्छथः) ॥

यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोविकारैः पयआदिभिः ...... । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न । कर्मणि षष्ठी । मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य......। यस्मादेवं यस्मादप्यतानभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ सन्तौ रेवत् धनवत्कर्मास्मदीयमाशाथे । अश्नुवाथे व्याप्नुथः । ददाथे इत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

९. हे नरा (=नरौ=शूरौ) [मित्रावरुणौ], मायाभिः (=युवयोः प्रज्ञाभिः साधनेन) रेवत् वयः (=धनयुक्तम् अन्नं) दधाथे (=धारयथः)—इतऊति (=इतः समीपे रक्षणं यस्य तादृशं=नित्यरक्षणसमर्थं) माहिनं (=महत्) [च] [रेवत्=धनम्] आशाथे (=उपासकेभ्यः प्रयच्छथः) । वां देवत्वं मघं [च] (=युवयोर्देवत्वं महद्भाग्यं च) अहोभिः (=सर्वेषु दिनेषु=कस्मिन्नपि दिने=कदाचिदपि) न द्यावः (=द्युलोकः) [आनशुः=प्राप] नोत सिन्धवः (=अन्तरिक्षमपि) [प्राप] न पणयः (=पणयोपि=" असुरा अपि ") आनशुः (=प्रापुः) ॥

रेवत् धनवद्वयोन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्रेवत् धनवत् । सह दृष्टत्वाद्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नम् । ...... आशाथे । अश्नुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशम् । ...... इतऊति । इतोस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा । ...... नानशुः ...... लोकत्रये युवयोः परिभवितारो न केपि सन्तीत्यर्थः ॥ इति सायणः ॥

प्रमाणें, आज्याहुति वगैरे यज्ञांत अर्पण करावयाच्या असल्या ह्मणजे प्रथम तुह्मांला अर्पण करितात. तशींच स्तोत्रेंहि तुम्हांलाच प्रथम अर्पण करितात. त्याव-

३. पाय असलेल्या ज्या स्त्रिया, त्यांतून बिनपायांची [स्त्री] प्रथम येते. तर हे मित्रावरुण हो, हा तुमचा [पराक्रम] कोण जाणतो ? [तुमचा] बाळ या [जगा]चा भार वाहतो; [तो] सत्याला रक्षितो [आणि] असत्याचा नाश करितो.

४. तो कन्यकांचा जार चालतच असतो तो आम्ही पाहतों, बसत असलेला असा आम्ही त्याला पाहत नाहीं. अस्खलित [आणि] विस्तीर्ण अशीं [वस्त्रें धारण करणारा [जार थांबत असलेला असा आम्ही कधीं पाहत नाहीं]. [जो जार] मित्राचें [आणि] वरुणाचें प्रिय घर [होय].

3. The first that goes is she the footless one among the females endowed with feet. Who, O Mitra and Varuṇa, knows this your [act] ? Your boy carries the burden of this [world] ; he protects that which is true, [and] destroys that which is untrue.

4. We only see the lover of the divine young damsels as he goes, never stopping ; [but] clad in unbroken garments, spread far and wide—[the lover who is] the dear home of Mitra and of Varuṇa.

---

३. ' हे मित्रावरुण हो, पाय असलेल्या स्त्रिया पुष्कळ असतां बिनपायांची स्त्री त्यांच्या पुढें धांवते; आणि तुमचा बाळक वयानें लहान असतांहि या सर्व जगताचा मोठा भार वाहतो, आणि खऱ्याचा प्रतिपाळ करून खोट्याचा नाश करितो. ह्या सर्व गोष्टी तुमच्या प्रतापानें होत असतात. पण त्या कशा होतात याचें खरें ज्ञान कोणाला आहे ? कोणालाहि नाहीं ' असें तात्पर्य.

' बिनपायांची स्त्री '=' अपात् ' म्हणजे ' उषा. ' ही सगळ्यां पुढें जाते हें खरेंच आहे, कारण कीं ती सर्वांच्या अगोदर म्हणजे अश्वी, सूर्य इत्यादिकांच्या पूर्वींच उगवत असते. तीला अपाद् म्हणजे पादहीन असें म्हणण्याचें कारण उघड आहे, कारण तिचे पाय दृष्टीस पडत नसतात. वेदोत्तरकाळीं उषेच्या जागीं कविजनांनी स्थापिलेला जो अरुण, तोहि पादहीन म्हणजे लंगडा असतांहि सर्वांच्या पुढें येतो अशीं कल्पनावचनें पुराणादिकांत आढळतात.

' तुमचा बाळ '=' गर्भः ' म्हणजे पहांटेला उगवणारा सूर्य नुकताच उगवला असतो, म्हणून त्याला बाळक असें म्हटलें आहे. तो सत्याला रक्षितो आणि अस-

अनश्वो जातो अनभीशुरर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।
अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः ॥ ५ ॥

अनश्वः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कनिक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।
अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणन्तः ॥ ५ ॥

विशेषेण विस्तीर्णानि) [वस्त्राणि तेजोरूपाणि] वसानं (=परिदधानं) मित्रस्य वरुणस्य [च] प्रियं धाम (=स्थानभूतं) [कनीनां जारम् उपनिपद्यमानं न परिपश्यामः] ॥

एतावता सूर्यो मित्रावरुणयोः प्रियं धाम भवतीत्युक्तं भवति ॥

भाषायाम्.

५. अनश्वः (=अश्वरहितः) अनभीशुः (=प्रग्रहहीनः) [सूर्यो] जातः (=जातमात्र एव) अर्वा कनिक्रदत् (=अश्व इवात्यर्थं क्रन्दयन्) ऊर्ध्वसानुः पतयत् (=उपर्युपरि समुद्गच्छन् गच्छति) । [तदानीं] युवानः (=नित्यतरुणाः=अजराः=देवा) मित्रे वरुणे धाम प्र गृणन्तः (=मित्रावरुणयोः स्थानं=स्थानभूतं तं सूर्यं प्र गृणन्तः=स्तुवन्तः) अचित्तं ब्रह्म (" चित्ताविषयं " स्तोत्रं) जुजुषुः (=सिषेविरे) ॥

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुरिति दुर्बोधम् । तदपि । यत्सूर्यः अश्वरहितोपि निरालम्बश्च सन्नपि जातमात्र एव ऊर्ध्वमाकाशे गच्छति तस्मिन्काले च यत् देवा मित्रावरुणयोर्धामभूतं सूर्यं च स्तुवन्तः सन्तः मनुष्यैः कृतं स्तोत्रं सेवन्ते तद्युवयोर्मित्रावरुणयोः प्रभावकर्मेति भावगतं स्पष्टम् ॥

सायणस्तु अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म ... उक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयन्तस्तयोर्धाम्न्यारोपयन्तः । तथा प्रगृणन्तो युवयोस्तेजःप्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवन्तो जुजुषुः । सेवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालम्बान्तरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोर्धानमिति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्याचा नाश करितो म्हणजे आपल्या प्रकाशानें खरें आणि खोटें यांजमध्यें, म्हणजे वस्तुतःविद्यमान् आणि भ्रांतिमय जे पदार्थ त्याजमध्यें वगैरे, विवेचन करितो असें विवक्षित दिसते. ज्या पदार्थास खरोखर अस्तित्व नाहीं, ते विद्यमान आहेत असें भ्रमामुळें रात्रीच्या वेळीं भासत असतें. तो भ्रम सूर्य उगवतांच नाहींसा होतो.

६. उपासनेची ज्याला आवड आहे अशा मामतेयाला गाई मायेनें आपल्या कासेच्या योगें करून पुष्ट करोत. उपासना कशा कराव्या हें जाणणारा [मामतेय] अन्नाविषयीं [तुमची] प्रार्थना करो [आणि] तुमची उपासना [तुम्हां]समक्ष करून दारिद्र्यापासून मुक्त होओ.

6. May the cows fatten lovingly with their udders the son of Mamatâ who loves worship. May he, knowing different modes of sacrifice, pray you, [O Mitra and Varuṇa], for food; and may he, worshipping [you] in [your] presence escape from poverty.

६, ' हे मित्रावरुण हो, ममतेचा पुत्र दीर्घतमा मी उपासनेवर आवड करणारा असून तुमचें आह्वान करून तुम्हां समक्ष तुमची सेवा करितों, आणि सेवा करण्याचे अनेक प्रकारहि मला ठाऊक आहेत; तर मेघोदकरूप गाईचें दूध मला मिळून मी पुष्ट होईन, असें करा. आणि तुम्हांपाशीं मला अन्न मागावयाची परवानगी द्या, आणि मागितल्याप्रमाणें अन्न मला मिळो, आणि मी दारिद्र्यापासून मुक्त होईन असें करा. '

' गाई '=' धेनवः. ' सायणाचार्य ह्या गाई म्हणजे लौकिक गाई असें समजतात. पण आम्हांला वाटतें कीं, येथें मेघोदकरूप गाई घेणें युक्त दिसतें.

' तुम्हांसमक्ष '=' आसा.' 'आसा' हें रूप अशा विलग रीतीनें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. बहुतेक ठिकाणीं सायणाचार्य ' तोंडानें ' असा अक्षरशः अर्थ करितात. पण तो क्वचितच जुळतो. तथापि दुसरा काय अर्थ करावा याविषयीं सांगणें कठिण. ऋ. १०. ११५. ३. याजवरील भाष्यांत त्यांणी ' समीप ' असें सांगितलें आहे, त्याला अनुसरून आम्हीं येथें निर्वाह केला आहे.

' प्रार्थना करो '=' भिक्षेत. ' म्हणजे तुम्ही जेणें करून अन्न द्याल अशा रीतीनें मागो, तो मागो आणि तुम्ही प्रसन्न होऊन मागितल्याप्रमाणें द्या.

' दारिद्र्यापासून '=' अदितिम्.' 'अदिति ' शब्दाचा अर्थ ' दान न देणारा.' ' अदाता ' असा होतो याविषयीं ऋ. ३. ६४. ११ आणि त्याजवरील भाष्य पहा. परंतु येथें अदात्यापासून असा अर्थ जरी जुळणार नाहीं असें नाहीं, तथापि ' अदान, ' ' दारिद्र्य ' असा अर्थ विवक्षित दिसतो.

७. हे, देव मित्रावरुण हो, मला तुम्हांस स्तोत्राच्या योगानें [आणि] तृप्तिदायक [अन्ना]च्या योगानें [आमच्या ह्या] यज्ञाप्रत वळवूं द्या. आमची उपासना युद्धांत विजयी होओ. आम्हांकारणें दिव्य [आणि] कल्याणकारक वृष्टि [होओ].

7. May I, O gods Mitra and Varuṇa, turn you through my prayer [and] through gratifying oblation towards [my] sacrifice. May our worship lead to victory in battles. May there be for us divine showers ending in good.

७. 'हे मित्रावरुण हो, मीं हें स्तोत्र आणि हें हविरन्न तुम्हांला अर्पण करीत आहें, आणि तुम्ही या यज्ञाप्रत यावें असें प्रार्थीत आहें, तर तुम्ही या यज्ञाप्रत या. आम्हीं हें जें स्तोत्र करीत आहों, त्याच्या योगानें आम्ही संग्रामांमध्यें यशस्वी होऊं असें करा, आणि आम्हांसाठीं आकाशापासून कल्याणकारक अशी मेघवृष्टि होओ.' हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे, आणि ऋषि प्रार्थितो कीं, मित्रावरुणांनीं यावें आणि असा वर द्यावा कीं, तो आणि त्याचे जन युद्धांत विजयी होतील, आणि जेणेंकरून सुपीक आणि सुभिक्ष होईल अशी मेघवृष्टि होत राहील.

'तृप्तिदायक अन्नाच्या योगानें'='अवसा.' अक्षरशः 'तर्पणानें.' जेणेंकरून तृप्ति होणार आहे, अशा अन्नादिकांच्या योगेंकरून. ऋ. ७. ८५. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'वृष्टि.' कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् येथें वृष्टि म्हणजे हविरन्नांची, सोमाहुतींची वगैरे जी विपुलता, ती असा अर्थ करितात, आणि आमची जी देवांस दिलेली आहुतिवृष्टि ती कल्याणकारक होओ, असें भाषांतर करूं इच्छितात.

वृत्तासाठीं 'दिव्या' बद्दल 'दिविआ' असें चवथ्या चरणांत वाचावें लागतें.

सूक्तम् १'५३.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

यजा॑महे वां म॒हः स॒जोषा॑ ह॒व्येभि॑र्मित्रावरुणा॒ नमो॑भिः ।
घृ॒तैर्घृ॑तस्नू॒ अध॒ यद्वा॑म॒स्मे अ॑ध्व॒र्यवो॒ न धी॒तिभि॒र्भर॑न्ति ॥ १ ॥

यजा॑महे । वा॒म् । म॒हः । स॒ऽजोषाः॑ । ह॒व्येभिः॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । नमः॑ऽभिः ।
घृ॒तैः । घृ॒त॒स्नू॒ इति॑ घृत॒ऽस्नू॒ । अध॑ । यत् । वा॒म् । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ । न । धी॒तिऽभिः॑ । भर॑न्ति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मित्रावरुणौ, सजोषाः (=सर्वेपि संगताः सन्तो) [वयं] हव्येभिः नमोभिः (=पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च) वां (=युवां) महः (=अत्यन्तं) यजामहे (=पूजयामः) । अध यत् (=यस्मात् कारणात्खलु) हे घृतस्नू (=घृतस्य स्रावयितारौ), अस्मे अध्वर्यवः न (=अस्माकमध्वर्यवोपि) घृतैः (=आज्याहुतिभिः) धीतिभिः (=यजनकर्मभिश्च) वां भरन्ति (=युवां पोषयन्ति) ॥

अत्र सायण एवं व्याख्यातवान् । हे घृतस्नू घृतस्य स्रावयितारौ मित्रावरुणौ महो महान्तौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः । समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध अपि च यद्यस्मात् कारणाद्वां युवामध्वर्यवोऽस्मदीया अध्वर्यवोऽपि । अत्र नशब्दोऽप्यर्थे । तेऽपि धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति पोषयन्ति । तस्माद्यजामहे । इति ॥

प्रस्तुतिर्वां धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।
अनक्ति यद्वां विदथेषु होता सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।
अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।
हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।
हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मित्रावरुणौ, [इयं] प्रस्तुतिः (=प्रकृष्टा स्तुतिः) [इयं] प्रयुक्तिः (=मनसः प्रयोगयुक्तं ध्यानम्) [इयं] सुवृक्तिः (=शोभनं स्तोत्रं) धाम न (=गृहमिव) वां (=युवाभ्याम्) अयामि (=अदायि मार्पितास्ति) । यत् (=यस्मात् कारणात्) हे वृषणौ (=वीर्यवन्तौ देवौ), वां सुम्नम् इयक्षन् (=युवयोः सुखं प्राप्तुमिच्छन्) [अयं] सूरिः (=विद्यारूपेण तेजसा युक्तो) होता (=अस्माकं मध्ये होतृनामक ऋत्विग्) वां (=युवां) विदथेषु (=यज्ञेषु) अनक्ति (=व्यञ्जयति=पूजयति) ॥

३. हे मित्रावरुणौ, ऋताय (=सत्याय) हविर्दे (=हविषो दात्रे) जनाय (=मनुष्याय) धेनुः अदितिः पीपाय (=गौः अखण्डिता यथा भवति तथा पयसा पीना भवतु=सततं पयःपूर्णा भवतु) । यत् (=यस्मात् कारणात्) स [होता] (= ? अग्निर्) मानुषो न होता रातहव्यः (=मनुष्यभूतो देवानामाह्वातेव दत्तहविष्कः सन्) विदथे (=यज्ञे) सपर्यन् वां हिनोति (=पूजयन् युवां प्रीणयति=पूजया युवां प्रसादयति) ॥

सायणस्तु धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बहुक्षीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनःपुनराप्यायताम् ।...। पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । ...।

उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।
उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥४॥२३

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च । पीप- यन्त । देवीः ।
उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पयसः । उस्रियायाः ॥ ४ ॥ २३ ॥

यत् यदा स प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्ध्येतन्नामक ऋत्विगिव विदथे यज्ञे वां हिनोति । हविरादिना प्रीणयति तदा पीपायेत्याह ॥

भाषायाम्.

४. उत (=अपि च) [हे मित्रावरुणौ], वां मद्यासु विक्षु (=युवयोर्मदनीयासु प्रजासु=युवयोर्भक्तेषु=तेषां गृहेषु) अन्धः (=अन्नं) गावः आपश्च देवीः (=आपो देव्यश्च दिव्यान्युदकानि च) पीपयन्त (=पुष्टा भवन्तु=समृद्धा भवन्तु) । उतो (=अपि च) नः (=अस्माकम्) अस्य [यजमानस्य] पूर्व्यः (=पुरातनः) पतिर्दन् (= ? पतिर्दम्=दंपतिः=गृहपतिरग्निः) [पीपयन्=पुष्टो भवतु] । [हे मित्रावरुणौ], [युवाम्] उस्रियायाः पयसः (=गोः पयसो) [भागं] वीतं पातं (=कामयेथां पिबतं च) ॥

देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं पीपयन्त । आप्याययन्तु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यजमानस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्दन् दाता भवत्विति शेषः । इत्यादि सायणः ॥

‘ अर्पिलें आहे ’=‘ अयामि.’ ‘यम्’ धातूचें रूप आहे. ‘ केलें आहे,’ अथवा ‘ सादर केलें आहे.’ ऋ. ७. ६४. ५ (सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि) आणि त्याजवरील भाष्य पहा.

‘ मिळविण्याच्या इच्छेनें ’=‘ इयक्षन्’ ऋ. ९. २०. १ ‘ सुम्नम् इयक्षन्तः त्वावतः नून् ’ असें आहे त्यावरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘ वां’च्या ठिकाणी ‘ वाअं ’ असें म्हणावें.

३. ‘ हे मित्रावरुण हो, हा आमचा अग्नि मानवी होत्याप्रमाणें तुम्हांला हविरन्न देऊन तुमची सेवा करून तुम्हांला

सूक्तम् १५४.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।
यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नु कम् (=इदानीं खलु) विष्णोर्वीर्याणि (=विष्णोश्चरितानि पराक्रमपूर्णानि) प्र वोचं (=प्रकर्षेण वदानि) । यो [विष्णुः] पार्थिवानि रजांसि (=पार्थिवान् लोकान्=पृथिवीसंबन्धीनि सर्वाण्यपि स्थलानि) विममे (=पद्भ्यामाक्रमति) । उरुगायः (=पृथुक्रमो) यश् [च] त्रेधा विचक्रमाणः (=त्रिः पृथुतमानि पदान्यस्यन्) [सन्] उत्तरं सधस्थम् (=उच्चैस्तमं स्थलं स्वर्गरूपम्) अस्कभायत् (=स्कम्भितवान्=यथाधो न पतति तथा धारयति) ॥

वीर्याणि वीरकर्माणि ...... । उत्तरमुद्गततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम्...... यद्वा ...उत्तरमुद्गततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् ...... यद्वा ... उत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अनुपरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम् अस्कभायत् । स्कम्भितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । ...... उरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । ...इत्यादि सायणः ॥

अर्थ करितात, पण 'दन्' म्हणजे मात्र 'दाता' असा अर्थ करून 'होओ' इतकें अध्याहृत घेतात. सू. १४९ मं. १ आणि त्याजवरील भाषा पहा. पतिर्दन् हे शब्द नित्य पादाच्या अंतींच येत असतात, त्यामुळें वृत्तानुरोधें करून 'दंपतिः' असें म्हणण्याच्या जागीं 'पतिर्दन्' असें म्हटलें असेल असें संभवतें खरें. 'दंपति' असें अग्नीला ज्यांत म्हटलें आहे असे मंत्र वेदांत आहेत. उदाहरणार्थः 'तं त्वा सुशिप्र दंपते' (ऋ. ५. २२. ४), आ तू सुशिप्र दंपते (ऋ. ८. ६९. १६) इत्यादि. 'पतिर्दन्' हें पदद्वय पादाचे अंतीं मात्र येतें आणि जेथें

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । ऊं इति । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३· शूषं मन्म (=बलं स्तोत्रं च=बलकारि स्तोत्रम्=अस्माभिः क्रियमाणं बलदायकं स्तोत्रं) गिरिक्षिते (=पर्वतनिवासिने) उरुगायाय (=पृथुगमनाय) वृष्णे (=सेचनसमर्थाय=वीर्यवते) विष्णवे प्र एतु (=प्रगच्छतु=प्राप्नोतु) यो [विष्णुः] इदं दीर्घं (=पृथु) प्रयतं (=प्रकर्षेण विस्तीर्णं) सधस्थं (=स्थानं त्रिभुवनरूपम्) एकः (=अद्वितीयस्‌) त्रिभिः इत् पदेभिः (=त्रिभिरेव पदैः पदक्षेपणैः) विममे (=आक्रमति) ॥

शूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं महद्बलत्वं मन्म मननं स्तोत्रम् । मननीयं शूषं बलं वा...। उरुगायाय । बहुभिर्गीयमानाय । ... सधस्थं लोकत्रयम् । इत्यादि सायणः ॥

४. यस्य [विष्णोर्] मधुना (=मधुररसेन अमृतेन) पूर्णा (=पूर्णानि) त्री (=त्रीणि) पदानि (=पदप्रक्षेपणस्थानस्था लोका) अक्षीयमाणा (=अक्षीयमाणानि=क्षयरहितानि सन्ति) स्वधया मदन्ति (=अन्नेन तैर्नित्यं भुज्यमानेनान्नेन अमृतरूपेण आत्मानं मादयन्ति) । य उ (=यश्च) पृथिवीम् उत द्यां (=पृथिवीं द्युलोकं च) [अन्तरिक्षं च] [एवं] भुवनानि विश्वा (=विश्वानि भुवनानि=सर्वानपि लोकान्) त्रिधातु (=त्रिप्रकारं) दाधार (=दधार=धारयति) ॥

तद॑स्य प्रि॒यम॒भि पाथो॑ अश्यां॒ नरो॒ यत्र॑ देव॒यवो॒ मद॑न्ति ।
उ॒रु॒क्र॒मस्य॒ स हि बन्धु॑रि॒त्था विष्णो॑ः प॒दे प॑र॒मे मध्व॒ उत्स॑ः॥५॥

तत् । अ॒स्य॒ । प्रि॒यम् । अ॒भि । पाथ॑ः । अ॒श्या॒म् । नर॑ः । यत्र॑ । दे॒व॒ऽयव॑ः । मद॑न्ति ।
उ॒रु॒ऽक्र॒मस्य॑ । सः । बन्धु॑ः । इ॒त्था । विष्णो॑ः । प॒दे । प॒र॒मे । मध्व॑ः । उत्स॑ः ॥ ५ ॥

पृथिवीस्थाने पृथिवीं नीचैस्तमां ततोऽन्तरिक्षं ततोपि द्योचैस्तरां द्यामिति त्रिप्रकारं त्रीन् लोकान् स्वस्वस्थानेषु धारयति न पातयतीत्यर्थः ॥

पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि त्रिधातु ...... पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् । ...... उत्पादितवानित्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

५. यत्र [पाथसि] (=यस्मिन् स्वर्गस्थले) देवयवो नरः (=देवान् आत्मन इच्छन्तः=देवान् कामयमानाः प्रेता मनुष्या) मदन्ति (=आत्मानममृतेन मादयन्ति=सुखयन्ति) तत् उरुक्रमस्य (=पृथुपदस्य) अस्य [विष्णोः] पाथः (=स्वर्गस्थानम्) अभि अश्याम् (=आभिमुख्येन प्राप्नुयाम्) । स हि इत्था बन्धुः (=यस्मात् कारणात् स सत्यो बन्धुर्) [भवति] । विष्णोः परमे पदे (=उत्तमे उन्नततमे स्थाने) मध्वः (=मधुररसस्यामृतस्य) उत्सः (=निष्पन्दो) [वर्तते] ॥

पाथः । अन्तरिक्षनामैतत् । पाथोन्तरिक्षं यथा व्याख्यातम् । इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । ...... मध्वो मधुररसयोत्सो निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । इति सायणः ॥

'मधुररसानें '=' मधुना.' म्हणजे अमृतरसानें. ' स्वधया ' म्हणून जो शब्द पुढें आहे त्याचा तरी अर्थ हाच आहे.

जो अमृतरस तीच ' स्वधा,' अथवा त्यांचें अन्न, असें विवक्षित आहे.

' पावलें '=' पदानि ' म्हणजे पाव-

५. जेथें पुण्यवंत मनुष्य आनंदानें राहतात, तें या लांब पावलांच्या [विष्णू]चें प्रिय स्वर्गस्थान मला प्राप्त होओ. कारण कीं तो खरोखर बंधु [होय]. विष्णूच्या अत्यंत उंच स्थळीं मधुर [अमृता]चा झरा [आहे].

5. May I obtain that heavenly seat dear to this long-strided [god], where the god-loving men live in happiness. For he is truly a brother. In Vishnu's highest seat there is a spring of nectar.

वलें ज्यावरून जातात त्या प्रदेशांतील लोक. म्हणजे द्युलोक आणि अंतरिक्ष यांत राहणारे देव आणि पुण्यवंत प्राणी मरणानंतर तेथें गेलेले.

'पृथिवीला आणि द्युलोकाला आणि सकळ भुवनांला' म्हणजे पृथिवी, अंतरिक्ष, आणि द्युलोक हीं जीं त्रिभुवनें त्यांला आपआपल्या ठिकाणी ठेवितो; पृथिवीला खालीं, नंतर अंतरिक्षाला, नंतर द्युलोकाला याप्रकारें करून तीन स्थळीं, असें तात्पर्य.

वृत्तासाठीं पहिला आणि दुसरा या चरणांमध्यें संधि न करणें हें अवश्य आहे.

५. 'विष्णूचें अत्यंत उंच पाऊल जेथें पडतें, म्हणजे अत्यंत उंच जें स्वर्गरूप स्थळ, त्यांत पुण्यवंत प्राणी (म्हणजे देवांला यज्ञादि अर्पण करून मेलेले जन) सुख भोगीत असतात. तेथें अमृताचे झरे वाहतात. आणि त्याची इतकी कृपा पुण्यवंतांवर होते यांत नवल नाहीं, कारण कीं तो खरा बंधु होय. तर तें त्याचें स्थान मला प्राप्त होओ,' असा अभिप्राय आहे.

'पुण्यवंत मनुष्य'='नरो देवयवः.' म्हणजे देव ज्यांस आवडत होते, आणि ज्यांनीं देवांसाठीं यज्ञ केले आणि नंतर मेले, ते लोक तेथें जाऊन राहतात, असें तात्पर्य. यावरून सिद्ध होतें कीं, आमचे आर्य पूर्वज यांचा विश्वास असा असे कीं, पुण्यवंत प्राणी मेल्यानंतर स्वर्गीं जात आणि तेथें अमृताचे झरे असत त्यांचें अमृत पीत असत. मेल्यानंतर पुनर्जन्म आणि पुनर्मरण होतें इत्यादिक त्यांचा विश्वास असे कीं नाहीं याविषयीं संशय आहे. मेल्यानंतर मात्र सुखी अशा स्वर्गस्थळीं जातात असें मानीत, असें या सूक्तावरून आणि इतर वेदमंत्रांवरून उघड होतें.

'विष्णूच्या अत्यंत उंच स्थळीं'='विष्णोः परमे पदे.' अक्षरशः अर्थ जरी मध्याह्नीं सूर्य जेथें चढतो तें स्थान 'विष्णूचें अत्यंत उंच स्थळ' होय, तथापि येथें स्वर्गींचा जो अत्युच्च प्रदेश तो विवक्षित आहे यांत संशय नाहीं.

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६॥ २४॥

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

६. [हे पत्नीयजमानौ], यत्र भूरिशृङ्गासः (=अत्यन्तोन्नतशृङ्गा) अयासः (=गन्तारः=गमनशीला) गावः (=किरणरूपा गावः) [सन्ति] ता वास्तूनि (=तानि वास्तूनि=तानि स्थानानि) वां गमध्यै उश्मसि (=युवां गन्तुम् उश्मः=इच्छामः= युवां तानि स्थानानि गमनाय प्रार्थयामहे) । अत्राह (=तत्र खलु) उरुगायस्य (=उरुक्रमस्य=पृथुपदस्य) वृष्णः (=वीर्यवतः=वीरस्य) परमं पदम् (=अत्यन्तमुन्नततमं स्थानं) भूरि (=अत्यन्तम्) अव भाति (=प्रकाशते) ॥

वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि । ... अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके ... । भूरि अतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति... अयासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि ... । नि० २. ७. । इति । इति सायणः ॥

६. [हे पत्नीयजमान हो], जेथें लांब शिंगांच्या [आणि] चपलगामी गाई असतात, त्या स्थळीं तुम्ही जावें अशी आम्ही प्रार्थना करीत आहों. तेथें तें लांब पावलांच्या वीर्यवान् [विष्णू]चें अत्यंत उंच स्थळ अत्यंत प्रकाशत असतें.

6. We pray you may go to that place where there are swift cows having long horns. Here, indeed, shines brilliantly that highest step of the long-strided hero.

६. ज्या यजमानाकरितां हें सूक्त म्हटलें जात आहे, त्याला आणि त्याच्या स्त्रियेला वक्ता म्हणतो, 'हे पत्नीयजमान हो, जेथें मोठमोठ्या शिंगांच्या आणि फार दूर जाणाऱ्या गाई राहतात, तें विष्णूचें अत्युच्च स्थान होय; म्हणजे जेथें किरणरूप गाई असतात, असा जो द्युलोकाचा अत्यंत प्रकाशमान प्रदेश, त्याला विष्णूचें अत्युच्च स्थान असें म्हणतात. तर तुम्ही तेथें जावें अशी आम्ही प्रार्थना करीत आहों, ती आमची सफल होओ.'

'लांब शिंगांच्या आणि चपल गाई.' म्हणजे 'किरण' होत असें जें सायणाचार्य आणि यास्क म्हणतात, तेंच कवीचें हृद्य दिसतें. यावरून उघड होतें कीं, जो द्युलोकाचा अति उंच प्रदेश आणि ज्यांत किरण भरलेले असतात, तें अत्यंत अभिलषणीय स्वर्गस्थान होय, आणि तेथें जाणें हेंच सर्व कर्माचें आणि मनोरथांचें सार्थक होय, असें आपले आर्यपूर्वज मानित असतात. त्यांचा स्वर्ग म्हणजे हिमालयाचें एक शिखर होय असा एकादा कैलासादिक डोंगर नसे, अथवा दुसरें एकादें भूमीवरचें स्थळ नसे. तर त्यापासून फार दूर आणि अत्यंत उंच असा असे.

वृत्तासाठीं 'वास्तूनि उश्मनि' असें म्हणावें लागतें.

सूक्त १५५.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—विष्णु. पण पहिल्या तीन ऋचा विष्णु आणि इंद्र या दोघांविषयीं आहेत. वृत्त—जगती.

१. [हे ऋत्विज हो], तुमचें [हें] सोमाचें पेय स्तुतींची इच्छा करणाऱ्या, महान्, [आणि] शूर [इंद्रा]ला आणि विष्णूला अर्पण करा. जे दोघेहि, विनचूक जाणाऱ्या घोड्याच्या योगानें [गेल्या]प्रमाणें [जाऊन], पर्वतांच्या शिखरावर उंच [आणि] कोणीहि उपद्रव करण्यास अशक्य अशा रीतीनें उभे राहतात.

HYMN 155.

To *Vishṇu* (but verses 1-3 are about *Indra* and *Vishṇu*). By *Dîrghatamas*, the son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*.

1. Offer your drink of Soma to the great hero (Indra) who is fond of praises, and to Vishṇu; who, as by a noble horse, [reach and] stand high on the ridge of the mountains, free from all injury.

---

१. ह्या सूक्ताच्या पहिल्या तीन ऋचा इंद्र आणि विष्णु या दोघांविषयीं आहेत. 'हे ऋत्विज हो, तुम्हीं आपलें सोमरूपी जें पेय तें स्तुतिप्रिय, मोठा आणि शूर जो इंद्र, त्याला आणि विष्णूला अर्पण करा. जे इंद्र आणि विष्णु, एकाग्रा जातिवान घोड्यावर बसून उडून गेल्याप्रमाणें जाऊन पर्वतां सारिखे जे मेघ, त्यांच्या शिखरावर जाऊन उंच बसलेले आहेत; आणि तेथें त्यांस कोणीहि उपद्रव करूं शकत नाहींत,' असा या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ आहे.

'सोमाचें पेय '=' अन्धसः पान्तम्' 'अन्धः' आणि 'पान्तम्' या दोन्ही शब्दांविषयीं सू. १२२ मं० १ आणि टीप पहा.

'स्तुतींची इच्छा करणाऱ्या '=' धियायते.' म्हणजे स्तुति ज्याला आवडतात त्याला.

'पर्वतांच्या शिखरावर '=' पर्वतानां सानुनि.' म्हणजे पर्वतांप्रमाणें जे दिसत असतात, अशा मेघांच्या शिखरावर. संध्याकाळच्या वेळीं मेघमंडळाकडेस ज्यांनीं लक्षपूर्वक पाहिलें असेल, त्यांस हें नांव मेघांला चांगलें शोभतें असें सहज समजेल.

'उंच '=' महः' हें आम्ही क्रियाविशेषण आहे असें समजतों.

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।
दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥
ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरा । न-
यति । रेतसे । भुजे ।
दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः । नाम । तृतीयम् । अधि ।
रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. ताः (=सोमाहुतयः) अस्य [इन्द्रस्य] ईम् (=एतत्) महि (=महत्) पौंस्यं (=वीर्यबलं) वर्धन्ति (=प्रवर्धयन्ति) । [स इन्द्रस्] [तत् पौंस्यं] रेतसे भुजे (=रेतो भोक्तुं=मेघोदकं यथा लोकैर्भुज्येत तथा) मातरा नि नयति (=मातरौ मातापितरौ प्रति द्यावापृथिव्यौ प्रति प्रापयति) । पुत्रः (= ? विष्णुः) पितुः (= ?) अवरम् (=अवमं) परम् (=उन्नततरं) तृतीयं [च] नाम (=सामर्थ्यं) दिवो रोचने अधि (=द्युलोकस्य दीप्ते प्रदेशे) दधाति (=स्थापयति) ॥

एतां सुलभाक्षरार्थामपि निगूढाभिप्रायां सायण एवं व्याचष्टे । ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेतदस्येन्द्रस्य महि महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धन्ति । वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नितरां प्रापयति । किमर्थम् । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि अधिकं रोचने रोचमाने मण्डले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुत्राता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुमहात् । यद्वा पितुः सर्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतय आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यन्तराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तया वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयस्व इत्येवं महानुभावाविन्द्राविष्णू इति । इति ॥

हा दुसरा अर्थ घ्यावा म्हणजे सू. ११२ मं. २१ आणि १०. ६४. ८ यांच्याशी चांगला मेळ मिळेल.

वृत्तमुलार्थ ' मतिआय ' असें वाचावें लागतें.

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळ्हुषः ।
यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥४॥

तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळ्हुषः ।
यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय । जीवसे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. इनस्य (=स्वामिभूतस्य) अवृकस्य (=निःशत्रोर्) मीळ्हुषः (=दानशीलस्य) अस्य त्रातुः (=तारकस्य विष्णोस्) तत्तत् इत् पौंस्यं (=तानि तानि प्रसिद्धानि सर्वाणि वीरकर्माणि पुनःपुनर्) गृणीमसि (=गृणीमः=स्तुमः) यो [विष्णुर्] उरुगायाय जीवसे (=पृथुगमनाय जीवसे=विस्तीर्णस्थलाय जीवनाय=प्राणिनो यथा सर्वत्र जीवन्ति तथा) त्रिभिः इत् विगामभिः (=त्रिभिरेव पदैः पदप्रक्षेपणैः) पार्थिवानि [रजांसि] (=सर्वान् पृथिवीसंबन्धिनो लोकान्) उरु क्रमिष्ट (=पृथु यथा तथा क्रमितवान्=पृथुभिस्त्रिभिः पदप्रक्षेपणैः सर्वां पृथिवीं क्रान्तवान्) ॥

पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयम् ...।... मीळ्हुषः । सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो ...... । उरुगायायोरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । इति सायणः ॥

४. प्रभु, तारक, निःशत्रु, [आणि] उदार [अशा] या [विष्णू]चीं तीं तींच चरितें आम्ही गातों. जो [विष्णु] विस्तीर्ण प्रदेशीं प्राण्यांनीं जगावें म्हणून सकळ पृथिवीचें तीनच पावलांनीं विस्तीर्ण आक्रमण करीत असतो.

4. We celebrate all those exploits of this powerful, foeless, gracious saviour; who traverses widely all earthly space in only three paces, that the world may live far and wide.

४. ही ऋचा आणि पुढच्या आतां विष्णूविषयींच आहेत. 'विष्णूचीं जीं जगांत प्रसिद्ध असलेलीं चरितें, तीं आम्ही पुनःपुनः वर्णितों. त्यांपैकीं हें एक होय कीं, सर्व पृथिवींतील प्राण्यांनीं जगावें म्हणून तो मोठमोठीं तीनच पावलें टाकून यावन्मात्र त्रैलोक्याचें आक्रमण करितो.'

'तीं तींच चरितें आम्ही गातां'='तत् इत् पौंस्यं गृणीमसि.' म्हणजे आम्ही पुनःपुनः विष्णूचीं प्रसिद्ध चरितें गातों.

या मंत्रांत सांगितलेलें एक चरित उदाहरणार्थ आहे. इंद्राचा वृत्रवधाविषयींचा पराक्रम जसा पुनःपुनः येतो, तसा विष्णूचाहि तीन पावलांविषयींचा पराक्रम पुनःपुनः येतो.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'पौंसिअं' असें वाचावें लागतें.

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।
तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वः॒ऽदृशः । अभिऽख्याय ।
मर्त्यः । भुरण्यति ।
तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयन्तः ।
पतत्रिणः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. स्वर्दृशः (=स्वर्गस्य द्रष्टुः) अस्य [विष्णोर्] द्वे इत् (=द्वे एव) क्रमणे (=पदे=पदक्षेपणे सूर्योदयमध्याह्नारोहणरूपे) मर्त्यः (=मरणधर्मा मनुष्य उपासकः) अभिख्याय भुरण्यति (=अभीक्षते भजते च) । अस्य तृतीयं [तु] [क्रमणम्=अस्तंगमनरूपं] नकिः आ दधर्षति (=न कोपि बुद्ध्याभिभवति=ज्ञातुं न कोपि शक्नोति अस्तंगमनं क्व भवतीति न कोपि जानाति) वयश्चन (=मरुतोपि न) पतयन्तः पतत्रिणः (=उत्पतनशीलाः पक्षिणोपि) [नाधर्षन्ति=न ज्ञातुं शक्नुवन्ति) ॥

सायण एवं व्याख्यातवान् । अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ भुरण्यतिः कण्ड्वादिर्गतिकर्मा भुरण्यति शवतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्ट्यागमनादन्तरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवादधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयन्तः । सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरादधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेटयडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः । इति ॥

५. या स्वर्गदर्शी [विष्णू]चीं दोनच पावलें मर्त्य पाहून भजतो. याचें तिसरें पाऊल कोणीहि जाणूं शकत नाहीं; मरुत् [जाणूं शकत] नाहींत, [आणि] उडणारे पक्षीहि [जाणूं शकत नाहींत].

5. Only two steps of this [Vishṇu] who visits the heaven, the mortal sees and worships. His third no one can comprehend, not even the Maruts nor the feathered birds.

५. 'ह्या विष्णूचीं दोन पावलें सर्व मनुष्य पाहतात आणि भजतात; मात्र तिसरें पाऊल कोणासच सांपडत नाहीं—तें कोठें पडतें तें मरुत् सर्वत्र जाणारे आणि चपळ धांवणारे आहेत तरी त्यांसहि सांपडत नाहीं, आणि सर्वत्र गमन करणारे जे पक्षी, तेहि जाणूं शकत नाहींत. तो इतका लवकर जातो कीं, मरुतांलाहि त्याजबरोबर टिकाव धरवत नाहीं, आणि पक्ष्यांलाहि धरवत नाहीं.'

'स्वर्गदर्शी'='स्वर्दृशः.' म्हणजे मध्याह्नीं स्वर्गाकडेस जाणारा जो, तो. सूर्यरूपी विष्णूला हें विशेषण शोभतें यांत संशय नाहीं.

'दोनच पावलें'='द्वे इत् क्रमणे.' म्हणजे सूर्य उगवतो तें एक पाऊल, आणि मध्याह्नीं आकाशांत चढतो, तें दुसरें. तिसरें पाऊल म्हणजे तो संध्याकाळीं मावळतो तें. मावळून तो कोठें जातो तें कोणास समजत नाहीं, आणि तिकडे मरुत् अथवा पक्षीहि जाऊं शकत नाहींत, असा ऋषीचा अभिप्राय दिसतो. परंतु सायणाचार्य पहिलें पद म्हणजे पृथिवी, आणि दुसरें पद म्हणजे अंतरिक्ष, असें म्हणतात, आणि तिसरें पद म्हणजे द्युरूप होय असें सांगतात. (भाषेखालीं पहा.) तसेंहि संभवतें खरें.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'द्वे' बद्दल 'दुए,' 'स्वर्दृशः'च्या बद्दल 'सुअर्दृशः,' व दुसऱ्यांत 'अभिख्याय मर्तिओ' असें वाचावें लागतें.

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् ।
बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥६॥२५॥

चतुःऽभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।
बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्वऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

६. [स विष्णुश्] चतुर्भिः साकं (=चतुर्भिः सह) नवतिं च (=? नवती च= नवत्या च=सचतुर्नवत्या) नामभिः (=? स्वविभूतिभिः) वृत्तं चक्रं न (=वर्तुलं चक्रमिव=वर्तुलं चक्रं यथा कश्चित् भ्रमयति तथा) व्यतीन् (=अश्वान्) अवीविपत् (=भ्रमयति)। बृहच्छरीरः (=महास्थूलशरीरो) युवा (=नित्यतरुणः) अकुमारः (=अनल्पो) [विष्णुः] विमिमानः (=लोकान् उरुपदैः क्रामन्=शीघ्रं चलन्) ऋक्वभिः (=स्वकीयैस्तेजोभिः सह) आहवं प्रति एति (=आह्वानं प्रति आगच्छति)॥

एषाप्यत्यन्तदुर्बोधा। सायणस्तु व्याख्यातवानेवम्। अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिम्। सचतुर्नवतिमित्यर्थः। एतत्संख्याकान् कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न बह्वरोपेतं चक्रमिव। तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान् कालावयवानवीविपत् कम्पयति भ्रमयति। टुवेपृ कम्पने। ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम्॥ के पुनस्त उच्यन्ते। संवत्सर एकः। अयने द्वे। पञ्चर्तवः। द्वादश मासाः। चतुर्विंशत्यर्धमासाः। त्रिंशदहोरात्राः। अष्टौ यामाः। एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत्। ननु आदित्यः स्वयमपि इतरवत्परिभ्रमति। कथं भ्रमयतीत्युच्यते नैष दोषः। एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यन्तरत्वात्। अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य। अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते। एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात्। बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति। विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन्। यद्वा ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्मन्त्रवद्भिर्वा विमिमानः। यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या प्रीयते। युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा। अतएवाकुमारोऽनल्पः। एवं भूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति। गच्छति यज्ञदेशम्। इति॥

६. तो चवऱ्याण्णव विभूतींनीं वाटोळ्या चक्राप्रमाणें [आपल्या] घोड्यांकडून भ्रमण करवितो. महाशरीर, नित्य तरुण [आणि] महान् [जो] [विष्णु, तो] [आपल्या] तेजांसहित मोठीं पावलें टाकीत टाकीत आह्वानाप्रत येतो.

6. He has with his four and ninety forms set in motion [his] horses like a round wheel. The huge-bodied, ever youthful [and] grown up [Vishnu] comes to the invocation, making large strides, with [his] splendours.

---

६. ही ऋचा अत्यंत दुर्बोध आहे. अक्षरार्थ सोपा आहे. पण ऋषीचें हृद्ग काय आहे तें कळत नाहीं. जाणून बुजूनच ती गूढार्थक केलेली आहे, तेव्हां तिच्या अर्थाविषयीं फार संशय असावा यांत नवल नाहीं. सायणांनींहि फारच ओढाताण करून अर्थ बसवून निर्वाह केला आहे (भाषेखालीं पहा.) दिलेल्या भाषांतराचा सारांश असा दिसतोः ' विष्णु आपले असंख्य घोडे एकाद्या वाटोळ्या चाकास गरगर फिरविल्या प्रमाणें आपल्या चवऱ्याण्णव विभूतींनीं फिरवितो. तो आपल्या तेजांसहित उपासकांच्या हाके सरशीं धांवत येत असतो. ' परंतु चवऱ्याण्णव विभूति कोणत्या ? चवऱ्याण्णव म्हणजे अनेक अशा अपरिमितार्थी परिमितार्थक शब्द आहे, असें म्हटलें तरी या अनेक विभूति त्या कोणत्या हा प्रश्न राहतोच. या मंत्राचा पूर्वार्धच कठिण आहे. उत्तरार्ध सोपा आहे.

' मोठीं पावलें टाकीत टाकीत '= 'विमिमानः.' अक्षरशः 'मोजीत.' म्हणजे अंतर मोजण्यासाठीं जणुं पावलें टाकीत टाकीत. सू. १५४ मं. १ आणि ३ यांत ' विममे ' याचा प्रयोग याच अर्थी केला आहे तो पहा.

' आह्वानाप्रत '=' आहवम्. ' 'युद्धाप्रत ' असा कितीएक पाश्चात्यांनीं केलेला अर्थहि संभवतो.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ' व्यतीन्' बद्दल ' विअतीन् ' आणि चवथ्यांत ' प्रतिएति आहवम् ' म्हणावें.

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥२॥

यः । पूर्व्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।
यः । जातम् । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊं इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यो [यजमानः] पूर्व्याय नवीयसे वेधसे (=पुरातनायापि नूतनतमाय=यः प्राक्तनः सन्नप्यत्यन्ताभिनवो विधाता भवति तस्मै) सुमज्जानये विष्णवे (=सुजानये विष्णवे=सुजन्मने विष्णवे) ददाशति (=पुरोडाशदानादिना भजते) यः (=यश्च कविः) महतोस्य (=महतस्तस्य) महि (=महत्) जातं (=जन्म) ब्रवत् (=ब्रूयात्=स्तौति) स इत् उ (=स एव) श्रवोभिः (=अन्नादिसंपद्भिः सह) युज्यं चित् (=संगमनमेव) अभि असत् (=प्राप्नुयात्=प्राप्स्यति) ॥

सायणस्तु पूर्व्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय । अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ...... । यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतय इत्यर्थः । ...... । जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् ब्रूयात् । ...... सेदु ...... सोपि दाता श्रवोभिरन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदमाभिमुख्येनासत् । गच्छति । प्राप्नोति । इति ॥

२. पुरातन [असूनहि] अतिनूतन [आणि] सुजन्म असा जो हा विधाता विष्णु, त्याला जो कोण हविर्दानानें भजेल, [आणि] जो कोण या महान् [विष्णू]चें महा जन्म वर्णील, तोच अनेकविध संपत्तींच्या समागमाप्रत पावेल.

2. He who sacrifices to Vishnu who is the ancient [and is yet] the most modern protector, and who is of glorious birth, [and] he who sings the great birth of him who is great,—he alone shall attain to fellowship with riches.

---

२. या ऋचेंत विष्णुभक्ताचें भाग्य वर्णिलें आहे; तें हें कीं, ' तो (विष्णुभक्त) अन्नादिक ज्या अनेक संपत्ति, त्यांशीं समागम पावतो, म्हणजे त्या त्याला प्राप्त होतात आणि सोडून जात नाहींत, मग तो भक्त विष्णूला हविरन्नादिक अर्पून भजो, अथवा विष्णूचीं जन्मापासूनचीं जीं चरितें, त्यांची कीर्ति गाऊन भजो. '

' पुरातन असून अतिनूतन '=' पूर्व्याय नवीयसे. ' जसा अतिपुरातनकाळीं असे, तसाच सांप्रत काळींहि आहे असा जो त्याला; अर्थात् ' नित्य ' जो त्याला.

' सुजन्म '=' सुमज्जानये. ' म्हणजे जन्मल्यापासून ज्यानें मोठमोठे पराक्रम केले, आणि ज्याचें जन्म मोठमोठे पराक्रम करण्यासाठींच झालेलें आहे, त्याला.

' भजेल '=' ददाशति. ' हा हविर्दान करणारा यजमान होय, आणि 'वर्णितो ' (ब्रवत्) तो स्तोत्रें रचणारा कवि होय.

' समागमाप्रत '=' युज्यम्. ' अक्षरशः अर्थ मैत्री, सहवास, असा आहे; म्हणजे संपत्ति अशा पुरुषाच्या घरीं राहण्यास मित्राप्रमाणें आनंद पावतील.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' पूर्विआय, ' आणि चवथ्यांत ' युज्जिअम् अभि असत् ' असें म्हणावें.

४. मरुद्युक्त जो प्रभु विष्णु, त्याच्या पराक्रमाला राजा वरुण [भजतो] [आणि] त्या पराक्रमाला अश्वी [देव] भजतात. विष्णु दिवस उत्पन्न करणारें असें उत्कृष्ट बळ आपल्या आंगीं धारण करितो, आणि आपल्या मित्रांच्या साहाय्यानें गाईंचा गोठा उघडितो.

4. King Varuṇa [honours] that exploit, the As'vins honour that exploit, of this lord Vishṇu [who is] accompanied by the Maruts : Vishṇu holds the highest power of finding the day-[light] and breaks open the cowfold with his friends.

५. दैव्य [आणि] महासुकृती जो विष्णु सुकृती इंद्राला साहाय्य करण्यासाठीं येतो, तो त्रैलोक्यस्थ प्रभु विष्णु आर्य यजमानाला सुखी करो, आणि यज्ञाच्या भाग्याचा उपभोक्ता करो.

5. The Lord Vishṇu who, divine and most beneficent, came to beneficent Indra, for rendering help—may he, the Lord who dwells in the three worlds, promote the Âryan sacrificer and make him a participator in the good luck of a sacrifice.

---

४. 'वृत्रानें सूर्यकिरणांवर आणि मेघोदकांवर आवरण घातल्यामुळें त्यांस [illegible] येतां येईना असें झालें असतां, वृत्राला मारून सूर्याकडून पुनः प्रकाशविण्याचें आणि मेघाकडून पुनः वृष्टि करविण्याचें सर्वोत्कृष्ट बळ विष्णूच्या आंगीं असून, त्याचा तो उपयोग करितो. हा जो विष्णूचा महा पराक्रम, त्याला राजा वरुण आणि अश्वी देव भजतात, म्हणजे त्याची जणुं पूजा करितात, आणि त्याप्रमाणें आपणहि पराक्रम करूं लागतात.'

'मरुद्युक्त '=' मारुतस्य. ' यावरून उघड होतें कीं, मरुत् इंद्राबरोबरच फिरतात असें नाहीं, तर ते विष्णूचेहि मित्र आहेत, आणि इंद्राला ते साहाय्य करितात त्याप्रमाणें विष्णूलाहि साहाय्य करितात.

' दिवस उत्पन्न करणारें '=' अहर्विदम्.' अक्षरशः ' दिवसाला शोधून काढणारें,' म्हणजे वृत्रानें लपवून ठेविलेल्या दिवसाचा जो प्रकाश त्याचा पत्ता लावणारें. ऋ. ८. ५. ९ आणि २१ यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'मित्रांच्या साहाय्यानें '=' सखिवान्.' हे मित्र म्हणजे मरुत्.

५. ' जो दिव्य विष्णु इंद्राला सुद्धा

सूक्त १५७.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देव—अश्वी देव. वृत्त—जगती.

१. अग्नि जागा झाला आहे. सूर्य पृथिवीवर उगवत आहे. आह्लादकारक [आणि] मोठी उषा [आपल्या] कांतीनें फांकली आहे. अश्वींनीं चालण्यासाठीं [आपला] रथ जोडिला आहे. सविता देव उगवून त्याणें जगाला आपआपल्या कामीं पाठविलें आहे.

HYMN 157.

To the *As'vins*. By *Dîrghatamas* the son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*.

1. Agni has awoke. The sun is rising above the earth. Delightful [and] wide Ushas has dawned with her brightness. The As'vins have yoked [their] chariot for to go. Divine Savitâ has sent forth the movable creatures each after its pursuit.

णांनीं हाच अर्थ केला आहे, आणि द्युलोकादिक जे तीन लोक, त्यांत राहणारा असें सांगितलें आहे.

'यज्ञाच्या भाग्याचा उपभोक्ता करो'= 'भागे ऋतस्य आ अभजत्.' म्हणजे यज्ञापासून जें भाग्य प्राप्त व्हावयाचें, तें प्राप्त होई असें करो.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'दैविअः,' आणि तिसऱ्यांत 'आरिअं' असें म्हणावें लागतें.

---

१. हें सूक्त अश्वींविषयीं आहे. ही पहिली ऋचा प्रातःकाळाविषयीं आहे. 'अग्नि पेटला आहे. सूर्य उगवून पृथिवीवर चढतो आहे. उषा उगवून सर्वांस आह्लाद करीत आहे. अश्वींनीं जाण्यासाठीं आपल्या रथास घोडे जोडिले आहेत. आणि सविता देव उगवून त्याणें सर्व जंगम प्राण्यांस जागृत करून आपआपल्या कामीं पाठविलें आहे पहा.'

'जाण्यासाठीं'='यातवे.' म्हणजे त्यांचें जें पृथिवी सभोंतालींचें पर्यटन, तें करण्यासाठीं, म्हणजे आपलें नित्याचें काम करण्यासाठीं.

या ऋचेंत जे देव सांगितले आहेत, ते सर्व 'उषर्बुध्' म्हणजे पहांटेस जागे होणारे आहेत. (सू. ९२ मं. १८, सू. ४४ मं. १, ९ इत्यादि स्थळें पहा). म्हणूनच प्रभातकाळ झाला असें म्हणून दाखविण्याचें असतां, ते देव उगवले आहेत इतकेंच सांगतो.

वृत्तासाठीं 'अबोधि अग्निः ... सूरिअः,' 'वि उषा... मही आव अर्चिषा' असें म्हणावें.

२. हे अश्वी हो, तुम्ही आपला पराक्रमी रथ ज्यापेक्षां जोडिला आहे, [त्यापेक्षां] तुम्ही [आपल्या] मधुर घृतानें आमचा क्षत्रिय समुदाय भिजवा. तुम्ही आमचें स्तोत्र युद्धांत यशस्वी करा. आम्ही संग्रामांत लुटी मिळवूं असें करा.

2. Inasmuch as you have, O As'vins, yoked your mighty chariot, sprinkle you our rulers with the sweet fat. Prosper our song in battles. May we obtain booties in the fight.

३. तीनचाकी, मधु वाहून नेणारा, वेगवान् घोडे जोडिलेला, [आणि] प्रख्यात, असा [जो] अश्वींचा रथ, [तो] इकडे येओ. तो तीन दांड्यांचा, धनसंपन्न, सर्वभाग्यसंपूर्ण [रथ] आमच्या द्विपदांला [आणि] चतुष्पदांला सुख घेऊन येओ.

3. May the three-wheeled, honey-bearing chariot of the As'vins, which has fleet horses, [and which is] much praised, come hitherward. May the rich [chariot] of the three-fold pole, possessed of every good fortune, bring happiness to our bipeds [and to our] quadrupeds.

---

२. 'हे अश्वी हो, तुम्ही आतां आपला रथ जोडून आपल्या नित्याच्या प्रयाणाला निघालां आहां, आणि तुमच्या रथांत मध भरलेला असतो, आणि तो मध ज्यावर पडेल त्याचे मनोरथ सिद्धीस जातात; त्यापेक्षां हे जे आमचे राजे युद्धास जात आहेत, त्यांजवर तो मध प्रोक्षण करा. आम्हीं केलेली प्रार्थना पूर्ण करून आम्हांला संग्रामांत यश द्या; आणि शत्रूचीं अनेक प्रकारचीं जीं धनें, तीं आम्हांस लूट मिळतील असें करा.' कांहीं तरी वास्तविक अथवा काल्पनिक युद्धप्रसंगाला अनुलक्षून ही ऋचा म्हटली आहे असें समजून इचा अर्थ केला पाहिजे.

'पराक्रमी'='वृषणम्.' म्हणजे बळकट, न मोडणारा, जिकडे तिकडे मोठ्या पराक्रमानें जणुं जाणारा, असा.

[आपल्या] मधुर घृतानें='मधुना घृतेन.' म्हणजे जो पौष्टिक मध तुमच्या रथांत नित्य भरलेला असतो, आणि रथ जाऊं लागला म्हणजे त्यांतून थपथप जो पडत असतो, त्याणें. सू. ३४ मं. ३ आणि सू. ११२. मं. २१, आणि टिपा पहा.

५. [हे अश्वी हो], तुम्ही गाईंमध्यें गर्भ घालीत असतां, तुम्ही सकळ भूतांमध्यें [गर्भ घालीत असतां]. हे वीर्यवंत अश्वी हो, तुम्ही अग्नीला आणि उदकांला आणि वनस्पतींला [आम्हांकरितां] पाठवून देत असतां.

5. You put the fœtus in the cows, you in the womb of all creatures. You send, O brave As'vins, Agni and the waters, and the plants.

६. [हे अश्वी हो], तुम्ही औषधांच्या योगानें वैद्य आहां, आणि तुम्ही रथयोग्य अश्वांच्या योगानें उत्तम रथ हाकणारे आहां. आणि हे प्रबळ अश्वी हो, जो यजमान तुम्हांला मनःपूर्वक हविर्दान देऊन भजतो, त्याच्या आंगीं तुम्ही बळ घालीत असतां.

6. You, [O As'vins], are physicians with your medicaments, and you are also charioteers with your chariot-horses. And you bestow power [on him], O mighty [As'vins], who serves you with oblations with a [devoted] mind.

---

५. ' हे अश्वी हो, तुम्ही गाई आणि दुसरीं सर्व भूतें यांच्या आंगीं गर्भ राही असें करितां. आणि आम्हांला अग्नि, उदकें आणि वनस्पति, म्हणजे झाडें इत्यादि, यांचा लाभ होई आणि त्यांपासून आमचें कल्याण होई, असें करितां.'

' तुम्ही गाईंमध्यें गर्भ घालीत असतां '=' गर्भं जगतीषु धत्थः. ' म्हणजे गाई इत्यादिक जे स्त्रीजातीचे प्राणी, ते असें विवक्षित आहे. ऋ. १०. १८४. २ यांत गर्भाधानाच्या वेळीं अश्वींस प्रार्थना आहे कीं, ' अश्वी देव गर्भधारण करवोत '= ' गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा. ' अथर्ववेद १४. २. ५ यांत अश्वींला नवरा म्हणतो ' हे अश्वी हो, तुमच्या प्रसादेंकरून आमच्या अंतःकरणांत कामेच्छा रममाण होओत '=' अश्विना हृत्सु कामा अरंसत. ' आणि अथर्ववेद २. ३०. २ यांत पुरुष म्हणतो, ' हे अश्वी हो, तुम्ही दोघां प्रियांस जवळ आणा, दोघांचा संग करवा '=' सं चेन्नयाथो अश्विना कामिना सं च वक्षथः.'

'[आम्हांकरितां] पाठवून देत असतां '=' ऐरयेथाम्. ' म्हणजे आम्हांकडे पाठवून देतां, आम्हांस त्यांची प्राप्ति करून देत असतां.

वृत्तासाठीं ' भुवनेषु अन्तः ' असें वाचावें लागतें.

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्धेथे नमसा पदे गोः ।
जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाम् । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।
जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरम्ऽधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे वसू (=उदारौ), यत् (=यां) [सुमतिम्=अनुग्रहं] नमसा (=केवलेन नमस्कारेण द्वारा) गोः पदे (=वेदिरूपाया गोः स्थाने=देवयजनदेशे) धेथे (=कुरुथः) अस्यै चित् सुमतये (=तस्या अपि सुमतये=तस्मा अपि अनुग्रहाय) [यावत् पर्याप्तं भवति तावत्] को वां दाशत् (=को युवां हविरादिना पूजयितुं शक्नुयात्)? [न कोपि]। [अतः कारणात्] [हविर्दानादिपूजेच्छुषु) अस्मे (=अस्मासु) कामप्रेणेव मनसा चरन्ता (=कामपूरकेणेव हेतुना गच्छन्तौ=पृथिवीं प्रदक्षिणीकुर्वन्तौ) [युवां] रेवतीः पुरंधीः (=धनवतीः स्तुतीः=धनसंपत्फलवतीनां स्तुतीनां करणसामर्थ्यं) जिगृतं (=प्रबुध्यतं=वयं प्रबुद्धाः सन्तः प्रातःकाले तादृशीः स्तुतीर्यथा कुर्मस्तथा कुरुतम्) ॥

वां युवयोः संबन्धिन्या अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्ध्यै ।......। स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्ध्यै प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ।... कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे ...... वेदिरूपायाः स्थाने ...... अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ नमसा हविर्लक्षणेन यवमात्रप्रकारेणान्नेन धेथे । धारयथो बहुप्रदानविषयां बुद्धिम् । इत्यादि सायणः ॥

कदाचित् 'कारण की, हे महापराक्रमकारी अश्वी हो, उचथ्याचा पुत्र तुम्हांपाशीं धन [याचितो आणि तें त्याला मिळतें], [आणि] कारण कीं तुम्ही आपल्या उदार संरक्षणांसहित धांवत येत असतां,' असें उत्तरार्धाचें भाषांतर केलें पाहिजे.

वृत्तासाठीं 'औचथिओ' असें वाचावें लागतें.

३. [हे अश्वी हो], ज्यापेक्षां तुमचा अति वेगवान् [आणि] महा बळवान् रथ जोडून तुग्रपुत्रासाठीं समुद्राच्या मध्यभागीं ठेविला गेला, त्यापेक्षां मी, उडणाऱ्या घोड्यांनीं एकादा शूर शर्यत [धांवतो] तसा, धांवून तुमच्या रक्षणाचा आश्रय पावेन असें करा.

3. Inasmuch as your swift [and] mighty chariot, so soon as the horses were joined to it, was placed in the middle of the surging ocean for the son of Tugra, may I reach the shelter of your protection [swiftly] as a hero [runs his] race by means of flying horses.

---

३. 'हे अश्वी हो, तुमाचा पुत्र समुद्रांत बुडत असतां तुम्ही आपला अतिवेगवान् रथ जोडून, जोडिला न जोडिला इतक्यांतच समुद्राच्या मध्यभागीं नेऊन ठेविला, आणि त्याचा उद्धार केला. तर याप्रमाणें भक्तांचें संरक्षण करण्यास धांवणारे असे जे तुम्ही, ते मला आपल्या संरक्षणदात्या आश्रयाप्रत घेऊन जा —जसा एकादा शूर, पक्ष्यासारिख्या चपळ घोड्यांनीं शर्यत धांवून, नेमलेल्या जागीं जाऊन पोंहचतो, तसा मी तुमच्या आश्रयाप्रत पोंहचेन असें करा.'

'तुग्रपुत्रासाठीं'=' तौग्र्याय.' सू. ११७ मं. १५ पहा.

'एकादा शूर' इ०. यावरून हें उघड दिसतें कीं, वेदकाळचे आर्य लोक शर्यती खेळण्यांत कुशळ असत, आणि शर्यती धांवण्यासाठीं फार चपळ घोडे ठेवीत असत. शर्यती खेळत याविषयीं हा इतकाच मंत्र आहे असें नाहीं, पण दुसरेहि मंत्र आहेत. आमच्या आधुनिक स्थितीकडेस पाहिलें तर, कोण म्हणेल की ज्या आर्य लोकांनीं वेद रचिले आणि ज्यांविषयीं त्यांत सांगितलें आहे, त्या आर्य जनांचे वंशज आम्ही हिंदू लोक नहोंत, तर पश्चिमेकडील जे इंग्रेज, इत्यादि लोक तेच मात्र होत !

वृत्तासाठीं 'तौग्रिआय,' 'मधिए' आणि 'शूरो न अज्म' असें वाचावें लागतें.

५. उत्तम माता अशा ज्या नदी त्या, दासांनीं मला बांधून आंत टाकिलें आहे तरी, मला बुडूं न देओत. त्रैतनानें जरी या [जना]चें शिर कापिलें आहे, [तरी] तो दास आपलेंच उर [आणि आपलेच] बाहू कापून घेओ.

5. May the rivers, the best of mothers, never swallow me, though the Dâsas have bound me fast and thrown me down. Though Traitana has cut my head, may the Dâsa crush his own breast and shoulders.

५. सायणांनीं या ऋचेचा अर्थ वर सांगितलेल्या कथेस अनुसरून केला आहे. (भाषेलालीं पहा.)

वस्तुतः पाहिलें तर अक्षरार्थ उघड आहे. पण यांत 'त्रैतन' म्हणजे कोण, आणि 'दास' हे कोण, तें जर निर्विवाद सांगतां येईल, तर मग सर्व ऋचेचा अर्थ सरळ लागेल. पण 'त्रैतन' हें नांव पुनः आलेलें नाहीं. सायण म्हणतात, दीर्घतमाचे जे बंदे त्यांतून एकाचें नांव 'त्रैतन' होतें. हे दास म्हणजे कोळी, भिल्ल, रामोशी इत्यादिक अनार्य जन, ते धावयाचे असतील, असें वाटतें. त्यांचा आणि दीर्घतमाचा तंटा होऊन त्यांनीं त्याला अनेक प्रकारचे उपद्रव दिले, अशा कथेला अनुलक्षून ही ऋचा लावावयाची असेल. 'दास'शब्दाविषयीं सू. १०३ मं. ३ आणि सू. ३३ मं. ४ आणि टीप पहा.

वृत्तासाठीं 'नदिओ' असें वाचावें लागतें.

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।
सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।
सुऽरेतसा । पितरा । भूम । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतम् । वरीमऽभिः । ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. उत (=अपि च) अद्रुहः पितुः मातुः (=द्रोहरहितस्य पितुर्दिवः द्रोहरहितायाः पृथिव्याश्च) महि स्वतवः (=महत् स्वायत्तबलं च) तत् मनः (=मतिम्=अनुग्रहात्मिकां तां प्रसिद्धां बुद्धिं) हवीमभिः (=आह्वानैर्) मन्ये (=बहुमन्ये=पूजयामि) । सुरेतसा पितरा [हि] (=शोभनरेतसौ बहुजीवोत्पादकौ तौ पितरौ हि) प्रजायाः (=स्वापत्यभूतप्राणिसंघस्य=तदर्थं) वरीमभिः उरु भूम (=विस्तृतत्वैर्विस्तृतं भूम=विस्तृतप्रदेशैर्विस्तीर्णां भूमिम्) अमृतं चक्रतुः (=अमरणं चक्रतुः=सुरेतस्त्वान्नित्यं जीवान् उत्पाद्य भूमिं प्राणिभिर्निवसितां कृतवन्तौ=सततप्राण्युत्पादनेन भूमिर्यथा कदापि जीवरहिता न स्यात् तथा कृतवन्तौ) ॥

पितर्) म्हणत, आणि तो सर्व देवांचा आणि दैत्यांचा बाप होय असें मानीत असत. आणि पृथ्वीला देवा दैत्यांची माता असें मानीत असत.

'देतात'=' भूषतः.' 'भूष्' धातूचा मूळ अर्थ 'शोभविणें' 'पूजणें' असा आहे. पूजणें अशा अर्थाचे जे धातु असतात, त्यांचा प्रयोग वेदांत 'देणें' अशा अर्थी पुष्कळ ठिकाणीं होत असतो. उदाहरणार्थ, तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् अदितिः इ० (सू. १०१ मं. ११ इत्यादि).

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत 'वारि- आणि' असें वाचावें.

२. आणि सुख देणारा जो पिता त्याची [आणि] मातेची जी उदार आणि स्वपराक्रमी मति, तिला आह्वानांच्या योगानें मी प्रसन्न करितों. अमोघवीर्य अशीं जीं हीं मातापितरें, तीं विस्तीर्ण प्रदेशांहीं विस्तीर्ण [अशा] भूमीला [आपल्या] अपत्यांसाठीं अक्षय करितीं झालीं.

2. And with oblations I propitiate that liberal [and] self-strong benevolence of the beneficent father (Heaven) and of the mother (Earth)—fruitful parents who have made immortal for their children this world which is wide with its expanses.

२. 'जे आई बाप, म्हणजे द्यु आणि पृथिवी हेच आईबाप, अतिविस्तीर्ण भूमीला आपल्या सुबीजत्वामुळें नित्य प्राण्यांनीं भरून टाकितात, आणि प्राणिरहित अशी कधींहि राहूं देत नाहींत, आणि तेणेंकरून यजमानादिक जीं त्यांचीं अपत्यें, त्यांस सुख देतात, त्यांस मी माझ्या आह्वानांच्या योगेंकरून स्तवितों; आणि त्यांची जी मोठी आणि स्वतःप्रबळ कृपा, ती प्रसन्न करितों,' असा या किंचित् कठिण मंत्राचा अभिप्राय आहे.

'स्वपराक्रमी '=' स्वतवः.' म्हणजे जी कृपा प्रसन्न झाली असतां कल्याण करण्याचें काम तिच्या हातून सहज होण्यासारिखें असतें, अशी.

'प्रसन्न करितों '=' मन्ये.' म्हणजे प्रार्थितों, याचितों. याच सूक्ताच्या पांचव्या मंत्रांत 'मन्' धातूचा अर्थ सायणांनीं कसा केला आहे तो पहा.

'अमोघवीर्य '=' सुरेतसा.' म्हणजे ज्यांचें वीर्य व्यर्थ जाणारें नव्हे. ज्यांला असंख्य मुलें होतात. हें विशेषण द्यावापृथिवीरूप जीं आईबापें, त्यांस अत्यंत शोभतें यांत संशय नाहीं. 'अमोघवीर्य' हें येथें साभिप्राय अथवा हेतुगर्भ विशेषण आहे.

'विस्तीर्ण प्रदेशांहीं विस्तीर्ण '=' उरु वरीमभिः.' म्हणजे मोठमोठे आणि अफाट जे प्रदेश, त्यांहीं भरलेली.

'आपल्या अपत्यांसाठीं '=' प्रजायाः.' ही अडचण आहे. 'प्रजायै' असें रूप असावें असें विवक्षित दिसतें. आणि 'प्रजा' याचा या अर्थ अन्वयाप्रमाणें यजमानादिक उपासक असा घेतला पाहिजे. पण 'प्रजया' असा पाठ असता तर 'सुरेतसा पितरा......भूम प्रजया अमृतं चक्रतुः' म्हणजे 'अमोघवीर्य जीं द्यावापृथिवीरूप बापें, त्यांनीं आपल्या संततीच्या योगानें सर्व भूमि जशी काय अमर, म्हणजे जींत जीव नाहींत असें कधींहि होत नाहीं अशी, केली जाते,' असा अर्थ करितां आला असता. तसा

३. सुकर्मकारी [आणि] महा पराक्रमी असे ते [तुमचे] पुत्र [देव] पूर्वानुग्रहासाठीं तुम्हां मोठ्या मातापितरांस उत्पन्न करिते झाले. [हे द्यावापृथिवी हो], स्थावर आणि जंगम जीं भूतें, त्यांच्या रक्षणासाठीं तुम्ही तुमच्या निष्कपट पुत्राच्या सत्य पदाचें रक्षण करीत असतां.

3. Those [your] sons (the gods), skilful in performing works [and] performers of brave deeds, have begotten [you] the great parents, that you may receive the first worship in the morning. You, [O Heaven and Earth], for the purpose of maintaining the immovable and the movable [creation], preserve the true seat (the altar) of [your] guileless son (Agni).

---

३. पहिल्या मंत्रांत सांगितलें कीं, द्यावापृथिवी हीं सकळ देवांचीं आईबापें होत, आणि दुसऱ्यांतहि त्यांस आईबापेंच म्हटलीं आहेत. यांत म्हणतो, ‘ हे द्यावापृथिवी हो, तुम्ही जरी महा मोठीं मातापितरें आहां, तथापि तुम्हांला प्रातःकाळीं मर्त्य लोकांची उपासना प्रथम स्वीकारून घेण्यासाठीं तुमच्या महापराक्रमी आणि महाकर्मकारी पुत्रांनीं म्हणजे देवांनीं निर्माण केलें. त्यावरूनच तुम्ही नित्य प्रातःकाळीं येऊन तुमच्या निष्कपट पुत्राचें (अग्नीचें) जें वेदिरूप स्थान, त्याजवर बसतां आणि तेथून सकळ स्थावरजंगम जगताचें धारण करीत असतां. ’

‘ पूर्वानुग्रहासाठीं ’=‘ पूर्वचित्तये. ’ म्हणजे प्रातःकाळीं येऊन सर्व देवांपूर्वींच उपासकांची उपासना ग्रहण करून घेणें हा जो अनुग्रह, तो करण्यासाठीं असा भावार्थ. म्हणजे प्रतिदिनीं पहांटेस पूजलीं जाण्यास.

‘ निष्कपट पुत्राच्या ’=‘ अद्वयाविनः पुत्रस्य. ’ ‘ अद्वयाविन् ’ हें ‘ निष्कपट, ’ ‘ मनापासून प्रसाद करणारा ’ या अर्थी अग्निरूप होत्याला लाविलेलें आढळतें. ऋ. ३. २. १५.

‘ सत्य पद ’=‘ सत्यं पदम्. ’ म्हणजे जेथें अग्नि खरोखर राहतो, जेथें राहण्याचें केवळ ढोंग करितो असें नव्हे, असें जें तें. म्हणजे जशीं एकाद्या देवाचीं कितीएक देवळें असावी, आणि त्यांतून प्रत्येकाजवळ राहणारे लोक तो देव तेथें राहतो असें समजतात, तसा अग्नि आकाशांत, पृथिवीवर द्युलोकीं वगैरे राहिल्यप्रमाणें दिसतो, पण खरोखर तो वेदीवरच राहतो असा कवीचा अभिप्राय आहे.

४. ते प्राज्ञ [आणि] महा मेधावी [देव] [द्यावापृथिवींला] परस्पर-भगिनी-भावसंबद्ध, सहोदरी, मिथुनभूत [आणि] समानस्थानी अशा निर्माण करिते झाले. ते तेजःपुंज मेधावी [देव] द्युलोकांत [आणि] अंतरिक्षांत नवे नवे तंतु ताणितात.

4. Those skilful [and] wise [gods] have produced the two sisters (Earth and Heaven), both of the same source, coupled to each other, [and] living in the same place. The resplendent [and] wise [gods] stretch new threads in Heaven [and] Earth.

९. यांत त्वष्ट्यानें त्यांस निर्माण केलें असें सांगितलें आहे. ऋ. १०. १९०. ३ यांत धात्यानें त्यांस निर्माण केलें असें म्हटलें आहे ('धाता......अकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं च '). ऋ. १०. १२१. ९ यांत द्यावापृथिवींस ' हिरण्यगर्भ ' या देवानें निर्माण केलें असें सांगितलें आहे. (जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं ......जजान).

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' सुअपसः' असें म्हणावें. या ऋचेचा उत्तरार्ध अगदीं आधुनिक श्लोकाप्रमाणें वाचतां येतो.

४. देवांनीं द्यावापृथिवींला निर्माण केलें म्हणून वर सांगितलें त्याविषयींच पुनः सांगतोः ' महा कुशल आणि महाबुद्धिमंत जे देव, त्यांनीं ह्या परस्पर बहिणी होत अशा, एकच उदरांत निर्माण झालेल्या, आणि एकाच ठिकाणीं राहणारें जोडपें होत अशा द्यावापृथिवी उत्पन्न केल्या. देव नित्य आपली सृष्टि उत्पन्न करीत असतात; ते द्युलोकांत आणि अंतरिक्षांत सृष्टिरूप ताणा नवा नवा नित्य ताणीत असतात. '

ह्या ऋचेंत द्यावापृथिवी ह्या देवांपासून उत्पन्न झाल्यामुळें एकमेकींच्या बहिणी होत असें दाखविलें आहे.

' मिथुनभूत '=' मिथुना'—म्हणजे बहिणींची जोडी होय अशा.

' नवे नवे तंतु ताणितात '=' नव्यंनव्यं तन्तुम् आ तन्वते. ' आम्हीं अक्षरशः अर्थ केला आहे. ते नित्य द्युलोकांत आणि अंतरिक्षांत आपली सृष्टि रचित असतात असा भावार्थ दिसतो.

सूक्तम् १६०.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः। द्यावापृथिव्यौ देवता। जगती छन्दः॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी।
सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः॥१॥

ते इति। हि। द्यावापृथिवी इति। विश्वऽशम्भुवा। ऋतवरी इत्यृतऽवरी। रजसः। धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी।
सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी। धिषणे इति। अन्तः। ईयते। देवः। देवी इति। धर्मणा। सूर्यः। शुचिः॥१॥

भाषायाम्.

१ ते विश्वशंभुवा (=विश्वशंभुवौ=सर्वेषां सुखयित्र्यौ) ऋतावरी (=ऋतावर्यौ=यज्ञवत्यौ) रजसो धारयत्कवी (=? अन्तरिक्षस्य मेधाविनां देवानां धारयित्र्यौ=अन्तरिक्षे देवान् धारयन्त्यौ) सुजन्मनी (=सुजाते) धिषणे (=? धारके=सर्वेषां भूतानां धारयित्र्यौ) देवी (=देव्यौ=दीप्तिमत्यौ) द्यावापृथिव्यौ अन्तः (=तयोर्मध्ये) शुचिः (=शुद्धो) देवः (=दीप्तिमान्) सूर्यो धर्मणा (=? स्वधर्मेण=स्वभावतः) ईयते (=गच्छति) हि॥

धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन् ईयते। सर्वदा गच्छति। ...... रजस उदकस्योदकोत्पत्तौ। उदकं रज उच्यते...... धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं कवि (?) ययोस्ते तादृश्यौ वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः। इत्यादि सायणः॥

सूक्त १६०.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता— द्यावापृथिवी. वृत्त—जगती.

१. सकळ विश्वाला सुखकारक, यज्ञसंपन्न, अंतरिक्षांतील देवांचें धारण करणाऱ्या, सुजन्मधारक, [आणि] देदीप्यमान [अशा ज्या] त्या द्यावापृथिवी, त्यांच्या मधून देदीप्यमान [आणि] पवित्र सूर्य [आपल्या] धर्माप्रमाणें जात असतो.

HYMN 160.

To *Heaven* and *Earth*. By *Dîrghatamas* the son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*.

1. The resplendent [and] pure Sûrya (sun) according to [his] habit passes through those Heaven and Earth, who bestow happiness upon all, who receive sacrifices, who sustain the wise [gods] of the firmament, who are of noble birth, [and] who are the supporters [of all].

---

१. या मंत्रांत द्यावापृथिवींच्या मधून सूर्य धांवत असतो, असें सांगितलें आहे. बहुत करून सगळी ऋचा द्यावापृथिवीच्या विशेषणांनीं भरली आहे.

'यज्ञसंपन्न '=' ऋतावरी.' म्हणजे ज्यांप्रीत्यर्थ लोक यज्ञ करितात, ज्यांस यज्ञांत लोक बोलावितात.

'अंतरिक्षांतील देवांचें धारण करणाऱ्या '=' रजसो धारयत्कवी.' हें वाक्य कठिण आहे. सायणांनीं 'उदक धारण करणारा सूर्य ज्यांच्यामध्यें आहे अशा' असा अर्थ केला आहे. (भाषेखालीं पहा). 'धारयत्कवी' हा शब्द पुनः आलेला नाहीं, आणि 'रजसः' याचा संबंध दुसऱ्या रीतीनें घेण्याचा मार्ग दिसत नाहीं. केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ, 'अंतरिक्षांत देवांस धारण करणाऱ्या' असा आहे.

'धारक'='धिषणे.' हा अर्थ अक्षरशः आहे. वस्तुतः 'धिषणे' हें द्यावापृथिवींचें एक नांव आहे. तें नांव पडण्याचें कारण भिन्न भिन्न रीतीनें सांगतात. आम्हीं सायणांनीं अन्य ठिकाणीं दिलेला अर्थ घेतला आहे.

'आपल्या धर्माप्रमाणें '=' धर्मणा.' हाहि शब्द कठिण आहे. 'धर्मणा' ही तृतीया सांप्रतच्या स्थळाप्रमाणेंच दुसऱ्या कितीएक मंत्रांत आली आहे. त्या त्या ठिकाणीं सायणांनी निरनिराळ्या रीतीनें निर्वाह केला आहे. आम्ही 'धर्म'-शब्दाच्या साधारण अर्थास अनुलक्षून येथें भाषांतर केलें आहे.

वृत्तासाठीं चवथ्या पादांत 'सूरिअः' असें वाचावें.

३. या आईबापांचा जो हा पवित्र, [आणि] बुद्धिमान्, [आणि] हविर्वाहक पुत्र, तो आपल्या कौशल्यानें सकळ भूतांला पावन करितो. आणि तो शुक्लवर्णाची गाय आणि सुवीर्य वृषभ यांस नित्य दोहून शुद्ध पय काढितो.

3. That son of the parents [of all], who is the carrier [of oblation], who possesses the means of purification [and] who is wise, purifies [all] creatures with his power. He daily milks the pure water from the fair cow and the bull that possesses good semen.

---

३. भावार्थः—' द्यावापृथिवीरूप जीं जगताचीं आईबापें, त्यांचा पुत्र असा जो अग्नि तो, त्यांचें दोहन करून त्यांपासून शुद्ध असें जें मेघोदकरूप दूध तें काढितो; म्हणजे त्यांस प्रसन्न करून त्यांजकडून मनुष्यांच्या हितासाठीं मेघवृष्टि करितो,' असा अभिप्राय दिसतो. पण 'तो पुत्र' (=स पुत्रः) म्हणजे अग्नि किंवा आदित्य घ्यावयाचा, या विषयीं शंका आहे. सायणाचार्य आदित्य म्हणतात.

'हविर्वाहक पुत्र'='वह्निः पुत्रः.' अक्षरशः अर्थ 'वाहक पुत्र,' इतकाच आहे. 'वह्नि' हें विशेषण जसें अग्नीला लाविलेलें असतें, तसेंच इतर देवांसहि वेदांत लावितात. पण त्याचा अर्थ 'रथांत बसून जाणारा अथवा नेणारा' असा कितीएक विद्वान् करितात. सायणाचार्य वेगवेगळ्या रीतीनें वेगवेगळ्या ठिकाणीं निर्वाह करितात.

' सुवीर्य वृषभ '=' सुरेतसं वृषभं. ' म्हणजे उदकरूप पुष्कळ रेत ज्यापासून वाहतें, असा प्रबळ द्युरूप पिता.

' शुद्ध पय '=' शुक्रं पयः. ' म्हणजे मेघोदकरूप दूध. ' पयः ' या शब्दाचेच दोन अर्थ होतात.

वृत्तसुखार्थ पहिल्या पादांत 'पितरोः' असें वाचावें.

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।
वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कम्भनेभिः समानृचे ॥४॥

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।
वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।
येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥
॥ ५ ॥ ३ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ।
येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. यः [कोपि देवो] विश्वशंभुवा रोदसी जजान (=सर्वेषां सुखयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जनयामास) यो [देवः] सुक्रतूयया (=शोभनकर्मेच्छया) रजसी वि ममे (=इमौ लोकौ निर्मितवान्) [यश्च] अजरेभिः स्कम्भनेभिः समानृचे (=शाश्वतैः स्तम्भनैः स्थापितवान्=धारितवान्) [सः] अयम् अपसां देवानाम् अपस्तमो [भवति] (=कुशलकर्मणां देवानां मध्ये अतिशयेन कुशलकर्मकारी भवति) ।

५. द्यावापृथिवी (=हे द्यावापृथिव्यौ), ते महिनी [युवां] (=ते महिन्यौ युवाम् =अतः कारणान्महत्यौ युवां) गृणाने (=अस्माभिरेवं स्तूयमाने सत्यौ) नो महि श्रवः (=बृहत् क्षत्रं [च] अस्मभ्यं महतीं कीर्तिं महद् बलं च) धासथः (=प्रयच्छतम्) अस्मे पनाय्यम् ओजः समिन्वतं [च] (=अस्मासु स्तुत्यं शरीरबलं प्रेरयतम्=अस्मभ्यं स्तुत्यम् इन्द्रियप्रबलत्वं धत्तं) येन [वयं] विश्वहा कृष्टीः अभि ततनाम (=अस्माकं-पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां नित्यम् अतिशयेन विस्तारयाम)॥

सूक्तम् १६१.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । ऋभवो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं१कद्यदूचिम ।
न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम॥ १ ॥

किम् । ऊं इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् ।
किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम ।
न । निन्दिम । चमसम् । यः । महाऽकुलः । अग्ने । भ्रातः । द्रुणः ।
इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठ आ अजगन् (=किं ज्येष्ठ आगच्छत् किं वा यविष्ठ आगच्छत्=अयमागतो यः स किं श्रेष्ठः कनिष्ठो वा)? किं दूत्यमीयते (=अथवा दूत्यं गच्छति किम्=दूतो भूत्वागतोस्ति किम्)? यद् ऊचिम [तत्] कत् (=यदूचिम तत् किम्)? यो महाकुलस्तं चमसं न निन्दिम (=यस्माच्चमसो महाकुलः=महाकुलोत्पन्नस्त्वष्ट्रा कृतोस्ति तस्माद्धेतोस्तं न दूषयाम)। हे भ्रातः अग्ने, द्रुण इत् भूतिम् ऊदिम (=काष्ठविकारस्य तस्य चमसस्यैव प्राप्तिरूपं भाग्यं ब्रूमः) ॥

अत्र सायणः। ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः सन्तः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः । गमेर्लङि छान्दसः शपः श्लुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वम् । अजगन्निति गतिकर्मा अगन्नजगन्निति तन्नामसु पाठात् । किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् आजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबन्धीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा । दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद् ब्रूमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावत्त्रय एव इदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽग्निं निश्चित्य ते प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने

सूक्त १६१.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—ऋभु. वृत्त—शेवटची त्रिष्टुभ्; उरलेल्या सर्व सूक्ताचें जगती.

१. काय? सर्वांत वडील तो आला आहे? कीं सर्वांत लहान तो आला आहे? अथवा हा दूत करीत आहे काय? आम्हीं जें म्हटलें तें काय आहे? आम्ही चमसाला निंदीत नाहीं, कारण तो मोठ्यांपासून झालेला आहे. हे बंधु, अग्नि, आम्हीं त्या काष्ठपात्राचीच प्राप्ति वर्णिली आहे.¹

HYMN 161.

To the *Ṛibhus.* By *Dirghatamas* the son of *Uchathya.* Metre — *Jagatî,* except in the last verse where it is *Trishṭubh.*

1. Is he the eldest, is he the youngest that has come to us? Is he acting the messenger? What is that which we have described? We will not despise the bowl, which is made by the great; we have described, O brother Agni, the acquisition only of the wooden bowl.

संपत्ति हीं द्या, कीं जेणेंकरून आम्ही आपली प्रजा वाढवूं आणि जिकडे तिकडे पसरूं.'

या मंत्रावरून असें सिद्ध होतें कीं, आपले आर्य पूर्वज आपली संतति नित्य वाढावी आणि जिकडे तिकडे पसरावी अशी इच्छा करीत असत.

'सर्वत्र पसरावयाला समर्थ होऊं'= 'ततनाम.' 'सर्वत्र' असें जें आम्हीं पद घातलें आहे, तें 'ततनाम' या रूपापासून गम्य आहे.

वृत्तासाठीं चवथ्या पादांत 'समिन्वतम्'च्या ठिकाणीं 'समिनुअतम्' असें वाचणें इष्ट आहे.

---

१. हें सूक्त ऋभूंविषयीं आहे. ऋभु कोण होते त्याविषयीं सू. २० मं.१ याजवरील टीप पहा.

या मंत्राचा अर्थ आम्हीं अक्षरशः केला आहे. पण तो समजावयाला कांहीं एक कथा घडलेली असावी असें प्रथम दर्शनीं दिसतें. ती कथा सायण अशी सांगतात कीं, ऋभु म्हणून सुधन्वा नांवाच्या मनुष्याचे ऋभु, विभ्वा आणि वाज असे तिघे पुत्र होते. ते मनुष्य असतां सत्कर्मांच्या योगानें देव झाले. ते एकदा यज्ञांत सोम प्यावयास लागले. तेव्हां देवांनीं पाठविलेला अग्नि तेथें आला, आणि ते तिघेहि एकाच रूपाचे आहेत असें पा-

३. [हे ऋभूंनो], तुम्ही जे अग्निदूताप्रत बोललां, कीं, 'घोडा करावयाचा आणि रथ करावयाचा, गाय करावयाची, दोघेंहि आईबापें [पुनः] तरुण करावयाचीं, तर ह्या सर्व गोष्टी करून, हे भ्रात्या, आम्ही तुम्हांप्रत येतों,'

४. तें, हे ऋभूंनो, तुम्हीं केल्यावर तुम्ही विचारिते झालां कीं, 'आम्हांपाशीं जो दूत आला होता तो कोठें आहे?' जेव्हां त्वष्टा चार चमस केलेले पाहता झाला, त्याबरोबर तो स्त्रियांमध्यें लपून राहिला.

3. When you, [O Ribhus], said to Agni the messenger, 'we will come to you (the gods) after having done, O brother, as ordered viz, having made the horse, and made the chariot, made the cow, [and] made the two parents young;'

4. Having done that you, O Ribhus, asked, 'where indeed is he who came unto us as messenger?' When Tvashtâ saw the four bowls made, he instantly hid amongst the goddesses.

---

३. ४. या दोन ऋचांचा संबंध एकत्र असल्यामुळें त्यांचा भावार्थ एकच ठिकाणीं सांगतों; 'हे ऋभू हो, तुम्ही अग्नीदूताप्रत जेव्हां असें म्हणालां कीं, हे बंधू, देवांनीं सांगून पाठविल्या प्रमाणें आम्ही घोडा, रथ, धेनु हीं करून, आणि आईबापांस पुनः तरुण करून देवांप्रत येतों '(३),

'तेव्हांच ते सर्व चमत्कार तुम्हीं कांहीं एक विलंब न लावितां केले, आणि अग्निरूप दूताकडे केलेले पराक्रम सांगण्यासाठीं म्हणून पाहूं लागलां, तर तो तुमच्या दृष्टीस पडला नाहीं; तेव्हां तुम्ही म्हणालां कीं, तो दूत होऊन आलेला अग्नि कोठें आहे ? वस्तुतः अग्नीनें जाऊन त्वष्ट्याला सांगितलें, आणि त्वष्ट्यानें तुम्हीं एकाचे चार चमस केलेले पाहतांच, लाजून देवपत्न्यांमध्यें लपून जाणुं राहिला.' (४).

'घोडा करावयाचा आणि रथ करावयाचा '=' अश्वः कर्त्वः उत इह रथः कर्त्वः.' ऋभूंनीं इंद्राकरितां रथ आणि घोडे करून दिले; अश्वींकरितां रथ केला; असें सांगितलें आहे, तेच हे होत. सू. २० मं. १ याजवरील टीप पहा.

'गाय करावयाची'=' धेनुः कर्त्वः ' सू. २० मं. ३ आणि टीप पहा. ही गाय बृहस्पतीकरितां केली होती असें सहावे ऋचेंत सांगितलें आहे.

'आईबापें तरुण करावयाचीं '=' यु-

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥६॥
इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथम् । बृहस्पतिः । विश्वऽरूपाम् । उप । आजत ।
ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियम् । भागम् । ऐतन ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. इन्द्रो हरी युयुजे (=ऋभुभिर्निर्मितौ हरिद्वर्णावश्वौ स्वरथे योजयति) । अश्विना (=अश्विनौ) रथं [युयुजाते] (=ऋभुभिः कृतं रथं योजयतः) । बृहस्पतिः (=ब्रह्मणः स्तोत्रस्य पतिः पालयिताभिमानी देवो) विश्वरूपाम् (=एतन्नामिकाम् ऋभुभिः कृतां गाम्) उप आजत (=स्वीकरोति) । [अतः कारणात्] ऋभुर्विभ्वा वाज [इति ऋभवो यूयं] देवान् अगच्छत (=देवान् प्रति अगच्छत=देवत्वं प्राप) । सुअपसः (=सुकर्माणः अश्वरथगवादिपरमाद्भुतकर्मणां कर्तारो) [यूयं] यज्ञियं भागम् ऐतन (=यज्ञसंबन्धिनं भागं=यज्ञे प्रार्पितस्य हविषो भागं प्राप्तवन्तः स्थ) ॥

भीतीनें ऋभूंनी आपलीं नांवें बदललीं. (भाषेखालीं पहा). पण नवीं नांवें धारण केलीं म्हणजे 'देव झाले' इतकेंच विवक्षित दिसतें.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत ' कनिआ ' असा उच्चार केला पाहिजे.

६. इंद्रानें रथाला घोडे जोडिले; अश्वींनीं रथ [जोडिला]; बृहस्पतीनें विश्वरूपेला हाकून नेली: [त्याजवरून] ऋभु, विभ्वा [आणि] वाज [हे तुम्ही] देवांप्रत पोंहचलां; सुकर्मकारी ऋभु यज्ञाच्या भागाला पावलां.

6. Indra yoked the tawny pair of horses [that you the Ribhus made for him]; the As'vins [drove in] the chariot [that you had made]; Brihaspati drove the cow Vis'varûpâ [that you had produced]. [So] you Ribhu, Vibhvâ [and] Vâja went among the gods,—you, the skilful [Ribhus], attained to part of the sacrificial offering.

---

६. 'हे ऋभूंनो, तुम्हीं इंद्राकरितां घोडे निर्माण केले; तुम्हीं अश्वींकरितां रथ निर्माण केला; तुम्हीं बृहस्पति म्हणून जो स्तोत्राचा अधिपति देव त्याजकरितां 'विश्वरूपा' या नांवाची गाय निर्माण केली. हीं तुमचीं मोठीं आश्चर्यकारक कामें. त्यांजबद्दल तुम्ही देवांकडे गेलां, आणि देव होऊन इतर देवांबरोबर बसलां, आणि इतर देवांबरोबर तुम्हांलाहि उपासक जन हवि अर्पण करूं लागले.'

'इंद्रानें रथाला घोडे जोडिले'= 'इन्द्रो हरी युयुजे.' म्हणजे इंद्र जो आपल्या रथाला घोडे जोडितो, ते त्याला ऋभूंनीं करून दिले.

'बृहस्पतीनें विश्वरूपेला हाकून नेली' =' बृहस्पतिः विश्वरूपाम् उप आजत.' बृहस्पति म्हणजे उपासनेमध्यें जें स्तोत्र म्हणावयाचें अथवा स्तोत्रें म्हणून जी उपासना करावयाची,तिचा अभिमानी देव; म्हणजे तद्रूपच देव. त्यालाच ब्रह्मणस्पति असेंहि नांव आहे. म्हणजे, ब्रह्मणस्पति म्हणून जो देव आहे, तो आणि बृहस्पति, हे एकच. सू. १०६ मं. ५ आणि याजवरील टीप पहा.

या बृहस्पतीसाठीं ऋभूंनीं आपल्या चातुर्यानें विश्वरूपा या नांवाची गाय निर्माण करून दिली असें वेदांत सांतलें आहे. ऋ. ४. ३३. ८ याजवरील सायणभाष्य पहा. सर्व पृथिवीवर पर्यटन करणाऱ्या अश्वींला ऋभूंनीं रथ निर्माण करून दिला असें समजणें हें जसें स्वाभाविक आहे, तसेंच गाईचें दूध ज्यांत अवश्य आहे अशा उपासनेचा जो अधिदेव, त्याजकरितां त्यांणीं गाय निर्माण करून दिली, असें समजणें हेंहि स्वाभाविक आहे.

'सुकर्मकारी'=' स्वपसः. ' म्हणजे

७. हे ऋभू हो, तुम्ही आपल्या बुद्धिबळानें चामड्यांतून गाय काढिते झालां, [आणि] जे तुमचे [आईबाप] वृद्ध [होते], त्यांना तरूण करिते झालां. हे सुधन्व्याचे पुत्र हो, तुम्ही अश्वापासून अश्व उत्पन्न करिते झालां. [आणि नंतर] रथ जोडून देवांप्रत पावलां.

7. You with your talents made the cow to come out from the hide. You made young those that were old. You, the sons of Sudhanvan, fashioned [a] horse from a horse. [You then], having put the horses to the chariot, went among the gods.

---

७ यांत ऋभूंचे तीन पराक्रम सांगितले आहेत: 'पहिला—त्यांणीं मेलेल्या गाईच्या चामड्यापासून दुसरी जीवंत गाय निर्माण केली; दुसरा—त्यांणीं आपल्या वृद्ध आईबापांस पुनः तरूण केलें; आणि तिसरा—त्यांणीं एका घोड्यापासून दुसरा घोडा निर्माण केला. हे पराक्रम केल्यानंतर त्यांना देवत्व प्राप्त झालें, आणि ते देवांमध्यें वास करावयास गेले.'

'चामड्यांतून गाय काढिते झालां'= 'चर्मणः गां निररिणीत.' (सू. ११० मं. ८ आणि त्यावरील टीप पहा).

मेलेल्या गाईला तिचें चामडें घेऊन त्याच्यापासून पुनः सजीव निर्माण केली, असें वेदांत कितीएक ठिकाणीं सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ, यया धिया गाम् अरिणीत चर्मणः=ज्या बुद्धीनें, हे ऋभू हो, तुम्ही चामड्यापासून गाय निर्माण करिते झालां, ऋ. ३. ६०. २. शिवाय ऋ. ४. ३६. ४ पहा.

'जे तुमचे आईबाप वृद्ध होते' इ०. सू. ११७ मं. १३ याजवरील टीप पहा.

'अश्वापासून अश्व उत्पन्न करिते झालां'=' अश्वात् अश्वम् अतक्षत. ' हा घोडा म्हणजे ' पेदु ' नांवाच्या योद्ध्याचा वाईट घोडा असतां त्या पेदूला अश्वींनीं सद्गुणी आणि विजयी घोडा दिला, म्हणून कितीएक ठिकाणीं सांगितलेला जो, तोच असावा असें दिसतें. आणि हें जर खरें असेल, तर पेदूचा वाईट घोडा असतां त्याला अश्वींनीं चांगला घोडा दिला अशी कथा जेथें जेथें आली आहे, तेथें तेथें अश्वींनीं पेदूच्या वाईट घोड्यापासून चांगला घोडा निर्माण केला असा भावार्थ समजला पाहिजे. पेदूच्या घोड्याविषयीं सू. ११६ मं. ६, सू. ११९ मं. १० आणि सू. ११७ मं. ९ हीं स्थळें पहा.

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।
वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।
वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदन्तः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. [सर्वेभ्योपि तत्त्वेभ्यः] आपो भूयिष्ठाः (=आप एव महत्तमाः= परोपकृत्तमा) [भवन्ति] इति एकः (=युष्माकमेकः) अब्रवीत् । अन्यः (=युष्माकम् अन्यः) अग्निर्भूयिष्ठः (=सर्वेभ्योपि अग्निरेव लोकानाम् उपकृत्तमो) [भवति] इति अब्रवीत् । एकः (=शिष्टस्तु तृतीयो) वधर्यन्तीं (= ? भूमिं) बहुभ्यः प्र अब्रवीत् (=बहूनां तत्त्वानां सकाशात् प्रकृष्टतराम् अब्रवीत्=सर्वेभ्योपि तत्त्वेभ्यः सकाशात् भूमिरेव परोपकृत्तरेति अवदत्) । [एवं प्रकारेण] ऋता वदन्तः (=ऋतानि सत्यानि उच्चारयन्तो) [यूयं हे ऋभवः], चमसाम् अपिंशत (=चतुःसंख्याकांश्चमसानवयव्यकुरुत=एकं चमसं विभज्य ततश्चतुःसंख्याकांश्चमसान् अकुरुत) ॥

आपो भूयिष्ठा इति योवदत् स तासाम् अपाम् अनुग्रहात् चमसचतुष्करणसमर्थोभवत् । अग्निर्भूयिष्ठ इति तु योब्रवीत् स तस्याग्नेरनुग्रहात् चमसचतुष्करणसमर्थोभवत् । यश्च भूमिर्भूयिष्ठेत्यब्रवीत् सोपि तस्या भूमेरनुग्रहात् चमसचतुष्करणसमर्थोभवत् इति भावः ॥

वधर्यन्तीम् । वधरिति रेफान्तोपि वज्रनाम । वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यन्तो मेघपङ्क्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते । तथापि वृष्ट्यर्थमिन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छन्तीत्युपचर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन इच्छन्तीं भूमिम् । इति सायणः ॥

९. एक म्हणाला, उदकें सर्वांत मोठीं [होत], अग्नि सर्वांत मोठा [होय] असें दुसरा म्हणाला; एक म्हणाला, भूमि सर्वांपेक्षां मोठी होय: [या प्रकारें] सत्यांचा उच्चार करून, हे ऋभू हो, तुम्ही [एकाचे चार] चमस करिते झालां.

9. One [of you] said that the waters are the greatest of all; another said, that Agni is the greatest of all; the third said, the Earth [is] greater than all. Declaring [these] truths you, [O Ribhus], divided [the single] bowl into four.

---

९. या मंत्रांत ऋभूंनीं एका चमसाचे फोडून चार केले ते कसे केले तें सांगितलें आहे. 'ऋभूंपैकीं एकजण म्हणाला, उदकें सर्वांत मोठीं आहेत, त्यावरून त्याला उदकांचा प्रसाद होऊन एका चमसाचे चार करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या आंगीं आलें; दुसऱ्यानें अग्नि श्रेष्ठ आहे असें म्हणतांच, अग्नीच्या प्रसादानें एकाचे चार चमस करण्याचें सामर्थ्य त्याला आलें. त्याप्रमाणेंच भूमीला श्रेष्ठ म्हणणाऱ्यासहि तिच्या प्रसादेंकरून एका चमसाचे चार करण्याचें सामर्थ्य आलें.' म्हणजे एक चमस असतां त्याचे चार करावयाचा जो चमत्कार, तो करून दाखविण्याला ऋभूंस कांहीं मोठे कष्ट अथवा श्रम पडले असें नाहीं. त्यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें उच्चार मात्र केला, इतक्यांत त्यांस एकदम चार चमस करण्याची शक्ति आली.

'भूमि'='वधर्यन्तीम्.' हा अर्थ सायणांपासून घेतला आहे, पण त्यांसच त्याविषयीं संशय आहे. ते मेघमाला किंवा पृथिवी असा अर्थ करितात (भाषेखालीं पहा). वधर्यन्तीम् हा शब्द पुनः कोठें आलेला नाहीं.

'एकाचे चार चमस करिते झालां'='[चतुरः] चमसान् अपिंशत.' ऋ. ३. ६०. २ यांतहि असेंच सांगितलें आहे, (याभिः शचीभिश्चमसान् अपिंशत), तें पहा.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'इत्येको'-च्या ठिकाणीं 'इति एको' असें, आणि दुसऱ्यांत 'इत्यन्यो'च्या ठिकाणीं 'इति अन्यो' असें वाचावें लागतें.

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।
अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।
अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

शकृन्मूत्रपुरीषं हरति । एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छेतामिति । इति ॥

भाषायाम्.

११. हे नरः (=शूरा ऋभवः), यूयं स्वपस्यया (=सुकर्मेच्छया=स्वसुकर्मकौशलदर्शनाय) उद्वत्सु (=पर्वतादिषून्नतप्रदेशेषु) अस्मै [जगते] (=अस्य भूतजातस्यार्थाय) तृणं निवत्सु च (=निम्नप्रदेशेषु च) अपः (=उदकानि) अकृणोतन (=निर्मितवन्तः स्थ)। हे ऋभवः, [यूयं] यत् अगोह्यस्य गृहे असस्तन (=अगोपनीयस्य सवितुर्गृहे सुप्तवन्तः स्थ) तदिदम् अद्य (=तथा अस्मिन्दिने अत्र) नानु गच्छथ (=नानुकुरुथ नानुष्वपिथ=न निद्रां कुरुथ)॥

सायणस्तु भिन्नं व्याख्यातवान्। तदेवम्। पुराणप्रसिद्धान्सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्ध्या सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति। हे ऋभवः। उरु प्रभूतं भासमाना ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा। रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम्। तथादित्यादुत्पत्तिरपि। उदकार्थभवनमपि रश्मीनां धर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम्। आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात्। तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नेतारो यूयमुद्वत्सून्नतेषु प्रदेशेषु मेर्वादिषु तृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजातायोपकारार्थमकृणोतन। कृतवन्तः स्थ। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे वति। तथा निवत्सु प्रवणदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन अकुर्वत। किं स्वभोगार्थं नेत्याह स्वपस्यया। शोभनकर्मेच्छया। शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः। किं च यूयमगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मण्डले यत् यावत्कालमसस्तन। सुप्तवन्तः स्थ। रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ। षस स्वप्ने। अस्माल्लङि पूर्ववत्तस्य तनबादेशः। अदादित्वाच्छपो लुक्॥ तत्तावन्तं कालमद्याह्नीदमिदानीं नानुगच्छथ। अनुसृत्य न गच्छथ। यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव कालमहन्यपि नानु-

११. हे ऋभूंनो, तुम्हीं या [जगता]करितां [पर्वतादिक] उंच प्रदेशांवर गवत उत्पन्न केलें आहे, [आणि] हे पराक्रमी [ऋभू] हो, आपलें चातुर्य दाखविण्याच्या इच्छेनें खोल प्रदेशांमध्यें उदकें [निर्माण केलीं आहेत]. हे ऋभू हो, तुम्ही अगोपनीय [सवित्या]च्या घरीं सुस्थ निजून राहिलां, तसें तुम्ही आज येथें करीत नाहीं.

11. On the heights you have produced grass for this [creation], and, O brave ones, the waters in the depths, in order that you may show your skill. You do not, O Ribhus, sleep here this day as you slept in the house of the unconcealable [Savitâ].

इंद्रा, तुजकरितां पुष्ट बैल मारून मी शिजवीन' (यदीदहं युधये संनयानि अदेवयून्...... ते तुम्रं वृषभं पचानि). इतर ठिकाणीं रेडे मारून देवांस खाऊं घालीत, अशाविषयीं सांगितलें आहे. ऋ. ५. २९. ७; ८. १२. ८ इत्यादि मंत्र पहा.

११. भावार्थः 'हे ऋभू हो, तुम्हीं आपलें चातुर्य दाखविण्याकरितां पर्वतावर गवत आणि दऱ्यांत पाणी निर्माण केलें आहे. तर तुम्ही सूर्याच्या घरीं जसे रात्रीं निजून राहतां, तसे आज येथें निजूं नका.'

सायणाचार्य म्हणतात की 'ऋभु'शब्दाचा मूळचा अर्थ 'सूर्यकिरण' असा आहे, आणि या मंत्रापासून सूक्ताच्या शेवटपर्यंतचे मंत्र सूर्य किरणरूप जे ऋभु, तत्पर लाविले पाहिजेत; आणि सूर्यकिरणांच्या योगानें वृष्टि होऊन गवत रुजतें, आणि ते सूर्याच्या ठायीं रात्रीच्या वेळीं निजूनच जसे काय राहतात, म्हणून तुम्ही आज येथें निजूं नका, असें ऋषि म्हणत आहे. याप्रमाणें अर्थ लाविला तर जुळतो आणि 'ऋभु' शब्दाचा मूळ अर्थ 'कांतिमान् सूर्यकिरण' असा होत नसेल असें म्हणवत नाहीं.

'अगोपनीय सवित्याच्या'=' अगोह्यस्य.' अगोह्य हें वेदामध्यें पुष्कळ वेळ सवित्याचें विशेषण असल्यामुळें त्याच्या विशेषनामाप्रमाणें योजिलें जातें.

'करीत नाहीं'=' नानु गच्छथ.' म्हणजे 'करूं नका' अशा अर्थी आज्ञार्थ भाषांतर केलें पाहिजे. सर्व प्राचीन भाषांमध्यें आज्ञार्थ क्रियापदांचा स्वार्थी आणि स्वार्थ क्रियापदांचा आज्ञार्थी प्रयोग करण्याची चाल आहे. त्यांचीं उदाहरणें त्या त्या भाषांत मिळतात.

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वित्तात्या पितरा व आसतुः ।
अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन १२।

सम्ऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।
अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

गृह्णीथेत्यर्थः। यद्वा अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा स्वापमकुरुत । तत्तावन्तं कालमद्येदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ । अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥ इति ॥

भाषायाम्.

१२. [हे ऋभवः], यत् (=यदा) [यूयं] भुवना संमील्य (=भुवनानि भूतजातानि आच्छाद्य) पर्यसर्पत (=तानि परितः सर्पणं कृतवन्तः स्थ) [तदा] वः (=युष्माकं) तात्या पितरा (तात्यौ पितरौ=वत्सलौ पितरौ) क्व स्वित् आसतुः (=क्व खलु आस्ताम्) ? यो वः करस्नम् आददे (=युष्माकं हस्तं गृहीतवान्=निरुद्धवान्) तं यूयम् अशपत (=अनाशयत) यस् [तु] प्राब्रवीत् (=युष्मानस्तावीत्) [यूयं] तस्मै प्रो अब्रवीतन (=प्रकर्षेण स्तुतवन्तः स्थ)॥

इत्यक्षरार्थः । परमार्थतस्तु दुर्बोधार्थाभिप्रायेयम् । सायण एवं व्याख्यातवान् । हे ऋभवो रश्मयो यूयं यत् यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत । परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा तात्या तासु वर्षासु । छान्दसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च । अथ वा पितृविशेषणम् । तात्या तत्कालीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचन्द्रमसौ क्व स्विदासतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः । अहोरात्राविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः । किंच ईदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः करस्नम् । बाहुनामैतत् करस्नौ बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र त्वकारान्तम् । युष्मदीयं हस्तमाददे । गृह्णाति प्रतिरोधं करोति । तमशपत नाशयथ यश्च प्राब्रवीत् । प्रकर्षेण वाचा निरुन्द्धे । तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः । इति ॥

१४. हे बळाचे पुत्र हो, तुमची इच्छा करून मरुत् द्युलोकांतून जातात, अग्नि भूमीवरून जातो, हा वायु अंतरिक्षांतून जातो, [आणि] वरुण पाण्यावरून आणि समुद्रावरून जातो.

14. Wishing for you, O sons of strength, the Maruts go along the heavens, Agni along the earth, this Vâyu goes along the sky, [and] Varuṇa goes along the waters [and] the seas.

---

१४. 'हे ऋभूंनो, तुमच्या आशेनें मरुत् आपल्या प्रदेशांतून म्हणजे द्युलोकांतून चालतात, अग्नि पृथिवीवर, वायु अंतरिक्षांत आणि वरुण उदकांत संचार करितो.' सायणाचार्य म्हणतात, सूर्यकिरणरूप जे ऋभु, ते मेघवृष्टि करितील अशा आशेनें हे आतां सांगितलेले देव आपापल्या संचारस्थानापासून ऋभूंप्रत, म्हणजे सूर्यकिरणांप्रत, येतात. (भाषेखालीं पहा).

'हे बळाचे पुत्र हो'='शवसो नपातः.' बळाचा अथवा शक्तीचा पुत्र हें साधारणतः अग्नीचें विशेषण असतें, पण शक्तीचा अथवा बळाचा पुत्र असें विशेषण इतर देवांसहि लाविलेलें आढळतें. उदाहरणार्थ सू. २२ मं. ६ पहा. ऋ. ८. २५. ५ यांत मित्रावरुण यांस लाविलेलें आहे. हें विशेषण ऋभूंस आणखी दुसऱ्या दोन तीन मंत्रांत लाविलेलें आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'भूम्य अग्निः,' आणि तिसऱ्यांत 'समुद्रैः' असें वाचावें लागतें.

सूक्त १६२.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—अश्व, म्हणजे यज्ञांत बळी द्यावयाचा घोडा. वृत्त—त्रिष्टुभ्; मात्र तिसरी आणि सहावी या दोन ऋचांचें जगती.

१. आम्ही देवांपासून झालेल्या [आणि] प्रबळ वारूचीं चरितें यज्ञामध्यें सांगणार आहों; तर मित्र, वरूण, अर्यमा, वायु, महा इंद्र [आणि] मरुत् [हे] आमची निर्भर्त्सना न करोत.

HYMN 162.

To the Horse that is going to be sacrificed. By *Dîrghatamas* the son of *Uchathya*. Metre—*Trishtubh* except in verses 3 and 6 where it is *Jagatî*.

1. May not Mitra, Varuna, Aryamâ, the Mobile [Vâyu], great Indra, and the Maruts despise us that we are going to proclaim in this sacrifice the achievements of the powerful and the god-begotten horse.

---

१. हें सूक्त यज्ञांत जो घोडा मारीत, त्याविषयीं आहे. जसा गाई मारून तिचें मांस ज्यात अर्पण केलें जाई त्या यज्ञाला 'गोमेध' म्हणत, त्याप्रमाणेंच ज्यांत घोडा मारीत त्या यज्ञाला 'अश्वमेध' म्हणत. हें सूक्त अश्वमेधाला अनुलक्षून केलेलें आहे.

आजपर्यंत ज्या सूक्तांचें भाषान्तर झालें, त्यांत हें आणि या पुढचें सूक्त हीं दोन सूक्तें फार चमत्कारिक आहेत. कारण कीं आजपर्यंत झालेलीं सूक्तें बहुतकरून देवांच्या स्तुतिपर आणि प्रार्थनाविषयक होतीं. परंतु या दोन सूक्तांवरून प्राचीन आर्य लोकांच्या चालीविषयीं कांहीं चमत्कारिक गोष्टी आपणास समजून येण्यासारिख्या आहेत.

या पहिल्या ऋचेचा भावार्थः—'आम्हीं आतां या सूक्ताच्या द्वारें यज्ञासाठीं मारावयाच्या घोड्याचें माहात्म्य वर्णीत आहों, देवाचें वर्णीत नाहीं, यामुळें मित्रादिक जे देव, त्यांस राग न येओ.'

'देवांपासून झालेल्या.'='देवजातस.' हें विशेषण केवळ प्रशंसादर्शक आहे.

'वायु'='आयुः.' ऋ. ५. ४१. २ आणि सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'अर्यमा आयुः' आणि चवथ्यांत 'वीरिआणि' असें म्हणावें.

शांतिसूक्त म्हणून जें म्हणतात, त्यांत या सर्व सूक्ताचा पाठ म्हणण्याची चाल आहे.

२. सुंदर वस्त्रें [आणि] अलंकार घातलेल्या घोड्याच्या पुढें जो वळी धरून नेत आहेत तो सुंदर रीतीनें चालणारा, बें बें करून ओरडणारा, [आणि] नानावर्णांचा बकरा, इंद्र आणि पूषा यांचा प्रिय भक्ष्य होओ.

२. May the bleating he-goat walking forth gracefully, [and] of variegated colours, that they seize and lead as an offering in front of the [horse] covered with beautiful clothes and ornaments, become the beloved food of Indra and Pûshan.

३. पूषा-[देवा]चा भाग पण सकळ देवांनीं खाण्यास योग्य असा हा बोकड प्रबळ घोड्याबरोबर पुढें नेला जात आहे; कारण कीं, याची कीर्ति व्हावी म्हणून याला घोड्याबरोबर स्वत: त्वष्ट्यानेंच प्रिय बळि केला आहे.

3. This goat the portion of Bhaga, [and yet] fit to be accepted by all the gods, is being led forth along with the powerful horse, because Tvashtâ himself, for the sake of its renown, has rendered it a beloved offering along with the horse.

---

२. घोड्याबरोबर बकराहि मारीत असें दिसतें. ' सुंदर वस्त्रालंकार घालून सजविलेल्या या घोड्याच्या पुढें ज्या बकऱ्याला धरून नेत आहेत, जो बकरा ऐटीनें चालत आहे, बें बें करून स्वभावत: ओरडत आहे, तो अनेकरंगी बकरा इंद्र आणि पूषा या दोघांचा प्रिय भक्ष्य होओ. '

' नाना वर्णांचा '=' विश्वरूप:. ' म्हणजे काळ्या कंठाचा अथवा काळा टिळक ज्याच्या कपाळावर आहे असा, असें सायणाचार्य म्हणतात.

' सुंदर वस्त्रें आणि अलंकार घातलेल्या '=' निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य. ' ज्या पशूला बळि द्यावयाचें त्याला सुंदर वस्त्रें आणि माळा इत्यादिक अलंकार घालण्याची चाल सर्व लोकांमध्यें असे. रोमन लोकांतहि तशी चाल असे. आणि अजून तरी काळिका वगैरे देवीसाठीं रेडा मारावयाचा असला म्हणजे त्याप्रमाणेंच वस्त्रादिकांनीं त्याला शोभविण्याची चाल आहे.

' प्रिय भक्ष्य होओ '=' प्रियम् अपि एति पाथ:. ' अक्षरश: ' प्रिय अन्नाप्रत पावो. ' ' पाथ: ' याचा अर्थ पाश्चात्त्य विद्वान् सर्वत्र स्थान असा करितात. तो अर्थ घेतला तर, इंद्र आणि पूषा यांच्या स्थानाप्रत पावो असें भाषांतर होईल.

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः॥४॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।
अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

श्रवस्त्वाय=सुकीर्तये) त्वष्टा इत् (=त्वष्टा नाम विश्वकर्मैव) एनम् (=एतमजम्) अर्वता (=अश्वेन सह) अभि प्रियं पुरोळाशं (=प्रीणयितृ दानं=बलिं) जिन्वति (=करोति) ॥

यत् ...... त्वष्टा इत् एनं ...... जिन्वति इत्यत्र जिन्वति इत्यनिघातं पदमपेक्ष्यते ॥

भाषायाम्.

४. यद् (=यदा) मानुषाः (=यजमाना) हविष्यं (=हविर्योग्यं=मेध्यं) देवयानं (=देवान् प्रति गच्छन्तम्) अश्वम् ऋतुशः (=ऋतावृतौ=काले काले) त्रिः परि नयन्ति (=अग्निं परितो नयन्ति) अत्र (=तदा) पूष्णः प्रथमो भागः (=पूष्णो देवस्य प्रथमभूतो भागो) यज्ञं देवेभ्यः प्रति वेदयन् एति (=अयं यज्ञो भो देवा गृह्यतामिति प्रख्यापयन् स्वेन शब्देन कथयन् गच्छति) ॥

पण सायण बहुतकरून 'अन्न' असा अर्थ करितात, आणि बहुतेक ठिकाणी तो जुळतो.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या चरणांत 'मेम्यत्' बद्दल 'मेमिअत्' असें वाचावें लागतें.

३. 'हा जो बोकड आहे हा जरी पूषा देवाचा भाग होय, तरी तो सर्व देवांनीं खाण्यास योग्य आहे; तो या घोड्याबरोबर बळि देण्यास पुढें घेऊन जात आहेत. कारण कीं याची (बोकडाची) दिगंतरीं कीर्ति व्हावी म्हणून, याला साक्षात् त्वष्टा जो विश्वकर्मा त्याणें घोड्याप्रमाणें प्रिय बळि केला आहे—म्हणजे, त्याला घोड्याप्रमाणें मारून बळि द्यावा, आणि तसा मारून बळि दिला तर तो देवांस गोड लागे, अशी योजना त्याच्या मांसाच्या आंगीं केली आहे.'

'पूषा-[देवा]चा भाग'='पूष्णो भागः.' पूषा या गवळदेवाविषयीं सू. ४२ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा. पूषा देव गुरांचा आणि बकऱ्यां मेंढरां-

५. होता, अध्वर्यु, आवया, अग्निमिंध, ग्रावस्तुत्, प्रशास्ता, आणि बुद्धिमान् ब्रह्मा हे तुम्ही, चांगल्या रीतीनें संपादिलेला आणि चांगल्या रीतीनें अर्पण केलेला [जो] हा यज्ञ, त्याणें प्रवाह भरून टाका.

5. Do you, the invoker (Hotâ), the Adhvaryu, the Âvayâ, the Agnimindha (kindler of fire), the Grâvastut (holder of the Soma-pressing stones), the Pras'âstâ and the learned [Brahmâ], fill the streams by means of that sacrifice which is well prepared [and] well-offered.

---

५. या ऋचेंत होता, अध्वर्यु इत्यादिक जे अनेक ऋत्विज्, त्यांला ऋषि म्हणतो कीं, तुम्हीं या यज्ञाची तयारी करून तुपाचे वगैरे प्रवाह वाहवा.

'होता' म्हणजे देवांचें आह्वान करणारा आणि स्तोत्रें म्हणणारा जो ऋत्विज्, तो. 'अध्वर्यु' म्हणजे हवि देणारा ऋत्विज्. 'आवया' म्हणजे अध्वर्यूला मदत करणारा एक 'प्रतिप्रस्थाता' या नांवाचा ऋत्विज् असें सायण म्हणतात. 'अग्निमिन्ध' म्हणजे अग्नीला पेटविणें हें ज्याचें काम होय, तो ऋत्विज्. 'ग्रावस्तुत्' म्हणजे ग्रावे अथवा सोम काढण्याचे पाषाण ज्याजवळ असत, तो ऋत्विज्. 'प्रशास्ता' म्हणजे होत्याला मदत करणारा एक ऋत्विज्. 'ब्रह्मा' हें एका ऋत्विजाचें नांव आहे. त्याला तीन वेद येत असावे, आणि मन्त्र म्हणण्यांत वगैरे चूक झाली तर ती दुरुस्त करणें हें त्याचें काम असे.

सर्व मिळून सोळा ऋत्विज् असत. त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें: १ होता, २ उद्गाता, ३ अध्वर्यु, ४ ब्रह्मा, ५ ब्राह्मणाच्छंसी, ६ प्रस्तोता, ७ मैत्रावरुण, ८ प्रतिप्रस्थाता, ९ पोता, १० प्रतिहर्ता, ११ अच्छावाक, १२ नेष्टा, १३ अग्नीध्, १४ सुब्रह्मण्य, १५ ग्रावस्तुत् आणि १६ उन्नेता. हे सोळा ऋत्विज् मोठमोठ्या यज्ञांत मात्र लागत. आणि हे सोळा ऋत्विज् कधीं तरी अति प्राचीन वेदकाळीं लागत कीं नाहीं, याविषयीं संशय आहे.

वर सांगितलेल्या सोळांतून 'ब्राह्मणाच्छंसी,' 'प्रस्तोता' 'मैत्रावरुण,' 'प्रतिप्रस्थाता,' 'प्रतिहर्ता,' 'अच्छावाक,' 'सुब्रह्मण्य' आणि 'उन्नेता' हीं आठ ऋत्विजांचीं नांवें ऋग्वेद संहितेंत कोठें आलेलीं नाहींत.

'प्रवाह भरून टाका'='वक्षणा आ पृणध्वम्.' म्हणजे तुपाचे वगैरे लोट वा-

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति।
ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषांमभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालम् । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्ऽभरन्ति । उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. [ये] यूपव्रस्काः (=यूपार्थं वृक्षस्य च्छेत्तारः) उत (=अपि च) ये यूपवाहाः (=यूपस्य वाहका) ये [च] अश्वयूपाय चषालं तक्षति (=अश्वमेधे प्रयुक्ताय यूपाय चषालं नामाग्रभागं संपादयन्ति) उतो तेषाम् अभिगूर्तिः (=तेषां सर्वेषां सर्वथा करणीयमिति यः संकल्पः स) नः इन्वतु (=अस्मान् व्याप्नोतु=तेषां संकल्पेन वयं युक्ता भवेम) ॥

उतो तेषाम् अभिगूर्तिः नः इन्वतु इति चतुर्थपादो दुर्बोधः सायणेनैवं व्याख्यातः। उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्नोतु । ...... यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मान् इन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य फलेन योजयत्वित्यर्थः । इति ॥

हवा, त्याच्या जणुं नग्न वाहत असें करा. वृत्ताकरितां 'स्वरंकृतेन' आणि 'स्विष्टेन' यांच्या जागीं 'सुअरंकृतेन' आणि 'सुइष्टेन' असें म्हणावें.

६. जे यूप तोडणारे, जे यूपाला वाहून आणणारे [आणि] जे अश्वयूपासाठीं चषाल तोडितात, आणि जे घोडा शिजवावयाची सामग्री मिळवितात, त्या सर्वांचा संकल्प आम्हांप्रत येओ.

6. May the cutters of the sacrificial post, and those who carry the sacrificial post, and those who cut the wooden ring for the horse-post, and those who collect the materials for cooking the horse—may the determination of those come unto us.

६. या ऋचेचा चवथा चरण कठीण आहे. ‘ उतो अभिगूर्तिः इन्वतु ’ याचा अक्षरशः अर्थ सोपा आहे, तरी अभिप्राय उघड दिसत नाहीं. जे ऋत्विगादिक यूपाला स्वतः आपण तोडून आणण्याची वगैरे मोठी मेहनत करितात, कष्टी होत नाहींत, त्यांचा आवेश आमच्या आंगीं येओ असा अर्थ आहे काय?

‘ यूप तोडणारे ’=‘ यूपव्रस्काः.’ म्हणजे यज्ञस्तंभ उभारण्याकरितां लांकूड पाहिजे त्यासाठीं वृक्ष तोडणारे.

‘ यूपाला वाहून आणणारे ’=‘ यूपवाहाः. ’ म्हणजे झाड तोडल्या ठिकाणांहून तें यज्ञस्थळीं घेऊन येणारे.

‘ चषाल. ’ म्हणजे यूपाच्या शिरावर एक लांकडाचें वलय घालीत तें.

‘ घोडा ’=‘ अर्वते. ’ म्हणजे घोड्याचें मांस. सामग्री म्हणजे लांकडें, भांडीं इत्यादि.

‘ संकल्प ’=‘ अभिगूर्तिः. ’ म्हणजे श्रम करून अश्वमेध करूं आणि यज्ञ सिद्धीस नेऊं असा जो निश्चय, तो.

या ऋचेचा पहिला आणि तिसरा हे दोन चरण एकादशाक्षरी आहेत आणि दुसरा आणि चवथा हे द्वादशाक्षरी आहेत. अक्षरांचीं बारा अक्षरें ओढाताण करून मिळविणें त्यापेक्षां ही त्रिष्टुभ् आणि जगती यांचें मिश्र वृत्त आहे असें म्हणावें हें चांगलें असें आम्हांस वाटतें.

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः ।
उप । वीतऽपृष्ठः ।
अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम ।
सुऽबन्धुम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. [अयम् अश्वः] उप प्र अगात् (=उपागतोस्ति) । मे मन्म सुमत् अधायि (=मम स्तोत्रं सुष्टु यथा तथा व्यधायि=चक्रे) । उपवीतपृष्ठः (=साधुपोषणेन कान्त-पार्श्वभागः) [अश्वो] देवानाम् आशाः (=देवानां दिशः=देवानां स्थलानि प्रति= दिवं प्रति) उप [गच्छति] । एनं विप्रा ऋषयः (=मेधाविनः स्तोतारः) अनु म-दन्ति (=अनुमोदन्ति सम्यक्कृतमिति वचनेन परितोषयन्ति) । [वयं] देवानां पुष्टे (=देवानां पोषणे निमित्ते सति) [तं] सुबन्धुं (=शोभनबान्धवं=स्वर्गस्थसुज्ञातियुक्तं) चकृम (=कृतवन्तः स्मः) ॥

सायणस्त्वेवमाह । मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उप प्रैतु सुमत् स्वयमि-त्यर्थ इति यास्कः । यद्वा स्वयमेव मादयितृतमे मय्यधायि । धीयते । फलभूतोश्व आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थम् । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः कान्तपृष्ठो वा । अत्यन्तं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुपगच्छतु । यागार्थमागतमेनं सुबन्धुं शोभनबन्धनमश्वं देवानामाशासमानानां पुष्टे पोषणाय चकृम कुर्मः । तं च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋष-यश्चानुमदन्ति । अनुमोदन्ताम् । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु । इति ॥

७. [हा पहा घोडा] आला. मी आपलें स्तोत्र सुंदर रीतीनें रचिलें आहे. सुंदर पाठीचा घोडा देवांच्या प्रदेशांप्रत जात आहे. मेधावी ऋषि याचें अभिनंदन करीत आहेत. देवांच्या मेजवानीमुळें ह्या घोड्याला आम्हीं सुबंधु केलें आहे.

7. [The horse] has come forth. My hymn is composed beautifully; the sleek-backed [horse] is going to the regions of the gods. The wise poets are congratulating him. We have given him good connections through a feast to the gods.

७. भावार्थः—' हा पहा मेध्य वारू येत आहे. या यज्ञांत म्हणावयाचें माझें स्तोत्र मीं सुंदर तयार केलें आहे. पुष्ट आणि गुळगुळीत पाठीचा हा घोडा देवांच्या देशांप्रत जाण्याच्या तयारींत आहे. बुद्धिमान् हे आमचे ऋत्विज् याची प्रशंसा करीत आहेत, आणि तो स्वर्गी जात आहे हें त्याचें भाग्य वर्णीत आहेत. आम्ही देवांस पोषणकारक मांस घालण्याच्या निमित्तानें त्याला चांगले चांगले संबंधी करून दिले आहेत—म्हणजे, तो स्वर्गी गेल्यानंतर देव त्याचे संबंधी आणि बांधव होतील.'

' सुंदर पाठीचा '=' वीतपृष्ठः.' म्हणजे ज्याला खावयास घालून पुष्ट केलें असल्यामुळें त्याची पाठ पुष्ट आणि गुळगुळीत झालेली आहे.

' देवांच्या मेजवानीमुळें ह्या घोड्याला आम्हीं सुबंधु केलें आहे '=' देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्.' सायणाचार्य म्हणतात कीं, ' देवांला खाऊं घालण्यासाठीं आम्ही त्याला चांगल्या रीतीनें बांधिलें आहे.' (भाषेखालीं पहा).

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।
यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दाम । सम्ऽदानम् । अर्वतः। या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।
यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. वाजिनः (=प्रबलस्य) अर्वतः (=अश्वस्य) यद् दाम (=ग्रीवाबद्धा रज्जुः) संदानं [च] (=पादबद्धा रज्जुश्च) या [च] अस्य शीर्षण्या रशना रज्जुः (=शिरसि बद्धा बन्धनी रज्जुश्च) वा घ (=अपि च) यद् अस्य आस्ये प्रभृतं तृणं (=मुखे प्रक्षिप्तं तृणमस्ति)—ते सर्वा ता (=तव सर्वाणि तानि वस्तूनि), [हे अश्व], अपि देवेषु अस्तु (=देवेषु मध्ये देवत्वं प्राप्य निवसन्तु=तत्सर्वं देवत्वं प्राप्नोतु) ॥

८. [तुज] प्रबळ अश्वाची जी अघाडी पिछाडी [आणि] जी तुझी मानेस बांधिलेली काढणी [आणि] दोरी, आणि या तुझ्या तोंडांत घेतलेलें जें गवत, तीं तुझीं सर्व [हे अश्वा], देवलोकीं वास करोत.

8. [That] which [is] the cord [tied to the feet] [and] the rope [tied round the neck] [of this] powerful horse, [that] which [is] the cord [and] the string tied to his head, or [that] grass which he has taken into his mouth —may all this of thine, [O horse], dwell among the gods.

---

८. ज्या घोड्याला बळि द्यावयाचें आहे, त्याला सूक्तकर्ता म्हणतो, ' हे अश्वा, तुला आम्ही बळि देत आहों, तेव्हां तूं तर स्वर्गीं जाशील आणि देव होशील यांत संशय नाहींच; पण आम्ही अशी प्रार्थना करितों कीं, तुझी जी अघाडी पिछाडी, आणि तुझ्या मानेला बांधिलेलीं जीं वेष्टनें आणि तुझ्या तोंडांत अर्धें गिळलेलें जें गवत, तीं सर्व देव होओत आणि देवलोकीं वस्ति करोत. '

यांत ज्या अघाड्या पिछाड्या आणि दुसऱ्या दोऱ्या वगैरे सांगितल्या आहेत, त्या नित्याच्या नव्हेत, तर मारतेवेळीं त्याला ज्यांनीं बांधावयाचा त्या समजावयाच्या आहेत. आतां, घोड्याच्या संसर्गाची जी दोरी आणि जें तोंडांत घेतलेलें गवत, तें सुद्धा देवत्वाप्रत पोंहचून देवलोकीं वास करूं शकतें अशी ज्यापेक्षां या प्राचीन आर्यांची समजूत असे, त्यापेक्षां मनुष्यें मेल्यानंतर तीं देवत्वाप्रत पावतात आणि देवलोकीं वास करितात असा त्यांचा समज असेलच यांत संशय नाहीं. यावरून, प्राचीन आर्यलोक यज्ञ करीत ते केवळ ऐहिक लाभांसाठीं करीत आणि स्वर्गाविषयीं ते कांहीं विचार करीत नसत असें जे कितीएक विद्वान् समजतात, तें निराधार होय असें दिसून येतें.

तिसऱ्या चरणांत ' प्रभृतमास्येऽ तृणम् ' असें म्हटल्या शिवाय राहवत नाहीं. त्यामुळें आणि पहिल्या चरणांत बारा अक्षरें मुळींच असल्यामुळें पहिला आणि तिसरा हे चरण द्वादशाक्षरी आहेत. दुसरा आणि चवथा हे एकादशाक्षरी आहेत (चवथ्यांत ' देवेषु अस्तु ' असें म्हणावें). त्यामुळें ही ऋचा सुद्धा सहावे ऋचेसारिखी आहे.

९. घोड्याच्या मांसाचा जो अंश मक्षिकेनें खाल्ला आहे, अथवा जो यूपाला [किंवा] सुरीला लागला आहे, [अथवा] जो कापणाऱ्याच्या हातांला किंवा नखांला [लागला आहे]–ते तुझे सर्व [अंश], [हे अश्वा], देवलोकीं वास करोत.

१०. पोटांतील जो गवताचा वगैरे कोठा त्याचा वास उठत असेल, [आणि] हिरव्या मांसाचा जो वास आहे, तो सर्व कापणारे शुद्ध करोत; आणि यज्ञभागांला यथायोग्य शिजवोत.

9. What of the raw flesh of [this] horse the fly has eaten, or what has stuck to the post [and] to the knife, what [has stuck] to the hands [and] what to the nails of the slaughterer—may all this of thine, [O horse], dwell among the gods.

10. The contents of the entrails which stink [and] the smell which there is of the raw flesh, let the slaughterers make that all pure. And let them cook moderately the portion to be sacrificed.

---

९. 'हे अश्वा, तुला मारिल्यावर तुझ्या मांसाचे जे लहान लहान तुकडे माशीनें खाल्ले असतील, अथवा जे यूपाला किंवा सुरीला लागले असतील, किंवा जे तुला कापणाऱ्याच्या हातांला किंवा नखाला लागले असतील, तेहि देवलोकीं जाऊन वास करोत.'

'मांसाचा'=' क्रविषः.' म्हणजे न शिजविलेलें जें कच्चें मांस त्याचा. 'क्रविष्' म्हणजे न शिजविलेलें हिरवें मांस.

'कापणाऱ्याच्या '=' शमितुः.' हा मांस वेगवेगळें करणारा बाहेरचा कोणी नसे, तर ऋत्विजांतूनच एक जण असे. पशु आलीकडे मारितात तो बांधून मुठकून मारितात, सुरीनें अथवा तरवारीनें वगैरे तोडून मारीत नाहींत. त्यावरून पशु मारणें याला ' अवदान ' (म्हणजे ' बांधणें ') असें नांव पडलें आहे. आणि मुठकून मारिल्यावर मेला म्हणजे मग सुरीनें मांस तोडून काढीत. त्याचें नांव ' विशसन.' परंतु अति प्राचीन कालीं प्रचार निराळा असेल. ११ वा मंत्र पहा.

या आणि वरच्या ऋचेंतहि प्रथम तृतीय पुरुषीं निर्देश असून नंतर द्वितीय पुरुषीं आहे.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत ' देवेषु अस्तु ' असें वाचावें.

१०. 'मांस शिजवितेवेळीं त्याला आंतड्यांतले जे पुरीषादि भाग त्यांचा

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् । च । पड्बीशम् । अर्वतः ।
यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

णं (=स्थाल्याः पाकपरीक्षायाः साधनं यत् काष्ठं) यूष्णः आसेचनानि यानि पात्राणि (=क्वथितस्य मांसरसस्य आसेचनसाधनानि धारणयोग्यानि यानि पात्राणि) चरूणाम् (=मांसपूर्णानां पात्राणाम्) ऊष्मण्या [या] अपिधाना (=ऊष्मण्यानि यानि अपिधानानि=ऊष्मनिवारणार्हाणि यान्यपिधानसाधनानि) [तानि] [तथा] अङ्काः(="हृदयाग्रवयवाङ्कनसाधनवेतसशाखाः") सूनाः (=स्वधित्यादीन्यवदानसाधनानि च) अश्वं परि भूषन्ति (=अश्वमांसं साधयन्ति=भक्षणयोग्यं कुर्वन्ति) ॥

भाषायाम्.

१४. अर्वतः (=अश्वस्य) [यत्] निक्रमणं (=नितरां क्रमते यत्र तत् स्थानं) [यत्] निषदनम् (=उपवेशनस्थानं) [यद्] विवर्तनम् (=इतस्ततोलुण्ठनस्थानं) यच्च [तस्य] पड्बीशं (=पादबन्धनस्थानं) यच्च [उदकं] पपौ यच्च घासिं (=यं च घासिं तृणादिकं) जघास (=अभक्षयत्)—ते सर्वा ता (=तव सर्वाणि तानि), [हे अश्व], अपि देवेषु अस्तु (=देवत्वं प्राप्य देवेषु मध्ये निवसन्तु)॥

तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः । इति सायणः ॥

त्यांतून कितीएक यांत सांगितली आहेतः 'मांस ज्यांत शिजवावयाचें ती थाली (मांस्पचनी उखा); तींत मांस शिजतांना तें शिजलें कीं नाहीं तें पाहण्याकरितां आंत घालून परीक्षा करावयाची पळी (नीक्षणम्); मांसरस अथवा मांसांतून निथळणाऱ्या पातळ रसाला छुरवा म्हणतात तो ओतून ज्यांत भरून ठेवीत असत तीं पंचपात्रें(आसेचनानि पात्राणि); मांस शिजल्यानंतर तें भांड्यांत भरून ठेविलें म्हणजे त्याची ऊब निघून जाऊं नये म्हणून त्यांजवर ठेवावयाचीं जीं झांकणी (चरूणाम् ऊष्मण्यानि अपिधानानि); काळीज वगैरे उत्तम उत्तम भाग अडकवून ठेवण्याचे आंकडे (अङ्काः); आणि मांस कापण्याचे सुरे (सूनाः).

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥१५॥९॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्रिः ।
इष्टम् । वीतम् । अभिऽगूर्तम् । वषट्ऽकृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
संदानमर्वन्तं पड्बीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
सम्ऽदानम् । अर्वन्तम् । पड्बीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१५. [हे अश्व=अश्वमांस], धूमगन्धिः (=धूमगन्धयुक्तः) [अयम्] अग्निस् त्वा मा ध्वनयीत् (=त्वां मा ध्वनयत्=त्वां ध्वनयित्वा भाण्डं मा भाङ्क्षीत्) । [तथा] भ्राजन्ती (=तापादीप्ता) जघ्रिः (=" तापेन जिघ्रती ") उखा (=स्थाली) मा अभि विक्त (=मा चोचलत्=तापातिशयेन मा नीनशत्) । तम् अश्वम् (=एवं सति हि हे अश्व अश्वमांस, त्वाम्) इष्टं (=हुतं) वीतं (=कान्तम्) अभिगूर्तं (=प्रदानायाभिमुख्येनोद्यतं) वषट्कृतं (=वषट्शब्देन प्रार्पितं) [त्वां] देवासः प्रति गृभ्णन्ति (=प्रति गृह्णन्ति=संतोषेण स्वीकरिष्यन्ति) ॥

हे पच्यमानाश्वावयव त्वा त्वां धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् । ...... भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्ता । ...... तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिषितं वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतम् । यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतम् । एवंभूतमित्यादि सायणः ॥

१६. यद् अधीवासं वासः (=उपर्याच्छादनयोग्यं यद् वस्त्रम्) अश्वाय उपस्तृणन्ति (=सर्वत आच्छादयन्ति) [अपि च] हिरण्यानि या (=हिरण्मयानि या-

यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा॒ शूकृ॑तस्य॒ पार्ष्ण्या॑ वा॒ कश॑या वा तु॒तोद॑ ।
स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषो॑ अध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा सूदयामि ॥१७॥

यत् । ते॒ । सा॒दे । मह॑सा । शूकृ॑तस्य । पार्ष्ण्या॑ । वा॒ । कश॑या । वा॒ ।
तु॒तोद॑ ।
स्रु॒चाऽइ॑व । ता । ह॒विषः॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । सर्वा॑ । ता । ते॒ । ब्रह्म॑णा ।
सू॒द॒या॒मि॒ ॥ १७ ॥

न्यलंकरणानि) अस्मै (=अश्वाय) [कुर्वन्ति] [तानि] संदानं पड्बीशं [च] (=शिरोबन्धनं पादबन्धनं च) [इत्येतानि] प्रिया (=प्रियाणि तस्य वस्तूनि) अर्वन्तम् (=अश्वं) देवेषु आ यमयन्ति (=प्रापयन्ति) ॥

सायणस्त्वेवमाह । अश्वाय संज्ञप्यमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति ।......तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथार्वन्तम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबन्धनं पड्बीशं पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् । एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्ध्वा स्थापितानि देवेष्वायामयन्ति । प्रापयन्ति । इति ॥

भाषायाम्.

१७. [हे अश्व], सादे महसा शूकृतस्य ते (=अवसादे श्रमे जाते सति शू शू इति महता नादेन ध्वनिं कुर्वतस्ते=शू इति ध्वनिं कुर्वन्तं त्वां) यत् पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद (=पादाघातेन प्रतोदेन वा कोपि अव्यथयत्) [यानि च तस्मिन् काले तव दुःखानि जातानि] ता ता ते सर्वा (=तानि तानि सर्वाणि तव दुःखानि) अध्वरेषु हविषः स्रुचेव (=यज्ञेषु हविषः स्रुचा यथा हविः=यज्ञेषु यथा घृतादिकं स्रुचा सूदयन्ति क्षरयन्ति तथा) ब्रह्मणा सूदयामि (=स्तोत्रेण क्षरयामि=स्तोत्रमुच्चार्य देवेभ्यः समर्पयामि) ॥

सायणस्तु शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सदनेऽगमने निमित्तभूते सति । ...... अर्थतोऽगमनं कुर्वतः शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वाम्...... सूदयामि । क्षरामि । आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । इति सायणः ॥

ते सादे तवोपर्यारोहणे सति इति यद्मास्मनादयः पाश्चात्या आहुस्तच्चिन्त्यमिति स्पष्टम् । अध्यारोहणे सदधातोरयुक्तत्वात् । तथैव सूदयामि मधुराणि करोमि इति यत्तैरेवोक्तं तदप्ययोग्यम् ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।
या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ॥१९॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।
या । ते । गात्राणाम् । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताऽता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. त्वष्टुः (=? "दीप्तस्य") अश्वस्य विशस्ता (=विशसनस्य कर्ता) एकः (=एक एव) । [तस्य] यन्तारा द्वा (=यन्तारौ द्वौ=नियमयितारौ निबन्धनकर्तारौ द्वौ) भवतः। तथा ऋतुः (=तथैव काल एक एव) । —[हे अश्व], ते गात्राणां या (=तव गात्राणां मध्ये यानि गात्राणि हृदयाद्यवयवान्) ऋतुथा कृणोमि (=काले छिनद्मि=यस्मिन् यस्मिन् काले योवयवश्छेदनीयस्तस्मिंस्तस्मिन् काले यानवयवान् छिनद्मि) ताता पिण्डानां (=पिण्डानां मध्ये तानि तानि पिण्डानि मांसखण्डान्) अग्नौ प्र जुहोमि (=अग्नौ प्रकर्षेण हुतानि करोमि) ॥

एतस्याः पूर्वार्धो दुर्बोधः । सायणेनैवं कथंकथमपि व्याख्यातः । त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनस्य कर्ता एकः । एक एव । स कः । ऋतुः । एतदुपलक्षितः कालात्मा । तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा ऋतुर्निःशङ्कं विशसनाय गन्ता शमिता । तथा द्वा यन्तारा नियमयितारावहोरात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः । इति ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते ।
मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥२०॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयन्तम् । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ।
मा । ते । गृध्नुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । करिति कः ॥ २० ॥

भाषायाम्.

२०. [हे अश्व], प्रिय आत्मा (=प्रीणयिता प्राणः=प्रियस्य प्राणस्य वियोगः) अपियन्तं त्वा (=देवेष्वपि गच्छन्तं=देवेषु मध्ये गच्छन्तं त्वां) मा तपत् (=मा तप्तं दुःखितं कार्षीत्)। स्वधितिः (=छेदनसाधनोसिस्) ते तन्वः (=तव तनूः=तव गात्राणि) मा आ तिष्ठिपत् (=मा चिरमातिष्ठतु=तेषु चिरं मा तिष्ठतु)। [तथा] गृध्नुः (=केवलमांसग्रहणेप्सुः) अविशस्ता (=अकुशलो विशसनकर्ता) अतिहाय (=तत्तच्छेत्तव्यमङ्गमतिक्रम्य) असिना ते गात्राणि (=तवावयवान्) मिथु छिद्रा मा कः (=मिथ्या छिन्नानि मा कार्षीत्) ॥

आत्मा भोगायतनत्वाच्च ... देहो ... । वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः। ...... । ते तव तन्वस्तनूरङ्गानि मा तिष्ठिपत् । त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ... अतिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदङ्गमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थ्यमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् । इत्यादि सायणः ॥

२१. [हे अश्वा], तूं जो हा मरत आहेस तो खरोखर मरत नाहींस, आणि नाशाप्रत पावत नाहींस. तूं चांगल्या मार्गांनीं देवांप्रतच जात आहेस. तुजबरोबर इंद्राचे पिवळे घोडे [आणि] मरुतांच्या ठिपके असलेल्या हरिणी तुझ्या बरोबर जोडिल्या जातील. [अश्वींच्या] गाढवाच्या धुरेला तुज बरोबर बळवान् गाढव जोडिला जाईल.

21. This is not thy true death, this is not thy destruction: thou art going to the gods themselves by happy roads. The tawny horses [of Indra] and the spotted deer of the Maruts have become thy yoke-fellows. The mighty [ass] stands yoked, [as thy yoke-fellow] [joined] to the yoke of the [As'vins'] ass.

---

२१. 'हे अश्वा, तूं मेलास तरी उत्तम मार्गानें स्वर्गी जाऊन तेथें इंद्राचा रथ इंद्राच्या पिंगट जोडीबरोबर, मरुतांचा रथ त्यांच्या ठिपक्यांच्या हरिणींबरोबर, आणि अश्वींचा रथ त्यांच्या गाढवाबरोबर ओढण्याचें महा भाग्य तुला प्राप्त झालें आहे; त्यापेक्षां तूं मरतोस तो खरोखर मरतो आहेस असें नाहीं, आणि तुझा नाश होतो आहे असें दिसतें तो खरोखर तुझा नाश होत आहे असें नाहीं.'

या मंत्रावरून असें स्पष्ट होतें कीं, या सूक्ताचा कर्ता दीर्घतमा, मरणानंतर परलोक आहे आणि तिकडे घोड्यासारिखे पशुहि जाऊं शकतात, असें मानीत आहे.

'चांगल्या मार्गांनीं.' अक्षरशः 'सुगम्य मार्गांनीं,' म्हणजे सोप्या मार्गांनीं. यज्ञांत मारिलें जाणें हा स्वर्गी जाण्याचा फार जवळचा आणि सोपा मार्ग आहे असें आर्य लोक मानीत.

'इंद्राचे पिवळे घोडे'=' हरी.' इंद्राचे पिवळे दोन घोडे आहेत अशी वेदांत प्रसिद्धि आहे.

'मरुतांच्या ठिपके असलेल्या हरिणी'=' पृषती.' याविषयीं सू. ६४ मं. ८ याजवरील टीप पहा.

'अश्वींच्या गाढवाच्या धुरेला'=' रासभस्य धुरि.' सू. ३४ मं. ९ याजवरील टीप पहा.

'बळवान् गाढव' म्हणजे अश्वींच्या रथाला नेहमीं जोडिला जातो तो गाढव. सू. ३४ मं. ९ पहा.

या वृत्ताचा पहिला चरण अकरा अक्षरांचा नसतां बारा अक्षरांचा आहे, वरकड चरण अकरा अक्षरांचे आहेत. तेव्हां हीहि ऋचा मिश्र वृत्ताची आहे असें समजलें पाहिजे.

२२. हा अश्व आम्हांला चांगल्या गाई, चांगले घोडे, पुरुष [आणि] पुत्र [आणि] सर्वांचें पोषण करण्याजोगी संपत्ति देओ. अदिति आम्हांला पापापासून मुक्त करो. हवीरूपानें अर्पण केलेला घोडा आम्हांला बळ प्राप्त करून देओ.

22. May the powerful [horse] [procure] for us good cows, good horses, men, sons, [and] wealth sufficient to maintain all. May Aditi grant us freedom from sin. May the horse offered in the shape of sacrificial food give us power.

---

२२. हा येथें सूक्ताचा उपसंहार होतो. ' हा जो आम्हीं घोडा मारून देवांस अर्पितों, याच्या योगानें आम्हांला पुष्कळ चांगल्या गाई, पुष्कळ चांगले घोडे, चाकर नोकर, आणि पुत्र आणि सर्वांचें संरक्षण करण्यास समर्थ इतकी संपत्ति आम्हांस मिळो. अदिति देवी आम्हांला पापापासून मुक्त करो; आणि ज्या घोड्याचें मांस आम्हीं हवीरूपानें आज अर्पण केलें आहे, त्याजपासून आम्हांला बळ प्राप्त होओ; ' असें ऋषीचें शेवटचें मागणें आहे.

' पुरुष [आणि] पुत्र '=' पुंसः पुत्रान्. ' म्हणजे चाकर आणि पुत्र, अथवा 'पुरुष जातीचीं मुलें,' अर्थात् मुलगे, असाहि अर्थ सायणांनीं सुचविल्याप्रमाणें होईल.

' अदिति आम्हांला पापापासून मुक्त करो '=' अनागास्त्वं नः अदितिः कृणोतु. ' अदिति देवी पापाची क्षमा करिते, आणि पाप होऊं देत नाहीं अशाविषयीं सू. ७२ मं. ९ आणि त्याजवरील टीप पहा.

' हवीरूपानें अर्पण केलेला घोडा '=' हविष्मान् अश्वः.' म्हणजे ज्याला मारून तें मांस देवांस अर्पण केलें आहे तो.

हा अर्थ सायणांस अनुसरूनच केला आहे. आणि त्यांत अडचणहि कांहीं दिसत नाहीं. आतां यावरून इतकें उघड होतें कीं, वेदांत हवि हवि म्हणून जें जिकडे तिकडे येत असतें, तें धान्याचेंच असे असें नाहीं, तर मांसाचेंहि असे असें म्हणण्यास कांहीं अडचण नाहीं. हवि कशाचें करीत असत हा प्रश्न वेदाच्या संबंधानें नित्य येतो. या ऋचेवरून हवि धान्याचेंहि करीत असतील असा जरी संभव राहतो, तरी तें मांसाचेंहि करीत असत इतकें तर स्पष्ट होतें.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' सुगविअं' आणि 'सुअश्विअं ' असें वाचावें लागतें.

सूक्तम् १६३.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः। अश्वो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात्।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन्॥१॥

यत्। अक्रन्दः। प्रथमम्। जायमानः। उत्ऽयन्। समुद्रात्। उत। वा। पुरीषात्।
श्येनस्य। पक्षा। हरिणस्य। बाहू इति। उपऽस्तुत्यम्। महि। जातम्। ते। अर्वन्॥ १॥

भाषायाम्.

१. हे अर्वन् (=अश्व), यद् (=यस्मात् कारणात्) [त्वं] जायमानः (=जातमात्र एव) समुद्रात् उत वा पुरीषात् (=समुद्रात् अथवा अन्तरिक्षात्) उद्यन् (=उद्गच्छन्) प्रथमम् अक्रन्दः (=महाशब्दमकरोः) [यस्माच्च कारणात्] [तव] श्येनस्य पक्षा (=श्येनस्येव पक्षिणः पक्षौ) हरिणस्य बाहू (=हरिणस्येव पादौ) [आस्ताम्] [अतः कारणात्] ते महि जातं (=तव महज्जन्म) उपस्तुत्यम् (=उपस्तवनीयं=स्तवनार्हं खलु) [भवति]॥

सूक्त १६३.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—हें सूक्त बळी द्यावयाच्या घोड्याविषयीं आहे. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. [हे अश्वा], तूं प्रथम जन्मतांच समुद्रापासून अथवा अंतरिक्षापासून वर उडून ज्यापेक्षां खिंकाळलास, [आणि] [तुला] श्येनाचे पंख [आणि] हरिणाचे पाय [होते], [त्यापेक्षां], हे अश्वा, तुझें मोठें जन्म स्तवनीय होय.

HYMN 163.

To the horse that is going to be sacrificed. By *Dîrghatamas*, son of *Uchathya*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Inasmuch as thou didst first neigh, so soon as born, as thou wentst up from the sea or from the sky, [and] [as] [thou hadst] the wings of a hawk [and] the feet of a deer, thy great birth [is], O horse, worthy of being celebrated.

---

१. हेंहि सूक्त अश्वाविषयीं आहे, म्हणजे वरच्या सूक्ताप्रमाणेंच बळि द्यावयाच्या घोड्याविषयीं आहे. या पहिल्या ऋचेंत घोड्याचें जन्म समुद्रापासून अथवा अंतरिक्षापासून झालेलें आहे अशा एका समजुतीला अनुलक्षून ऋषि म्हणतो : ‘ हे घोड्या, तूं जेव्हां उत्पन्न झालास, तेव्हांच हरिणाच्या पायांसारिख्या तुझ्या पायांनीं आणि ससाण्याच्या पंखांप्रमाणें जे तुझे पंख, त्यांहीं समुद्रावरून अथवा अंतरिक्षांतून (कोणी म्हणतात तूं समुद्रांत जन्मलास, आणि कोणी म्हणतात अंतरिक्षापासून जन्मलास, त्यांतून) वर एकदम उडालास, आणि मोठ्यानें खिंकाळलास. असें ज्यापेक्षां आहे, त्यापेक्षां तुझें जन्म आणि चरित वाखाणण्यास योग्य होय यांत संशय नाहीं.’

घोड्याची उत्पत्ति समुद्रापासून झाली याविषयीं वेदोत्तरकाळींहि प्रसिद्धि आहेच. त्यामुळें तर चवदा रत्नें समुद्रांतून मंथन करून काढिलीं त्यांत घोडा हा एक आहे. आणि घोडा आकाशांत पक्ष्यांप्रमाणें प्रथम जन्मला हीहि समजूत फार पुरातन आहे. अजूनहि अशी समजूत आहे कीं, त्याच्या चारी पायांला जे बिनकेशाचे चार पांढरे टिपके गुढग्यांवर असतात, तेथें पूर्वी सर्व घोड्यांस पंख होते तेव्हां ते त्यांच्या योगेंकरून उडून सर्वांस उपद्रव करूं लागले म्हणून इंद्रानें छेदून टाकिले असें मानितात.

‘श्येनाचे पंख आणि हरिणाचे पाय.’ हे दोन्ही अत्यंत चपळतेचे दर्शक होत.

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।
गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।
गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यमेन दत्तम् एनम् (=अश्वं) त्रितः (=? एतन्नामको देवः) अयुनक् (=रथे योजितवान्) इन्द्रः प्रथमः अधि अतिष्ठत् (=अधिष्ठितवान्=आरूढवान्)। गन्धर्वः अस्य रशनां (=नियमनरज्जुम्) अगृभ्णात् (=गृहीतवान्)। [अपि च] हे वसवः (=देवाः), [यूयम्] अश्वं सूरात् (=आदित्यात्) निः अतष्ट (=साधु संपादितवन्तः=उदपादयत) ॥

यमेन नियामकेनाग्निना । ...... त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुः । ...... गन्धर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । ... इति सायणः ॥

श्वापदांत हरिण आणि पक्ष्यांत ससाणा हे अत्यंत चपळ असतात.

ग्रहयज्ञ म्हणून जो करितात, त्यांत हा मंत्र स्कन्द देवाला, म्हणजे कार्तिक स्वामीला, आवाहन करण्याचे कामी आणि त्यास हवि देण्याचे कामीं म्हणत असतात. स्कन्द देवाचा संबंध या ऋचेशीं काय आहे, असा विचार केला तर 'यदक्रन्दः' यांत 'अन्दः' हा ध्वनि 'स्कन्दः' यासारिखा मूळचीं दोन अक्षरें सोडिलीं तर आला आहे असा दिसतो, दुसरें कारण कांहींच नाहीं. स्कन्द हा शब्द वेदांत आलेला नाहीं, तेव्हां स्कन्द देव कोठून येणार ? असें असल्यामुळें स्कन्द नाहीं तर नाहीं, 'अन्द' असें ज्यांत आहे असा तरी मंत्र स्कंदाला लावून देऊंया असें म्हणून हा भटजी बोवांनीं लावून दिला आहे, यांत संशय नाहीं. वास्तुशांतीच्या वेळींहि स्कन्द देवाचें आह्वान करितांना हाच मंत्र म्हणतात.

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।
असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि॥३॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।
असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।
उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥ ४ ॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्ऽसु । त्रीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।
उतऽइव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अर्वन्], [त्वं] यमः असि । [त्वम्] आदित्योसि । [त्वं] गुह्येन व्रतेन (=गोपनीयेन कर्मणा) त्रितोसि । त्वं सोमेन समया विपृक्तोसि (=सोमेन सह संपृक्तोसि संगतोसि) । ते (=तव) दिवि (=द्युलोके) त्रीणि बन्धनानि (=त्रीन् संबन्धान्) आहुः ॥

स्पष्टाक्षरार्थामपि दुर्बोधाभिप्रायामिमां सायण एवं व्याचष्टे । हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताग्निरसि तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूराग्निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिनरूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि । त्रित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वम् । अथ वा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तोऽसि। तेन गृहीतत्वात् । हे अश्वेंरूप ते तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य त्रीणि बन्धनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि । इति ॥

४. ते (=तव) दिवि (=द्युलोके) त्रीणि बन्धनानि [सन्तीति] आहुः । अप्सु

५. हे अश्वा, हीं येथें तुला धुऊन पुसून स्वच्छ करण्याचीं स्थळें आहेत. हीं तुज उदाराच्या खुरांची पावलट आहे. येथें तुझे शुभ रज्जु माझ्या दृष्टीस पडत आहेत, कीं ज्यांस यज्ञाचे रक्षक रक्षीत आहेत.

5. These are, O horse, the places for scrubbing and cleansing thee. These are the places where thou, the bounteous one, didst tread with thy hoofs. I see here thy auspicious ropes, which the preservers of the sacrifice are keeping.

---

५. घोड्यास मारिल्यानंतर ऋषि त्याला म्हणतोः—'तुला जेथें धुऊन पुसून खरारा करून शुद्ध करीत असत, तीं हीं स्थळें पहा. तूं जेथून फिरत असस, ती जागा ही पहा येथें स्पष्ट दिसत आहे. तुला ज्यांनीं बांधीत, त्या ह्या दोऱ्या पहा येथें यज्ञाचे रक्षक रक्षीत आहेत.'

'शुभ रज्जु'='भद्रा रज्जूः.' शुभ असें म्हणण्याचें कारण असें दिसतें कीं, ज्या दोऱ्यांला घोडा बांधिला असून बळि दिला जाऊन मोठ्या दिव्य पदाला पोंहचला, त्या दोऱ्या ह्या असल्यामुळें त्यांस 'शुभ,' म्हणजे कल्याणकारक, असें विशेषण लाविलें आहे.

वृत्तासाठीं 'अवमार्जनानि। इमा' असें म्हणावें.

आत्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जाना॒म॒वो दि॒वा प॒तय॑न्तं पत॒ङ्गम् ।
शिरो॑ अपश्यं प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॒र्जेह॑मानं पत॒त्रि ॥ ६ ॥

आ॒त्मान॑म् । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जा॒ना॒म् । अ॒वः । दि॒वा । प॒त॒य॑न्तम् । प॒त॒ङ्गम् ।
शिरः॑ । अ॒प॒श्य॒म् । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रे॒णुऽभिः॑ । जेह॑मानम् । प॒त॒त्रि ॥ ६ ॥

नि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । ...... । यद्वा इमा ते तवावमार्जनानि अङ्गप्रक्षालनसाधनानि उदकानि । इमानि सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् । इति ॥

भाषायाम्.

६. [हे अश्व], [अहं] मनसा (=चेतसा=अन्तश्चक्षुषा) ते (=तव) पतङ्गं (=पक्षिसदृशं पक्षोपेतम्) आत्मानं (=प्राणम्) अवो दिवा पतयन्तं (=द्युलोकादवस्ताद् उत्पतन्तम्) आरात् अजानां (=दूरादपश्यम्) । [अहं] पतत्रि (=पतत्रोपेतं=पक्षिवत्पक्षोपेतं) [तव] शिरः सुगेभिः (=सुगैः शोभनगमनैर्) अरेणुभिः (=रेणुरहितैः शुद्धैः=आन्तरिक्षैः) पथिभिः (=मार्गैर्) जेहमानम् अपश्यम् (=गच्छत् सद् दृष्टवान्) ॥

अवः । अवस्तात् । सामर्थ्याद् भूमेः । भूमिमुपरम्य दिवान्तरिक्षेण मार्गेण पतङ्गमादित्यं पतयन्तं गच्छन्तं व्याप्नुवन्तम् । ...... अरेणुभिरपापैः ... आदित्यमण्डलादप्युपरिभूतैः । सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबन्धाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वम् । ... यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनान्तरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्यावोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतङ्गं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यम् । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानम् । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते । इति सायणः ॥

७. [हे अश्वा], तुझें उत्कृष्ट रूप वेदीवर हविरन्न मिळवितांना मी येथें पाहिलें. आणि मर्त्य उपासकानें तुजप्रत वनस्पतिरूप हविरन्न आणिल्याबरोबर तूं अतिशय भुकेलेला होत्साता तें खाऊन टाकिलेंस.

7. Here I saw, [O horse], thy highest Self winning the oblation on the altar. When the mortal worshipper brought the vegetable food (grass) to thee, thou didst immediately swallow it most greedily.

---

७. या ऋचेंत ऋषि अशी कल्पना करितो कीं, 'बळि दिलेला घोडा देवलोकीं जाऊन इतर देवांप्रमाणेंच मर्त्यलोकीं हविरन्न घेण्याकरितां यज्ञाप्रत येऊंहि लागला. तसा आलेला आपणास दृष्टी पडला आणि यज्ञास आल्यावेळीं उपासकांनीं त्याजला गवताचें हवि खाऊं घातलें, तें त्याणें मोठ्या झपाट्यानें एकदम खाऊन फडशा पाडलें.' हें सर्व आपण पाहिलें असें ऋषि म्हणतो. म्हणजे ह्या सर्व गोष्टी घोड्याला बळी दिल्यावर, आणि घोड्याला त्यामुळें देवत्व प्राप्त झाल्यावर घडतील, असें ऋषीच्या मनांतील हृद्य आहे.

'उत्कृष्ट रूप'='उत्तमं रूपम्' म्हणजे ज्या उत्तम देवत्वाप्रत घोडा पोंहचला, तें. देव झाल्यानंतरचें रूप.

'मिळवितांना'='जिगीषमाणम्.' अक्षरशः 'जिंकतांना.' शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणें फार सत्वर धांवून येऊन घेतांना असा अभिप्राय. घोडा मरून जरी दिव्य स्वरूपाप्रत पावला, तरी तो घोडा तो घोडाच आहे हें कवि विसरत नाहीं; म्हणूनच तो शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणें धांवत येऊन हवि घेतो, आणि त्याचें हवि म्हणजे गवत (औषधि) होय असें म्हणतो.

'वनस्पतिरूप हवि'='भोगम् । ओषधीः.' म्हणजे गवत.

९. [हा अश्व] सोन्याच्या शिंगांचा [होय]. याचे पाय लोखंडाचे [होत]. मनाप्रमाणें वेगवान् [जो] इंद्र, [तोहि] यापेक्षां उणा झाला; ज्याचें हवि भक्षण्यासाठीं साक्षात् देव आले होते, आणि ज्याजवर इंद्र प्रथम आरूढ झाला.

9. This horse has [now] golden horns. His feet are [now] of iron. Even Indra, swift as the mind, became second to him—to him, to the oblation of whose flesh the gods themselves came down, and whom [after his immolation] Indra was the first to mount.

---

९. 'हा घोडा बळि दिल्यावर त्याला जें दिव्यरूप प्राप्त झालें, त्याला सोन्याचीं शिंगें आणि लोखंडाचे पाय झाले, आणि मनाप्रमाणें जो वेगवान् इंद्र त्याचा सुद्धा वेग त्याच्या वेगापेक्षां कमी झाला; ज्या अश्वाचें मांस खाण्यास स्वतः देव खालीं आले होते, आणि जो दिव्यरूपी झाल्यानंतर त्याजवर इंद्र प्रथम आरूढ झाला.'

'सोन्याच्या शिंगांचा '=' हिरण्यशृङ्गः.' घोड्याला बळि दिल्यानंतर त्याला सोन्याचीं शिंगें प्राप्त झालीं असें सांगण्याचा उद्देश काय असावा ? घोड्याला जे दागिने घालीत त्यांत शृङ्गस्थळीं कांहीं तरी दागिना कदाचित् घालीत असतील काय ?

'लोखंडाचे' इ०. म्हणजे कितीहि चालला तरी ते दुखणार नाहींत इतके दृढ झाले आहेत.

'उणा झाला '= 'अवरः आसीत्.' म्हणजे या घोड्यापेक्षां कमी वेगवान् झाला. वरचा मंत्र पहा.

'ज्याजवर इंद्र प्रथम आरूढ झाला '= 'यः अर्वन्तं प्रथमः अधि अतिष्ठत्.' वर दुसरी ऋचा पहा.

यृचासाठीं '०शृङ्गो अयो' असें पहिल्या चरणांत म्हणावें.

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥१०॥१२॥

ईर्मेऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।
हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । अश्वाः ॥ १० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. दिव्यासः (=द्युसंचारिणः) अत्याः (=आशुगामिनः) शूरणासः (=विक्रान्ता) अश्वा यद् दिव्यम् अज्मं (=यदा द्युसंबन्धिनं प्रदेशम्) आक्षिषुः (=व्याप्नुवन्ति) [तदा] [ते] ईर्मान्तासः (=ईर्मान्ताः=विरलान्ताः) सिलिकमध्यमासः (=निबिडमध्यमाः) [सन्तो] हंसा इव श्रेणिशः सं यतन्ते (=हंसा इव पङ्क्तीभूय संगताः प्रगच्छन्ति) ॥

इमां सायण एवं व्याचष्टे । अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मान्तासः । ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते तथोक्ताः । विरलान्ता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्मं ईरितः पुरतो नुन्न इत्यर्थः । तादृशः पृथुरन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संक्षिप्तो मध्यभागो येषां ते तादृशाः । पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तम् । समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय सं यतन्ते । सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता ईर्मान्तास इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे [illegible] तद्वत् । कदा । उच्यते । यत् यदाश्वा दिव्यम् [illegible] गमनं गन्तव्यं वा मार्गमाक्षिषुः । व्याप्नुवन्ति । तदा । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपि तच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव

सूक्तम् १६४.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां द्वाचत्वारिंशदृचां विश्वे देवा देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग् देवता । उत्तरार्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । उक्षाणमिति उत्तरार्धस्य सोमः । त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इन्द्रं मित्रमित्येषा कृष्णं नियानमित्येषा च सूर्यदेवताके । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता । दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ छन्दस्तु पञ्चपादं पितरं (१२), साकंजानां (१५), यद्गायत्रे (२३), अयं स शिङ्क्ते (२९), सप्तार्धगर्भा (३६), गौरीर्मिमाय (४१) इति षण्णां जगती । समानमित्येताया अनुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इत्येतायाः प्रस्तारपङ्क्तिः । शिष्टस्य सूक्तस्य त्रिष्टुप् ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः ।
तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्नः ।
तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्पतिम् । सप्तऽपुत्रम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अस्य वामस्य (=वननीयस्य मनोहरस्य) पलितस्य (=शुभ्रकेशस्य=अतिसनातनस्य) होतुः(=? देवानामाह्वातुः=आदित्याग्निरूपस्य)—तस्य [होतुर्] मध्यमो भ्राता (=मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो भ्राता) अश्नः (=अतिशयेन भक्षकः) अस्ति । अस्य (=तस्य होतुर्) तृतीयः (=भौमाग्निरूपो) भ्राता घृतपृष्ठः (=घृतं पृष्ठे यस्य सः=पृष्ठे घृतवाहको) [भवति] । अत्र (=अस्मिन् काले) सप्तपुत्रं (=सप्तसंख्याक-[illegible]) विश्पतिं (=राजानं) [तं होतारम्] अहमपश्यं (=दृष्टवानस्मि) ॥

अस्य[illegible] त्वेतत् संशयोत्पादनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षा[illegible] च ......इति ।......। अत्र स्तुत्य[illegible]त्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तम[illegible] [illegible] । न सूक्तान्तरवद्बहुस्तवम् । इत्येव [illegible] [illegible] चोच्यते । अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्पादनादयो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

सूक्त १६४.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—१-४१ विश्वे देव; ४२ प्रथमार्धाची देवता वाक्, उत्तरार्धाची आपः; ४३ पूर्वार्धाची शकधूम, उत्तरार्धाची सोम; ४४ अग्नि, सूर्य, आणि वायु; ४५ वाक्; ४६,४७ सूर्य; ४८ संवत्सरात्मक काल; ४९ सरस्वती; ५० साध्य; ५१ सूर्य, पर्जन्य अथवा अग्नि; ५२ सरस्वान् अथवा सूर्य. वृत्त—त्रिष्टुभ् ; मात्र १२वी, १५वी, २३वी, २९वी, ३६वी, आणि ४१वी, ह्या सहा जगती; ५१वी अनुष्टुभ्, आणि ४२वी प्रस्तारपंक्ति आहे.

१. हा जो रमणीय [आणि] पांढऱ्या केसांचा होता, त्याचा मधला भाऊ फार अधासी आहे. त्याचा तिसरा भाऊ पाठीवर तूप वाहणारा [आहे]. मी येथें सात पुत्र असलेला राजा पाहिला.

Hymn 164.

To (verses 1–41) the *Vis've Devas* (or *All Gods*, taken collectively); the first half of verse 42, to *Vâch* or the *Divine Voice*, the second half to *Âpah* i.e. the waters; 43 (first half) to *S'akadhûma* and (second half) to *Soma*; 44 to *Agni*, *Sûrya* and *Vâyu*; 45 *Vâch*, i.e. voice; 46, 47 to *Sûrya*; 48 *Time* in the shape of the year; 49 to *Sarasvatî*); 50 to the *Sâdhyas*; 51 to *Sûrya*, *Parjanya*, or the *Agnis*; 52 to *Sarasvân* or *Sûrya*. By *Dîrghatamas* son of *Uchathya*. Metre,—verses 12, 15, 23, 29, 36 & 41 are *Jagatî*; verse 51 is *Anushṭubh*; verse 42 is *Prastârapankti*; the rest of the hymn is in the *Trishṭubh*.

1. Of this beautiful [and] gray-haired invoker—his middle brother is voracious; his third brother bears the clarified butter on his back. I here perceived the king having seven sons.

---

१. हें सूक्त फार चमत्कारिक आणि मोठ्या महत्त्वाचें आहे. आणि त्याप्रमाणें तें कठिणहि आहे. तें फार महत्त्वाचें आहे म्हणून तर फार प्राचीन [illegible]

गळ्या प्रकारांनीं करण्याचा प्रचार पडला आहे. अनुक्रमणिकेंतहि असें सांगितलें आहे कीं, "या सूक्तांत स्तवनाचा अंश थोडा आहे; यांत संशय ज्यांत काढिले आहेत असे प्रश्न आणि त्या प्रश्नांचीं प्र-

(६). इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनम् । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म । द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा ...... । कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह । स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् इत्याद्युक्तवता सायणेनेयमादित्यपरं व्याख्याता । ...... पलितस्य पालयितुः...... होतुर्ह्वातव्यस्याह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो ...... मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वम् ।....... अश्नः सर्वत्र व्याप्तः । ...... घृतपृष्ठः । घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो......। सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतम् ... । अपश्यम् । अद्राक्षम् । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । ...... एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । ...... तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाश्नो व्यापनशीलः । ...... वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः। घृतमित्युदकनाम। तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते। तदेव पृष्ठे स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ...... । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः । न स्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विश्पतिं विशां प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम् । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यम् । पश्येयम् । साक्षात्करोमीत्यर्थः । अयमर्थः । स्वाधीनमायोजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् । तथापि स्वरसत्वाभावाद्ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको अर्थः प्रतीयते । तत्र प्रतिपादयामः । इति ॥

स्थूलरें असून बहुतकरून ज्ञान, मोक्ष [illegible] यांची प्रशंसा आहे.' सायण म्हणतात, "संशय काढणें इत्यादि पुष्कळ प्रकारचे अर्थ या सूक्ताचे दर्शीत असतात." आणि आपणास उत्तरोत्तर दिसून येईल कीं, यांतील बहुतेक [illegible] तशा प्रकारचे आहेत खरे. त्यांच्या [illegible] वरून त्यांचा कांहीं तरी गूढ अभिप्राय आहे, आणि तो बहुतकरून अध्यात्मपर असावा, असें वाटतें खरें. आम्हीं [illegible] तिलका अक्षरशः अर्थ [illegible], कारण [illegible] [illegible] अर्थ [illegible] तर तो [illegible]

केला तरच आम्हांला न समजला तरी दुसऱ्याला तरी समजेल. इतकें खरें कीं, हें सूक्त इतर सूक्तांप्रमाणें केवळ स्तुतिपर आणि प्रार्थनापर नसून, बहुतकरून अध्यात्मपर आहे.

पहिल्या मंत्राचा भावार्थ अग्निपर असा आहेः 'हा जो अतिप्राचीन असतांहि स्वरूपवान् दिसणारा अग्नि, त्याला तीन भाऊ आहेत. तो आदित्यरूपानें द्युलोकीं भ्रमण करितो. ह्याला दुसरे दोघे भाऊ आहेत. त्यांपैकीं मधला भाऊ, म्हणजे सर्वभक्षी जो विजेच्या रूपानें प्रगट होणारा अग्नि, तो; आणि कनिष्ठ भाऊ म्हणजे, पृथिवीवर प्रगट असणारा आणि मनुष्यांनीं अर्पण केलेल्या घृताच्या आहुति पाठीवर घेऊन देवलोकीं वाहून नेणारा. ह्याला ज्या सात ज्वाला, ते याचे सात पुत्र होत. तर असा जो राजा अग्नि, त्याचें खरें स्वरूप केवळ भौतिक नव्हे, तर आतां सांगितल्याप्रमाणें आहे, तें मी ओळखिलें.' अध्यात्मपर भावार्थ भाषेखालीं पहा.

'फार अधासी'= 'अश्नः' म्हणजे फार नाशक.

'सात पुत्र असलेला'='सप्तपुत्रम्.' वस्तुतः सात पुत्र कोणते घ्यावयाचे? आम्हीं किरण असें समजतों. सू. १४६ म. १ यांत अग्नीला 'सप्तरश्मि' म्हटलें आहे. आम्ही सायणास अनुसरलों आहों.

हें सूक्त अर्थाच्या संबंधानें प्राचीन कालापासून महत्त्वाचें आहे असें नाहीं, तर वेदपाठक जे भटभिक्षुक आणि स्मार्तकर्मकर्ते पुरोहित, त्यांनीं सुद्धा याचा पाठ पुष्कळ प्रसंगीं लावून दिलेला आहे. एक तर यांत 'वामस्य' असा शब्द आहे, त्यांत 'वाम' हीं अक्षरें आहेत त्यावरून हें सर्व सूक्त 'वामनसूक्त' म्हणून एक सूक्तसमूह म्हणतात त्यांत घातलें आहे. वस्तुतः 'वामन' याच्याशीं या सूक्ताचा संबंध नाहीं इतकेंच नव्हे, पण वामन हें नांवसुद्धा ऋग्वेदांत आलेलें नाहीं! शिवाय बाळंतीण झाल्यावर दहा दिवसपर्यंत शांतिसूक्त म्हणून जें म्हणतात, त्यांतहि याचा पाठ म्हणतात; त्याचें कारण बहुतकरून असें दिसतें कीं, पहिल्या मंत्रांत 'सप्तपुत्रम्' हा शब्द आला आहे, आणि हें सूक्त म्हटलें तर बाळंतीण बाईला सात मुलगे होतील अशी कल्पना असावी! आणि वाईट मुहूर्तावर मुलाचें जन्म झालें म्हणजे दुष्टजननशांति म्हणून जें कर्म करितात, त्यांत जो याचा पाठ म्हणतात, त्याचेंहि कारण हेंच असेल. अमुक सूक्त म्हटलें म्हणजे अमुक पुण्य लागतें अथवा अमुक प्राप्त होतें, ही कल्पना फार प्राचीन असावी यांत संशय नाहीं. शौनक जो [illegible] तो म्हणतो कीं, "जर ब्राह्मणानें चुकून चोरी केली, तर त्याणें तीन रात्री उपोषण करून या अस्य वामस्य इत्यादि सूक्ताचा जप करावा, म्हणजे तो पापापासून मुक्त होईल (स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्त्रिरात्रोपोषितः

३. ज्या ह्या सातचाकी रथावर सात[जण] बसतात, त्या रथाला सात घोडे वाहून नेतात; ज्याला पाहून सात बहिणी स्तुति गातात, [आणि] जेथें गाईंचीं सात गुप्त स्वरूपें आहेत.

3. Seven horses draw this seven-wheeled chariot on which the seven are mounted, [to which] the seven sisters sing hymns, and in which there are the seven hidden forms of the cows.

---

३. हाहि मंत्र सूर्याच्या रथाविषयीं आणि कालात्मक रथाविषयींहि आहे असें समजून सायण निर्वाह करितात, त्याप्रमाणें केल्याशिवाय गति दिसत नाहीं.

'सातचाकी'='सप्तचक्रम्.' आदित्याच्या रथाला सात चाकें आहेत असें याच सूक्ताच्या १२ व्या मंत्रांतहि सांगितलें आहे शिवाय. ऋ. १.४०.३. पहा.

'सातजण'='सप्त.' आदित्यरथ घेतला तर सात किरण समजावयाचे, आणि संवत्सरात्मक घेतला तर सात ऋतु घ्यावयाचे असें सायण म्हणतात.

'सात घोडे'='सप्त अश्वाः.' वरच्या मंत्रावरील टीप पहा.

'सात बहिणी'='सप्त स्वसारः.' म्हणजे आकाशांतील जीं मेघोदकें तीं; कीं ज्यांस 'सप्त सिन्धु' असें वेदांत नांव दिलेलें आहे. सू.३५ मं.८ याजवर दिलेली 'अंतरिक्ष' शब्दावरची टीप पहा.

'गाईचीं सात रूपें'='गवां सप्त नाम'. म्हणजे वाग्रूप ज्या गाई, त्यांचे सप्त स्वर असें सायण म्हणतात; सात स्वर म्हणजे, सा रि ग म प ध नि, यांनीं दर्शविलेले. जसें आधुनिक काळीं तसेंच प्राचीनकाळींहि स्वराचें, सुराचें अथवा ध्वनीचें स्थान आकाश होय, असें मानीत असत.

या सूक्तांतील इतर मंत्रांप्रमाणें हाहि गूढ अर्थानें भरलेला आहे. सायणांनीं केलेला अर्थ भाषेखालीं पहा.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'वहन्ति अश्वाः' असें वाचावें.

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥५॥१४

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानाम् । एना ।
निऽहिता । पदानि ।
वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तत्निरे । कवयः ।
ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥ १४ ॥

न्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतेः। यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श। कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः शारीरमशरीरो यद्यस्माद्बिभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानम् । इति ॥

भाषायाम्.

५. मनसा (=चेतसा) अविजानन् (=अजानन्) पाकः (=मूढमतिर्) [अहं] देवानाम् (=इन्द्रादीनाम्) एना (=एतानि प्रसिद्ध्या स्तूयमानानि) निहिता पदानि (=निहितानि पदानि=निगूढानि स्वरूपाणि) पृच्छामि (=किंरूपाणि कीदृशानि चेति पृच्छामि) । बष्कये वत्से अधि (=एकसंवत्सरे वत्स आदित्यरूपे) कवयः (=ऋ-ष्यादयः) ओतवा उ (=ओतवै खलु=वेतुं खलु=यज्ञं निर्मातुं) सप्त तन्तून् वि तत्निरे (=वितन्वन्ति=आदित्यमुद्दिश्य यज्ञं कुर्वन्ति यच्चस्य किं तत्त्वमिति पृच्छामि) ॥

इन्द्रादीन् देवान् कवयः स्तुवन्ति वस्तुतस्तु तेषां स्वरूपाणि कीदृशानि भवन्तीति मया तावन्न ज्ञायते मनसापि न वितर्क्यते । अतः कारणान्मूढमतिरहं पृच्छामि किं-स्वरूपा देवा इति सत्या वा न वेति चेति । संवत्सरात्मकं नित्यं बालवद्वर्तमानं सू-र्यमुद्दिश्य कवयो यज्ञं कुर्वन्ति तस्य च कोऽभिप्राय इति पृच्छा ॥

अविजानन् अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन्...अज्ञाने कारणमाह । एना एतानि पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्य-र्थः । यद्वा देवानां पदानि [illegible] गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि । [illegible]ज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीत्युच्यते । वत्से...बष्कये...... बष्कय आदित्यः । यद्वा बष्कयो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक् निर्दे-[illegible]बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं वक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्ततन्तून् [illegible] [illegible] सोमसंस्थान् कवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून्वेतुं [illegible]रे । वितन्वन्ति । यद्वा सप्त तन्तवः सप्त [illegible] । तानि वितन्वन्ति । [illegible]

५. मूढ असा जो मी, तो आपल्या बुद्धीनें अजाणता असल्यामुळें देवांचीं [जीं] हीं गुप्त स्वरूपें, [त्यां]विषयीं विचारितों. एक वर्षाच्या वत्साच्या आंगावर कविजन [वस्त्र] विणण्यासाठीं सात तंतु ताणीत असतात !

5. I an ignorant man, not knowing in my mind, ask about these hidden natures of the gods.: on the calf, aged one year, the poets stretch seven threads for the sake of weaving !

---

५. या मंत्रांत ऋषि आपलें अज्ञान कबूल करून म्हणतो: ' देवांस तर अनेक रीतींनीं स्तुति करून उपासक जन भजतात. पण देव म्हणजे काय, आणि ते असतात कसे, आणि त्यांचें स्वरूप काय, हें समजत नाहीं, कारण तें सर्व गुप्त आहे. उदाहरण, आदित्याला एक वर्षाचा पाडा समजून त्याला अनुलक्षून यज्ञ करितात, याचा अर्थ काय ? आदित्य देव कोण ? इत्यादि मला मंदमतीला कळत नाहीं, यास्तव मी प्रश्न करितों.'

' गुप्त स्वरूपें '=' निहिता पदानि.' म्हणजे, मानवांस न समजणारीं त्यांचीं तत्त्वें. देव कसे काय आहेत, इत्यादिक ज्या गोष्टी, त्या. 'एक वर्षाच्या वत्साच्या आंगावर'=' वत्से बष्कये.' म्हणजे नित्य एक वर्षाचा तरुण दिसणारा जो सूर्य, त्याला उद्देशून; त्याला देव समजून, त्याला यजनीय देव मानून.

'[वस्त्र] विणण्यास सात तंतु ताणीत असतात '=' सप्त तन्तून् वि तत्निरे ओतवै.' वस्त्र विणण्याकरितां म्हणजे यज्ञरूप वस्त्र विणण्याकरितां. ' तंतु ताणणें ' म्हणजे यज्ञ करणें, अथवा यज्ञाची सिद्धता करणें, असें वेदांत रूपक करण्याची चाल असे. सू. १४२ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'[वस्त्र] विणण्यासाठीं ' =' ओतवै.' ऋ. १०. १३०. १ इत्यादि मंत्रांत ' वे ' (विणणें) या धातूचा प्रयोग यज्ञरूप वस्त्र विणणें या अर्थी केलेला आहे, तो पहा.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत ' बष्कये अधि ' असें वाचावें.

६. अजाणता आणि अज्ञानी असा जो मी, तो जाणून घेण्यासाठीं ज्ञानी कवींला याविषयीं पुसतों: 'ज्या जन्मरहित देवानें हे सहा लोक धारण केले आहेत, त्याच्या रूपांत कांहीं कीं एकात्मक आहे हें खरें कीं नाहीं?'

6. Not knowing I ask here those that know; for the sake of learning, I that am ignorant. He who upholds these six worlds in their respective places, there is, is there not, something in the nature of that Unborn one, that is one?

---

६. खरोखर देव अथवा परमेश्वर एकच आहे, अनेक नाहींत अशा अर्थाच्या ज्या थोड्या ऋचा ऋग्वेदांत येतात, त्यांपैकीं ही एक आहे. 'मी अज्ञान आहें; देवांचें खरें स्वरूप काय आहे, म्हणजे ते आहेत कीं नाहींत, याविषयीं मला कांहीं ठाऊक नाहीं. यास्तव ज्यांस या गोष्टीचें ज्ञान आहे, अशा तत्त्ववेत्त्यांस मी याविषयीं मला ज्ञान व्हावें म्हणून प्रश्न करितों. तो हा कीं, हे सहा लोक ज्याणें धारण केले आहेत, आणि जो त्यांस खालीं पडूं देत नाहीं, तो जन्मरहित परमेश्वर असा आहे कीं, तो एक आहे त्याला द्वितीय कोणी नाहीं, ही गोष्ट खरी नव्हे काय?'

'ज्ञानी कवींला'='चिकितुषः कवीन्.' म्हणजे, ज्यांस देवांविषयीं ज्ञान आहे ते; ज्यांस देव खरोखर आहेत की नाहींत, असले तर ते कोठें आणि कसे आहेत तें ठाऊक आहे असे.

'हे सहा लोक'= 'षड् इमा रजांसि' लोक सहा आहेत अशांविषयीं दुसरे ठिकाणीहि सांगितलें आहे. ऋ.६ ४७. ३ यांत सोमानें 'सहाहि लोक निर्माण केले' असें सांगितलें आहे ('अयं षड् उर्वीः अमिमीत धीरः') ऋ. १०. १४. १६. यांतहि सहा लोक असल्याविषयीं उच्चार आहे ('षट् उर्वीः एकमित् बृहत्'). ऋ. १०. १२८. ५ यांतहि 'हे दिव्य सहा लोक हो, तुम्ही आम्हाला धन द्या (अथवा रक्षा)' असें सांगितलें आहे ('देवीः षड् उर्वीः उरु नः कृणोत'). या सर्व ठिकाणीं सायण सहा लोक म्हणजे, द्यू, पृथिवी, दिवस, रात्र, उदकें आणि ओषधी, हे होत असें सांगून अन्य शाखेंतील "षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च" हा मंत्र उतरून घेतात. प्रस्तुत मंत्रावर सायण म्हणतात कीं, सहा लोक म्हणजे पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, हे तीन, आणि त्यावर पुनः दुसरे तीन लोक 'महः' इत्यादिक ऋ. २. २७. ८ यांत सांगितले आहेत, तें सहा लोक होत. कोणतेहि सहा लोक असो-

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।
शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥७॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहि-
तम् । पदम् । वेरिति वेः ।
शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुह्रते । गावः । अस्य । वव्रिम् । वसानाः । उदकम् ।
पदा । अपुः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. इह (=इदानी) यः अङ्ग (=यः खलु) ई वेद (=इदं वक्ष्यमाणं जानाति) [स तद् ब्रवीतु] (=वदतु) । [तदेतद्] अस्य वामस्य वेः (=कान्तस्य पक्षिणः आदित्यरूपस्य) पदं निहितं (=स्वरूपं गुप्तम् अस्ति=अज्ञाततत्त्वं भवति) । अस्य गावो [हि] (=तस्यादित्यस्य गावः=किरणरूपा हि) [स्वकीयात्] शीर्ष्णः (=शिरसां सकाशात्) क्षीरं दुह्रते (=क्षरन्ति=दुग्धवत्पोषकमुदकं वर्षन्ति) [अपि च] वव्रिं वसानाः (=तेजस्वि रूपं धारयन्त्यस्ताः) पदा (=पादेन) उदकम् अपुः (=पिबन्ति) [एतत् कथं भवति तद्ब्रवीतु] ॥

किरणरूपाः पक्षिवच्चपलमुत्पतत आदित्यरूपस्य परमेश्वरस्य गावः स्वशिरसः सकाशात् पयःसदृशमुदकं वर्षन्ति स्वपादेन च पृथिव्याः सकाशादुदकं पिबन्ति । यदेतदाश्चर्यकरं ततो हेतोस्तस्यादित्यस्य स्वरूपं गुप्तं वर्तते तत्कीदृशं भवतीति यो जानाति स ब्रवीत्विति भावः ॥

अङ्ग क्षिप्रमविचारे इति सायणः ॥

त, सकळ त्रिभुवन, विश्व, इतका अर्थ विवक्षित आहे.

'ज्या जन्मरहित देवानें ...... त्यांच्या रूपांत कांहीं की एकात्मक आहे '= 'अजस्य रूपे किमपि स्वित् एकम्.' म्हणजे प्राणास उत्पन्न करणारा आणि धारण करणारा जो न जन्मलेला देव, त्याचें स्वरूप अनेक कवींनीं अनेक प्रकारानीं वर्णिलें तरी वस्तुतः तो देव एकच आहे, अनेक नाहींत, ही गोष्ट खरी कीं नाहीं?

अत्यंत प्राचीन काळीं आपले आर्य पूर्वजांस प्रथम पुष्कळ देवांचीं नांवें घेऊन घेऊन आणि भजन करून करून शेवटीं देव मिळून एकच असावा, असा विचार सूचूं लागला, त्याचें हें एक उदाहरण आहे.

वृत्तासाठी ' रजांसि । अजस्य ' असें वाचावें.

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।
सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा ।
सम् । हि । जग्मे ।
सा । बीभत्सुः । गर्भऽरसा । निऽविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽ-
वाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. माता (=सर्वेषां मातृभूता पृथिवी) पितरं (=सर्वेषां पितृभूतम् आदित्यप्र-मुखं द्युदेवं) धीती (=धीत्या=ध्यानेन=सेवापरया बुद्ध्या) ऋते आ बभाज (=यज्ञे भागिनमकरोत्=यज्ञहविस्तस्मै दत्तवती=तं पूजितवती) । [स] हि मनसा (="अ-स्यामभिप्रायवता चेतसा "=प्रेम्णा) [तया सह] अग्रे (=पूर्वं कालक्रमं विनैव) सं जग्मे (=संगतो बभूव) । [अनन्तरं] बीभत्सुः (=गर्भधारणेच्छुः) सा गर्भरसा (=ग-र्भोत्पादनसमर्थेन रसेन रेतसा) निविद्धा (=नितरां विद्धासीत्) । [तदनन्तरं] नमस्वन्तः इत् (=उपासका अपि गृहीतहविष्काः सन्त).उपवाकम् ईयुः (=स्तव-नं प्रापुः=उपेत्य सम्यग्वृष्टिर्भूतेति स्तुतिं चक्रुः) ॥

पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तम् ... आ बभाज... किमर्थम् । ऋते । उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । ...... निविद्धा ... । अत्रा-यं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयु-क्तः संगतो भवति । सा चान्तर्वती सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि ॥ इति सायणः ॥

९. गाईच्या धुरेला माता जोडिली गेली; गर्भ गाईच्या पोटीं राहिला. वत्स ओरडूं लागला, आणि तो तीन योजनेंपर्यंत विश्वरूप गाईकडे पाहूं लागला.

9. The mother was yoked to carry the burden of the cow. The fœtus lay in the cows. The calf lowed: it looked on the cow of all colours as far as three leagues.

---

९. ही ऋचा कठिण आहे. शब्दशः अर्थ उघड आहे; पण भावार्थ काय आहे तो समजत नाहीं. आम्हीं अक्षरशः भाषांतर केलें आहे. ' माता ' म्हणजे येथें पृथिवीच असावी. पण तिला गाईच्या धुरेला जोडिली म्हणजे काय? इत्यादि शंका येतात, पण उत्तर समाधान होण्याजोगें देववत नाहीं. सायणांनीं काय अर्थ केला आहे, तो भाषेखालीं पहा.

' विश्वरूप '= ' विश्वरूप्यम्.' म्हणजे अनेक रंगांची. सू. १६१ मं. ६ पहा.

कदाचित् ' गर्भ ' आणि ' वत्स ' म्हणजे या ठिकाणीं सूर्य, आणि विश्वरूप गाय म्हणजे उषा, असा भाव असेल काय? त्या गाईकडे सूर्य बाळ पाहतो. म्हणजे, उषा अगोदर उगवते, आणि तिच्या नंतर तो उगवतो. आणि गाईच्या मागून जसा तिचा वत्स जातो, तसा हा उषेच्या मागून जातो, असें भासतें.

वृत्तासाठीं 'वृजनीपु अन्तः,' आणि ' विश्वरूप्यं 'च्या जागीं ' विश्वरूपीअं ' असें म्हणावें लागतें.

११. सत्य[भूत आदित्या]चें बारा अरे असलेलें चक्र द्युलोकासभोंतालीं सदैव भ्रमण करीत असतें, तरीहि तें नाश पावत नाहीं. हे अग्नी, या [चक्रा]वर सातशें वीस पुत्रांचीं जोडपीं आरूढ झालेलीं असतात.

11. The wheel of eternal Truth, having twelve spokes, ceaselessly revolves round the heaven, without becoming old. Seven hundred and twenty children (days and nights), arranged in couples are, O Agni, mounted on it.

११. ही ऋचा आदित्यमंडलाविषयीं आहे. 'हें जें आदित्यमंडलरूप सनातन सत्यरूप अनंत कालाचें चक्र, त्याला बारा महिने हेच कोणी बारा अरे आहेत. हें नित्य द्युलोकासभोंतालीं भ्रमण करीत असतें. तथापि तें कधींहि जीर्ण होत नाहीं आणि मोडकळीस येत नाहीं. या चक्रावर रात्रीरूप स्त्रीशीं लग्न लाविलेले तीनशेंसाठ जे दिवस, तेच कोणीएक आदित्याचे पुत्र, तें आरूढ होत असतात.'

'सत्य[भूत आदित्या]चें '='ऋतस्य.' म्हणजे, अनादि काळापासून आदित्यरूपानें अथवा कालरूपानें नित्य नियमानें प्रगट दिसणारा जो परमेश्वर, त्याचें. या ठिकाणीं आदित्यात्मक परमेश्वर आणि कालात्मकहि परमेश्वर, अथवा आदित्य जो तोच ईश्वर, आदित्य जो तोच काल अत एव ईश्वर कालात्मक, असें ऋषीचें हृद्ग आहे.

'बारा अरे असलेलें '='द्वादशारम्' यावरून निर्विवाद सिद्ध होतें कीं, प्राचीन आर्य बारा महिन्यांचें वर्ष मानीत असत, दहा महिन्यांचें मानीत नसत. दहा महिन्यांचें मानणें यापेक्षां बारा महिन्यांचें मानणें यांत याथातथ्य विशेष आहे, आणि जे लोक प्रथम दहा महिन्यांचें वर्ष मानीत ते नंतर बारा महिन्यांवर आले. यावरून प्रथम दहा महिन्यांचें वर्ष पाळणारे रोमन लोक जेव्हां आर्य लोकांपासून वेगळे पडले, त्यानंतरचें हें सूक्त असावें असें अनुमान काढिलें पाहिजे, असें आम्हांस वाटतें.

'सातशें वीस पुत्रांचीं जोडपीं '='सप्त शतानि विंशतिः मिथुनासः पुत्राः'. म्हणजे एका दिवसाला एक रात्र याप्रमाणें तीनशें साठ जोडपीं. यावरून प्राचीन काळीं वर्षाचे दिवस तीनशें साठ मानीत, हें उघड होतें. आणि बारा महिने सांगितले आहेत, यावरून तीस दिवसांचा महिना मानीत असत असें होतें.

'हे अग्नी '='अग्ने.' या ठिकाणीं अग्नि हें आदित्याचें वाचक आहे, असें सायण म्हणतात. असाच कांहीं तरी निर्वाह केल्याशिवाय उपाय नाहीं.

वृत्तासाठीं 'द्वादशारं 'चे ठिकाणीं 'दुआदशारं' असें म्हणावें.

१२. [हा] पिता द्यूच्या परार्धांत पांच पायांचा, बारा रूपांचा [आणि] वृष्टि करणारा [होय असें] म्हणतात. आणि दुसरे जे किती एक ते म्हणतात कीं, [द्यूच्या] अपरार्धांत [तो पिता] सात चाकांच्या [आणि] सहा अरे असलेल्या [रथा]वर स्थापिला असून तो तेथून सर्व पहातो.

12. [Some] say the Father, having five feet, twelve forms, [and] being the author of rain, is seated in the remote half of Heaven. There are those again who say, that mounted on [a chariot] of seven wheels [and] six spokes, He is seated in the near half, able to see all around.

---

१२. हाहि मंत्र आदित्याविषयींच आहे. ' किती एक ऋषि म्हणतात कीं, आदित्यरूप जो जगत्पिता, तो द्युलोकाच्या अत्यंत उंच भागीं संचार करितो, आणि तेणेंकरून पांच ऋतु आणि बारा महिने हे उत्पन्न होतात, आणि तो तेथून मेघवृष्टि करितो. दुसरे किती एक विद्वान् असें म्हणतात कीं, तो आदित्यरूप पिता द्युलोकाच्या दूर भागीं नसतां जवळच्या भागीं आहे, आणि तेथें तो संचार करीत असल्यामुळें सात वार आणि सहा ऋतु उत्पन्न होतात, आणि तो तेथून आसपास सर्वत्र पहातो. '

' पांच पायांचा '=' पञ्चपादम्. ' येथें सायणहि पाद म्हणजे ऋतुरूप होत, असें जें म्हणतात, तें खरें दिसतें. सहा ऋतु आतां आहेत तसे अगदी प्राचीनकाळीं नसतां पांचच असतील.

' अपरार्धांत '=' उपरे.' म्हणजे पृथिवीजवळचा जो भाग त्यांत, अर्थात् अंतरिक्षांत.

कसेंहि असलें तरी या ऋचेंत पांच, बारा, सात आणि सहा जे सांगितले, तें कालाचे भाग होत, यांत संशय नाहीं.

पञ्चा॑रे च॒क्रे प॑रि॒वर्त॑माने॒ तस्मि॒न्ना त॑स्थु॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
तस्य॒ नाक्ष॑स्तप्यते॒ भूरि॑भारः स॒नादे॒व न शी॑र्यते॒ सना॑भिः ॥१३॥
पञ्च॑ऽअरे । च॒क्रे । परि॒ऽवर्त॑माने । तस्मि॑न् । आ । त॒स्थुः॒ । भुव॑नानि ।
विश्वा॑ ।
तस्य॑ । न । अक्षः॑ । त॒प्य॒ते॒ । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॒र्य॑ते॒ । स॒ऽना॑भिः ॥ १३ ॥

सने॑मि च॒क्रम॒जरं॒ वि वा॑वृत उत्ता॒नायां॒ दश॑ यु॒क्ता व॑हन्ति ।
सूर्य॑स्य॒ चक्षू॒ रज॑सै॒त्यावृ॑तं॒ तस्मि॒न्नार्पि॑ता॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥१४॥
स॒ऽने॑मि । च॒क्रम् । अ॒जर॑म् । वि । व॒वृ॒ते॒ । उ॒त्ता॒नाया॑म् । दश॑ ।
यु॒क्ताः । व॒ह॒न्ति॒ ।
सूर्य॑स्य । चक्षुः॑ । रज॑सा । ए॒ति॒ । आऽवृ॑तम् । तस्मि॑न् । आर्पि॑ता । भु॒व॑नानि । विश्वा॑ ॥ १४ ॥

भावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति । इति ॥

भाषायाम्.

१३. पञ्चारे (=पञ्चभिर्ऋतुरूपैररैरुपेते) परिवर्तमाने (=सततमावर्तमाने) तस्मिन् (=पूर्वोक्ते) चक्रे (=" संवत्सरात्मके ") विश्वा भुवनानि (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि भूतजातानि) आ तस्थुः (=तिष्ठन्ति) । तस्य भूरिभारः (=प्रभूतभारोऽपि) अक्षः (=मध्ये वर्तमानो भागो) न तप्यते (=प्रभूतभारवहनेन सततपरिवर्तनेन च न तप्तो भवति) [अपि तु] सनादेव (=पुरातनकालादेव) सनाभिः (=एकयैव नाभ्या युक्तः सन्) न शीर्यते (=भग्नो न भवति) ॥

यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः इति सायणः ॥

१४. सनेमि (=समाननेमि=नित्यमेकप्रकारैव नेमिर्यस्य तत्=अक्षीणनेमि) अजरं (=जरारहितं) चक्रं (=कालचक्रं) वि ववृते (=विशेषेण पुनःपुनरावर्तते) । उत्तानायाम् (=ऊर्ध्वतनायाम्) [ईषायां] युक्ता दश [वाहास्] [तं रथं] वहन्ति । सूर्यस्य चक्षुः (=सूर्यदेवस्य मण्डलरूपं नेत्रं) रजसा (=मेघोदकवाष्पेण) आवृतम्

१३. पांच अरे असलेलें जें तें फिरणारें चक्र, त्याजवर सकळ भुवनें राहतात. त्याच्या अक्षावर जरी मोठा भार आहे, तरी तो अक्ष तापत नाहीं; सनातन काळापासून त्याचा एकच नाभि आहे. तो अक्ष मोडत नाहीं.

13. On that revolving wheel of five spokes all the worlds stand. Its axle, though bearing a great burden, does not become hot, nor has it broken since ancient times, always having one and the same nave.

१४. नित्य ज्याला एकच वाट आहे [आणि] जें अविनाशी होय, तें चक्र फिरतच राहतें. उताण्या आड्याला जोडिलेले दहा [घोडे] [रथाला] ओढितात. सूर्याचें जें नेत्र तें मेघबाष्पानें आच्छादित होत्सातें फिरत असतें. त्याजवर सकळ भुवनें स्थापिलेलीं आहेत.

14. The wheel, ever of the selfsame tire, [and] indestructible, revolves incessantly. Ten horses, yoked to [the pole] which is turned upside down, pull [the car]. The eye of Sûrya moves, enveloped in mist. Thereon [are] all the worlds placed.

---

१३. 'संवत्सररूप जें कालचक्र, तें सनातन काळापासून फिरत आलें आहे, त्याला पांच ऋतु जे तेच कोणी पांच अरे आहेत; त्या चाकावर सकळ भुवनें वास करितात. त्या चाकाच्या अक्षावर मोठा भार आहे तरी तो कधीं तापतो असें नाहीं, आणि त्याचा नाभि कधीं मोडला अथवा झिजल्यामुळें दुसरा घालावा लागला असें नाहीं; तर अति प्राचीन काळापासून जो एकच नाभि आहे, तोच असून चालला आहे; आणि तो आंस कधीं अद्यापपर्यंत मोडलेला नाहीं.' अनाद्यनंत जो काळ त्याच्या गतीचें वर्णन यांत केलें आहे.

या चक्रांत अक्ष कशाला समजावयाचें आहे? गर्भित अर्थ कांहीं तरी असावा असें वाटतें; कारण हें सर्व वर्णन रूपकबद्ध आहे हें उघड आहे.

१४. यांतहि कालचक्राचेंच वर्णन रूपकबद्ध केलें आहे. 'अत्यंत प्राचीन काळापासून या कालचक्राला एकच नेमि अथवा वाट आहे, ती कधींहि मोडलेली नाहीं, आणि दुसरी घालण्याचा प्रसंग कधींहि आलेला नाहीं. त्या चाकाला भंग नाहीं. तें नित्य फिरतच असतें. या रथाला जें आडें असतें त्याची

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः
॥ १५ ॥ १६ ॥

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।
तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥ १६ ॥

(=आच्छादितम्) एति (=संचरति) । तस्मिन् [सूर्यमण्डलरूपे चक्रे रथे वा] विश्वा भुवनानि (=विश्वानि भुवनानि=सकलानि भूतजातानि) आर्पिता (=आर्पितानि=स्थापितानि भवन्ति) ॥

चक्रं संवत्सराख्यम् । ...... । दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१५. साकंजानां (=युगपज्जातानाम् ऋतूनां) सप्तथं (=सप्तमम्) एकजम् (=अन्यैः सह अयौगपद्येन जातम्) [आहुः] [अपि च] षळित् (=तेषां मध्ये षडेव ऋतवो) यमा देवजा ऋषय इत्याहुः (=देवात् दीप्तात् आदित्यात् युगपज्जाता ऋतवः ऋषयो भवन्तीति वदन्ति कालविदः) । तेषां (=सप्तानाम् ऋतूनाम्) इष्टानि (=सर्वेषां प्रियाणि) [रूपाणि] धामशो विहितानि (=स्थानशः स्थापितानि=भिन्नभिन्नेषु स्वेषु स्थानेषु कृतानि) [सन्ति] विकृतानि (=विविधाकारोपेतानि) रूपशः स्थात्रे रेजन्ते (=रूपभेदशः अधिष्ठात्रे आदित्यार्थं चलन्ति) ॥

सायणस्तु एवमाह । साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् । एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । [illegible] । षळिद्यमाः । इच्छब्द एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा [illegible] । ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । त्रयोदशस्य [illegible] मासस्य देवाभावः । [illegible] मण्डलं तपतेरवेरित्यादिस्मृतेः । [illegible] षडेव देवजाः [illegible] एकः । तेषामृतूनां [illegible] सर्वलोकाभिमतानि [illegible]

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्क्व स्वित्सूते नहि यूथे अन्तः ॥१७

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । बिभ्रती ।
गौः । उत् । अस्थात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् । क्व । स्वित् ।
सूते । नहि । यूथे । अन्तरिति ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१७. परेण (=अमुना पदेन) अवः (=अधस्तात्=अधोवर्तमाने देशे) [अपि च] एना अवरेण (=अनेन अपरेण) पदा (=पादेन) परः (=परस्तात्) वत्सं बिभ्रती (=स्ववत्सम् आकर्षन्ती) गौः उत् अस्थात् (=उदितास्ति)। सा [गौः] कद्रीची (=क्व गच्छन्ती) [भवति]? कं स्वित् अर्धं परा अगात् (=कं मार्गं प्रति गतवती)? क्व स्वित् (=क्व खलु) सूते (=कुत्र प्रदेशे वत्सम् उत्पादयति)? नहि यूथे अन्तः [सूते] (=सजातीयगोसमूहे न खलु वत्सम् उत्पादयति) ॥

अत्राग्नौ हूयमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते। ...... वत्सं वत्सस्थानीयमग्निम् ...... बिभ्रती धारयन्ती ...... उदस्थात् सूर्यं प्रति उत्तिष्ठति। ...... कम् अर्धं कं फलभाजम् ऋद्धं पुरुषम् आगत्य परागात् परा गच्छति। ...... सूते फलम् उत्पादयति। इत्यादि सायणः ॥

होय; ऋषीचा गुप्त भावार्थ सर्वत्र एकदम न समजला तरी, तो अक्षरशः भाषांतर वाचकांच्या हातीं आल्यावर, केव्हां ना केव्हां तरी उघड होईल.

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद परः एनावरेण ।
कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम्॥१८॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण ।
कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१८. अवः (=अवस्तात्=अत्राधोदेशे) अस्य [जगतः] [अवरं] पितरम् (=? अग्निं) परेण [पित्रा सह] (=आदित्यरूपेण सह) [समानभूतं] [तथा च] परः (=परस्मिन्नुपरि वर्तमाने देशे) [परं पितरम्=आदित्यरूपम्] एना अवरेण [पित्रा] (=अनेन अवरेणाग्निरूपेण पित्रा सह) [समानभूतं] यः अनुवेद (=अनुक्रमेण जानाति) [ईदृशः] कवीयमानः (=कविवदाचरन्=मेधावी) कः इह (=अस्मिन् लोके) प्र वोचत् (=प्रकर्षेण अवोचत्=सूक्तानि प्रोक्तवान्=ईदृशः सूक्तप्रवक्ता को बभूव)? देवं मनः (=द्योतमानं=दिव्यं=मनः=एतज्ज्ञातुं समर्थं मनः) कुतः अधि (=कस्माददृष्टविशेषात्) प्रजातं (=जायते)? ॥

सायण इमामेवं व्याचष्टे। अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेद। अनुक्रमेण जानाति। तथा परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकम्। सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति। तादृशमादित्यमेनानेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेद। अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते। यद्वा अभिभूतरजस्तमस्कावुद्बुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेनैवाधिगच्छति। स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन् क्रान्तदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् क इहास्मिन् लोके प्रवोचत्। प्रब्रवीति। किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः कस्माददृष्टविशेषादधि आधिक्येन प्रजातम्। उत्पन्नम्। उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः। इति ॥

१८. या लोकीं या लोकाचा हा पिता आणि तो दुसरा पिता, आणि वरच्या लोकीं तो पिता आणि हा दुसरा पिता हे दोन्ही एकच असे ज्याणें जाणिले, असा कोणता कवि या लोकीं उपदेश करून गेला? [असें] दिव्य मन कोठून उत्पन्न होतें?

18. He who knows here below that [this] Father of the [universe] and the other [Father], [and] in the other world [that Father] and this Father below, are one—what sage of this kind has taught here in this world? Whence is [such] a divine mind born ?

---

१८. या ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, ' असा ऋषि म्हणजे कवि कोण होऊन गेला, कीं ज्याला या पृथिवीवर जगताचा बाप अग्नि म्हणजे आदित्यच असें समजलें, आणि ज्याला पर लोकीं जो बाप आदित्य तो आणि अग्नि हे एकत्र आहेत असें समजलें? हें समजण्यास जें दिव्य मन पाहिजे तें कोठून बरें उत्पन्न होतें ? '

आतां यांत जे दोन पिते सांगितले, ते सायणाप्रमाणें आम्हीं सांगितलेले अग्नि आणि आदित्य हे होत, कीं या लोकीं दृष्टीस पडणारा जो आदित्य आणि पर लोकीं असलेला परमेश्वर हे दोघे घ्यावयाचे याविषयीं आम्हांस संशय आहे. याविषयीं निर्णय करणें कठिण आहे.

वृत्तासाठीं 'अस्य । अनुवेद' असें वाचावें.

२१. ज्याचे ठायीं पक्षी अमृताचा भाग ज्ञानपुरस्सर नित्य पोंहचवीत असतात, [आणि जो] सकल जगताचा प्रभु [आणि] रक्षणकर्ता [होय], तो प्रज्ञावान् [परमेश्वर] मज मूढाच्या आंगीं प्रवेश करून राहिला आहे.

21. That Wise one has entered me an ignorant [man], into whom the birds incessantly [and] knowingly carry portions of the ambrosia, [and] who is the lord [and the] preserver of all creation.

---

२१. या सूक्तांतील इतर मंत्रांप्रमाणें हाहि मंत्र निगूढार्थक आहे. सायणांप्रमाणें भावार्थ असा आहे कीं, 'ज्या आदित्याचे किरण पृथिवीवरील उदक बाष्परूपानें हरण करून नेहमी त्याजकडे, म्हणजे आदित्याकडेस, पोंहचवीत असतात, आणि जो आदित्य सकल जगाचा प्रभु आणि पालक होय, तो महापरमेश्वर आदित्य माझ्या आंगीं शिरून तेथें नियामक होऊन वास करीत आहे.'

'पक्षी '=' सुपर्णाः. ' म्हणजे किरण. 'सुपर्ण 'शब्द याच अर्थी याच सूक्ताच्या ४७ व्या मंत्रांत योजिलेला आहे तो पहा. सूर्य, अग्नी वगैरे देवांच्या अश्वांस सुपर्ण हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं लाविलेला आहे. आणि सूर्याचे ' पिवळे घोडे ' (हरयः) म्हणजे तरी वस्तुतः त्याचे पिवळ्या रंगाचे किरणच होत.

' पोंहचवीत असतात '=' अभिस्वरन्ति. 'हा अर्थ सायणांप्रमाणें दिला आहे, पण आम्हांस त्याविषयीं संशय नाहीं असें नाहीं. निर्वचनाकडे पाहिलें तर ' स्तवितात ' असा अर्थ व्हावा; पण सायणांनी केलेला अर्थ केल्याशिवाय निर्वाह नाहीं असें दिसतें. या मंत्रावरूनहि सिद्ध होतें कीं, या सूक्तांत जो कोठें कोठें परमेश्वर सांगितला अथवा जाणविला आहे, तो आदित्यरूप होय, किंवा आदित्य हें ज्याचें एक रूप आहे तद्रूप होय. आणि हें योग्यच आहे. कारण कीं अतिप्राचीन काळीं आदित्य, अग्नि इत्यादिक जीं तेजें आणि महाभूतें, त्यांजवरूनच ईश्वराच्या रूपाचें थोडथोडें ज्ञान मनुष्यांस झालें. ईश्वराचें सकल स्वरूप एकदम समजण्यास मार्ग नव्हताच, आणि तें सगळें स्वरूप कोणासच प्रथम समजलें नसेल यांत संशय नाहीं.

यद्गा॑य॒त्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं॒ त्रैष्टु॑भाद्वा॒ त्रैष्टु॑भं नि॒रत॑क्षत ।
यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं य इत्तद्वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः ॥२३॥
यत् । गा॒य॒त्रे । अधि॑ । गा॒य॒त्रम् । आऽहि॑तम् । त्रैस्तु॑भात् । वा॒ । त्रैस्तु॑-
भम् । नि॒ःऽअत॑क्षत ।
यत् । वा॒ । जग॑त् । जग॑ति । आऽहि॑तम् । प॒दम् । ये । इत् । तत् ।
वि॒दुः । ते । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

२३. अत्राक्षरार्थः स्पष्ट एव । निगूढार्थस्तु सायणेनैवं दर्शितः । गायत्रे अधि गायत्रमाहितम् । प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रम् । अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितम् । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्व्युत्तयाभिरपि गायत्रः । गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा त्रैष्टुभाद् द्वितीयत्वाद्वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तादन्तरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्द्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतक्षत । साधु संपादितवन्तो देवा इति यदस्ति । वा अथवा जगति सर्वैर्गन्तव्य उन्नततमे वा तृतीयभूते द्युलोके जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः । अमरणरूपं पदमाप्नुवन्तीत्यधिलोकम् ॥

इमामृचं सायणोधियज्ञमपि व्याचष्टे तद्व्याख्यानं तु ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र लिख्यते ॥

२४. गायत्र वृत्ताच्या योगानें अर्क रचितात, अर्काच्या योगानें साम [रचितात]. त्रिष्टुभ् वृत्ताच्या योगानें वाक [रचितात]. द्विपाद् [अथवा] चतुष्पाद् वाकाच्या योगानें [अनु]वाक [रचितात]. अक्षरांच्या योगानें सप्त वृत्तें निर्माण करितात.

24. [A poet] composes an *Arka* by means of the *Gâyatra* metre, a *Sâman* by means of an *Arka,* [and] a *Vâka* by means of the *Trishṭubh* metre ; [composes]an *Anuvâka* by means of a two-footed or four-footed *Vâka.* By means of syllables they compose the seven metres.

चरणांत बारा अक्षरें असावीं त्याजबद्दल तेरा आहेत तीं 'ते अमृतत्वम्'च्या स्थळीं 'तेऽमृतत्वम्' असें वाचल्यानें बारा होतील.

---

२४. या ऋचेंत कांहीं गूढार्थ दिसत नाहीं. यांत केवळ कितीएक वृत्तांची अथवा स्तोत्रप्रकारांची उत्पत्ति सांगितली आहे. 'गायत्री नांवाचें जें वृत्त, त्याजपासून सर्व छन्दांची उत्पत्ति आहे; कारण त्याला चार चार अक्षरें जोडीत गेलें म्हणजे दुसरीं वृत्तें (अर्काः) निर्माण होतात. तीन अर्क म्हटले म्हणजे साम होतें. त्रिष्टुभ् वृत्ताच्या योगानें वाक होतो. वाक म्हणजे ज्यांत दोनच अथवा तीनच त्रिष्टुभ् वृत्ताच्या ऋचा असतात असें सूक्त. कितीएक वाक ज्यांत असतात अशा वर्गाला अनुवाक म्हणतात. आणि सात जीं मुख्य वृत्तें तीं अक्षरांच्या योगानें होतात.'

'अर्क' म्हणजे साधारण कोणताहि मंत्र होय असें सायण म्हणतात. परंतु कांहीं तरी विशेष अर्थ असावा.

'साम.' म्हणजे, तीन तीन ऋच मिळून एक एक साम होत असतें.

'सप्त वृत्तें'='सप्त वाणीः.' म्हणजे गायत्री, अनुष्टुभ्, त्रिष्टुभ्, जगती, इत्यादि सात वृत्तें. सप्त वाणीः हे शब्द वेदांत आणखी कितीएक मंत्रांत आलेले आहेत, तेथें सायण 'सप्त नद्या' म्हणजे अंतरिक्षांतील मेघोदकरूप नद्या असा अर्थ करितात.

वृत्तासाठीं 'चतुष्पदा। अक्षरेण' असें संधिविरहित वाचलें पाहिजे.

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।
गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे महित्वा ॥
॥ २५ ॥ १८ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।
गायत्रस्य । सम्ऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । मह्ना । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २६ ॥ १८ ॥

दशाक्षरा त्रिष्टुभ् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परिमितैः पादैश्छन्दांसि । ततः पादानां छन्दसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा । इति ॥

भाषायाम्.

२५. [प्रजापतिर्] जगता (=जागतेन साम्ना) सिन्धुं (=समुद्रम्=अन्तरिक्षं) दिवि (=द्युलोके) अस्तभायत् (=स्तम्भितवान्=ततो यथा न पतति तथाकरोत्)। रथंतरे (=" एतन्नामके साम्नि स्तम्भितं ") सूर्यं पर्यपश्यत् (=परिदृष्टवान्)। गायत्रस्य (=गायत्र्या उत्पन्नस्य साम्नस्) तिस्रः समिधः (=तिस्रः प्रकाशिकास्तनूः) आहुः (=कथयन्ति तत्त्वविदः)। ततः (=अतो हेतोस्) [तद् गायत्रं साम] मह्ना महित्वा (=बलेन महत्त्वेन च) प्र रिरिचे (=इतरेभ्यः सामभ्यः प्ररिक्तमधिकं भवति) ॥

जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । ...... सिन्धुं ...... आदित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् स्तम्भितवान् । जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि स्तम्भितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान् प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । ऋ. ७. ३२. २२. । स्वर्दृशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् । स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति सामब्राह्मणेन '। ...... समिधः समिन्धानास्तिस्रो विभक्तीराहुः ।'पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । इत्यादि सायणः ॥

२७. धनांची धनीन अशी जी ही गाय, ती [आपल्या] वासराची उत्कंठेनें आठवण करून हंबरडा फोडीत येत आहे. ही गाय अश्वींसहित [येऊन] दुधाचा पान्हा सोडो. [आणि] तिचा मोठ्या सौभाग्याकरितां उत्कर्ष होओ.

27. Mistress of all blessings, she comes anxiously desiring her calf, [and] lowing. May this cow give milk, [coming] with the As'vins. May she be glorious for great good fortune [to us].

---

२७. वरच्या प्रमाणें हीहि ऋचा उषा हीच जी कोणी एक गाय, तिजविषयीं समजून लाविली पाहिजे. 'ही पहा उषोरूप गाय आपल्या सूर्यरूप वत्साची आठवण करून त्याच्यासाठीं हंबरत हंबरत येत आहे. ही सकळ धनांची धनीन, अश्वींसहित येऊन आम्हांस दूध देओ. हिचा उत्कर्ष होओ, आणि तेणेंकरून आमचें मोठें कल्याण होओ,' असा भावार्थ.

'अश्वींसहित [येऊन] '='अश्विभ्याम्.' सविता आणि उषा हे जसे मोठ्या पहांटेस येणारे देव होत, तसेच अश्वीहि पहांटेस रथांत बसून येणारे आहेत, म्हणून उषोरूप गाईनें अश्वींसहित येऊन दूध द्यावें, असें ऋषि म्हणतो.

'वासराची '=' वत्सम्. ' सूर्य अथवा सविता हा उषेचा पुत्र अथवा वत्स होय असें सांगितलें आहे. तो उषेबरोबर येत नाहीं. तिच्या मागून येतो म्हणून ती त्याजकरितां हंबरते असा अर्थ.

विवाहांत ' आयुःसूक्त ' म्हणून जें म्हणतात, त्यांत आणि वाग्दानांत हा मंत्र म्हणतात; कारण यांत ' सौभगाय ' हा शुभसूचक शब्द आला आहे !

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ' मनसाभि आगात् , ' आणि तिसऱ्यांत ' अघ्नियेयं ' असें वाचावें.

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥३१॥
अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरन्तम् ।
सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु अन्तरिति ॥ ३१ ॥

ध्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये । अथैतेष्वा स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा । जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण सयोनिः । पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः । जीवापीतं वाव किलेदं म्रियत इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नैश्चरति । वर्तत इत्यर्थः । इति ॥

भाषायाम्.

३१. पथिभिः (=अनेकैर्मार्गैः) आ च परा च चरन्तम् (=आभिमुख्येन गच्छन्तं पराङ्मुखं च गच्छन्तम्) अनिपद्यमानम् (=अविपन्नम्=अविषण्णं) गोपा (=गोपायितारं=पालकं=जीवम्) अपश्यम् (=पश्येयम्) । स सध्रीचीः (=संगताः) स [एव च] विषूचीः (=विष्वगञ्चन्तीः=विविधं गच्छन्तीः) [? त्विषो] वसानः (=परिदधानः सन्) भुवनेषु अन्तः (=जगति) आ वरीवर्ति (=पुनःपुनरावर्तते) ॥

विविधशरीरेषु वर्तमानः परमात्मा जगति पुनःपुनर्जायते न च श्रमाद्विषण्णो भवतीति भाति इत्यभिप्रायः ॥

सध्रीचीर्विषूचीर्वसान इति पुनरसुलभाभिप्रायम् । सायणस्तु सर्वामृचमादित्यपरं व्याख्याय पथिभिर्विविचित्रैर्मार्गैरन्तरिक्षरूपैराचरन्तं च परा चरन्तं च उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छन्तं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छन्तम् ...... आदित्यमपश्यम् ॥ ...... किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहाञ्चतीर्विषूचीर्विष्वगञ्चती रात्रावपि चन्द्रमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्विषो वसान आच्छादयन् । इत्यादिना विवृणोति ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ३४

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।
पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम ॥ ३४ ॥

भाषायाम्.

३४. [अहं] त्वा पृथिव्याः परम् अन्तं (=पृथिव्याश्चरममन्तं) पृच्छामि (=पृथिव्याश्चरमोन्तः को न्विति त्वां पृच्छामि) । यत्र भुवनस्य (=जगतो) नाभिः (=संनाहः=मध्यस्थानं) [भवति] [तत्किं न्विति] पृच्छामि । वृष्णः (=सेचनसमर्थस्य अश्वस्य रेतः) [किं भवतीति] त्वा (=त्वां) पृच्छामि । वाचः (=सर्वस्य वाग्जातस्य) परमं व्योम (=उच्चैस्तमं स्थानं) [किं न्विति] त्वा (=त्वां) पृच्छामि ।

पृथिव्याः परम् अन्तम् । ......यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि ।...... नाभिः संनाहो बन्धनम् । यत्र सर्वं संनद्धं भवति तम् ।...... वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याप्तस्यादित्यस्य । असौ वा आदित्यो वृषाश्व इति तैत्तिरीयकम् । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि ।...... व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणम् । इत्यादि सायणः ॥

३५. ही [जी] वेदि [तीच] पृथिवीची शेवट सीमा; हा [जो] यज्ञ [तोच] जगाचा मध्य; हा [जो] सोम [तेंच] वळू घोड्याचें रेत; हा [जो] ब्रह्मा [तोच] वाचेचें अति उंच स्थान.

35. This altar [is] the extreme end of the earth. This sacrifice [is] the centre of the world. This Soma [is] the semen of the stallion charger. This Brahmâ [priest] [is] the highest seat of speech.

---

३५. वरच्या ऋचेंत जे उखाणे घातले त्यांचीं उत्तरें या ऋचेंत दिलीं आहेत.

'वेदि.' जेथें हवि अर्पण करावयाचें तें उभारलेलें स्थळ. यज्ञाचें महत्त्व अतिशय वाढलें तेव्हां यज्ञांतील एक जी मुख्य वस्तु तिला पृथिवीचा अंत म्हणणें हें साहजिक आहे. ज्या काळीं गाईची पूज्यता आणि माहात्म्य हीं वाढलीं, त्या काळीं गाई तीच पृथिवी असें दाखविण्याकरितां गोतमानें पृथिवीसभोंतालीं प्रदक्षिणा न करितां गाईसभोंतालींच केली अशी कथा प्रचारांत आली, हें प्रसिद्धच आहे.

हेंच कारण यज्ञाला जगाचा मध्य असें म्हणण्याविषयीं आहे.

'वळू घोड्याचें रेत'='वृष्णः अश्वस्य रेतः.' म्हणजे बळवान् आणि खशी न केलेला जो वारू, त्याचें रेत. सायण म्हणतात येथें 'वळू घोडा' म्हणजे आदित्य समजावयाचा आहे. आणि आदित्यापासून जी जमिनीवर मेघवृष्टि होते, तें त्याचें रेत. ती वृष्टि सोम अर्पण केल्यामुळें पडते म्हणून सोमालाच 'वळू घोड्याचें रेत' असें म्हटलें आहे. ही उपपत्ति कशीहि असली तरी, 'वळू घोडा' म्हणजे आदित्य म्हणून जें म्हणणें तें मात्र खरें दिसतें. 'वळू घोडा'. हें महानुभावदर्शक नांव आहे. जसें अर्वाचीन काळीं पराक्रमदर्शक 'सिंह' हें नांव देवांस, वीरांस वगैरे लावितात, तसें अतिप्राचीन काळीं 'वृषा' अथवा 'वृषा अश्वः' हें लावीत असत.

'ब्रह्मा.' म्हणजे सूक्तें रचून म्हणणारा ऋत्विज् असा अर्थ येथें घेतला पाहिजे, 'प्रजापति' असा सायणाप्रमाणें घ्यावयाचा नाहीं. वाचा म्हटली म्हणजे सूक्तरूपच, इतर वाचाच नव्हे, आणि ज्याला तसल्या वाचेचा उच्चार करितां येतो तोच खरा वाग्ब्रह्म, इतर व्यर्थ अशी प्रशंसा यांत जाणविली आहे. ईश्वराचें नामस्मरण करण्याकरितां जितके शब्द उच्चारिले, तितकी वाचा, इतर शब्द केवळ आवाज होत, असें जसें कोणी तरी ईश्वरभजनप्रशंसेनें म्हणेल, त्याप्रमाणें ही सूक्ताची प्रशंसा आहे.

'साधारण लोक समजतात कीं, पृथिवीचा अंत म्हणजे अत्यंत दूरचा एक

३६. जगाचें रेत [होत, असे] अपूर्णगर्भधारी सात [किरण] विष्णूच्या आज्ञेनें अंतरिक्षांत राह-तात. ते विवेकी [होत्साते] बुद्धींनीं [आणि] तेच जाणिवेनें सकळ विश्वाला सर्व दिशांनीं वेष्टून टा-कितात.

36. Being the semen of the world, the seven [rays], bearing imperfect embryos [within them], stand in the expanse of the sky by the direction of Vishṇu. They the wise ones surround the universe embracing it on all sides, with intelligence and a mind.

---

३६. या ऋचेचा भावार्थ: ‘ आदि-त्याचे जे सात किरण, ते जगाचें रेत (म्हणजे भूमीवरून बाष्परूपानें हरण केलेलें उदक) धारण करितात आणि त्या रेताचा गर्भ त्यांच्या आंगीं राहतो; पण तो प्रथम अपूर्ण असतो, म्हणजे, पूर्ण दशेला आलेला नसतो. ते किरण आ-दित्याच्या आज्ञेवरून सर्व अंतरिक्षभर पसरून राहतात; आणि ते सकळ ज-गताला प्रज्ञा- आणि जाणीव यांहींक-रून वेष्टून टाकितात. म्हणजे· जगताम-ध्यें जी प्रज्ञा आणि जाणीव आहे, ती आदित्याच्या किरणांनीं दिलेली आहे. ’

‘ अंतरिक्षांत ’=‘ विधर्मणि.’ या अ-र्थाच्या प्रमाणासाठीं ऋ. १०. १२३. ८ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. वरच्या दोन ऋचांत जे उखाणे सांगित-ले, त्यासारिखाच प्रस्तुत ऋचेंत एक आहे. त्याचें उत्तर त्यांतच जाणविलें आहे. ‘ विष्णूच्या आज्ञेनें आकाशांत राहणारे असे अर्धगर्भ सातजण, कीं जे सकळ विश्वाला बुद्धि आणि प्रज्ञा यांहींकरून वेष्टून राहतात, ते कोण? ’ असा उखा-णा. ‘ सात ’ या शब्दावरून प्रसिद्ध सात किरण असें उत्तर द्यावयाचें आहे असें वाटतें.

३७. हें जें कांहीं आहे, तो मी आहें असें मी जाणत नाहीं. मी गुह्य आणि मनानें संबद्ध असा होत्साता राहत असतों. जेव्हां सत्याचा प्रथमजात मजप्रत आला तेव्हांच मला या वाणीचा भाग प्राप्त झाला.

37. I do not know that I am all this whatsoever. Hidden and bound up with the mind I exist. When the first-born of Truth came to me, from that time I immediately began to enjoy part of this voice.

---

३७. ह्यांत एक दुसरें कूट आहे तें आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीं आहे. पण सर्व ऋचेचा संगतवार अर्थ काय आहे तो सांगणें कठिण आहे. सायणांनीं तरी प्रयासानेंच अर्थ लाविला आहे असें दिसतें. तो भाषेखालीं उतरून घेतला आहे, तो पहा. आम्हीं वर केलेलें भाषांतर शब्दशः आहे. आत्मा हा सर्वांस ठाऊक आहे तरी त्याचें खरें स्वरूप कोणीहि जाणत नाहीं इतकें तात्पर्य उघड दिसतें. पण उत्तरार्धाचा अर्थ आत्म्याच्या रूपाच्या संबंधानें कसा लावावयाचा तें सांगणें सोपें नाहीं.

३८. अमर्त्य [असतांहि] मर्त्याबरोबर वास करणारा जो, तो शरीराच्या योगानें समजण्यांत येणारा [होत्साता] मागें येतो [आणि] पुढें जातो. ते नित्य संबद्ध [आणि] सर्व ठिकाणीं जाणारे [आणि] अनेक स्थळीं गति असलेले [असे होत]. [त्यांतून] एकाला [लोक] पाहतात, दुसऱ्याला पाहत नाहींत.

38. Living in a common place the immortal with the mortal, [and] known by means of its body, [the soul] goes [now] backwards [and now] forwards. They are ever bound together, all-pervading [and] reaching various places. One [of them] they perceive, the other they do not perceive.

---

३८. ही ऋचा आत्म्याविषयीं आहे. ऋषि म्हणतो: 'स्वतः अमर असतांहि आत्मा मरण पावणाऱ्या देहाबरोबर वस्ति करितो. तो स्वतः दृष्टीस न पडतां तो जेथें राहतो त्या स्थळाच्या योगानें, म्हणजे शरीराच्या योगानें, दृष्टिगोचर होत असतो. त्या आत्म्याचा केव्हां केव्हां उत्कर्ष आणि केव्हां केव्हां निकर्ष होतो. आत्मा आणि देह यांचा संबंध नित्य आहे, ते सर्वत्र जातात, आणि पाहिजे तेथें जातात. त्यांपैकीं एकाला (म्ह. देहाला) लोक पाहूं शकतात, दुसऱ्याला (आत्म्याला) लोक पाहूं शकत नाहींत.'

'अमर्त्य असतांहि' इ० वर तिसावा मंत्र आणि त्याजवरील टीप पहा.

'मागें येतो आणि पुढें जातो'= 'अपाङ् प्राङ् एति.' म्हणजे, त्याची गति नेहमी उत्तम होते असें नाहीं. तो केव्हां केव्हां चांगल्या स्थितीप्रत जातो, आणि केव्हां केव्हां वाईट स्थितीप्रत जातो.

'नित्य संबद्ध'='शश्वन्ता.' म्हणजे नित्य असून एकमेकांशी जोडिलेले असे.

'एकाला'='अन्यम्.' अर्थात् देहाला.

वृत्तासाठीं दुसरा चरण 'अमर्तिओ मर्तिएन स्वधाभिः' आणि चवथ्या चरणांत 'न्यन्यं' बद्दल 'निअन्यं' असें वाचावें.

४२. तिजपासून समुद्र वाहतात, आणि तेणेंकरून चारीहि प्रदेश जीवंत राहतात. तिजपासून पाणी पडतें, आणि तेणेंकरून सकळ विश्वाचा निर्वाह चालतो.

42. From her the seas flow in all directions, [and] thereby the four quarters [of the globe] live. From her the eternal [water] flows, and on this the world lives.

---

४२. या ऋचेचा अर्थ उघडच आहे. इजवरून इतकें सिद्ध होतें, कीं वरच्या मंत्रांत जी गाय सांगितली, ती मेघगर्जनारूप होय. ती मेघगर्जना म्हणजेच ‘ माध्यमिका वाक् ’ होय.

‘ समुद्र. ’ म्हणजे मेघ अथवा ‘ मेघोदकें. ’ त्यांस ‘ सिन्धु ’ अथवा ‘ समुद्र ’ असें वेदांत म्हणत असतात.

‘ चारीहि प्रदेश ’=‘ चतस्रः प्रदिशः. ’ म्हणजे चोहोंकडील प्रदेश, देश. सर्व देश, सर्व पृथिवीवरील देशांतील लोक.

‘ पाणी ’=‘ अक्षरम्. ’ म्हणजे मेघोदकच. अथवा ज्याला क्षय नाहीं तें. ‘ अक्षर ’ शब्दाचा अर्थ उदक असा निर्विवाद होतो हें लक्ष्यांत ठेवावें; कारण कीं, ‘अक्षर’शब्दाप्रमाणेंच जो ‘ऋत’ (=क्षयरहित सत्य) शब्द, त्याचा अर्थ उदक असा होत नाहीं असें पाश्चात्य विद्वान् समजतात. तसा अर्थ होतो असें सायणांस अनुसरून सू. १०५ मं.१२ या ठिकाणीं आम्हीं प्रतिपादन केलें आहे, तें पहा.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या चरणांत ‘ क्षरति अक्षरम् ’ असें वाचावें.

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।
उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शकऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।
उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

भाषायाम्.

४३. शकमयं धूमं (=शकृन्मयं=शुष्कगोमयसंभूतं धूमम्) आरात् (=दूरात्) अपश्यम् (=अहं दृष्टवान्)। एना विषूवता अवरेण (=अनेन अधरेण अधः पृथिव्यां स्थितेन व्याप्तिमता) [अग्निना] वीराः (=शौर्ययुक्ताः पुमांसः) पृश्निम् उक्षाणं (=विचित्रं वृषम्) अपचन्त (=अपचन्)। तानि धर्माणि (=तान्येव धर्मस्य कर्माणि) प्रथमानि आसन् (=ततः पूर्वं धर्मकर्माणि नासन्) ॥

अतिपुरातनकाले जनाश्चित्रवर्णमुक्षाणं पक्त्वा देवेभ्योर्पयामासुः। तस्मिन्युगे स एव धर्मः। सोमाभिषवस्तोत्रकरणयज्ञयागादीनि तु ततोर्वाक् कृतानि जनैरिति भावः॥

सायणस्त्वेवमाह। शकमयं शकृन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात् नातिदूरेपश्यम्। दृष्टवानस्मि। दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात्स एव दर्शनविषयतयोक्तः। विषुवता व्याप्तिमतैनानेनावरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यम्। अहं यजमान इत्यर्थः किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्लवर्णम्। प्राश्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्नुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमः। तं वीरा विविधेरणकुशला ऋत्विजोऽपचन्त। अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः। स च क्रियासामान्यवचनोऽत्रौचित्यादभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः। तानि तत्साधनानि धर्माण्यनुष्ठानानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन्। संपादितान्यभवन्। यद्वा सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन्यज्ञार्थे तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते। तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणैः। इति ॥

४४. केंसाळ [असे] तिघे-जण [आपआपल्या] काळीं वेगवेगळ्या प्रकारेंकरून [जगाचें] अवलोकन करितात. त्यांतून एक प्रतिवर्षी वपन करितो. दुसरा [आपल्या] पराक्रमांनीं विश्वावर कृपावलोकन करितो. तिसऱ्याची गति दृष्टीस पडते, [पण] रूप [दृष्टीस पडत] नसतें.

44. Three hairy [gods] look over [the world] each in his own season. One of them shears [the world] once a year; another shines on the world with all [his] energies. Of the third the motion is visible [but] not the form.

४४. यांतहि एक उखाणा आहे. तो असा कीं, ' केसाळ असे कोणीएक तिघे पुरुष आपआपल्या काळाप्रमाणें जगामध्यें कार्य करितात. त्यांतून एक प्रतिवर्षी जगाचें वपन करितो; दुसरा आपल्या प्रतापानें विश्वाचें अवलोकन करितो; अणि तिसऱ्याची गति दृष्टीस पडते, पण त्याचें रूप अदृश्य आहे. तर हे तिघे कोण ते सांगा. '

उत्तर सायणाचार्य देतात तें असें:— पहिला अग्नि, तो प्रतिवर्षी अरण्यें जाळून पृथिवीचें जणुं वपन करितो; दुसरा सूर्य. आणि तिसरा वायु; त्याची चाल आमच्या इंद्रियांस गोचर आहे, पण त्याचें रूप दृष्टीस पडत नाहीं हें उघड आहे. याप्रमाणेंच उत्तर आहे यांत संशय दिसत नाहीं. तिसरा वायुच घ्यावयाचा हें ' ध्राजि 'शब्दावरून उघड आहे. कारण जेथें जेथें ' ध्राजि 'शब्द वेदांत आला आहे तेथें तेथें तो वायूच्या गतीचाच वाचक आहे. ऋ. १०. १३६. २ आणि १०. ९७. १३ पहा.

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो ग॒रुत्मा॑न् ।
एकं॒ सद्विप्रा॑ बहु॒धा व॑द॒न्त्य॒ग्निं य॒मं मा॒तरि॑श्वा॑नमाहुः ॥४६॥२२॥

इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । अ॒ग्निम् । आ॒हुः॒ । अथो॒ इति॑ । दि॒व्यः ।
स: । सु॒ऽप॒र्णः । ग॒रुत्मा॑न् ।
एक॑म् । सत् । विप्राः॑ । ब॒हु॒धा । व॒द॒न्ति॒ । अ॒ग्निम् । य॒मम् । मा॒तरि॑-
श्वा॑नम् । आ॒हुः॒ ॥ ४६ ॥ २२ ॥

व्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहती सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति । इति ॥

भाषायाम्.

४६. [अमुं] मित्रं वरुणम् अग्निम् [इति बहुभिर्नामभिर्] आहुः (=वदन्ति) । अथो (=अपि च) [यो] दिव्यः सुपर्णो गरुत्मान् (=दिवि चरन् सुपतत्री पक्षीति प्रसिद्धः सोपि) स [एव] । एकं सत् (=एकमेव वर्तमानं यद् वस्तु तद्) विप्रा बहुधा वदन्ति (=मेधाविनः पुमांसो बहुभिः प्रकारैर्वदन्ति) । [तमेव महापुरुषम्] अग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः (=अग्निर्यमो मातरिश्वेति नामभिः ख्यापयन्ति) ॥

सायण एवं व्याचष्टे । अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथाग्निमङ्गनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान् वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः सन्तं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति । तत्तत्कार्यैकारणेनैन्द्राद्यात्मकं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानमन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अत्र ये केचिदग्निः सर्वा देवता इत्यादि श्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाग्नेरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः । [illegible] । अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः । [illegible]

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।
त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।
ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

त्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८ । इति ॥

भाषायाम्.

४७. सुपर्णाः (=शोभनपत्राः=शोभनपक्षा) हरयः (=हरिद्वर्णा रश्मिरूपा अश्वाः) अपो वसानाः (=उदकानि परिदधानाः=बाष्परूपमुदकं परिदधानाः सन्तः) कृष्णं नियानं (=कृष्णवर्णमन्धकारमयमध्वानं=तादृशेनाध्वना) दिवम् उत् पतन्ति (=द्युलोकं प्रति पक्षिवदुत्पतन्ति)। [पश्चात्] ते [रश्मिरूपा हरयः] ऋतस्य सदनात् (=सत्यभूतस्यादित्यस्य स्थानात्=द्युलोकात्) आ अववृत्रन् (=आवर्तन्ते=पुनरावर्तन्ते)। आद् इत् (=तदानीमेव=यदागच्छन्ति तत्क्षणमेव) पृथिवी घृतेन (=घृतवच्छ्रेष्ठेनोदकेन) वि उद्यते (=विविधं सर्वत्र क्लिद्यते=तत्क्षणमेव सर्वत्र वृष्टिर्जायते) ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥
यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।
यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्रः । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । करिति कः ॥ ४९ ॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ५०
यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ.

४९. हे सरस्वति, ते (=तव) यः स्तनः शशयः (=शश्वत्पूर्णदुग्धो) यो मयोभूः (=कल्याणस्य भावयिता) येन विश्वा (=विश्वानि=सर्वाणि) वार्याणि (=धनानि) पुष्यसि (=वर्धयसि) यो रत्नधाः (=बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता दाता) वसुवित् (=धनस्य लम्भयिता) [च] यः सुदत्रः (=सुदानः=महोदारश्च) [भवति] तं [स्तनम्] इह (=अत्र स्थले=अस्मदर्थे) धातवे (=पातुं पानाय) कः (=कुरु=पानायास्मभ्यं देहि) ॥

५०. देवाः (=कर्मदेवाः=पूर्वं मनुष्याः सन्तोपि पश्चात् स्वकीयैः कर्मभिर्देवत्वं प्राप्ता उपासका) यज्ञेन (=यजनकर्मणा) यज्ञम् अयजन्त (=यज्ञम् अकुर्वत)। तानि धर्माणि (=धर्मकर्माणि) प्रथमानि (=अपूर्वाणि) आसन्। ते ह (=ते खलु पूर्वोक्ताः कर्मदेवा) महिमानः (=महान्तो देवा) [भूत्वा] नाकं (=स्वर्गं) सचन्त (=प्राप्ताः)। यत्र (=नाके) पूर्वे (=पुरातनाः) साध्याः (=यज्ञादिसाधनेन प्राप्तदेवत्वा एतन्नामका) देवाः सन्ति (=निवसन्ति) ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अव । च । अहऽभिः ।
भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥ ५१ ॥

भाषायाम्.

५१. एतद् (=वक्ष्यमाणम्) उदकं समानम् (=एकरूपं) [भवति] । [तत्] उच्च एति (=ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति हवीरूपेण गच्छति) अहोभिः (=कतिपयेषु दिनेषु च) अव च [एति] (=अधस्तात्=पृथिवीं प्रत्यपि मेघोदकरूपेणागच्छति) । पर्जन्या [हि] (=मेघा हि) भूमिं जिन्वन्ति (=पृथिवीं=पृथिवीनिवासिनः प्राणिनः प्रीणयन्ति) दिवं (=द्युलोकं=द्युलोकनिवासिनो देवांश्च) अग्नयो जिन्वन्ति (=आहवनीयाद्याः पृथिवीनिवासिभिः समिद्धा अग्नयः प्रीणयन्ति) ॥

मेघोदकं यथा पृथिवीनिवासिनो जनान् जीवयति पृथिवीनिवासिभिरग्निषु प्रार्पितं हविर्द्युनिवासिनो देवांस्तथैव जीवयतीत्यर्थः ॥

अर्थाविषयीं कांहीं थोडासा विवाद आहे. सायणांनीं दोन तीन वेगवेगळे अर्थ सूचविले आहेत. त्यांतून एक हा कीं, 'यजमान लोक पूजनीय अग्नीला मंथनानें उत्पन्न करून यज्ञ करिते झाले.' या पहिल्या पादाच्या अक्षरार्थाविषयीं कांहीं वाद असला तरी, प्रथम मनुष्यांनीं यज्ञ केला, आणि त्यापूर्वी दुसरा धर्म ठाऊक नव्हता, आणि तो जो यज्ञ केला तेणेंकरून ते लोक स्वर्गी गेले असा भावार्थ आहे यांत संशय नाहीं. 'देव यज्ञ करिते झाले' म्हणजे जे मागाहून देवत्वाप्रत पावले त्यांनीं प्रथमपासून धर्मस्थापना करूनच ते स्वर्गी गेले.

'साध्य'='साध्याः.' म्हणजे अंगिरआदिक जे ऋषि देव होऊन स्वर्गी राहिले आहेत, ते.

हा मंत्र प्रसिद्ध आहे, आणि मंत्रपुष्पांजलि देतांना वगैरे म्हणण्यांत येत असतो.

वृत्तासाठीं 'प्रथमानि आसन्' आणि 'साधिआः' असें म्हणावें लागतें.

५१. हें एकच उदक आहे. [तें कांहीं दिवस] वर जातें आणि कांहीं दिवस खालीं येतें. मेघ पृथिवीला तृप्त करितात [आणि] अग्नि [जे आहेत ते] द्यूला तृप्त करितात.

51. This [is] one and the same water. It travels upwards and it also travels downwards for some days. The clouds refresh the earth, the [sacrificial] fires refresh the heaven.

---

५१. 'जसें मेघांचें पाणी भूमीवर उतरून मनुष्यादिकांस सुखी करितें, तसें भूमीवर मनुष्यांनीं अग्नींत अर्पण केलेलें हवि आकाशांत चढतें आणि तेथील देवांस सुखी करितें. मेघोदकांची जशी मनुष्यादिक प्राणी वाट पाहत राहतात, तसे देवलोक हवीरूप उदकाची वाट पाहत राहतात. दोन्हीं एकसारिखींच उदकें आहेत ' असें तात्पर्य.

' कांही दिवस '='अहोभिः.' म्हणजे पावसाळ्याच्या दिवसांत.

'अग्नि.' हे अग्नि म्हणजे हवि अर्पण करण्याकरितां लोकांनीं आपआपल्या घरीं पेटविलेले जे विस्तव ते.

' द्यूला '=' दिवम्.' देव कैलासावर अथवा वैकुंठीं अथवा ब्रह्मलोकीं राहतात इत्यादि कल्पना आधुनिक आहेत. वेदकाळीं देव देदीप्यमान जो अंतरिक्षावरील प्रदेश, तेथें राहतात असें समजत असत. आणि तो जो द्युलोक त्यालाच स्वर्ग असें मानीत. हिमालयाच्या एका टेंकडीवर कांहीं, दुसऱ्या टेंकडीवर दुसरे कांहीं, असे देव राहूं लागले ते पौराणिक काळीं राहूं लागले.

ह्याचें वृत्त अनुष्टुभ्. दुसरा चरण ' उच्चैति अव चाहभिः.' आणि चवथा ' दिवं जिन्वन्ति अग्नयः' असा म्हणावा.

५२. द्युलोकांतील जो अति चपळ महापक्षी, जो महान्, जो उदकांचा आणि ओषधींचा सुंदर बाळ, जो प्रसन्न होऊन वृष्टींच्या योगानें [जगाला] तृप्त करितो, त्या सरस्वान् देवाला मी संरक्षणाकरितां पुनःपुनः बोलावितों.

52. I invoke again and again for protection Sarasvân, the swift heavenly bird, the vast, the beautiful fœtus of the waters [and] of the plants, who favourably refreshes the world with showers.

५२. 'सरस्वान्' या नांवाचा जो देव, त्याला मी पुनःपुनः स्तुति करून विनवितों की, 'त्याणें येऊन माझें संरक्षण करावें. तो आकाशांतून मोठ्या झपाट्यानें उडणारा महापक्षी होय, जो उदकांचा आणि वनस्पतींचा सुंदर गर्भ अथवा बाळ होय, आणि जो उदकवृष्टींच्या योगानें जगावर कृपा करून त्याला संतृप्त करणारा होय,' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

यांत जो सरस्वान् देव सांगितला तो वेदांत फार प्रसिद्ध नाहीं तरी कितीएक ठिकाणीं आला आहे. त्याचें स्वरूप या मंत्रावरून दिसून येतें त्यापेक्षा विशेष त्याविषयीं कांहीं अवगत नाहीं, आणि असण्याचा संभवहि नाहीं. उदकांचा संरक्षण करणारा आणि तेणेंकरून जगाला तृप्त करणारा तो देव आहे. तो सूर्यरूपच होय.' कारण 'दिव्य सुपर्ण' हें सूर्याचें नांव आहे. आणि ह्या ऋचेवरून इतकेंहि स्पष्ट दिसतें कीं सूर्य आणि अग्नि हे एकरूपच होत. कारण 'अपां गर्भः' आणि 'ओषधीनां गर्भः' हीं अग्नीचीं वाचकें होत. (ऋ. ३. १. १३ आणि भाष्य पहा).

'द्युलोकांतील ......पक्षी '='दिव्यः सुपर्णः.' आकाशांतून सूर्य पक्ष्याप्रमाणें धावतो म्हणून हें नांव पडलें आहे. सू. ३५ मं. ७ पहा.

'उदकांचा [आणि] ओषधीचा... बाळ '=' अपाम् ओषधीनां गर्भः.' विजेच्या रूपानें अग्नि पाण्यांच्या उदरांतून जणुं पडतो म्हणून उदकांचा बाळ; आणि लांकडाला घांसून बाहेर काढिला जातो म्हणून ओषधींचा बाळ, हें अग्नीचें वर्णन होय. 'जो सरस्वान् म्हणजे केवळ अग्निच होय' असा भावार्थ.

ह्या सूक्ताचा येथें उपसंहार झाला.

सूक्त १६५.

ऋषि–१,२ इंद्र; ३,५,७,९ मरुत्; ४,६,८, १०, ११, १२ इंद्र; १३-१५ अगस्त्य. देवता–मरुत् आणि इंद्र. याप्रमाणें अनुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे; पण वस्तुत: पाहिलें तर १,२,१३,१४, १५ ह्या ऋचा ऋषिवाक्यभूत होत; ४,६,८,१०,११,१२ ह्या ऋचा इंद्रवाक्य होत आणि ३,५, ७, ९ ह्या ऋचा मरुद्वाक्य होत. आणि सर्व सूक्ताचा कर्ता अगस्त्य हा होय. वृत्त– त्रिष्टुभ्.

१. एकाच वयाचे [आणि] एकाच ठिकाणीं वास करणारे [जे] मरुत्, [ते] कशा एकसारिख्या कांतीनें व्याप्त आहेत [बरें]! ते पराक्रमी [मरुत्] कोठून, कोणत्या भक्तीच्या योगानें [आणि कोणत्या] धनेच्छेमुळें येऊन [भक्तांला] बळ प्राप्त करून देतील?

HYMN 165.

To *Indra* and the *Maruts*. The authorship of the first two is ascribed to *Indra;* of 3, 5, 7, 9 to the *Maruts*; of 4, 6, 8, 10, 11, 12 to *Indra* and of 13, 14, 15 to *Agastya*. But the whole hymn may be the production of *Agastya*. Verses 1, 2, and 13-15 form the speech of the poet, verses 4, 6, 8, 10 and 11 of Indra, and verses 3, 5, 7, and 9 of the Maruts. Metre—*Trishtubh*.

1. With what common splendour are the Maruts endowed, they who are of the same age [and] who live in the same place? Whence do they, the mighty ones, come? [and] in consequence of what kind of devotion [and] of what kind of desire for riches, do they bestow power [upon their worshippers]?

---

१. हें सूक्त मरुतांविषयीं आहे. याचा कर्ता अगस्त्य ऋषि आहे. पण तिसऱ्या मंत्रापासून बाराव्या मंत्रापर्यंत मरुत् आणि इंद्र यांचा परस्पर संवाद आहे. तिसऱ्या मंत्रांत मरुत् बोलतात. चवथ्यांत इंद्र बोलतो. पांचव्यांत पुनः मरुत्, आणि याप्रमाणें बारावीपर्यंत झाल्यावर १३ वा, १४वा आणि १५वा यांत पुनः ऋषीचें वचन आलें आहे.

या पहिल्या ऋचेचा भावार्थ:—'सर्व मरुत् मिळून एकाच वयाचे आहेत आणि एकाच ठिकाणीं राहणारे होत इतकेंच नव्हे,' पण त्या सर्वांची एकच कांति आहे. ती किती चमत्कारिक आहे बरें!

अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः शुम्भमानाः ।
महोभिरेताँ उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ॥५॥२४॥

अतः । वयम् । अन्तमेभिः । युजानाः। स्वऽक्षत्रेभिः । तन्वः । शुम्भमानाः।
महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधाम् । अनु ।
हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

५. अतः (=अतः कारणात्=यतो हेतोस्त्वं वृत्रहननादौ एकाकी सन्नेव गच्छसि=वज्रद्वितीयमेव मां ममाश्वौ वहत इति वदसि तस्माद्धेतोर्) वयं स्वक्षत्रेभिः (=स्वायत्तबलैः) अन्तमेभिर्युजानाः (=समीपतमवर्तिभिरेभिरश्वैर्युक्ताः सन्तः) तन्वः शुम्भमानाः (=आत्मशरीराणि शोभयन्तः सन्तस्) [तान्] एतान् (=नानावर्णान्) [अश्वान्] महोभिः (=अस्माकं प्रभावैः न तु प्रत्यक्षं हस्तैर्) नु (=क्षिप्रम्) उप युज्महे (=रथे योजयामः=तव साहाय्यं कर्तुं सिद्धा भवामः)। हि (=यस्मात् कारणात्) हे इन्द्र, [त्वं] नः स्वधाम् (=अस्माकं बलम्) अनु बभूथ (=अनुभवसि=अस्मत्कर्तृकसाहाय्यरूपं बलं स्वीकरोषि)॥

इति मरुद्वाक्यम्॥

अत्रेदमनुसंधेयम् । अहमेकाकी हविर्गृह्णामि एकाकी युद्धे गच्छामीतीन्द्रेणोक्ता मरुतः अत एव तव साहाय्यं कर्तुमस्माकं समीपवर्तिनो नानावर्णहरिणरूपान् अश्वान् रथे केवलेनास्माकं प्रभावेण क्षिप्रं योजयामः सिद्धाश्च तव साहाय्यार्थं भवामः यत् त्वं हि नः साहाय्यादुद्भूतं बलमद्य यावद् बहुवारमनुभूतवानसीति वदन्तीति ॥

अन्तमेभिरन्तिकतमैरश्वैर्युजाना युक्ताः सन्तः । ...... । तन्व आत्मशरीराणि शुम्भमाना दीपयन्तः । हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । ...... । हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मत्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वानुबभूथ हि । अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः । इति सायणः ॥

५. यास्तवच आम्ही निजबळवान् अशा [ह्या] अत्यंत समीप असलेल्या [घोड्यां]सहित आमचीं शरीरें शोभवून, [त्या] चित्रविचित्र रंगांच्या [अश्वां]स आमच्या प्रभावेंकरून सत्वर जोडितों. कारण कीं, हे इंद्रा, तूं आमच्या बळाचा अनुभव घेत असतोस.

5. Therefore we, having adorned ourselves in company with the self-controlling [steeds] which are standing near us, are quickly yoking [those] variegated [steeds] with our might. For thou, O Indra, hast experienced our strength.

---

५. सुखाच्या वेळींहि मी एकटाच आणि युद्धादिक श्रमाच्या वेळींहि मी एकटाच असतों, माझ्या बरोबर दुसरा कोणी नाहीं, असें जें इंद्रानें वर म्हटलें, त्यावरून मरुत् म्हणतातः 'हे इंद्रा, म्हणूनच हे पहा आम्ही आपणांस अलंकारादिकेंकरून शोभवून आणि हे जे आमचे घोडे येथें उभे आहेत, त्यांस शोभवून त्या नानावर्णांच्या घोड्यांस आम्ही आपल्या रथाला जोडीत आहों, आणि ते घोडे स्वतः बळवान् आहेत, आणि त्यांस आमच्या हातांनीं रथास जोडावयास नको, ते आमच्या प्रभावेंकरून (महोभिः) आपोआप जोडिले जात आहेत. या प्रकारेंकरून तुला साहाय्य करण्यासाठीं आम्ही तयारी करीत आहों. कारण हे इंद्रा, तुला आमच्या साहाय्यापासून होणारें बळ म्हणजे कसें आहे त्याचा अनुभव आजपर्यंत बहुत वेळ आलाच आहे.'

'निजबळवान्'='स्वक्षत्रेभिः.' म्हणजे ज्यांचें बळ दुसऱ्यापासून आलेलें नव्हे, आंगचेंच आहे. असा जरी अक्षरार्थ आहे, तरी तात्पर्य असें आहे कीं, इतर घोड्यांप्रमाणें हे घोडे दुसऱ्यानें रथास जोडिले तर जोडिले जाणारे असे नव्हेत, तर आपलें बळ आपणच वापरणारे, ज्यांला बळ असून तें कसें कोठें योजावें, त्या बळाच्या योगानें आपणच रथास कसें जोडिलें जावें, हांकणाऱ्याच्या मनांत असलेल्या ठिकाणीं कसें जावें, इत्यादि बुद्धि आणि ज्ञान असलेल्या प्राण्यांप्रमाणें वागणारे असे आमचे अश्व होत.

'अत्यंत समीप असलेल्या'='अन्तमेभिः.' म्हणजे हे आमच्या पुढें उभे आहेत त्या घोड्यांसहित.

'आमचीं शरीरें शोभवून'='तन्वः शुम्भमानाः.' म्हणजे आम्ही जे नित्य अलंकार घालीत असतों ते आंगावर

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।
अहमेता मनवे विश्वश्चंन्द्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥
वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभू-
वान् ।
अहम् । एताः । मनवे । विश्वऽचन्द्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । व-
ज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥
अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।
न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥९॥
अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अ-
स्ति । देवता । विदानः ।
न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि ।
प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. अथेन्द्रो ब्रूते ।

हे मरुतः, इन्द्रियेण (=मदीयेन स्वकीयेन बलेन) स्वेन भामेन (=स्वकीयेन कोपेन) [च] तविषो बभूवान् (=बलवान् संपन्नः सन्) [एक एव] वृत्रं वधीं (=वृत्रम् अवधीं=वृत्रं हतवान् अस्मि)। [अपि च तथा कृत्वा] वज्रबाहुः (=वज्रहस्तः=वज्रद्वितीयः=वज्रादृते सहायरहितः) अहम् (=अहमेवैकाकी) एताः (=एताः प्रसिद्धा) विश्वश्चन्द्राः (=विश्वचन्द्राः=सर्वेषामाह्लादकारिणीः) अपः (=मेघोदकानि) मनवे (=मनुष्यजाताय) सुगाः (=सुगम्याः=सुलभानि) चकर (=कृतवानस्मि)॥

९. मरुतो ब्रुवते ।

हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), आ ते (=तव) अनुत्तं (=नोत्तुं बाधितुम् अशक्यं) नकिर्नु (=नैव किमपि)। त्वावान् (=त्वत्सदृशो) न [कोपि] देवता (=देवेषु मध्ये) विदानोस्ति (=ज्ञातोस्ति)। हे प्रवृद्ध (=प्रकर्षेण वृद्धबल=अतिबलवन्निन्द्र), यानि करिष्या (=यानि करिष्याणि=यानि कृत्यानि) कृणुहि (=कुरुषे) [तानि] न जायमानो नशते न जातः (=न कोपि इत उत्तरं भविष्यमाणो व्याप्नोति=अनुकरोति न अद्य यावत् जातः कोप्यनुकरोति)॥

८. हे मरुतांनो, मी आपल्या बळानें आणि कोपानें प्रबळ झालों आणि मीच वृत्राला मारिता झालों; आणि हातांत वज्र घेऊन मीच हीं सर्वांस आनंद करणारीं उदकें मानवी प्राण्यांकरितां सुलभ करिता झालों.

८. I having become, O Maruts, strong through my own might [and] through my own vigour, slew Vritra; I [myself], with the thunderbolt in my hand, made these [rain]-waters, which delight all, accessible to man.

९. हे मघवन्, तुजपुढें अविनाश्य असें कांहींच नाहीं. तुजसारिखा देवांमध्यें दुसरा कोणी अवगत नाहीं. हे महाबळवान् [इंद्रा], तूं जीं कृत्यें करितोस त्यांची बरोबरी [पुढें] जन्मास येणारा कोणी करूं शकणार नाहीं आणि [आजपर्यंत] जन्मास आलेलाहि कोणी [करूं शकला] नाहीं.

9. There is nothing, O Maghavan, irresistible before thee. No one is known to be like thee among the gods. No one that is to be born, nor any one that has been born equals thee in those deeds which thou achievest, O mighty [Indra]!

---

८. पुनः इंद्र म्हणतोः—'नाही नाहीं; तुम्हीं नाहीं साहाय्य केलें. मी माझ्या बळाच्या आणि कोपाच्या योगानें प्रबळ होऊन मींच मेघजलनिरोधक वृत्राला केवळ माझ्या वज्राच्या साहाय्यानें मारून टाकिलें, आणि हीं जीं सकळ लोकांस आल्हाद करणारीं मेघोदकें, तीं मोकळीं केलीं आणि वृष्टीच्या द्वारें मनुष्यांस सहज मिळत अशीं केलीं.'

'आपल्या बळानें'='इन्द्रियेण.' सू. १६५ मं. ४ आणि टीप पहा.

'हातांत वज्र घेऊन'='वज्रबाहुः.' म्हणजे माझ्या खांद्यावर जें वज्र होतें तेंच मला साहाय्य होतें, त्याशिवाय मरुतांचें अथवा दुसऱ्या कोणाचें साहाय्य मिळालें नाहीं.

'सर्वांस आनंद करणारीं'= 'विश्वश्चन्द्राः.' हा सायणानुसारी अर्थ पाश्चात्यांनी केलेल्या 'सर्व अंशीं सुंदर' अशा अर्थापेक्षां विशेष आधारवत् आहे असें वाटतें.

९. इंद्राचें वर्चस्व कबूल करून मरुत् म्हणतात, 'हे इंद्रा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. [illegible]

एकस्य चिन्मे विभ्व१स्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवै मनीषा ।
अहं ह्यु१ग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥ १० ॥ २५ ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा ।
अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥ २५ ॥

यानि करिष्या कर्तव्यानि भवन्ति तानि कृणुहि कुर्वंति मोक्षमूलराचार्यमनु सति व्याख्याने कृणुहि इति अनिघातं पदं न स्यात् । कृणुहि इति पदं तु कुरुषे इत्यर्थे सहनीयम् इति भाति ॥

भाषायाम्.

१०. इन्द्रो ब्रूते ।

[हे मरुतः], विभु ओजः (=सर्वव्यापि बलम्) एकस मे चित् अस्तु (=असहायस्य ममैव भवतु=अहमेवैको विश्वबलोस्मीति युष्मदादयः सर्वे वदन्तु) । या नु दधृष्वान् कृणवै मनीषा (=योहं मनीषया यद्यत्कर्तुमिच्छामि तत्तत्सर्वं धैर्ययुक्तः सन् क्षिप्रं कर्तुं शक्नोमि) । अहं हि (=अहमेव खलु) हे मरुतः, उग्रो विदानः (=प्रबलो विख्यातः=प्रबलत्वेन ख्यातोस्मि) । [अहम्] इन्द्रो [हि] यानि च्यवं (=यानि यानि पराक्रमकर्माण्यवगच्छामि=कर्तुं प्रवृत्तो भवामि) एषां (=तेषाम्) [अहम्] इत् (=अहमेव) ईशे (=ईश्वरो भवामि) ॥

या नु दधृष्वान् कृणवै मनीषा इत्यत्र योहं यानि यानि कर्तुं मनसि गृह्णामि तानि तानि धैर्येण संपादयामि इति यतस्ततो हेतोर्ममैवैकस्य विश्वबलत्वमिति भावः ॥

कीं ज्याचा तूं नाश करूं शकणार नाहींस. तुजसारिखा दुसरा देव देवांमध्यें ठाऊक नाहीं. आणि तूं जे पराक्रम करितोस, त्यांची बरोबरी करणारा पुढेंहि कोणी होणार नाहीं, आणि आजपर्यंतहि कोणी झाला नाहीं.' यांत इंद्रच सर्वश्रेष्ठ असें जें इंद्राचें म्हणणें तें मरुतांनीं

कबूल केलें आणि आपण चुकलों असें ते म्हणतात, अथवा म्हणूं तरी इच्छितात असें समजलें पाहिजे. येथपासून इंद्र संतुष्ट होऊन पुढें मरुतांशीं मित्रभावानें बोलतो आहे असें समजावयाचें.

'अविनाश्य '=' अनुत्तम्.' म्हणजे ज्याचा नाश अथवा ज्याला [illegible]

११. हे मरुतांनो, आतां [तुमचें] स्तोत्र ऐकून मला आनंद झाला; जें श्रवणीय स्तोत्र, हे शूर [मरुत्] हो, तुम्हीं केलें–[जें] वीर्यवान् [आणि] पूजनीय अशा मज इंद्राकरितां [तुम्हीं केलें]– [जें] [तुम्ही] मित्र मज मित्राकरितां करिते झालां–जें केवळ मत्स्वरूपी असे जे [तुम्ही] ते तुमचा प्राण जो मी त्या मजकरितां करिते झालां.

11. Now, O Maruts, the praise has pleased me—the hymn deserving to be heard, which you have made for me—for me, Indra, the hero, the adorable one, [which you] the friends [have made] for me the friend, [have made] with your souls for [me] your other soul.

---

११. मरुतानीं इंद्राचें वर्चस्व आणि अतिश्रेष्ठत्व नवव्या मंत्रांत वर्णिलें त्याविषयीं इंद्र म्हणतो, 'हे मरुतांनो, ही जी वरच्या नवव्या मंत्रांत माझी स्तुति केली तिच्या योगानें मी आतां प्रसन्न झालों आहें. जें स्तोत्र इतकें सुंदर आहे कीं, तें सर्वांनीं ऐकण्यास योग्य होय. मज पूजनीय आणि शूर इंद्राचें हें जें तुम्हीं स्तोत्र केलें तें मित्रांनीं मित्राचें करावें तसें केलें आहे, किंबहुना एकाच व्यक्तीच्या अनेक विभूतींनीं मिळून त्या व्यक्तीचें स्तोत्र करावें तसें केलें आहे. तुम्हीं माझे मित्र आहां, मी तुमचा मित्र आहें; तुम्ही माझे जीव आहां, मी तुमचा जीव आहें.'

'पूजनीय'=' सुमखाय.' हा शब्द कठिण आहे. सू. ८५ मं. ४ याजवरील टीप पहा.

'मत्स्वरूपी जे तुम्ही ते तुमचा प्राण जो मी त्या मजकरितां'=' तन्वे तनूभिः.' अक्षरशः अर्थ 'आत्ममूर्तीनीं. आत्ममूर्तीसाठीं'. इंद्राचा भावार्थ असा आहे कीं, आपण आणि मरुत् हे इतके जिवलग मित्र आहों कीं, ते आणि आपण एकमेकांचे प्राण जणुं आहों. 'तनु' शब्दाचा अर्थ 'आपण स्वतः' अथवा 'आपला जीव,' 'आपण' असा वेदांमध्यें पुष्कळ ठिकाणीं होत असतो.

वृत्तासाठीं 'श्रुत्यं'च्या बद्दल 'श्रुतिअं' आणि 'तन्वे'च्या बद्दल 'तनुए' असें वाचावें.

आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुरस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।
ओ षु वर्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत्॥१४॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।
ओ इति । सु । वर्त । मरुतः । विप्रम् । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे मरुतः, यत् (=यस्मात् कारणात्) अस्मान् (=? अस्माकम्=उपासकानां) मान्यस्य (=माननीयस्य विदुषः) [कवेर्] मेधा (=बुद्धिः=स्तोत्रकरणशक्तिः) कारुर्न (=कारुरिव=साक्षात्कविरिव=स्तोता यथा करोति तथा) [युष्मान्] दुवस्यात् (=अन्यस्मात् उपासकात्) दुवसे (=दुवस्यते=परिचरते=दुवस्यम् उपासकं मां प्रति) आ चक्रे (=आकृतवत्यस्ति=अस्मदभिमुखान् कृतवत्यस्ति) [अतः कारणात्] [इमं] विप्रम् अच्छ (=स्तोतारं प्रति) ओ सु वर्त (=क्षिप्रमावर्तध्वं=त्वरयागच्छत)। [एष] जरिता [हि] (=स्तोता हि) इमा ब्रह्माणि (=एतानि स्तोत्राणि) वः (=युष्मदर्थम्) अर्चत् (=प्रोक्तवानस्ति) ॥

इमां दुर्बोधां सायण एवं व्याचष्टे । हे मरुतो दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात्स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानींतनानाचक्रे । आभिमुख्येन करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनम् । इदं सूक्तं दुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः । अतो हे मरुतो यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठु वर्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः आङित्याभिमुख्येन । उकारोवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः । इति ॥

सति तु 'अस्मान्'पदस्य स्थाने 'युष्मान्' इति पदे सुलभार्थः स्यान्मन्त्र एषः । इदानीं हि यदस्माद्युष्मान्मरुतो मान्यस्य माननीयस्य स्तोतुर्मेधा मेधया कृता स्तुतिः कारुर्न कारुरिव प्रत्यक्षं कविवत्कृत्वा दुवस्यात् पूर्वमन्त्रोक्तादन्योपासकात् दुवसे मह्यं परिचरणवते आ चक्रे आवर्तितवती भवति तस्मात् हे मरुतः यूयम् ओ सु वर्त अस्मदभिमुखं शीघ्रमागच्छतेत्यादिप्रकारेण योजनीयम् ॥

१४. [हे मरुतांनो], ज्यापेक्षां आमच्या [या] विद्वान् स्तोत्याच्या प्रज्ञेनें कवीप्रमाणें [दुसऱ्या] उपासकापासून [मज] उपासकाप्रत [तुम्हांला] वळविलें आहे, [त्यापेक्षां] हे मरुतांनो, तुम्ही [या] कवीप्रत लवकर या. स्तोत्यानें हीं स्तोत्रें तुम्हांप्रीत्यर्थ गाइलीं आहेत.

14. Inasmuch as [O Maruts], the wisdom of [this] our learned poet has turned [you] from [another] worshipper to [this] worshipper as [does] a poet, come to [this] sage quickly, O Maruts. The praiser has sung these hymns for you.

---

१४. भावार्थः 'हे मरुतांनो, हा जो आमचा सूक्तवक्ता विद्वान् कवि आम्हांकरितां सूक्त म्हणत आहे त्याच्या बुद्धीनें ज्यापेक्षां तुम्हांला पूर्वमंत्रोक्त दुसऱ्या उपासकाकडून काढून, जसा एकादा साक्षात् कवि तुम्हांपुढें उभा राहून त्याणें तुम्हांस ओढून आपणाकडे वळवावें त्याप्रमाणें, आम्हांकडे वळविलें आहे, त्यापेक्षां हे मरुतांनो, तुम्ही सत्वर आमच्या या कवीप्रत (म्हणजे आम्हां उपासकांप्रतच) निघून या. हा जो तुमचा सूक्तवक्ता अथवा स्तोता, तो हीं स्तोत्रें तुम्हांप्रत गात आहे.'

ही ऋचा फार कठिण आहे. उत्तरार्ध बराच सोपा आहे, तरी त्याविषयीं, आणि विशेषेंकरून पूर्वार्धाविषयीं, अर्थलाभ सुलभ नसल्यामुळें ही ऋचा फार संदिग्धार्थक अशी मानण्यांत येते. विद्वान् मोक्षमूलराचार्य जें म्हणतात, कीं या ऋचेच्या पाठामध्यें कांहीं तरी फेरफार केल्याशिवाय अथवा पाठ बदलल्याशिवाय हिचा अर्थ लावणें फार कठिण, किंबहुना अशक्यच आहे, तें योग्य दिसतें. त्याप्रमाणें आम्हीं 'अस्मान्' हें पद 'अस्माकम्' अशा अर्थी आहे असें समजून निर्वाह केला आहे. याशिवाय 'युष्मान्' किंवा 'वः' हें सहज अध्याहार्य कर्म आम्हीं अध्याहृत घेतलें आहे. दुसरेहि भाषांतरकर्ते अर्थ लावण्याकरितां या मंत्रांत कांहींना कांहीं व्यत्यय समजूनच निर्वाह करितात. सायणांनींहि तसेंच केलें आहे. आणि मोक्षमूलर यांनींहि तसेंच केलेलें आहे तें पहा. परंतु आम्हांस वाटतें कीं, या सर्व मंत्रांत ज्या अडचणी आहेत त्या, 'अस्मान्' बद्दल 'युष्मान्' असें वाचावें म्हणजे नाहींशा होतील. 'युष्मान्' हें मरुतांला लागेल आणि मग अध्याहार सुद्धा करावा लागणार नाहीं.

'आमच्या [या] विद्वान् स्तोत्याच्या प्रज्ञेनें '=' अस्मान् मान्यस्य मेधा.' म्हणजे यांतील जे उपासक, त्यांजकरितां एक स्तोता स्तोत्र म्हणत आहे अशी कल्पना केली पाहिजे. आणि त्या स्तोत्यानें आपल्या बुद्धीच्या बळानें रचलेली जी स्तुति (मेधा), ती एकाद्या साक्षात् क-

१५. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि] ही स्तुति तुम्हांला [अर्पण केली आहे]. तुम्ही [त्याजकरितां] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स्वताहालाहि अन्न, बळ आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र यांची प्राप्ति होओ.

15. This praise, O Maruts, [and] this hymn of the venerable poet Mândârya is [offered] unto you. Come you with food [for him]. And may we also obtain for ourselves food, strength and a son that shall quickly make us rich.

१५. 'या प्रकारेंकरून हे मरुतांनो, या शिष्ट मान्दार्य कवीनें तुमची ही प्रार्थना आणि हें स्तोत्र केलें आहे. तर तुम्ही त्याजकरितां अन्न घेऊन या. आणि आम्हांलाहि अन्न, बळ आणि सत्वर संपत्ति प्राप्त करून देणारा पुत्र हीं मिळत असें करा.' यांत प्रथम, सूक्त रचणाऱ्या मान्दार्य नावाच्या कवीला मरुतांनीं अन्न प्राप्त करून द्यावें अशी प्रार्थना करून, नंतर ज्या उपासकांकरितां मान्दार्य स्तोत्र म्हणत आहे, त्या उपासकांलाहि धनधान्य, शौर्य आणि देवांस लवकर प्रसन्न करून घेऊन लवकर बापाला श्रीमन्त करणाऱ्या पुत्राचा लाभ होओ अशी प्रार्थना आहे.

'मान्दार्य.' मान्दार्य हें विशेषनाम आहे असें सायणाचार्यांच्या भाष्यावरून स्पष्ट होत नाहीं, तथापि आहे असें उघड दिसतें. कारण तें सूक्तान्तीं आलें आहे, आणि वाक्यसंदर्भावरून केवळ विशेषण संभवत नाहीं यास्तव आम्हीं विशेषनाम घेतलें आहे. हा शब्द पुनः कोठें आलेला आढळत नाहीं.

या सूक्ताचा ऋषि अगस्त्य म्हणून सुरुवातीस सांगितलें. तो नामधारी कर्ता असावा, म्हणजे ज्याच्या वंशांतून अथवा कुळांतून संहिताकारास हें सूक्त मिळालें त्याचें नांव अगस्त्य, पण वस्तुतः सूक्त रचणारा मान्दार्य या नांवाचा (प्रायः त्याच कुळांतला) कोणीतरी पुरुष असला पाहिजे.

'[त्याजकरितां]'='[तस्मै].' हा अध्याहार 'तन्वे' (=आम्हां स्वताहाकरितां) हा जो शब्द तिसऱ्या पादांत आहे त्याजवरून सहज सुचतो. सूक्ताच्या शेवटीं वर मागतांना बहुतकरून स्तोत्र रचणाऱ्या कवीला अमुक प्राप्ति व्हावी आणि त्या कवीची योजना करणाऱ्या उपासकांला अमुक प्राप्ति व्हावी अशी प्रार्थना येत असते.

'आम्हां स्वताहालाहि'='तन्वे.' 'तनु' म्हणजे अक्षरशः अर्थ आपलें 'शरीर' असा जरी होतो, तरी त्यावरून 'आपण स्वता' असा मागाहून अर्थ होऊं लागला. आणि हें योग्यच आहे. कारण 'आत्मा' (आपला प्राण) याचा जसा 'आपण स्वता' असा अर्थ मागाहून झाला तसाच 'तनु' (आपलें शरीर) याचाहि 'आपण स्वता' असा अर्थ होणें यांत नवल नाहीं. ऋ. १. ५६. ८ आणि त्यांत 'तन्वि' हें रूप पहा. ऋ. ६. ५१. ७, ऋ. ४. ५६. ६ आणि त्यांजवरील सायण-

सूक्तम् १६६.

मैत्रावरुणोगस्त्य ऋषिः । मरुतो देवता । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ । शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।
ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वम् । महिऽत्वम् । वृष-भस्य । केतवे ।
ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [वयं] नु (=अधुना) [मरुद्गणस्य] तत् पूर्वं (=प्रसिद्धं माहात्म्यं) रभसाय जन्मने (=राभसयुक्ताय मरुज्जाताय=वेगवते मरुत्संघाय) वृषभस्य केतवे (=वीर्यवत इन्द्रस्य प्रज्ञापकाय=ध्वजभूताय) [तस्मै मरुत्संघाय] वोचाम (=ब्रूमः)। हे मरुतः, हे तुविष्वणः शक्राः (=प्रभूतध्वनयो वीराः), युधेव (="युद्धेन तत्तद्युद्ध-निमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत्") यामन् (=यामनि अद्य मार्गे) ऐधेव तविषाणि (=ऐधानीव तविषाणि=एधःसंबन्धितेजःसदृशानि सामर्थ्यानि=अतिदीप्ततेजः-सदृशानि बलानि) कर्तन (=कर्त=कुरुत=आविष्कुरुत) ॥

दुर्बोधाया अस्या अयमर्थः । हे मरुतः, वयमिदानीं युष्माकं पुरातनं माहात्म्यं स्तुमः । तर्हि यथा युद्धाय गच्छन्तो यूयं ज्वलदिध्मसदृशानि दीप्तानि सामर्थ्यान्याविष्कुरुथ तद्वदद्यास्माकं यज्ञायागच्छन्तस्तेजस्वीनि बलान्याविष्कुरुतेति ॥

सायण एवं व्याख्यातवान् । हे मरुतो वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थम् । रभसाय राभस-युक्ताय जन्मने वेग्रां प्रादुर्भावाय । वेग्रां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धम् । हे तुविष्वणः गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ताः हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्यैधेव ऐधान्येधःसंबन्धीनि तेजांसीव [illegible] महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युधेव युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् । इति ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥२

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः ।
विदथेषु । घृष्वयः ।
नक्षन्ति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वऽतवसः ।
हविःऽकृतम् ॥ २ ॥

भाष्यम्.

२. क्रीळाः (=क्रीडनशीला) घृष्वयः (=कान्तियुक्ता) [एतादृशा मरुतो] मधु बिभ्रतः (=माधुर्यम् आनयन्तः=माधुर्योपेतं मध्वादिकम् आनयन्तः सन्तो) नित्यं सूनुं न [उप] (=औरसपुत्रसमीप इव) [नमस्विनम्] उप विदथेषु क्रीळन्ति (=हविर्दत्तवतो यजमानस्य समीपे यज्ञेषु विहरन्ति) । स्वतवसः (=स्वायत्तबला) रुद्राः (=रुद्रपुत्रा मरुतः) अवसा नमस्विनं नक्षन्ति (=स्वकर्तव्येन रक्षणेन सह यजमानं प्राप्नुवन्ति) [अपि च] हविष्कृतं (=हविरर्पयन्तम् उपासकं) न मर्धन्ति (=न हिंसन्ति=न क्लेशयन्ति) ॥

---

१. 'हे मरुतांनो, वेगवान्, आणि वीर अशा इंद्राचे ध्वजच असे जे तुम्ही त्यांचें पुरातन माहात्म्य आम्ही तुम्हांसमक्ष गायास इच्छितों. तर हे महानाद करणारे आणि शौर्यानें भरलेले मरुत् हो, तुम्ही युद्धास जाऊं लागलां म्हणजे जशीं आपलीं बळें जाज्वल्य रीतीनें प्रगट करितां तशीं आज आमच्या यज्ञाला येतांना प्रगट करा.'

'शूर इंद्राचा ध्वज'='वृषभस्य केतुः.' म्हणजे इंद्राच्या पुढें ध्वजाप्रमाणें अथवा [illegible]प्रमाणें जात असतात असे, जेथें जेथें इंद्र असेल तेथें तेथें राहतात असे. [illegible] 'ध्वज' असें म्हणतात.

'युद्धास जातेवेळीं इ०'='युधेव इ०.' हा सगळा उत्तरार्ध कठिण आहे. त्यांत 'यामनि तविषाणि कर्तन'='आपलीं बळें, म्हणजे आपले प्रताप, प्रगट करा' इतकें सोपें आहे; पण 'ऐधा इव' आणि 'युधा इव' ह्या उपमा दुर्बोध आहेत. पाश्चात्त्य विद्वान् निरनिराळे अर्थ सुचवितात; पण आम्हीं सायणांस अनुसरणें योग्य मानून त्यांच्या प्रमाणें अर्थ केला आहे. आम्हांस संशय नाहीं असें नाहीं. 'रभसाय जन्मने,' 'वृषभस्य केतवे,' 'ऐधेव' आणि 'युधेव' या शब्दांविषयीं वाद आहे. 'जन्म' म्हणजे जरी जात अथवा [illegible]

५. जेव्हां तेजःपुंज गमनाचे [मरुत्] पर्वतांकडून गर्जना करवितात, अथवा [जेव्हां ते] मनुष्यहितकारी [मरुत्] द्युलोकाच्या पाठीला हालवून टाकितात, [तेव्हां]—[हे मरुतांनो], तुमच्या मार्गांत प्रत्येक महावृक्ष भयानें कांपतो, [आणि प्रत्येक] झुडूप रथावर घातल्याप्रमाणें धांवतें.

5. When they of the fiery paths have made the mountains roar, or [when] the humane [Maruts] have shaken the back of heaven—every lord of the forest trembles through fear on your way, [O Maruts], [every] plant flies as if carried on a chariot.

पल्या तेजानें सर्व आकाशादिक प्रदेश भरून टाकितात, आणि त्यांस जुंपण्याला सारथि लागत नाहीं, तर ते आपले आपणच रथाला जोडिले जातात. ते तुमचे घोडे मोठ्या झपाट्यानें धावतात. आणि त्यांनीं ओढिलेल्या रथांत बसून जेव्हां तुम्ही जातां, तेव्हां तुमच्या वेगाला आणि झपाट्याला भिऊन सर्व भूतें आणि सर्व मोठमोठे वाडेहि थरथरां कांपतात. तुम्ही आपले भाले पुढें पसरून जेव्हां जात असतां, तेव्हां तुमचें गमन फार आश्चर्यकारक होय.'

'व्यापून टाकितात '=' अव्यत. ' मोक्षमूलर हे ' रजांसि अव्यत.' म्हणजे 'मेघांला क्षोभविते झाले' असा अर्थ करितात. पण त्या अर्थाला एतद्देशीय प्रमाणाचा आधार आहे असें दिसत नाहीं. सायण प्रायः येथें आम्हीं केल्याप्रमाणें ' व्यापणें ' ' वेष्टणें ' इत्यादि अर्थ करितात, तो युक्त दिसतो.

'भाले '=' ऋष्टिषु.' सू. ३७ मं. २, सू. ६४ मं. ४८, सू. ८५ मं. ४ आणि टिपा पहा.

वृत्तासाठीं ' ह्मिआ ' आणि ' प्रयतासु ऋष्टिषु ' असें म्हटलें पाहिजे.

---

५. 'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक या त्रिलोकाला हालवीत आणि आपल्या मार्गावर विजेचा चकचकाट पाडीत जात असतात. ते जाऊं लागले म्हणजे मोठमोठे वृक्ष भयानें थरथरां कांपत असतात. आणि सर्व लहान लहान वनस्पति जमिनीवरून उपटून इतक्या वेगानें धांवतात कीं, त्या एका मोठ्या चपळ रथांत घालून नेल्याप्रमाणें दिसतात.'

'तेजःपुंज गमनाचे '=' त्वेषयामाः.' म्हणजे जे जात असतां मार्गावर विजांचा प्रकाश पाडीत पाडीत जात असतात.

'पर्वतांकडून '=' पर्वतान्.' म्हणजे

७. ज्यांच्या देणग्या स्थिर होत, ज्यांचें धन अक्षय होय, जे अत्यंत उदार, [आणि] अत्यंत स्तविलेले [असे जे मरुत्, ते] यज्ञांत [इंद्रानें] मादकारक सोम प्यावा म्हणून त्याचें स्तोत्र गातात. [कारण] [त्या] वीराचे प्राचीन पराक्रम ते जाणतात.

८. हे मरुतांनो, तुम्ही ज्याला प्रसन्न होतां, त्याला घातकाऱ्या उपद्रवापासून शंभर वेढे असलेल्या नगरांच्या योगेंकरून संभाळीत असतां—हे तेजस्वी [आणि] प्रबळ [आणि] महान् [मरुत्] हो, तुम्ही ज्या जनाला मुलांबाळांच्या पोषणाविषयीं दोषापासून रक्षितां [त्याला तुम्ही संभाळितां].

7. They whose gifts are everlasting, whose wealth is permanent, who are most liberal [and] who are highly praised, [the Maruts] sing a hymn in sacrifices that [Indra] may drink the delightful Soma. For they know the first exploits of the hero.

8. With hundred-fold walls you protect from the injury of the wicked, O Maruts, him whom you have favoured—that man, O brilliant [and] powerful [and] great [Maruts], whom you [wish to] save from reproach in the feeding of [his] children.

---

७. यांत ऋषि असें कल्पितो कीं, मरुत् हे यज्ञांत प्रथम येतात आणि 'इंद्रानें तेथें येऊन मधुर सोमरस प्यावा म्हणून त्याची स्तुति गातात; इंद्राची स्तुति गाणें यांत त्यांस कांहीं कठिण नाहीं, कारण कीं, त्याणें अति प्राचीन काळापासून काय काय पराक्रम केले ते त्यांस अवगत आहेत. मरुतांनीं स्तुति केल्यावर मग इंद्र यज्ञाप्रत येत असतो.'

'अत्यंत उदार' 'अलातृणासः.' हा शब्द कठिण आहे. आम्हीं सायणांनीं सुचविलेल्या अर्थांपैकीं एक घेतला आहे, तो भाषेखालीं पाहा.

ही ऋचा श्लोकाप्रमाणें सहज म्हणतां येते:—

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसः ।
अलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ॥
अर्चन्ति अर्कं मदिरस्य पीतये ।
विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंसिआ ॥

८. 'हे मरुतांनो, तुम्ही ज्यावर प्रसाद करावयास इच्छितां आणि ज्यांच्या मुलांबाळांचें संरक्षण करावयास इच्छितां, त्याला तुम्ही शेकडो वेढे असलेल्या प्राकारांत ठेवून त्यास शत्रूपासून उपद्रव होऊं देत नाहीं.'

विश्वा॑नि भ॒द्रा म॑रुतो॒ रथे॑षु वो मिथ॒स्पृध्ये॑व तवि॒षाण्याहि॑ता ।
अंसे॒ष्वा व॒: प्रप॑थेषु खा॒दयोऽक्षो॑ वश्च॒क्रा स॒मया॒ वि वा॑वृते ॥९॥

विश्वा॑नि । भ॒द्रा । म॒रु॒त॒: । रथे॑षु । व॒: । मि॒थ॒स्पृध्या॑ऽइव । त॒वि॒षाणि॑ । आऽहि॑ता ।
अंसे॑षु । आ । व॒: । प्रऽप॑थेषु । खा॒दय॑: । अक्ष॑: । व॒: । च॒क्रा । स॒मया॑ । वि । व॒वृ॒ते ॥ ९ ॥

यं जनं सुखिनं कर्तुं यूयमिच्छथ तं बहुगुणैः प्राकारैः शत्रुकृताद्दुःखोत्पादकात्कर्मणो यूयं संरक्षथ, तस्य पुत्रपौत्रादीनां पोषणं च तेन सम्यग्यथा कृतं स्यात्तथा कुरुथेति भावः ॥

भाषायाम्.

९. हे मरुतः, विश्वानि भद्रा (=विश्वानि भद्राणि=सर्वाणि कल्याणानि सुखानि) [अपि च] मिथस्पृध्येव तविषाणि (=परस्परं स्पर्धमानानीव बलानि) वो रथेषु (=युष्माकं रथेषु) आहिता (=आहितानि=स्थापितानि सन्ति) वः (=युष्माकम्) अंसेषु आ (=बाहुषु) प्रपथेषु [च] (=प्रपदेषु=पादाग्रेषु) खादयः (=कटकानि आभरणविशेषाः) [सन्ति] । वः (=युष्माकम्) अक्षः (=रथ्योक्षः) समया चक्रा वि ववृते (=चक्रैः सहैककालं विशेषेण गच्छति) ॥

मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि चाहितानि। किं च वः प्रपथेषु । प्रगताः पन्थानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा प्रगतः पन्था यैस्तेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किं च वोऽक्षो युष्मत्संबन्धी रथ्योऽक्षश्चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छतमित्यभिप्रायः । इति सायणः ॥

[illegible] वेढे असलेल्या नगरांच्या यो[illegible] 'शतभुजिभिः पूर्भिः.' ऋ. [illegible] १८, १४ आणि त्यावरील सायण[illegible] पहा, (पुरी तद्रक्षासाधनभूत[illegible] [illegible]). यावरून [illegible] होतें की, प्राचीन काळीं गांवाला अथवा नगराला चौफेर कोट असे इतकेंच नाहीं, तर त्याला एकाहून अधिक वेढे असण्याचीहि क्वचित् चाल असावी. [illegible] असें सिद्ध होतें की, [illegible]

१०. [मरुतांच्या] प्रतापी हातांत बहुत सुखें [असतात], वक्षःस्थळीं लखलखीत [आणि] स्वच्छ अलंकार [असतात], खांद्यांवर शुभ्र माळा [असतात]. [त्यांच्या] आयुधांला बारीक धारा [असतात]. पक्षी जसे पंख [पसरितात] तसे [हे] [आपल्या] कांति पसरितात.

10. Many blessings [are] in [their] manly arms, brilliant [and] clear ornaments on [their] breasts ; fair garlands on [their] shoulders, sharp edges to [their] weapons. They hold [their] glories even as birds [hold their] wings.

---

१०. 'मरुतांच्या दंडांवर अनेक सुखें उपासकांला देण्याकरितां धारण केलेलीं असतात; त्यांच्या उरःस्थळीं लखलखीत आणि शोभिवंत आभरणें असतात; यांच्या गळ्यांत माळा असतात; आणि यांच्या शस्त्रांला वस्त्र्याप्रमाणें धारा असतात. या प्रकारेंकरून, पक्षी जसे आपले पक्ष पसरून उडतात, तसे मरुत् वर सांगितलेले शोभिवंत पदार्थ प्रगट करीत करीत अंतरिक्षांतून जात असतात' असा भावार्थ आहे.

'लखलखीत [आणि]स्वच्छ अलंकार '=' रुभसासः अञ्जयः रुक्माः.' सू. ६४ मं. ४ पहा.

'शुभ्र माळा '=' एताः.' हा अर्थ आम्ही सायणास अनुसरून केला आहे. 'ठिपके ठिपके असलेल्या हरिणाचें कातडें' असा मोक्षमूलर यांनी अर्थ केला आहे, पण त्याला वेदांतील दुसरें प्रमाण सांपडतें असें दिसत नाहीं.

वृत्तासाठीं 'नरिएषु,' 'अंसेषु एताः' आणि 'वि अनु' असें वाचावें.

१२. हे सुजात मरुतांनो, हें तुमचें माहात्म्य [आहे] कीं, तुमचें दान [म्हटलें म्हणजे] अदितीच्या शासनाप्रमाणें विस्तीर्ण होय. तुम्ही ज्या सुकर्मकारी जनाला प्रसन्न होतां त्याचें इंद्र सुद्धा आपल्या क्रोधानें वाईट करीत नाहीं.

12. That, O well-born Maruts, [is] your greatness, that your gift [is] extensive like the ordinance of Aditi. Even Indra does not hurt with [his] wrath that pious man whom you favour.

१२. 'हे मरुतांनो, तुमचा हा एक महिमा आहे कीं, तुम्हीं दिलेलें दान अदितीच्या शासनाप्रमाणें विस्तीर्ण असतें, आणि ज्या पुण्यशील मनुष्यावर तुम्ही, कृपा करितां त्याला स्वतः इन्द्रहि आपल्या क्रोधानें कांहीं उपद्रव करीत नाहीं.'

'सुजात'='सुजाताः.' सू. ८८ मं. ३ आणि टीप पहा.

'अदितीच्या शासनाप्रमाणें'='अदितेरिव व्रतम्.' अदिति म्हणजे निःसीम जोस पृथिव्यन्तरिक्ष द्युलोकाची पोकळी, तद्रूप देवता. तिचें शासन म्हणजे तिचा अधिकार जेथें जेथें चालतो तें स्थान, अर्थात् तिचें राज्य तिच्यासारिखेंच निःसीम असावयाचें. तर त्याप्रमाणें मरुतांचें दान निःसीम होय असा भावार्थ विद्वन्मणि मोक्षमूलरांनीं काढिलेला खरा दिसतो. सायणांनीं केलेला अर्थ भाष्येखालीं पहा. 'अदिति' या देवतेविषयीं सू. ७२ मं. ९ याजवरील टीप पहा.

'क्रोधानें'='त्यजसा.' ऋ. १०. ७९. ६ याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृचासाठीं 'अराध्वम्'च्या जागीं 'अराधुअम्' असें म्हणावें लागतें.

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्यां साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥१३

तत् । वः । जामिऽत्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासः । आवत ।
अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. हे मरुतः, तत् (=एतद् वक्ष्यमाणं) वः (=युष्माकं) परे युगे (=अतिमहति कालेपि वर्तमानं) जामित्वं (=जनविषये प्रेमाधिक्यं) [भवति] यत् हे अमृतासः (=अमृताः=मरणरहिता) [मरुतः], [यूयं] पुरु (=बहु यथा तथा बहूनां) शंसम् (=आशासनं=स्तोत्रम्) आवत (=अरक्षत=अपूरयत)। अया धिया (=एतादृश्यानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या) मनवे श्रुष्टिम् आव्य (=मनुष्येभ्यः स्तोत्रं रक्षित्वा=मनुष्याणां स्तोत्रं सफलं कृत्वा) नरः (=शूरा) [यूयं] दंसनैः (=शूरकर्मभिः) साकं (=सर्वेपि युगपदेव) आ चिकित्रिरे (=सर्वतोज्ञायध्वं=सर्वतो ज्ञाता अभवत=सर्वप्रसिद्धा बभूव) ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।
आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् ।
अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥ १४ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥३॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्य-
स्य । कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. हे तुरासो मरुतः (=क्षिप्रगामिनो मरुतो देवाः), येन (=यथा) युष्माकेन परीणसा (=युष्मत्संबन्धिना राया धनेन) [वयं] दीर्घं (=चिरकालं) शूशवाम (=अभिवृद्धा भवेम) यत् (=यथा च) [अस्माकं] जनासः (=जनाः पुरुषा) वृजने आ ततनन् (=ग्रामे=अस्माकं नगर आत्मानं विस्तारयेयुः=पुत्रपौत्राद्युत्पादनेन विस्तृता भवेयुस्) तत् (=तथा) एभिर्यज्ञेभिः (=एतैरस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैर्) इष्टिम् अभि अश्याम् (=युष्माकं यजनं पूजनं व्याप्नुयां साङ्गं संपादयेम) ॥

येन परीणसा ॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते ॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्रादिरूपं कर्म शूशवाम । प्रवर्धयामः । किं च यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने [illegible] आ ततनन् । सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्ती[illegible] [illegible]मेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभि[illegible]मुख्येनाश्याम् । व्याप्नुयाम् । इति सायणः ॥

१५. हे मरुतः, मान्यस्य (=माननीयस्य=प्रशस्तस्य) कारोः (=स्तोतुर्) मान्दार्यस्य (=एतन्नामकस्य उपासकस्य) एष स्तोमः (=इदं स्तोत्रम्) इयं गीः (=इयं च वाक् स्तोत्ररूपैव) वः (=युष्मदर्थं=युष्मदर्थं मार्पितोस्ति) । [अतः [illegible]]

१४. हे वेगवंत मरुतांनो, तुमच्या विपुल संपत्तीच्या योगानें आमची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून [आणि] आमच्या गांवीं लोक जिकडे तिकडे वाढावे म्हणून या यज्ञांच्या द्वारें तुमचें यजन आमच्या हातें होओ.

१५. हे मरुतांनो, प्रशस्त कवि मान्दार्य याचें हें स्तोत्र [आणि] ही स्तुति तुम्हांला [अर्पण केली आहे]. तुम्ही [त्याजकरितां] अन्न घेऊन या. आणि आम्हां स्वताहालाहि अन्न, बळ आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

14. "That we may long prosper through your bounty, O swift Maruts, and that our people may spread about in our village, may we therefore accomplish your rite with these offerings.

15. This praise, O Maruts, [and] this hymn of the venerable poet Mândârya is [offered] unto you. Come you with food [for him]. And may we also obtain for ourselves food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

१४. हा येथें सूक्ताचा उपसंहार होत आला. यास्तव ऋषि आपणास इष्ट असलेला वर मागतो आहे:—' हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांस प्रसन्न होऊन पुष्कळ धन द्यावें आणि तेणेंकरून आमची चिरकाळ अभिवृद्धि व्हावी म्हणून, आणि तुम्हीं आम्हांवर अनुग्रह करावा आणि तेणेंकरून आमची संतति वाढून आमचें नगर मोठें व्हावें म्हणून आम्ही हीं यज्ञद्रव्यें अर्पण करून तुमची उपासना करीत आहों, ती पूर्ण होओ.'

' वेगवंत '=' तुरासः. ' हें मरुतांचें स्वभावोक्ति विशेषण आहे. वायुरूप जे मरुत् ते वेगवंत खरोखरच होत.

' विपुल संपत्तीच्या योगानें '=' परीणसा. ' सायण सर्वत्र 'बहु' अथवा 'मोठें' असा अर्थ करितात, परंतु जेथें जेथें हा शब्द आला आहे ते सर्व मंत्र काढून पाहतां ' धन,' ' वैभव ' असा अर्थ होणार नाहीं असें म्हणवत नाहीं, आणि हा अथवा यासारिखाच अर्थ येथें इष्ट आहे.

' आमची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून ' =' येन शूशवाम.' ऋ. ८. ३१. ३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

१५. हा मंत्र पूर्व सूक्ताच्या शेवटीं आला आहे, तेथें केलेलें आणि हें भा-

सूक्तम् १६७.

अगस्त्य ऋषिः । आद्यैन्द्री । शिष्टा मरुद्देवताकाः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

[यूयं तस्य मान्दार्यस्यार्थम्] इषा आ यासीष्ट (=अन्नेन सह आगच्छत) । वयां (=वयमपि) तन्वे (=आत्मार्थम् अस्माकमर्थे) इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, ते सहस्रम् ऊतयः (=तव सहस्राणि रक्षणानि=त्वत्कर्तृकाः सहस्रं प्रसादा) नः (=अस्मान्) [उप यन्तु=आयान्तु] । हे हरिवः (=हरिवन्=हरिद्वर्णाश्वयुक्तेन्द्र), [तव] गूर्ततमाः (=अतिशयेन स्तुताः) सहस्रं (=सहस्रसंख्याका) इषः (=अन्नानि=अन्नादिसंपदः) [अपि च] सहस्रं रायः (=सहस्राणि धनानि) [अपि च] सहस्रिणः (=सहस्रसंख्याका) वाजाः (=अश्वा=अश्वादयः पशवः) मादयध्यै नः उप यन्तु (=मादयितुं प्रमोदयितुम् अस्मान् प्राप्नुवन्तु) ॥

सहस्रम् अपरिमिता इत्यर्थः । ...... सहस्रं रायः अपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि ...... वाजा गमनवन्तश्चतुष्पाद्रूपाः पशवः । इति सायणः ॥

षांतर एकच आहे. याजकरितां टिपांसाठीं वगैरे त्या मंत्रावरील भाषांतर पहावें. असें त्या मंत्रावरील भाष्यांत तसेंच येथें- ही सायणाचार्य 'मान्दार्य' हें विशेष- नाम न समजतां त्याचा अर्थ विशेषणा- र्थी करितात. याचें कारण प्रायः असें दिसतें की, हें सूक्त अगस्त्य ऋषीचें आहे अशी प्रसिद्धि आहे तेव्हां सूक्तान्तीं मान्दार्याचा निर्देश कसा होईल हा संशय सायणादिकांस आला असावा.

सूक्त १६७.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—मरुत् (पहिली ऋचा मात्र इंद्राविषयीं आहे. परंतु दहावीहि पहा), वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, तुझे सहस्र प्रसाद, [आणि] हे पीताश्व [इन्द्रा], तुझ्या ज्या अत्यंत प्रशस्त सहस्र अन्नसंपत्ति, त्या सहस्र संपदा [आणि] सहस्र घोडे आनंद करण्यासाठीं आम्हांप्रत येओत.

HYMN 167.

To the *Maruts*, except the first verse which is addressed to *Indra*, (see also verse 10, however). By *Agastya*. Metre—*Trishtubh*.

1. May thy thousand favours, O Indra, [and] O Lord of the tawny horses, [thy] thousand highly renowned comforts, [thy] thousand riches [and] [thy] thousands of horses come unto us for our delight.

---

१. 'पीताश्व '=' हरिवः. ' इंद्राचे घोडे पिवळे असतात याविषयीं प्रसिद्धि आहेच. सू. ३३ मं. ५ याजवरील टीप पाहा.

या मंत्रांत 'तुझ्या' आणि 'तुझे' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ असा आहे कीं, जे प्रसाद, ज्या संपत्ति वगैरे तूं आपल्या भक्तांस देत असतोस त्या.

' आनंद करण्यासाठीं आम्हांप्रत येओत '=' मादयध्यै उप नः यन्तु. ' म्हणजे आम्हांस प्राप्त होओत, आणि आम्हास आनंदित करोत.

पहिल्या पादांत ' इन्दर ऊतयो, ' आणि तिसऱ्यांत ' सहस्सरं राअयो ' असें म्हणावें लागतें. दुसऱ्या पादांत ' हरिवः' बद्दल 'हर्वः' असें न वाचिलें तर अकरा अक्षरांबद्दल बारा अक्षरें होतील.

४. सततगामी [आणि] शोभायमान [जे] मरुत् [ते] साधारण स्त्रीशीं संगत झाल्याप्रमाणें या एक्या तरुणीशीं विशेषेंकरून संगत झाले. पराक्रमी [मरुत्] रोदसीनें टाकिले नाहींत, देदीप्यमान मरुत् त्या कल्याणीचा उपभोग करून तिजशीं सख्य संपादिते झाले.

4. The resplendent [and] impetuous Maruts united with the youthful [Rodasî] as with one common to many. The dreadful Maruts were not rejected by Rodasî, [they] the brilliant ones became fond of the delightful [Rodasî] for [her] friendship.

मंडळीपुढें गाइली जाण्यासाठीं येत असे.

परंतु वंस्तुतः ही ऋचा फार कठिण आहे. 'रोदसी' म्हणून जी मरुतांची स्त्री तिचा अध्याहार येथें केला पाहिजे हें पुढच्या तीन ऋचांवरून स्पष्ट होतें. आणि ऋ. ६. ५०. ५ यांत 'मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी' इ० आलें आहे, तेथें या मंत्राप्रमाणेंच शब्दरचना असून 'रोदसी' सांगितली आहे. ऋ. ५. ५६. ८ यांत, 'ज्या रथांत मरुतांबरोबर उदकदायिनी (?) रोदसी बसत असते, त्या मरुतांच्या रत्नधारी रथाला आम्ही इकडे बोलावितों' (रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युम् आ हवामहे । आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी) असें म्हटलें आहे. ऋ. ६. ६६. ६ यांत 'आणि या मरुतांबरोबर स्वप्रकाशिनी रोदसी बसत असते' (अध स्म एषु रोदसी स्वशोचिः ... तस्थौ) असें सांगितलें आहे. ऋ. १०. ९२. ११ यांत मरुतांबरोबर रोदसीचा निर्देश केला आहे. आणि ही रोदसी म्हणजे विद्युद्रूपी अथवा जिला माध्यमिका वाक् असें म्हणतात तद्रूपी होय असें 'स्वशोचिः' इत्यादि विशेषणांवरून उघड होतें.

वृत्तासाठीं 'विदथिएव' असें म्हणावें.

४. भावार्थः—'एकाच स्त्रीशीं जसे पुष्कळ जण लागू असावे तसे सर्व मरुत् मिळून एक्या रोदसीशीं संगत झाले. ते पराक्रमी होते म्हणून रोदसीनें त्यांचा त्याग केला नाहीं, आणि ती कल्याण करणारी स्त्री होती म्हणून तिचा त्याग मरुतांनीं केला नाहीं, तर तिच्याशीं रममाण होऊन तिचें मित्रत्व संपादिते झाले.'

'साधारण'='साधारण्या.' म्हणजे सर्वांशीं किंवा पुष्कळांशीं संगत होणारी जी तिजशीं.

'तरुणीशीं'='यव्या.' 'युवा' पासून जसें यविष्ठ हें रूप होतें तसें हें झालें

५. जेव्हां दिव्य, विगलितकेश, आणि कामातुर रोदसी, संगमासाठीं मरुतांला स्वीकारिती झाली, तेव्हां [दीप्तवदना] सूर्या जशी [अश्वींच्या रथावर] [अथवा] सूर्याची दीप्तवदना गति जशी, तशी ती [दीप्तवदना] तिला भजणाऱ्या [मरुद्गणा]च्या रथाप्रत आली.

5. When divine Rodasî of dishevelled hair [and] filled with passion for the Maruts, accepted these [Maruts] for union, she [of the brightface] mounted the chariot of the admiring [troop of Maruts] even as bright-faced Sûryâ [mounted] [that of the As'vins], even as the bright-faced motion of the sun [mounts the chariot of the sun].

'कल्याणी '=' वृधम्.' हें येथें विशेषण आहे. ऋ. १०. ८९. १० आणि सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिला चरण ' परा शुभ्रा अयासो यवीआ ' असें म्हणून चवथ्या पादांत ' सखिआय ' असें वाचलें पाहिजे.

---

५. ' मरुतांचा आपला समागम व्हावा असें इच्छून जेव्हां देदीप्यमान आणि इकडे तिकडे केश अव्यवस्थित पडले आहेत अशी आणि कामातुर झालेली रोदसी मरुतांस स्वीकारिती झाली, तेव्हां ती त्यांच्या रथावर येऊन बसली; तेव्हां ती सवित्याची कन्या सूर्या जशी अश्वींला वरून अश्वींच्या रथावर जाऊन बसली, अथवा सूर्याची गतिरूप स्त्री जशी सूर्याच्या रथावर जाऊन बसते, तशी ही रोदसी मरुतांस वरून त्यांच्या रथावर जाऊन बसली.'

'दिव्य, विगलितकेश, आणि कामातुर' हीं विशेषणें विद्युद्रूप स्त्रीलाच योग्य आहेत यांत संशय नाहीं. सायण म्हणतात कीं, संभोगानें व्याकुळ झाल्यामुळें केश इकडे तिकडे पडले होते.

' सूर्या.' सू. ३४ मं. ५ याजवरील टीप पहा.

' गति '=' इत्या.' ही उपमा चमत्कारिक आहे. पण अर्थ असाच आहे यांत संशय नाहीं.

'[तिला] भजणाऱ्या [मरुद्गणा]च्या रथाप्रत '=' विधतो रथम्.' 'विधतः' हें पद येथें कठिण आहे. 'विधतः' याचा अक्षरशः अर्थ देवांचें परिचरण करणारा, पूजा करणारा जो त्याचा, असा आहे. पण येथें तसा जुळत नाहीं. 'विधतोः' असा पाठ कल्पिला तरी अश्वींला लागेल, पण त्यापासून कांहीं लाभ नाहीं.

६. हे मरुतांनो, जेव्हां तुमचा स्तोता हवि घेऊन [आणि] सोम काढून भक्तीनें स्तोत्र गाऊं लागला, तेव्हां अजर असे जे तुम्ही [मरुत्] ते अजर [आणि] प्रबळ [आणि] अत्यंत प्रिय [अशी जी] रोदसी [ति]ला यज्ञगमनार्थ रथावर बसवून शोभलां.

6. When your worshipper, O Maruts, with oblation [and] with extracted Soma worshipfully sang [his] hymn, you [who are] ever-youthful did gracefully mount [on your chariot], for [visiting] sacrifices, the ever-youthful, devoted [and] mighty [Rodasî].

---

६. 'हे मरुतांनो, जेव्हां रोदसीनें तुम्हांला वरिलें, तेव्हां तुमच्या कोणत्याहि उपासकानें तुम्हांकारणें हवि, सोम, आणि स्तोत्र हीं सिद्ध केल्यामुळें तुम्हांला त्या यज्ञाकडे जावयाचें होतें तेव्हां केवळ तुम्ही एकटे न जातां तिलाहि आपल्या रथांत घालून नेऊं लागलां, कारण ती तुम्हांसारिखीच नित्य तरुण, प्रबळ आणि प्रीति करणारी असून, ती बसल्यामुळें तुमच्या रथाला शोभा येऊं लागली.'

'रथावर बसवून शोभलां'=' शुभे आ अस्थापयन्त.' अक्षरशः 'शोभेसाठीं बसविते झाले,' म्हणजे बसविते झालां आणि तेणेंकरून शोभलां. या मंत्रांत द्वितीय आणि तृतीय पुरुष यांचा व्यत्यय आहे, त्याचीं उदाहरणें वेदांत अन्य ठिकाणीं आहेतच.

वृत्तासाठीं 'यद्वः' बद्दल 'यद्उअः' असें म्हणून दोहोंचीं तीन अक्षरें केलीं पाहिजेत.

८. [हे मरुतांनो], मित्रावरुण आणि अर्यमा [हे] [साधूला] निंदेपासून रक्षितात आणि दुष्टांला दंडितात. आणि न पडणारीं व अचल अशींहि मेघोदकें पडतात. [तर] हे मरुतांनो, दानशाली असा जो तुमचा गण त्याचा महिमा मोठा होय.

8. Mitrâ and Varuṇa and Aryamâ preserve [the good] from disgrace and punish the wicked. And those [rain-waters] fall, which do not fall and are firm. [Thus] [your] generous [troop], O Maruts, is victorious.

८. 'हे मरुतांनो, तुमचा महिमा इतका मोठा आहे कीं, मित्रावरुण आणि अर्यमा हे देव सुद्धा तुमच्या भक्तांस रक्षितात आणि तुमच्या निंदकांस शिक्षा करितात, आणि जमिनीवर न पडतां अंतरिक्षांतच पर्वतांप्रमाणें मेघरूपानें राहणारीं जीं उदकें तींहि भिऊन वृष्टि करूं लागतात.'

'साधूला'=' प्रशस्तान्.' या शब्दाचा अध्याहार 'अप्रशस्तान्' असा जो शब्द मंत्रांत आहे त्यापासून केला पाहिजे.

'दानशाली'=' दातिवारः.' दातिवार शब्द वेदांत तीन ठिकाणीं आला आहे आणि तिन्ही ठिकाणीं मरुतांचें विशेषण आहे.

'महिमा मोठा होय'=' वावृधे.' अक्षरशः '(गण) मोठा आहे,' 'वाढलेला आहे.'

वृत्तासाठीं 'पान्ति' बद्दल 'पआन्ति' अथवा 'अवद्यात्' याबद्दल 'अवदिआत्' असें म्हणावें.

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अन्तमापुः ।
ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि ष्ठुः ॥९॥

नहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शवसः । अन्तम् । आपुः ।
ते । धृष्णुना । शवसा । शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्थुः ॥ ९ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।
वयं पुरा महि च नो अनु द्यून् तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् १०

वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि । सऽमर्ये ।
वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

भाषायाम्.

९. हे मरुतः, अस्मे (=अस्माकं मध्ये) [केपि] वः शवसः अन्तं (=युष्माकं बलस्यावसानं) नहि नु अन्ति आरात्तात् चित् आपुः (=न सांप्रतं जानन्ति न दूरगते पूर्वस्मिन् काले वा जज्ञुः)—ते [मरुतो] [हि] धृष्णुना शवसा (=धर्षकेण बलेन) शूशुवांसः (=अतिशयेन प्रवृद्धाः सन्तः) अर्णो न (=उदकप्रवाह इव) द्वेषः (=द्विषः=शत्रून्) धृषता (=सहसा) परि स्थुः (=परिवेष्टयन्ति) ॥

अन्ति अन्तिक आरात्ताद्विदूरादपि । यद्वा चिदिति कुत्सायाम् । अत्यन्तदूरात् । ...... संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ...... । धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन । इत्यादि सायणः ॥

वस्तुतस्तु धृषतेति क्रियाविशेषणम् ॥

१०. इन्द्रस्य प्रेष्ठाः (=अतिशयेन प्रिया) वयम् अद्य [तं वोचेमहि=तं स्तोतुं समर्था भूयास्म] वयं समर्ये (=यज्ञे) श्वः (=परस्मिन् दिने) [वोचेमहि=तं स्तोतुं समर्था भूयास्म.] । वयं पुरा [काले] [तं] महि (=प्रभूतं यथा तथा) [[illegible] स्तुतवन्तः स्म] च (=अपि च) नः (=अस्मदर्थम्) अनु द्यून् (=दिने दिने प्रतिदिनमितः परमपि) [वक्ष्यामहे=स्तोष्यामहे] । तत् (=अतः कारणात्) [illegible]

९. हे मरुतांनो, तुमच्या बळाचा अंत आम्हांतून [कोणीहि] सांप्रतकाळीं [पावले] नाहींत आणि प्राचीनकाळींहि पावले नाहींत.—जाज्वल्य सामर्थ्यानें प्रचंड [असे जे हे मरुत्], ते पुराप्रमाणें शत्रूंला सहसा वेष्टून टाकितात.

१०. इंद्राचे अत्यंत आवडते [असे] आम्ही आज [इंद्राला] स्तवूं, आम्ही उद्यां [इंद्राला] यज्ञांत स्तवूं. आम्ही आपणांकरितां पूर्वी [इंद्राला] अत्यंत [स्तविलें आहे] आणि पुढेंहि प्रतिदिनीं [स्तवूं]. तर महान् [इन्द्र] सर्व मनुष्यांमध्यें आम्हांला प्रसन्न होओ.

9. Nor now nor in the distant past, O Maruts, have any of us reached the end of your power.—These [Maruts], invigorated by mighty power, hem in their enemies forcibly like a flood.

10. Most dear to Indra may we [praise him] to-day, may we praise [him] tomorrow in the sacrifice. We [have praised him] much before and [we will praise him] for our good from day to day. Therefore may the Great One be favourable to us of [all] men.

---

९. 'हे मरुतांनो, तुमचें बळ फार मोठें आहे, तेणेंकरून तुम्ही प्रचंड आहां आणि एकादा पूर जसा कोणाला तरी वेष्टून टाकितो आणि त्याला कोणत्या बाजूलाहि पळून जाण्याला मार्ग सोडीत नाहीं, तसे तुम्ही आपल्या शत्रूंला वेष्टून टाकितां. असें जें तुमचें बळ त्याची सीमा कोठपर्यंत आहे हें आम्हांतून कोणाला आलीकडेहि समजत नाहीं आणि पूर्वकालींहि कोणाला समजलेलें नाहीं.

'सांप्रत काळीं......आणि प्राचीन काळींहि'='अन्ति...आरात्तात् चित्.' अक्षरशः 'जवळ...आणि दूरहि' असा [illegible] आहे. पण अशा प्रकारचीं क्रियाविशेषणें जशीं स्थलाच्या अंतराला लागतात तशींच कालाच्याहि अंतराला लागतात, आणि तीं सर्व भाषांत लागतात. वृत्तासाठीं 'अन्ति अस्मे' आणि 'शूशुवांसो । अर्णो' असें म्हणावें लागतें.

१०. ही ऋचा इंद्राविषयीं आहे. या सूक्ताच्या आरंभीं अनुक्रमणिकेंत पहिली ऋचा मात्र इंद्राविषयींची आहे असें सांगितलें आहे, पण दहावी सुद्धा इंद्राविषयींच आहे असें सांगणें अवश्य होतें. परंतु अनुक्रमणिकाकारांनीं तसें सांगितलेलें नाहीं.

'आम्ही इंद्राला अत्यंत प्रिय होऊं आणि अत्यंत प्रिय झाल्यानंतर आम्ही

२. जे हालवून टाकणारे [मरुत्] पर्वतांप्रमाणें स्वयंभू [आणि] स्वतःसिद्ध पराक्रमी [असून] अन्न [आणि] धन [हीं प्राप्त करून देण्या]साठीं प्रगट होतात. ते उदकांच्या लाटांसारिखे हजारो [आणि] स्तोत्रानें स्तुत्य [अशा] बलीवर्दांप्रमाणें वीर्यवंत [होत].

2. [Maruts], the shakers—who, self-born [and] self-strong like mountains, manifest themselves to [give] food [and] wealth; thousands like waves of the waters, [and] powerful like bulls fit to be renowned by song.

---

२. वरच्या मंत्रांत मरुत् सांगितले ते असे आहेत कीं, 'ते पर्वतांप्रमाणें स्वयंभू आणि स्वतःसिद्धबळ असलेले असे आहेत; आणि ते सकळ विश्वाला दणाणून टाकणारे मरुत् लोकांस अन्न आणि धन देण्यासाठीं प्रादुर्भूत होतात. जशा समुद्रावर हजारो लाटा एकामागून एक प्रचंड येतात, तसे हे प्रचंड मरुत् हजारो एकामागून एक येत असतात, आणि जसे महाप्रतापी आणि बळाच्या संबंधानें स्तोत्र ज्यांचें गाण्यास योग्य असे प्रबळ बैल असावे तसे हे प्रबळ होत.'

'हालवून टाकणारे'='धूतयः.' सू. ३९ मं. १ आणि सू. ८७ मं. ३ याजवरील सायणभाष्य पहा.

'बलीवर्दांप्रमाणें वीर्यवन्त'='गावो न उक्षणः.' म्हणजे गाईच्या पाठीस लागणारे बांगर जसे बळकट आणि वीर्यमत्त असतात, तसे मरुत् मेघोदकरूप वीर्यानें उन्मत्त होऊन तें पृथ्वीवर टाकून वनस्पत्यादिकांची उत्पत्ति करण्याविषयीं समर्थ होत; असें तात्पर्य आहे. वीर्यमदोन्मत्त पोळाची उपमा इन्द्रास अथवा मरुतांस आणि दुसऱ्या देवांस देण्याची चाल वेदांत आहे. सू. ३७ मं. ५ इत्यादि पहा.

वृत्तासाठीं 'स्वजाः' बद्दल 'सुअजाः,' 'स्वः' बद्दल 'सुअः' असें अनुक्रमें पहिल्या आणि दुसऱ्या पादांत म्हणून, तिसरा पाद 'सहस्रियासो अपआं न ऊर्मयः' असा वाचावा, आणि चवथ्यांत 'वन्दिआसो न उक्षणः' असें म्हणावें.

सोमा॑सो॒ न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो हृ॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒ नास॑ते ।
ऐषा॒मंसे॑षु र॒म्भिणी॑व रारभे॒ हस्ते॑षु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे॥३॥

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तऽअं॑शवः । हृ॒त्ऽसु । पी॒तासः॑ । दु॒-
वसः॑ । न । आस॑ते ।
आ । ए॒षाम् । अंसे॑षु । र॒म्भिणी॑ऽइव । र॒र॒भे॒ । हस्ते॑षु । खा॒दिः । च॒ ।
कृ॒तिः । च॒ । सम् । द॒धे॒ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. ये [मरुतः] तृप्तांशवः (=सुपुष्टवल्ल्याः सकाशाज्जाताः) सुताः (=अभिषु-ताः) पीतासः सोमासो न (=पीताः सन्तः सोमा यथासते हृत्सु तथा) दुवसो हृत्सु (=परिचरणवतां हृदयेषु) आसते (=तिष्ठन्ति) एषाम् अंसेषु आ (=तेषाम् अं-सेषु) रम्भिणीव (=युवतमस्यांसलम्बिनी योषिदिव) [शक्तिर्नामायुधं] रारभे (=परिरभ्य तिष्ठति), हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च (=कटकसदृशं हस्तत्राणकमायुधं कर्तनी कर्तनशील आयुधविशेषश्च) सं दधे (=सम्यग् ध्रियते) ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः सन्तो हृत्सु पातॄणां हृदयेषु दुवसो नासते । परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः सन्तो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते ...... । एषामंसेषु रम्भिणीव युवतमांसालम्बिनी योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवलम्बने सामर्थ्याच्छक्तयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तत्राणकश्च कृतिः कर्तनी च खड्गलताश्च [?] संदधे । संधीयते । सम्यग् धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुद उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः । इति सायणः ॥

३. जे [मरुत्], पुष्ट वल्लीचे गाळून काढिलेले [आणि] प्यालेले सोमरस जसे, तसे उपासकांच्या हृदयांत बसतात; त्यांच्या खांद्यावर तरुणी[नें मिठी मारिल्या] प्रमाणें [शक्ति] मिठी मारून राहते [आणि] हातांत चक्र आणि कर्तनी धरलेली असते.

3. Those [Maruts] who sit in the heart of the worshipper even as Somas extracted from well-nourished plants do [when] drunk—from the shoulders of those [Maruts] hangs [the spear], like a young woman, [and] in their hands is held the ring and also the cutter.

---

३. 'हे मरुत् असे आहेत कीं, यांचें भजन उपासकजन करूं लागले म्हणजे, उत्तम वल्लीपासून पिळून काढिलेले सोमरस प्याले तर त्यापासून जसा पिणाऱ्यांच्या मनांत आनंद होतो, तसा मरुतांच्या ध्यानापासून उपासकांच्या मनांला आनंद होतो. यांच्या खांद्यावर शक्ति या नांवाचें आयुध चिकटलेलें असतें. तें एकादी तरुण स्त्री खांद्याला मिठी मारून राहते तसें दिसतें. यांच्या हातांत खादि आणि कृति या नांवांचीं दोन हत्यारें असतात.'

'पुष्ट वल्लीचे'=' तृप्रांशवः.' म्हणजे रसानें भरलेल्या टवटवीत सोमवल्लीपासून काढलेले. ' अंशु ' म्हणजे जिजपासून सोमरस गाळून काढीत ती वल्ली. (सू. १३७ मं. ३, सू. १२५ मं. ३ पहा). यावरून सिद्ध होतें कीं सोमरस झाडांपासून काढीत, फळांपासून किंवा फुलांपासून काढीत नसत.

'[शक्ति]'='[शक्तिः.]' हा एक प्रकारचा भाला असे असें म्हणतात. ह्याची प्रसिद्धि अर्वाचीन संस्कृतांत फारच आहे. रामायणांत लक्ष्मणावर इंद्रजितानें शक्ति मारिली ती गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे.

'चक्र आणि कर्तनी'=' खादिश्च कृतिश्च.' ' खादि ' शब्द पूर्वी आला आहे (सू. १६६ मं. ९ पहा) पण तेथें कडें असा अर्थ आहे. प्रस्तुत स्थळी सायणानुसार दिलेला चक्र म्हणून एक हत्यार हा अर्थ येथें युक्त दिसतो. सायण हाताचें संरक्षण करणारें आयुध इतकेंच म्हणतात. चक्र अथवा ढाल ? जर ढाल असा अर्थ असेल तर ' खादिश्च कृतिश्च ' म्हणजे ढाल तरवार असा अर्थ केल्यास निराधार होईल असें नाहीं. पण ' कृति ' शब्द पुनः कोठें आलेला नाहीं.

वृक्षासाठी ' तृप्रअंशवो ' आणि ' न आसते ' असें म्हणावें.

अव॒ स्वयु॑क्ता दि॒व आ वृथा॑ ययु॒रम॑र्त्याः॒ कश॑या चोदत॒ त्मना॑ ।
अ॒रे॒णव॑स्तुविजा॒ता अ॑चुच्यवु॒र्दृह्ला॑नि चिन्म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥४॥

अव॑ । स्वऽयु॑क्ताः । दि॒वः । आ । वृथा॑ । य॒युः॒ । अम॑र्त्याः । कश॑या ।
चो॒द॒त॒ । त्मना॑ ।
अ॒रे॒णव॑ः । तु॒वि॒ऽजा॒ताः । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ । दृह्ला॑नि । चि॒त् । म॒रुत॑ः ।
भ्राज॑त्ऽऋष्टयः ॥ ४ ॥

को वो॑ऽन्तर्म॑रुत ऋष्टिविद्युतो॒ रेज॑ति॒ त्मना॒ हन्वे॑व जि॒ह्वया॑ ।
ध॒न्व॒च्युत॑ इ॒षां न याम॑नि पुरु॒प्रैषा॑ अह॒न्यो॒३॒॑ नैत॑शः ॥ ५ ॥ ६॥

कः । वः॒ । अ॒न्तः । म॒रु॒तः॒ । ऋ॒ष्टि॒ऽवि॒द्यु॒तः॒ । रेज॑ति । त्मना॑ । ह॒-
न्वा॑ऽइव । जि॒ह्वया॑ ।
ध॒न्व॒ऽच्यु॒त॑ः । इ॒षाम् । न । याम॑नि । पु॒रु॒ऽप्रै॒षाः॑ । अ॒ह॒न्य॑ः । न ।
एत॑शः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. स्वयुक्ताः (=स्वयमेव युक्ताः=स्वयमेव अन्येन विनैव रथे युक्ता अश्वा येषां ते) [मरुतो] दिव आ वृथा अव ययुः (=दिवः सकाशात् आयासेन विनैव क्षिप्रम् अवाङ्मुखम् आगच्छन्ति) । —हे अमर्त्याः (=मरणरहिता) [मरुतः], कशया त्मना (=स्वयमेव ताडयता प्रतोदेन) [युष्मदश्वान्] चोदत (=चोदयत=प्रेरयत=स्वयमेव युज्यमानान् युष्मदश्वान् स्वयमेव ताडनकर्म कुर्वन्युष्मत्प्रतोदोऽत्रागमनाय शीघ्रतरान् करोतु) ।—अरेणवः (=रजोहीनाः=मार्गे धूल्यभावादधूसरास्) तुविजाताः (=प्रबलं यथा तथा जाताः=प्रबलतरा) भ्राजदृष्टयः (=दीप्तर्ष्टिनामायुधा) मरुतः दृढानि चित् (=अचलान्यपि मेघोदकानि) अचुच्यवुः (=च्यावयन्ति=चालयन्ति=पातयन्ति=वृष्टिद्वारा भूम्याम् आगमयन्ति) ॥

अरेणवोऽपापास्तुविजाता बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूता इति सायणः ॥

५. हे ऋष्टिविद्युतः (=ऋष्टिभिः मेघभेदनायुधविशेषैर्विद्योतमाना) मरुतः, हन्वेव जिह्वया (=जिह्वया हनू इव=जिह्वया यथा ओष्ठौ) [चाल्येते] [तथा] [illegible] (=मध्यात्=अन्तः स्थित्वा) वः (=युष्मान्) को रेजति त्मना (=[illegible]) । यामनि (=युष्माकं मार्गे) [युयम्] [illegible] धन्वच्युतो न (=[illegible]

४. स्वतोयुक्त [घोडे असलेले] [मरुत्] द्युलोकाहून सहज खालीं येतात.—हे अमर्त्य [मरुतांनो], [तुमच्या] चाबकाला स्वतः [घोडे] हाकूं द्या.—रजोहीन, महाप्रबळ [आणि] लकलकीत भाले धारण केलेले मरुत् अचलांसहि [खालीं] पाडितात.

4. The self-harnessed [Maruts] easily come down from heaven.—Let [your] whip of its own accord hasten the [horses], O immortal ones!—The Maruts [who are] [in their course] free from dust, [and] mighty, [and] carry brilliant spears, throw down even that which is firm.

५. हे मरुतांनो, हे देदीप्यमान भाले असलेले [मरुत्] हो, जिव्हेच्या योगानें ओंठ [हालतात त्या]प्रमाणें तुम्हांला आंतून कोण चाळवितो ? [तुम्ही] जाऊं लागलां म्हणजे निरुदक देशीं अन्नांची जणुं वृष्टि करणारे [आहां]. [तुम्ही] दिनसंबंधी वारूप्रमाणें बहुतांवर अधिकार चालविणारे [आहां].

5. O Maruts, armed with brilliant spears, who sets you in motion from within, as the lips [move] by the tongue? [You, who are] as though shedders of refreshments on waterless regions in your course, [you who are] commanders of many like the Diurnal horse (the Sun).

---

४. 'मरुतांच्या घोड्यांला जोडणारा कोणी लागत नाहीं, ते आपले आपणच रथाला जोडिले जातात. अशा घोड्यांच्या योगानें मरुत् द्युलोकाहून पृथिवीवर येऊं लागले म्हणजे सहज आणि लवकर येतात. ते आज आपल्या घोड्यांला चाबकानें मारून सत्वर येथें येओत. मरुत् येऊं लागले म्हणजे त्यांस मार्गीं धूळ लागत नाहीं, आणि ते इतके प्रबळ आणि शूर आहेत कीं, ते येतां येतां त्यांच्या रस्त्यावर जे मेघरूपी अचल पर्वत असतात, त्यांस आपल्या जाग्यावरून ते उचलतात आणि त्यांजकडून वृष्टि करवितात.'

'स्वतोयुक्त [घोडे असलेले]'= 'स्वयुक्ताः.' म्हणजे ज्यांचे घोडे आपल्या आपण रथास जोडिले जातात असे. अक्षरशः 'स्वतः जोडिलेले' इतकेंच आहे. जें विशेषण मरुतांच्या घोड्यांस लावावें तें येथें मरुतांसच लाविलें आहे.

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।
यच्च्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परम् । क्व । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।
यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

च्यावयन्तो वर्षयन्त इव=मार्गे मेघभेदनेन निरुदकदेशे जलं वर्षित्वा अन्नवृष्टिमिव कुर्वन्तः) [स्थ] । [अपि च] अहन्य एतशो न (=अहनि जातोश्व इव=सवितृरूपो दिने गमनशीलोश्व इव) पुरुप्रैषाः (=बहूनामाज्ञापयितारः) [स्थ] ॥

त्मनेत्यनर्थकम् । दुर्बोधेषा सायणेनान्यथा व्याख्याता । तद्व्याख्यानं तद्भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

भाषायाम्.

६. हे मरुतः, यस्मिन् [रजसि] आयय (=यस्मिन् लोके अन्तरिक्षरूप आगतवन्तः=यस्यान्तरिक्षस्य मध्ये चरन्त आगतवन्तः) अस्य महो रजसः (=तस्य महतोन्तरिक्षस्य) परं (=पारः=अन्तः) क्व स्वित् (=क्व भवति)? अवरं क्व (=अधोभागः आदिः क्व भवति)? यद् (=यदा) संहितं (=सम्यक् स्थापितं संघभूतं मेघं) विथुरेव (=विथुराणीव=शिथिलानि तृणानीव) च्यावयथ (=चालयथ) [तदा] अद्रिणा (=वज्रेण) त्वेषम् अर्णवं (=दीप्तं मेघरूपं समुद्रं) वि पतथ (=विच्छिद्य भूमौ पातयथ) ॥

ऋ. १०. ६७. ८ यांतहि मरुतांस याच अर्थाचें ' स्वयुग्भिः ' असें विशेषण लाविलें आहे. आणि ऋ. १०. ७८. २ यांत त्यांस ' वातासो न स्वयुजः ' (=वाऱ्यांप्रमाणें स्वयुक्त, " प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयं युज्यमानाः ") असें म्हटलें आहे.

' चाबकाला स्वतः घोडे हाकूं द्या '= ' कशया चोदत त्मना.' कवि कल्पितो की, मरुतांचे घोडे जसे आपले आपण रथाला जोडिले जातात, तसा त्यांचा चाबूक हातांत न घेतला जातां घोड्यावर आपल्या आपणच बसतो. तसा आज बसो आणि ते घोडे मरुतांस घेऊन सत्वर येथें येओत. मरुतांच्या चाबकाविषयीं सू. ३७.मं· ३ पहा.

' लकलकीत भाले धारण केलेले '= ' भ्राजदृष्टयः.' सू. ३१ मं. १, सू. ६४ मं. ११ आणि सू. ८७ मं. ३ पहा.

' खाली पाडितात '=' अचुच्यवुः.'

प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।
अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥८॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविऽभ्यः । यत् । अभ्रियाम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्ति ।
अव । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।
ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।
ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) [मरुतः] अभ्रियां वाचम् उदीरयन्ति (=अभ्रभवं महानादं मेघभेदनेन उद्गमयन्ति) [तदानीं] सिन्धवः (=आन्तरिक्षा मेघोदकरूपेण वर्तमाना नद्यः) पविभ्यः प्रति स्तोभन्ति (=मेघभेदनसाधनभूतेभ्यो वज्रेभ्यः प्रतिनदन्ति=भयान्महानादं कृत्वा प्रतिचलन्ति)। यदि (=यदा) मरुतो घृतं प्रुष्णुवन्ति (=घृतवत्पोषकं मेघोदकं सिञ्चन्ति) [तदानीं] विद्युतः (=विद्योतमानास्तडितः) पृथिव्याम् अव स्मयन्त (=भूमाववस्मयन्ते=प्रकाशनरूपं स्मितं कृत्वा भूमौ पतन्ति) ॥

पविभ्यः मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः। ...... अभ्रियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणम्। इति सायणः॥

९. अयासां (=सततगमनशीलानां) मरुतां त्वेषं (=दीप्तम्) अनीकं (=वृन्दं=गणं) पृश्निः (=तेषाम् एतन्नाम्नी माता) महे रणाय (=महते संग्रामाय) असूत (=उत्पादयत्)। सप्सरासः (=? "समानरूपाः") ते [मरुतः] अभ्वं (=महद्=मेघोदकम्) अजनयन्त (=उदपादयन्)। आदित (=तस्मात्प्रभृत्येव) [illegible]

८. जेव्हां [मरुत्] मेघनाद करितात, [तेव्हां] [अंतरिक्षांतील] नद [त्यांच्या] वज्रांपासून मागें हटून ओरडतात. जेव्हां मरुत् घृतवृष्टि करितात, [तेव्हां] विजा चकाकून खालीं भूमीवर पडतात.

8. The [heavenly] rivers roar back from the thunderbolts when [the Maruts] send up the thunder of the clouds. Down flash lightnings upon earth when the Maruts shower down the unctuous rain-water.

९. महान् संग्रामासाठीं सततगामी मरुतांच्या देदीप्यमान गणाला पृश्नि प्रसवली. [मग] एकाच रूपाचे [जे मरुत्], ते हें मोठें उदक उत्पन्न करूं लागले. त्या वेळापासूनच लोकांच्या दृष्टीस कमनीय अन्न पडूं लागलें.

9. Pris'ni brought forth the brilliant troop of the ever moving Maruts, for great fight. They of the same appearance [then] produced the great [water]. From that very time [people] began to see the lovely food about them.

---

८. मरुत् हे मेघवृष्टि करूं लागले म्हणजे काय काय होतें तें यांत सांगितलें आहे. ' मरुत् मेघभेद करून गडगडाट करूं लागले म्हणजे मेघोदकरूपानें ज्या महानद्या अंतरिक्षांत असतात, त्या मरुतांच्या वज्रांस भिऊन मोठ्यानें ओरडून मागें हटतात. आणि मरुतांनीं घृतासारिखें पुष्टिकारक उदक वर्षण्यास आरंभ केला म्हणजे विजा हांसत हांसत भूमीवर पडतात—म्हणजे विजांचा चकचकाट होऊन त्या जमिनीवर पडतात. '

'[अन्तरिक्षांतील] नद्या '= सिन्धवः.' अन्तरिक्षांतील मेघोदकरूप नद्यांस ' सिन्धु ' असें नांव वेदांत आहे अशाविषयीं सू. ३५ मं. ८ आणि 'अंतरिक्ष ' यावरची तेथें दिलेली टीप पहा.

' चकाकून खालीं भूमीवर पडतात'= 'अव स्मयन्त पृथिव्याम्.' अक्षरशः 'भूमीवर खालीं हांसतात,' म्हणजे, हांसत हांसत भूमीवर खालीं येतात.

ह्या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे असें म्हणण्याची चाल आहे. पण ' पविभ्भिअः' असें ' पविभ्यः' बद्दल आणि 'पृथिव्यां'बद्दल 'पृथिव्विआम्' असें म्हटलें तर ही ऋचा मिश्र वृत्ताची होईल.

९. ' हा जो सदागामी मरुतांचा तेजःपुंज गण, त्याणें मेघाबरोबर लढून उ-

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १०॥७॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य ।
कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ ७ ॥

राम् (=अन्वेषणीयां वरणीयां श्रेष्ठां) स्वधाम् (=अन्नं सस्यादिरूपं) परि अपश्यन् (=परितः पश्यन्ति=सर्वत्र सस्यादिरूपेणोद्गद् दृष्टवन्तः) ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा । ...... । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः । ...... । अनीकं समूहमेकोनपञ्चाशत्संख्याकम् । ... रणाय ... मेघजयायेत्यर्थः । ... सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानाम् ।...इषिरां सर्वैरिष्टव्याम् । इत्यादि सायणः ॥

भाषायाम्.

१०. हे मरुतः, मान्यस्य (=माननीयस्य=प्रशस्तस्य) कारोः (=स्तोतुर्) मान्दार्यस्य (=एतन्नामकस्य उपासकस्य) एष स्तोमः (=इदं स्तोत्रम्) इयं गीः (=इयं च वाक् स्तोत्ररूपैव) वः (=युष्मदर्थं=युष्मदर्थं मार्पितास्ति) । [अतः कारणाद्] [यूयं तस्य मान्दार्यस्यार्थम्] इषां आ यासीष्ट (=अन्नेन सह आगच्छत) वयां (=वयमपि) तन्वे (=आत्मार्थम् अस्माकमर्थे) इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

दक भूमीवर पाडावें म्हणून त्याला पृश्नि या नांवाच्या मातेनें जन्म दिलें. ते जन्मल्यावर त्यांनीं मेघोदक मनुष्यांस मिळे असें केलें. त्या दिवसापासून उत्तम धान्यादिक अन्नें लोकांच्या दृष्टीस पडूं लागलीं, त्याच्या पूर्वी असें अन्न नव्हतें.'

'सततगामी '=' अयासाम्.' सू. ६४ मं. ११ आणि टीप पहा.

'पृश्निः,' सू. २३ मं. १० आणि त्यावरील टीप पहा.

'एकाच रूपाचे '=' सप्सरासः.' हा शब्द कठिण आहे, आणि दुसऱ्या ठिकाणीं वेदांत आलेला नाहीं. आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों.

'कमनीय अन्न '=' इषिरां स्वधाम्. या ऋचेचा हा चवथा चरण पुनः आलेला आहे. ऋ. १०. १५७. ५ पहा दोन्ही ठिकाणचे मंत्र ताडून पाहिल्या वर आम्ही दिलेला अर्थ बरोबर आहे असें होतें. परंतु 'त्या दिवसापासून

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।
स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ४

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिण-
याऽइव । रातिम् ।
स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः ।
पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

ग्निः शुष्ककाष्ठेषु यथा=ज्वलत्तमोभिः शुष्काणि काष्ठानि यथा परिवेष्टयति तथा) [अथवा] आपो द्वीपं न (=उदकानि द्वीपं यथा परिवेष्टयन्ति तथा) [ऋष्टिरम्य-क्] । [तदनन्तरं जनाः] प्रयांसि (=हविरन्नानि) दधति (=ददति=तुभ्यम् इन्द्रा-य प्रार्पयन्ति) ॥

इदमुक्तमत्र । हे इन्द्र अस्मद्धितार्थं तव वज्रस्तव सहाया मरुतश्च मेघस्य भेदनाय तमभिगच्छन्ति तं च शुष्ककाष्ठान्यग्निरिव द्वीपं वा जलानीव परिवेष्टयन्ति । तदन-न्तरं मेघोदकानि भूमौ पतन्ति । तदानीं सर्वे जना हवींषि प्राप्य त्वाम् उपासत इति ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, त्वं तु (=त्वं क्षिप्रं) नः (=अस्मभ्यं) तं रयिं दाः (=तद् वक्ष्यमाणं धनं देहि) ओजिष्ठया दक्षिणया रातिम् इव (=अतिशयेन प्रबलया गवा धनमिव= अतिशयेन बलवती गौर्यथा पयोरूपं धनं ददाति तथा धनं देहि) । ते वायोः याः स्तुतः चकनन्त (=ते वायोर्यदर्थं स्तुतश्चकनन्त=यस्य धनस्यार्थं ते त्वां त्वत्सहायभूतं वायुं च अस्माभिः कृताः स्तुतयः कामयन्ते=प्रेम्णा गायन्ति) [यस्य धनस्यार्थं च] मध्वः स्तनं न (=मधुरस्य पयसोर्थं गोरूधो यथाप्याययन्ति तथा) [त्वां] वाजैः पीपयन्त (=त्वां हविरन्नैः पीनं कुर्वन्ति अस्माकमृत्विजः) ॥

दूरान्वयैषा । भावगतं तु भात्येवम् । हे इन्द्र, यद्धनार्थं वयं त्वां वायुं च तव सहायं स्तोत्रैः कामयामहे यद्धनार्थं च त्वां गोरूध इवान्नैः पोषयामस्तादृशं धनं सा पुष्टोध्नी गौर्यथा पयोरूपं धनं ददाति तथा त्वमस्मभ्यं क्षिप्रं देहीति ॥

वायोर्धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वाम् ...... इत्यादि सायणः ॥

रोवर इंद्र जी लढाई पाण्यासाठीं करि-तो तींत. 'उत्तम धन' जें येथें सांगि-

तलें आहे, तें मेघोदकरूपी होय. कारण इंद्र वृत्रावरोवर त्यासाठींच लढत असतो.

त्वे राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।
ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः ॥५॥८

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।
ते । सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, कस्य चिद् ऋतायोः (=यस्य कस्यापि यजनेच्छोरुपासकस्य) प्रणेतारः (=निर्वोढारः=निर्वाहकास्) तोशतमा रायः (=शत्रुघातका रायः=विजयीनि धनानि) त्वे (=त्वय्येव=तव समीप एव) [भवन्ति]। ये देवाः (=द्योतनशीला) [मरुतः] पुरा गातुयन्तीव स्म (=पुरतो यज्ञं गन्तुं मार्गम् इच्छन्त इव आचरन्ति) ते मरुतो नः सु मृळयन्तु (=अस्मभ्यं सुष्ठु अनुकूला भवन्तु=अस्मान् भृशं सुखयन्तु)॥

हे इन्द्र, शत्रुहननबलयुक्ताः सर्वेषां चोपासकानां सुखयित्र्यः संपदस्तव समीप एव भवन्ति तास्त्वमस्मभ्यं देहि ये च दीप्ता मरुतः पुरोगामिनः सेवका इव त्वाम् उपतिष्ठन्ति तेपि अस्मान् सुखयन्त्विति भावः ॥

'मधुर [दुधा]साठीं'='मध्वः.' ही एक या मंत्रांत अडचण आहे. सायणांस अनुसरून भाषांतर केलें आहे, कारण दुसरा निर्वाह दिसत नाहीं.

वायूचा संबंध इंद्राशीं नित्य येत असतो. म्हणून येथें वायूविषयीं निर्देश आहे.

वृत्तासाठीं 'तुअं तु न इन्दर' असें म्हणावें.

५. हे इंद्रा, कोणत्याहि यजनेच्छूचें कल्याण करणाऱ्या [अशा ज्या] अत्यंत विजयी संपत्ति [त्या] तुझ्याच जवळ [आहेत]. [आणि] जे देदीप्यमान मरुत् [तुज] पुढें जाण्याची जणुं इच्छा करितात, ते आम्हांवर मोठी कृपा करोत.

5. With thee alone, O Indra, [are] the most victorious riches such as prosper any pious man. May those brilliant Maruts who, as it were, wish to go ahead graciously favour us.

---

५. 'हे इंद्रा, ज्या संपदा तुझ्या कोणत्याहि उपासकाला प्राप्त होऊं शकतात, आणि ज्या प्राप्त झाल्यानें शत्रूंचा नाश करण्याचें सामर्थ्य येतें, त्या तुझ्या एकाच्या हातीं आहेत; तर त्या तूं आम्हांस प्राप्त करून दे. आणि तुझ्या पुढें धांवणारे जे देदीप्यमान मरुत्, तेहि आमचें कल्याण करोत.'

'पुढें जाण्याची जणुं इच्छा करितात'='गातुयन्तीव.' म्हणजे तूं यज्ञास येण्याला निघालास म्हणजे स्वाराप्रमाणेंच जणुं तुझ्या पुढें धांवत असतात.

'अत्यंत विजयी'='तोशतमाः.' हा शब्द कठीण आहे. तो ऋग्वेदांत आणखी एकच वेळ आला आहे. दोनहि ठिकाणचें सायणभाष्य पाहून अर्थ केला आहे.

वृत्तासाठीं 'तुए राये इन्दर,' 'प्रणइतारः' आणि 'तए षु' असें म्हणावें.

प्रति प्र याहीन्द्र मीह्लुषो नॄन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।
अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीह्लुषः । नॄन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व ।
अध । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, मीह्लुषः (=उदारान्) महः (=महतो) नॄन् (=शूरभूतान्) [मरुतः] प्रति प्र याहि (=तान् प्रति गच्छ=तान् उपेहि) [तथा कृत्वा च] पार्थिवे सदने (=पृथिवीसंबन्धिनि, स्थले=पृथिव्यां) यतस्व (=प्रयत्नं कुरु=स्वपराक्रमं मेघभेदनरूपं दर्शय) अध यत् (=यस्मात् कारणात् खलु) एषां (=पुरोवर्तिनां) [मरुतां] पृथुबुध्नासः (=पृथुबुध्नाः=बृहन्मूलाः=बृहज्जघना) एताः (=विचित्रवर्णा हरिणाः=विचित्रवर्णहरिणरूपा अश्वा) अर्यः पौंस्यानि तीर्थे न (=स्वामिनः कस्यचिद्रणोद्युक्तस्य बलानि सैन्यानि यथा संग्रामजिगमिषूणि सन्ति राजवीथ्यां तिष्ठन्ति तद्वत्) तस्थुः (=तिष्ठन्ति=त्वया सह गन्तुमुद्यताः सन्ति) ॥

तीर्थे नेत्यादौ अर्योरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्थुः तिष्ठन्ति । मेघानाक्रमन्ते । यद्वा......। अर्योरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न । राजवीथ्यां तिष्ठन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

६. हे इंद्रा, [हे जे] उदार [आणि] महान् [आणि] शूर [मरुत्], त्यांस तूं येऊन मिळ, [आणि] पृथिवीवरील प्रदेशांवर [आपला] पराक्रम कर; कां कीं राजाचीं सैन्यें [तयार होऊन] राजमार्गांत [उभीं राहिल्यां]प्रमाणें या [मरुतां]चे स्थूलजघन हरिण तयार होऊन उभे राहिले आहेत.

6. Come forth, O Indra, to join the bounteous [and] great heroes, [and] show [thy] valour on mundane regions; for their large-bottomed deer of variegated colours are standing ready even as the forces of a ruler on the royal road.

---

६. 'हे इंद्रा, हे पहा उदार, माठ आणि शूर मरुत् आणि त्यांचे जे मोठ्या टिरीचे हरिण ते तुजबरोबर लढाईला जाण्यास तयार होऊन राहिले आहेत; तर तूं पुढें येऊन त्यांस मिळ आणि त्यांच्या साहाय्यानें वृत्राबरोबर युद्ध करून वृष्टीच्या रूपानें आपला पराक्रम या भूलोकीं दाखीव.'

'उदार, महान् [आणि] शूर '= 'मीळ्हुषः महो नृन्.' हीं विशेषणें मरुत्कृत जें मेघविदारण आणि तज्जनित उदार मेघोदकवृष्टि, त्यांस अनुलक्षून दिलेलीं आहेत.

'राजाची सैन्यें [तयार होऊन] राजमार्गांत [उभी राहिल्या]प्रमाणें'='तीर्थे न अर्यः पौंस्यानि.' 'अरि' म्हणजे 'लढाईस जाणारा;' त्यावरूनच 'शत्रु' हा अर्थ मागाहून निघाला असावा. 'तीर्थ'-शब्दाचा दुसरा अर्थ येथें चांगला संभवत नाहीं. 'पौंस' म्हणजे सैन्य असा जो अर्थ आम्हीं कितीएक पाश्चात्यांस अनुसरून केला आहे, त्याला प्रयोगान्तराचा आधार दिसत नाहीं. पण बलवाचक जे शब्द ते सेनावाचक होतात याचीं उदाहरणें संस्कृतांत जशीं तशीं इंग्रजींतहि आहेत.

'हरिण '=' एताः.' म्हणजे चित्रविचित्र रंगांचे जे हरिण मरुतांच्या रथांला जोडिलेले असतात ते. मरुत् आपल्या रथांस हरिण जोडितात याविषयीं सू. १६५ मं. ५ आणि टीप पहा.

वृत्तासाठीं 'याहि इन्द्र' आणि 'न-अर्यः पौंसिआनि' असें म्हणावें लागतें.

तिसऱ्या चरणांत एक अक्षर अधिक आहे. यासाठीं "पृथुबुध्नासः एताः" याचा "पृथुबुध्नास एताः" असा एकवार संधिकरून पुनरपि "पृथुबुध्नासैताः" असा संधि वृत्त सुखाकरितां करावा लागतो. अलीकडल्या संस्कृतांतहि "सः एषः" याजबद्दल "सैषः" असा संधिपौनःपुन्यघटित प्रयोग क्वचित् सांपडतो. उदा० "सैष राजा दशरथः सैष राजा युधिष्ठिरः".

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।
स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥९॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअग्राः ।
स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्र, मरुद्भिस्त्वं (=मरुद्भिः सहितस्त्वं) मानेभ्यः (=मानस्य नाम पुरुषस्य पुत्रेभ्योस्मभ्यं) विश्वजन्या (=? विश्वजन्याः=सर्वहिता) गोअग्राः (=गावोग्रे यासां ताः=गोवृद्धिचिह्निताः=गोवृद्धिकारकाः) शुरुधः (=अपः) रद (=मेघाद्विलिख=प्रयच्छ)। हे देव (=द्योतमानेन्द्र), [त्वं] स्तवानेभिर्देवैः (=स्तूयमानैर्देवैः=स्तुतैर्देवैः=द्योतमानैर्मरुद्भिः) स्तवसे (=स्तूयसे)। [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

विश्वजन्या विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा। इति सायणाचार्याः ॥

सूक्तम् १७०.

इन्द्रागस्त्ययोः संवादः। आद्या तृतीया चेन्द्रवाक्यम्। चतुर्थी च। शिष्टमगस्त्यवाक्यम्॥
आद्या बृहती। द्वितीयाद्यास्तिस्रोनुष्टुभः। अन्त्या त्रिष्टुप्॥ तथा हि सायणः।
सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चेन्द्रवाक्यम्। अतस्तासां तस्य
वाक्यन्यायेन स ऋषिः। शिष्टे अगस्त्यवाक्ये। अतस्तयोः स एवर्षिः। आद्या च
बृहती ततस्तिस्रोनुष्टुभः। अन्त्या ... त्रिष्टुप्। इत्यादि॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम्।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति॥ १॥

न। नूनम्। अस्ति। नो इति। श्वः। कः। तत्। वेद। यत्।
अद्भुतम्।
अन्यस्य। चित्तम्। अभि। सम्ऽचरेण्यम्। उत। आऽधीतम्। वि।
नश्यति॥ १॥

भाषायाम्.

१. न नूनम् अस्ति (=अस्माकम् अद्येति नास्ति) नो श्वः (=नापि श्व इति वर्ततेस्माकम्)। यद् अद्भुतं (=यदभूतं=भविष्यत्) तत् को वेद (=तत्को जानाति)? अभि संचरेण्यम् (=? अभितः संचारि) अन्यस्य चित्तं (=मनो) [जानाति]। उत (=अपि च) आधीतं (=यच्चिन्तितं तद्) वि नश्यति (=नष्टं भवति)॥

इत्यक्षरार्थः। सायणो हि एवं व्याचष्टे। परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते। इन्द्र आह। अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति नूनमत्र विचिकित्सार्थे। अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादत्राद्येति गम्यते। तथा श्वोऽपि नूनं नो। उशब्दोऽवधारणे। श्वस्तनमपि नैव नास्ति। अद्य यथास्मदर्थेनिरुप्तमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः। यदद्भुतमन्यस्मै निरूप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद। यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद। अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याद्या न कार्येत्युक्तं भवति। तदेवाह। अभिसंचरेण्यं सर्वतः संचार्यमन्यस्य चित्तं मानसम्। जानातीति शेषः। उत अपि च आधीतमाध्यातं चिन्तितमपि नष्टं किमु सकृत्स्मृतं नश्यतीति॥

सूक्त १७०.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–१ली बृहती, २–४ अनुष्टुभ्, ५ त्रिष्टुभ्.

१. [आम्हांला] आतां नाहीं [आणि] उद्यांहि नाहीं. जें भविष्य [होय] तें कोण जाणतो? दुसऱ्याचें ओढाळ मन [जाणतें], आणि चिंतिलेलेंहि नाहींसें होतें.

HYMN 170.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre—verse 1, *Bṛihatî*; verses 2-4 *Anushṭubh*, and verse 5, *Trishṭubh*.

1. [To us] there is neither to-day nor to-morrow. Who knows that which [is] future? The wandering mind of another [knows]; and that vanishes which [is] expected.

---

१. हें सूक्त चमत्कारिक आहे. अशी कथा आहे कीं, अगस्त्य ऋषीनें हवि (मांसादिक जें अर्पण करावयाचें अन्न तें) सिद्ध करून इंद्रास द्यावयाचें तें मरुतांस दिलें. त्यामुळें इंद्र कोपला. तेव्हां ह्या सूक्तांत असलेला जो संवाद तो इंद्र आणि अगस्त्य यांजमध्यें झाला. त्याप्रमाणेंच या सूक्तांतील २–५ ऋचांचा अर्थ करावयाचा आहे असें दिसतें खरें. पहिल्या ऋचेविषयीं मात्र संशय दिसतो. तिचा संबंध या सूक्ताशीं आहे कीं नाहीं याविषयीं शंका घेण्यास जागा आहे. या सूक्ताशीं तिचा संबंध आहे असें मानिलें तर सायणादिकांप्रमाणें ती इंद्रवाक्य होय. आणि तिचा अभिप्राय असा कीं, 'मला इंद्राला आजहि हवि नाहीं आणि उद्यांहि नाहीं; त्यापुढचें कोणी पाहिलें आहे? आणि अगस्त्य जो हवि देणारा, त्याचें जें चंचल मन (चंचल असें कीं मला देण्यासाठीं तयार केलेले हवि मला न देतां मरुतांस दिलें), त्यालाच पुढें मला हवि मिळेल कीं नाहीं तें ठाऊक आहे. कारण, आज मला खास हवि मिळेल अशी अपेक्षा असतांहि तें एकाएकीं नाहींसें झालें.' जर ह्या ऋचेचा ह्या सूक्ताशीं कांहीं संबंध नाहीं आणि ही ह्यांत उगीच जोडिली गेली आहे असें समजलें, तर या क्षणभंगुर संसाराविषयीं शोक करणारा कोणीएक म्हणतो कीं, 'जें आपण आज आणि उद्यां पाहातों तें सर्व क्षणिक आहे. त्यापुढचें जें भविष्य त्याविषयीं तर विचारावयासच नको. तें जाणण्याविषयीं एकाद्या देवास सामर्थ्य असेल आणि त्याचें मन जर आम्हांस समजेल तर आम्हांलाहि अवगत होईल. परंतु आपल्या मनांत आपण चिंतिलेलें सुद्धा नाहींसें होतें, मग दुसऱ्याच्या (देवादिकांच्या) मनांत काय आहे तें कसें समजेल?'

वृत्तासाठीं 'श्वः' बद्दल 'शुअः' असें आणि 'संचरेण्यं' बद्दल 'संचरेणिअं' असें वाचावें.

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः ।
इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥५॥१०॥

त्वम् । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रऽपते ।
धेष्ठः ।
इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अध । प्र । अशान । ऋतुऽथा । हवींषि ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

५. हे वसूनां वसुपते (=धनानां स्वामिन्), त्वम् ईशिषे (=त्वमेव ईश्वरो भवसि)। हे मित्राणां मित्रपते (=मित्राणां मध्ये श्रेष्ठमित्रभूत), त्वं धेष्ठः (=त्वमेवातिशयेन धाता दाता) [भवसि]। [एवं सत्यपि] हे इन्द्र, त्वं मरुद्भिः सं वदस्व (=तैः साकं सौमनस्येन वद=ससख्यं यथा तथा भव)। अध (=अथ=तदनन्तरम्) ऋतुथा (=ऋतावृतौ=कालेकाले) हवींषि प्राशान (=प्रकर्षेण भुङ्क्ष्व)॥

इत्यगस्त्यवाक्यम्। यदि मरुद्भिः सह सख्यं कृत्वा तैः सह संवदसे हविश्च तैः सहैव गृह्णासि तर्हि सदैव तुभ्यं हवींषि दास्याम इति भावः॥

५. हे धनाच्या धनपती, तूंच धनी आहेस, हे मित्रांच्या मित्रपती, तूंच अत्यंत उदार आहेस. हे इंद्रा, तूं मरुतांशीं ऐक्यानें राहा. आणि मग प्रत्येक प्रसंगीं हवि भक्षीत जा.

5. Thou art the Lord, O master of all blessings, thou the most bounteous, O master of friends. Be thou reconciled, O Indra, to the Maruts, and then enjoy the offerings at every time.

५. आणखी पुढें अगस्त्य असें म्हणतो कीं; 'हे इंद्रा, आम्हीं मरुतांला हवि दिलें यावरून तूं मरुतांपेक्षां कमी आहेस असें आम्ही मानीत नाहीं. तर आम्ही असें म्हणतों कीं, तूं सर्व धनाचा स्वामी असून सर्व जगताचा राजा आहेस, आणि सर्व मित्रांमध्यें उत्तम मित्र असून अत्यंत उदार आहेस; परंतु मरुत् हे तुझे बंधूच आहेत त्यापेक्षां तूं त्यांशीं मित्रभावानें बोल. म्हणजे आम्ही तुजला नित्य हवि देत जाऊं.'

वृत्तासाठीं 'धेष्ठः' बद्दल 'धेअष्ठः' आणि तिसऱ्या पादांत 'त्वं' बद्दल 'तुअम्' आणि तिसऱ्या व चवथ्या पादांत 'वदस्वाध' बद्दल 'वदस्व । अध' असें वाचावें.

या सूक्ताचा अर्थ समजण्यासाठीं यास्क, सायण इत्यादिकांनीं पहिल्या ऋचेवरील टीकेंत सांगितलेली कथा कल्पिली आहे, तशाच कांहीं तरी कथेला अनुलक्षून या सूक्ताचा अर्थ केल्यावांचून निर्वाह नाहीं. इन्द्र आणि मरुत् यांजमध्यें हविर्ग्रहणाच्या योग्यतेविषयीं विरोध असल्याचें उदाहरण १६५व्या सूक्तांत आहेच. तें सूक्त पहा. मात्र आपणास हवि मिळालें नाहीं म्हणून इन्द्र दीनासारिखा निराश होऊन पहिल्या ऋचेंत असलेले उद्गार काढील असें संभवत नाहीं, यावरून तितकी ऋचा या सूक्ताशीं अथवा याच्या कथेशीं तिचा संबंध आहे असें समजून लावावी किंवा नाहीं याविषयीं आम्हांस संशय वाटतो.

सूक्तम् १७१.

अगस्त्य ऋषिः मरुतो देवता । तत्राद्ये द्वे केवलमरुद्देवताके शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।
रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् ।
रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे मरुतः], अहम् एना नमसा (=अनेन नमस्कारेण) वः प्रति (=युष्मान् प्रति) एमि (=आगच्छामि=आगतोस्मि) सूक्तेन (=अनेन स्तोत्रेण) [च] तुराणां (=त्वरमाणानां=वेगवतां) [युष्माकं] सुमतिं (=शोभनाम् अनुग्रहरूपां बुद्धिं) भिक्षे (=याचे)। हे मरुतः, वेद्याभिः (=स्वप्रवृत्तिभिः=स्वयमेव) रराणता (=रराणत=रममाणा भवत=प्रसादध्वम्) । हेळः (=क्रोधं) नि धत्त (=त्यजत) [अपि च] अश्वान् (=युष्माकं रथे योजितान् वाहान्) वि मुचध्वं (=रथेभ्यो विमोचयत)॥

सुमतिं भिक्षे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते ।...... वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्थंभूताः सन्तो...... वि मुचध्वम् । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः । इति सायणः ॥

४. हे मरुतांनो, या प्रबळ इंद्रापासून भिऊन मी पळून जाणारा [आणि] कांपणारा [असा आहें]. तुम्हांसाठीं हव्यें सिद्ध केलीं होतीं, तीं आम्हीं दूर केलीं. [याविषयीं] आम्हांला क्षमा करा.

4. I am fleeing [and] quivering with fear from this mighty Indra, O Maruts. For you were offerings prepared. We put them away. Pardon us, O Maruts.

४. ' हे मरुतांनो, आम्हीं तुम्हांकरितां सिद्ध केलेलें अन्न तुम्हांस अर्पण न करितां आम्हीं इंद्रास दिलें. त्यामुळें तुम्हांस राग येईल, तर येऊं देऊं नका, कारण कीं पूर्वीं तुम्हांस हवि दिल्यामुळें इंद्रालाहि मोठा कोप आला आणि त्याला मी भिऊन कांपत आहें आणि पळून जणूं जात आहें. यास्तव तुम्ही आम्हांवर क्षमा करा. '

' दूर केलीं '=' आरे चकृम. ' म्हणजे मरुतांसाठीं तयार केलेलीं मरुतांजवळ आणावयाचीं होती तीं न आणितां दुसऱ्याला दिलीं.

वृचासाठीं ' निशितानि आसन् ' आणि 'तानि आरे' असें म्हणावें लागतें.

येन मानासश्चितयन्त उस्रा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम् ।
स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ५

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्राः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनाम् ।
स: । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहःऽदाः ॥ ५ ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नॄन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥११

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नॄन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेळाः ।
सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

५. येन (=यस्मात्कारणात्) शश्वतीनां व्युष्टिषु (=नित्यमागच्छन्तीनाम् उषसां प्रकाशनेषु=उदयेषु) मानासः (=माननामर्षेः पुत्रा अस्मद्रूपा) उस्राः शवसा चितयन्ते (=बालदिनानि बलेन प्रदीपयन्ति=प्रत्यहम् अग्निम् उषःकाले भृशं प्रदीपयन्ति) स [त्वम्] (=अतः कारणात् त्वं) [हे इन्द्र], हे वृषभ, (=हे वीर्यवन्निन्द्र), उग्रः (=प्रबलः) स्थविरः (=चिरंतनः) सहोदाः (=बलस्य दाता) [एतादृशस्त्वम्] उग्रेभिर्मरुद्भिः [सह] नः (=अस्मभ्यं) श्रवो धाः (=अन्नं स्थापय=प्रयच्छ) ॥

६. हे इन्द्र, त्वं सहीयसो नॄन् (=अतिशयेन बलवतो वीरभूतान्मरुतः) पाहि (=रक्ष) । सुप्रकेतेभिः (=सुप्रकेतैः=सुप्रज्ञानैर्मरुद्भिः) सासहिर्दधानः (=अतिशयेन प्रबलो भूतस्) [त्वं तैर्] मरुद्भिः [साकम्] अवयातहेळाः (=अपगतक्रोधो) भव । [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः ।
आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुऽदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः ।
आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि वृङ्क्त सुदानवः ।
ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

तृणऽस्कन्दस्य । नु । विशः । परि । वृङ्क्त । सुऽदानवः ।
ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

२. हे सुदानवो मरुतः (=शोभनदाना महोदारा मरुतः), वो (=युष्माकम्) ऋञ्जती (=ऋज्यन्ती=ऋजु गच्छन्ती) शरुः (=ऋष्टिः=एतन्नामकं मेघभेदकम् अस्त्रम्) आरे [अस्तु] (=दूरेस्तु=अस्मत्तो दूरदेशे वर्ततां=मास्मान् प्रहरतु) । [अपि च] यम् [अश्मानम्=अद्रिं=वज्रं] [यूयम्] अस्यथ (=प्रक्षिपथ) [स] आरे [अस्तु] (=अस्मत्तो दूरेस्तु=मास्मान् प्रहरतु) ॥

३. हे सुदानवः (=महोदारा) [मरुतः], तृणस्कन्दस्य (=एतन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोर्) विशः (=लोकान्) नु परि वृङ्क्त (=क्षिप्रं परितो वृश्चत) [अपि च] जीवसे नः ऊर्ध्वान् कर्त (=अस्मान् बलवतः कुरुत येन वयं चिरं जीवेम) ॥

सूक्तम् १७३.

अगस्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः ॥

गाय॑त्साम॑ नभ॒न्यं१ यथा॒ वेरर्चा॑म॒ तद्वा॑वृधा॒नं स्व॑र्वत् ।
गावो॑ धे॒नवो॑ ब॒र्हिष्यद॑ब्धा॒ आ यत्स॒द्मानं॑ दि॒व्यं विवा॑सान् ॥१॥

गाय॑त् । साम॑ । न॒भ॒न्य॑म् । यथा॑ । वेः । अर्चा॑म । तत् । व॒वृ॒धा॒नम् । स्वः॑ऽवत् ।
गाव॑ः । धे॒नव॑ः । ब॒र्हिषि॑ । अद॑ब्धाः । आ । यत् । स॒द्मान॑म् । दि॒व्यम् । विवा॑सान् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे इन्द्र], नभन्यं (=नभोव्यापि=नभसि अन्तरिक्षे सत्वरं गच्छत्) वव्रृधानम् (=अतिशयेन प्रवृद्धं=पृथिव्याः सकाशाद् द्युलोकपर्यन्तं गन्तु समर्थम्) [अत एव] स्वर्वत् (=द्युलोकवत्=द्युलोकं गच्छत्=द्युलोकगामि) साम (=स्तोत्रं) [त्वं] यथा वेः (=येन प्रकारेण कामयसे=अङ्गीकुरुषे) तत् (=तथा) [ऋत्विग्] गायत् (=गायतु) [वयं च] अर्चाम (=शंसाम)। [तथा च ऋत्विग् गायतु वयं च शंसाम]. यत् (=यथा) धेनवः (=दोग्ध्र्यो) गावः अदब्धाः (=अहिंसिताः सत्यो) बर्हिषि सद्मानं (=कुशेषु सीदन्तं) दिव्यं (=द्युलोकनिवासिनं] [त्वाम्] आ विवासान् (=परिचरेयुः) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति। हे इन्द्र, यत्स्तोत्रम् उक्तं सत् दिव्योऽश इव द्युलोकात् त्वामानयितुं समर्थं भवति तादृशं स्तोत्रम् अयम् ऋत्विग् इमे च वयं गायामः। तत् त्वं कामयस्व। प्रीत्या सह शृणु। श्रुत्वा चागत्य दर्भेष्वेतेषु निषीद। तत्रासीनं दिव्यं त्वामस्मद्गवां पयांसि संतर्पयन्तु। इति ॥

अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात् ।
प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्नः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।
प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. अश्नो मृगो न (=भक्षणाय धावन् श्वापद इव) [इन्द्रो] यत् (=यथा) अति जुगुर्यात् (=अतिशयेन भृशं पिबेत्) [तथा] वृषा (=प्रबल उपासकः) स्वेदुहव्यैः (=स्वायत्तहविष्कैः=स्वतःसिद्धहविष्कैः=हविःस्वरूपैर्) वृषभिः (=प्रबलैः सोमैस्) [तम्] अर्चत् (=अर्चतु=भजताम्) ।— हे गूर्त (=उद्गूर्ण=श्रेष्ठ) [इन्द्र], मन्दयुः (=स्तुतियुक्तो) यजत्रः (=यज्ञसंपादको) मर्यः (=मानुषो) होता (=देवानामाह्वाता) मिथुना (=? मिथुनेन=पत्नीसहितेन यजमानेन साकं) मनां प्र भरते (=स्तोत्रं प्रकर्षेण संपादयति=प्रापयति तुभ्यम्) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे इन्द्र, अयं यजमानो यद् बलवत्सोमरूपं हव्यं तुभ्यमर्पयिष्यति तत्त्वं गृहीत्वा प्रसीद तच्च भृशं पिपासुर्हरिण इव त्वं शीघ्रतरं पिब । अहं च होता आभ्यां दंपतिभ्यां सह ते स्तुतिं कृत्वा प्रापयामीति ॥

मन्दयुः, मनां, गूर्त, मिथुना चेत्येते शब्दास्तु संदिग्धार्थकाः । मनां गूर्तेति पदद्वयं पाश्चात्यास्तु स्तुतिं प्रवदतु इति विवृण्वन्ति ॥

सायण इमामेवं व्याचष्टे । वृषा हविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेद्धहविष्कैः । यद्वा स्वयं प्राप्तेन्धकं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्व्वादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् । अर्चयति । इन्द्रम् । यद्वा वृषा फलस्य वर्षितायमिन्द्र उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यते । यद्यस्मादश्नो व्यापकः पानार्थं धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिन्द्रोऽश्नोऽशनशीलः सन् अति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्गुच्छे हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्गच्छे तथायमिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वायमिन्द्रो यत् यथाश्नो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः । किंच हे गूर्त उद्गूर्णेन्द्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मन्दयुः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः । इति ॥

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।
क्रन्ददश्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ ३ ॥
नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । शरदः । पृथिव्याः ।
क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. होता (=देवानाम् आह्वाता) [अग्निः] मिता सद्म परि यन् (=मितानि सद्मानि परितो गच्छन्=परिमितानि सदनानि प्रति गच्छन्) नक्षत् (=व्याप्नोति)। शरदः पृथिव्याः (=शरदश्च पृथिव्याश्च) गर्भं (=फलं शस्यादिरूपम्) आ भरत् (=आहरति=अङ्गीकरोति)। नयमानः (=देवानाम् अर्थं हवींषि वहन्) अश्वः क्रन्दत् (=अश्व इव क्रन्दति=हर्षातिशयात् हेषते)। गौः (=वृषभ इव) रुवत् (=शब्दायते)। दूतो न (=दूत इव) वाक् (=अस्मदुच्चार्यमाणा स्तुती) रोदसी अन्तश्चरत् (=द्यावापृथिव्योर्मध्ये चरति) ॥

दुर्बोधतरैषा। अस्माभिः पुनः प्रायः सायणमनुसरद्भिः कथं कथमपि व्याख्याता। सायणो ह्येवं व्याख्यातवान्। होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता परिमिता सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत्। व्याप्नोति। व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणमाभरत्। आहरति। स्वीकरोति। संभरति वा संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः। यद्वा संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत्। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः। तथा कृत्वा क्रन्ददश्वः लुप्तोपममेतत्। अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात्। किं कुर्वन्। नयमानः। नयदिन्द्राय हविर्भारम्। किंच गौर्गन्तोक्षा वृष इव रुवत्। रौति शब्दायते। किं कुर्वन्। दूतो न वार्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदसीरन्तरा वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत्। चरति गच्छति। हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः। इति ॥

४. तीं तीं जीं अत्यंत व्यापक [हव्यें], तीं आपण या [इंद्रा]साठीं सिद्ध करूंया, देवाळू [ऋत्विज्] स्तोत्रें अर्पण करीत आहेत. नासत्यांसारिखा सुलभ [आणि] रथारूढ [जो] महातेजस्वी इंद्र, [तो तीं] मोठ्या प्रीतीनें सेवन करो.

4. Let us prepare for him those most reaching [oblations]. The god-loving [priests] are offering praises. May Indra of wonderful splendor, [who is] accessible and mounted on a chariot like the Nâsatyas, heartily enjoy them.

५. जो प्रबळ, जो शूर, संपत्तिमान् [आणि] जो रथारूढ, [आणि] [जो] संमुख युद्ध करणाऱ्याहूनहि मोठा योद्धा, [जो] वीर्यवान् [आणि जो] ग्रासून टाकणाऱ्या अंधकाराचाहि घातक [होय], त्याच इंद्राला स्तव.

5. Praise that Indra alone who [is] mighty, who [is] brave, who [is] munificent, [and] mounted on a chariot, [who is] a greater warrior than any that fights face to face, [who is] puissant, [and who is] the destroyer even of engrossing darkness.

---

४. 'जेथें इंद्र असेल तेथें सहज प्रविष्ट होणारी अशीं हव्यें आपण इंद्राला अर्पण करूं, आणि आपले देवभक्तिपरायण ऋत्विज् त्याला स्तोत्रें अर्पण करीतच आहेत. तर इंद्र अश्वीप्रमाणें रथांत बसून लवकर आम्हांजवळ येओ आणि ही उपासना ग्रहण करो.'

'स्तोत्रें'='च्यौत्नानि.' 'च्यौत्न' शब्दाचे वेदांतील दुसरे प्रयोग आणि त्यांवरील सायणभाष्य पाहून हा अर्थ आम्हीं केला आहे.

'नासत्यांसारिखा सुलभ'='नासत्येव सुगम्यः' म्हणजे अश्वीप्रमाणें सर्वत्र जाणारा. सर्वांच्या घरीं जाऊन उपासना ग्रहण करणारा.

वृत्तसंबंधानें हा मंत्र म्हणण्यास फार कठिण आहे. यांत दीर्घह्रस्वाची पुष्कळ ओढाताण केल्याशिवाय अक्षरभरती होत नाही. खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावें लागतें:—

ता करम अषतरा अस्मई।
प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भैरन्ते ॥
जुजोषदिन्दरो दस्समवर्चा ।
नासत्या इव सुग्मिओ रथेष्ठाः ॥

५. सूक्तवक्ता आपल्याजवळ असलेल्या होत्याला म्हणतो. 'जो इंद्र प्रब-

प्र यदि॒त्था म॑हि॒ना नृभ्यो॒ अस्त्यरं॒ रोद॑सी क॒क्ष्ये॒३॒॑ नास्मै॑ ।
सं वि॑व्य॒ इन्द्रो॑ वृ॒जनं॒ न भूमा॒ भर्ति॑ स्व॒धावाँ॑ ओप॒शमि॑व॒ द्याम् ॥६॥

प्र । यत् । इ॒त्था । म॒हि॒ना । नृऽभ्यः॑ । अस्ति॑ । अर॑म् । रोद॑सी॒ इति॑ । क॒क्ष्ये॒३॒॑ इति॑ । न । अ॒स्मै॒ ।
सम् । वि॒व्ये॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒जन॑म् । न । भूम॑ । भर्ति॑ । स्व॒धाऽवा॑न् । ओ॒प॒शम्ऽइ॑व । द्याम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. यत् (=यथा अनायासम्) [इन्द्रो] महिना (=महिम्ना=महत्त्वेन) नृभ्यः इत्था प्र अस्ति (=मनुष्येभ्यः सत्यं प्रकृष्टतरोस्ति) [तथैव] अस्मै (=तस्मा इन्द्राय) रोदसी कक्ष्ये अरं न (=द्यावापृथिव्यौ कक्ष्यात्वेनापि नालं=न पर्याप्ते भवतः=काञ्चीकर्मणेपि नालं भवतः) । इन्द्रो वृजनं न (=गृहमिव=अल्पं गृहं यथा तथा) भूम सं विव्ये (=पृथिवीं सम्यग् वृणोति=संवेष्ट्य वर्तते) । स्वधावान् (=बलवान्) [इन्द्रो] द्यां (=द्युलोकम्) ओपशम् इव (=शृङ्गमिव) भर्ति (=धारयति) ॥

ओपशम् इवेति संशयग्रस्तार्थकम् । सायणेनैवं व्याख्यातम् । बिभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृङ्गम् । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशम् । तदिव द्यां बिभर्ति । लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः । इति ॥

लत्वादि गुणांहीं संपन्न होय त्याचीच तूं स्तुति गा.'

'संपत्तिमान्'='मघवा.' म्हणजे उदार असें तात्पर्य आहे.

'रथारूढ' 'रथेष्ठाः.' म्हणजे रथावर बसून भजकांच्या यज्ञाप्रत जात असणारा.

'संमुख युद्ध करणाऱ्याहूनहि मोठा योद्धा'='प्रतीचश्चित् योधीयान्.' हें विशेषण चमत्कारिक आहे यांत संशय नाहीं.

'अंधकाराचा'='तमसः.' येथें अंधकार म्हणजे मेघादिक जो शत्रु त्याचा.

वृत्रासाठीं 'वृहि इन्दर,' 'शूरकी,' आणि 'प्रतीइचश्' असें वाचावें लागतें.

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्यै ।
सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥७॥

समत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽतमम् । परिऽतंसयध्यै ।
सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चित् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे शूर [इन्द्र], ये (=याः) क्षोणीः (=क्षोण्यः=विशः=जनाः) सजोषसः (=संगताः सत्यो) मदे (=यज्ञे) सूरिं चित् (=प्राज्ञमेव=प्राज्ञं) [त्वां] वाजैः (=हविरन्नैः) अनुमदन्ति (=अनुक्रमेण मादयन्ति हर्षयन्ति) [ताः क्षोण्यः=ते जनाः] सतामुराणं (=प्राणिनां बहुमतं=सर्वैः प्राणिभिर्बहुमतं=सर्वेषां प्रियं) प्रपथिन्तमम् (=उत्तममार्गभूतं) त्वा (=त्वामेव) समत्सु (=संग्रामेषु) परितंसयध्यै (=आवर्तयितुम् आह्वानेनानेतुं) [प्रवृत्ता भवन्ति] ॥

अस्यायमर्थः । हे इन्द्र, ये जनास्त्वां संग्रामेषु साहाय्यार्थमाह्वयन्ति ते न केवलं संग्रामेष्वाह्वयन्ति अपि तु यज्ञेष्वपि तुभ्यमेव हविरन्नानि प्रापयन्तीति ॥

सतामुराणम् इत्यत्र सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणम् । उरूण्यति प्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणम् । इति सायणः । उराणः उरु कुर्वाण इति यास्कः । पाश्चात्यास्तु वृञ् वरणे इत्यस्य व्रियमाणः वृतः इत्यर्थे कर्मणि रूपमिति सम्यक् ॥

मदशब्दस्य यज्ञार्थकत्वं सायणेनापि गृहीतमस्ति समन्धसा मदेषु वा स्तोष । (ऋ. ७. २०. ४) इत्येतस्य भाष्ये ॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।
मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति यज्ञैः ॥
॥ १० ॥ १४ ॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माक । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।
मित्रऽयुवः । न । पूःऽपतिम् । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥ १४ ॥

---

९. [हे ऋत्विजः], नरां न शंसैः (=राजादीनां महतां पुरुषाणाम् अभयवचनैरिव) एन (=अनेन=इन्द्रेण द्वारा) यथा (=येन प्रकारेण) सुसखायः (=सुमित्राः) स्वभिष्टयः (=शोभनः शत्रुघातकः सहायो येषां तादृशा) असाम (=भवेम) [अपि च] वन्दनेस्थाः (=अस्माकं स्तोत्रे वर्तमानः) इन्द्रो यथा नः असत् (=येन प्रकारेण अस्माकं भवेत्) तुरो न (=वेगवान् अश्व इव) [नः] कर्म उक्था (=अस्माकं कर्माणि स्तोत्राणि च) नयमानः (=सिद्धिं प्रापयन्) [यथा भवेत् तथा] [कुरुत] ॥

भाषायाम्.

१०. नरां न शंसैः (=नरः स्वकीयैः शंसैरिव=राजादयः प्रबलाः पुरुषा यथाभयवचनै रक्षणार्थिनां रक्षका भवन्ति तथा) वज्रहस्त इन्द्रः अस्माकासत् (=अस्माकम्=अस्माकं रक्षणसमर्थः सहायो भवेदित्युद्देशेन) मध्यायुवः (=मध्यस्थं रक्षकं कामयमाना) [ऋत्विजः] विस्पर्धसः (=विविधस्पर्धाः=परस्परं स्पर्धमानाः=अहं प्रथमं पूजयामि अहं प्रथमं पूजयामीति स्पर्धमानाः सन्तः) सुशिष्टौ पूर्पतिम् मित्रायुवो न (=मित्रं कामयमाना जनाः सुशासने वर्तमानं नगरस्य पतिं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा) [एनम् इन्द्रं] यज्ञैः (=हविःस्तोत्रादिभिः) उप शिक्षन्ति (=उपेत्य यजन्ते) ॥

इन्द्रो यथास्माकमेव न त्वस्माकं शत्रूणां रक्षको भवेत्तथा तं हविरादिभिः ऋत्विजः प्रसादयन्तीति भावः ॥

आणि संरक्षणकर्ता होईल, आणि जेणेंकरून आमच्या स्तोत्राला पावून सत्वर आमची सेवा आणि स्तुति हीं सफल करील आणि तो जसा काय [illegible] होऊन राहील.'

'अभयवचनांनीं '=' [illegible]

११. यजन करणारा कोणताहि जन इन्द्राला तृप्त करणारा असतो आणि कुटिल जन [इन्द्राला] मनापासून वर्जणारा असतो. [यजकाला] इन्द्र, तृषाक्रांताला बिर्दीतील घर शांत करितें त्याप्रमाणें शांत करितो, आणि [वर्जणाऱ्याला], त्वरेनें जाऊं इच्छिणाऱ्यास दूरचा रस्ता भ्रमवितो त्याप्रमाणें, भ्रमांत पाडितो.

11. Every sacrificer gratifies Indra; every reviler omits him from his heart. [Indra then satisfies the sacrificer] as a home at hand in a street [satisfies] one burning with thirst; [he confounds the reviler] as a long way confounds one who moves in haste.

११. हा मंत्र कठिण आहे. भाषान्तराचा भावार्थ—' यज्ञ करणारा प्रत्येक मनुष्य इन्द्राला आनंदी करितो आणि प्रत्येक दुर्जन इन्द्राचा मनापासून कंटाळा करितो. मग एकादा फार तान्हेलेला माणूस जाऊं लागला असतां रस्त्यांतील एकाद्या घराचा मालक त्याला आंत बोलावून पाणी पाजितो त्याप्रमाणें इन्द्र यजकाला सुखवितो. आणि लौकर पोंहचण्यासाठीं घाईनें चालणारा मनुष्य दूरच्या मार्गास लागला असतां जसा घोटाळून दुःख पावतो, त्याप्रमाणें दुर्जनाला इन्द्र मोठ्या भ्रमांत पाडितो.'

याप्रमाणें सायणानुसार अर्थ आहे. पण ऋचा क्रियापदें नसल्यामुळें आणि उपमा स्पष्टोक्त नसल्यामुळें भाषान्तर अगदीं बरोबर आहे असें म्हणण्यास अडचण आहे.

वृत्तासाठीं ' इन्दरं,' ' न अच्छा ' आणि ' कृणोति अध्वा ' असें वाचलें पाहिजे.

१२. हे इन्द्रा, तूं या समरांगणांत आम्हांला मरुद्देवांबरोबर टाकूं नको, कां कीं हे बलवान् [इन्द्रा], हविर्भाग तुला आहे; महान् आणि उदार अशा मरुतांस मज हविर्दात्याची अप्रगल्भ वाणी सेविते म्हणून [मला टाकूं नको].

१३. हे इन्द्रा, हें आमचें स्तोत्र तुजकरितां केलेलें आहे. येणेंकरून, हे पीताश्वा, आम्हांला फलप्राप्ति दे. हे देदीप्यमान [इन्द्रा], तूं आम्हांला कल्याणाप्रत ने. आम्हांला अन्न, बळ, आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

12. Do not, O Indra, [abandon] us with the brilliant [Maruts] in these fights, for there is a libation for thee, O mighty one! [Do not abandon me] a sacrificer, though my young voice waits upon the great [and] liberal Maruts.

13. This, O Indra, is our hymn for thee. With this, O thou of tawny steeds, grant us prosperity. Turn us, O brilliant one, towards happiness. May we obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

१२. 'हे इन्द्रा, मी मरुतांची स्तुति करितों म्हणून आणि ते माझी स्तुति स्वीकारून घेतात म्हणून, मला आणि त्यांला अव्हेरूं नको. कारण त्यांजबरोबर तुलाहि मी हविर्भाग अर्पण करीत असतों; वास्तव मरुत् हे मला फार मोठे आणि फार उदार दिसतात म्हणून मी त्यांस हवि अर्पण करून स्तवितों या कारणावरून मला अव्हेरूं नको.'

'अप्रगल्भ '=' यव्या.' सू. १६७ मं. ४ यांजवरील टीप पहा.

'या समरांगणांत '=' अत्र पृत्सु.' म्हणजे हविसाठीं मेघांबरोबर करावयाच्या ज्या लढाया त्यांत असें सायणाचार्य म्हणतात.

१३. हा सूक्ताचा उपसंहार.

'फलप्राप्ति दे '=' गातुंविदः.' गातुंविद् हे शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत. त्यांचा अक्षरशः अर्थ मार्ग शोधून काढणें अथवा दाखविणें; त्यावरून मार्ग घालून देणें अथवा बरें करणें असे दोन अर्थ होत असतात. वरचें भाषान्तर प्रयोग पाहून केलें आहे.

'पीताश्वा' सू. ३३ मं. ५ यांतील हर्यश्व शब्दावरील टीप पहा.

सूक्तम् १७४.

अगस्त्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नॄन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुत्रस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नॄन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।

त्वम् । सत्ऽपतिः । मघऽवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहःऽदाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, त्वं [जगतो] ये च देवाः [सन्ति] [तेषां] राजा [भवसि] । [त्वं] नॄन् रक्ष । हे असुर (=बलवन्निन्द्र), त्वम् अस्मान् पाहि । त्वं सत्पतिः (=सतां पालको) मघवा (=धनवान्) नस्तरुत्रः (=अस्माकं तारयिता) [भवसि] । त्वं सत्यः (=अबाध्यो) वसवानः सहोदाः (=धनदाता बलदाता च) [भवसि] ॥

सूक्त १७४.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इन्द्रा, तूं [मनुष्यांचा] आणि देव जे [त्यांचा.] राजा [आहेस]. तूं मनुष्यांस रक्ष, हे प्रबळ इन्द्रा, तूं आम्हांस रक्ष. तूं सज्जनांचा पालक, [आणि] समृद्ध [आहेस]. तूं आमचा त्राता [आहेस]. तूं सत्य [आणि] धनदाता [आणि] बलदाता [आहेस].

Hymn 174.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre, *Trishtubh*.

1. Thou, O Indra, art the king [of men] and [of those] who [are] gods. Protect thou all men, preserve us, thou mighty one! Thou art the lord of the good and possessed of wealth, thou our saviour. Thou art true, the bestower of blessings, the giver of strength.

२. हे इन्द्रा, त्वां जेव्हां शरदाचीं सात नगरें सहज भंगिलीं, तेव्हां तूं शत्रूंच्या सेना जिंकून त्यांस हतजिह्व करिता झालास. हे निर्दोष [इन्द्रा], तूं अतिचपळ उदकें खालीं सोडिता झालास, आणि वृत्राला अजर पुरुकुत्साच्या अधिकाराखालीं आणिता झालास.

३. हे इन्द्रा, शूर शत्रूंच्या सेना हाकून लाव आणि हे पुरुहूता, जे [मरुत्] आतां [तुजबरोबर आहेत त्यांसहित] द्युलोकाप्रत [जा]. [हवीतें] भक्षणाऱ्या [आणि] वेगवान् अग्नीचें संरक्षण अवश्य कर [आणि] प्रातःकाळीं [आमच्या] कर्माला सिंहाप्रमाणें घरीं रक्ष.

2. When thou didst easily destroy the seven cities of S'arad, thou didst, O Indra, subdue the hostile armies and madest them dumb. Thou didst, O stainless one, send down the surging waters. Thou didst subject Vritra to the youthful Purukutsa.

3. Drive away, O Indra, the armies headed by the hostile heroes, and [go] to the heaven [with the Maruts] by whom [thou art now accompanied], O thou invoked by many. Do thou preserve [the sacrificial] Agni, the impetuous consumer; like a lion [preserve] our sacrificial works in the house at morn.

---

२. 'हे इन्द्रा, तूं जेव्हां शरदांचीं सात नगरें सहज भंगून टाकिलीं, तेव्हां तूं त्याच्या सेना एकहि चकार उच्चारण्यास असमर्थ अशा करून टाकिल्या, आणि मेघोदकें खालीं सोडून वृत्राला पुरुकुत्साच्या अमलाखालीं आणिता झालास.'

'शरदाचीं सात नगरें.' सू. १३१ मं. ४ आणि टीप पहा.

'शत्रूंच्या सेना हतजिह्व करिता झालास,' म्हणजे, दुर्गनिर्दलन झाल्याबरोबर वृत्राच्या सेना जे मेघनादरूप आवाज करीत ते बंद सहजच झाले. वृत्र आणि ज्याचीं नगरें भंगिलीं तो शत्रु हे एकच होत.

'हतजिह्व'='मृध्रवाचः.' म्हणजे त्यांचा 'पराजय करून त्यांला बोलतां येईना असें केलें.'

'पुरुकुत्स.' सू.६३ मं. ७ आणि सू. ११२मं.७ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

वृत्रासाठीं 'इन्दर,' आणि 'अनवदिअ अर्णो' असें म्हटलें पाहिजे.

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मह्ना ।
सृजदर्णांस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्धरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥
शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रऽशस्तये । पवीरवस्य ।
मह्ना ।
सृजत् । अर्णांसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति ।
धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, ते [शत्रवः] पवीरवस्य मह्ना (=वज्रस्य पराक्रमेण) सस्मिन् योनौ (=तस्मिन्नेव स्थाने=यस्मिन्स्थाने त्वया प्रहतास्तस्मिन्नेव स्थाने) प्रशस्तये (=तव स्तुतये=त्वन्महिमप्रवर्धनाय) नु शेषन् (=क्षिप्रं शेरतां=यत्रैव प्रहतास्तत्रैव मृताः पतन्तु)। [अपि च] यद् युधा गाः (=यदा त्वं शस्त्रेण सह शत्रूनभिगच्छसि) [यद्=यदा] हरी तिष्ठत् (=तव हरिद्वर्णावश्वावधितिष्ठसि) [तदा] अर्णांसि अव सृजत् (=मेघोदकानि भूम्यामवसृज) [अपि च] धृषता (=सामर्थ्येन) वाजान् मृष्ट (=अन्नानि वर्धय) ॥

---

३. ही ऋचा कठीण आहे. पहिला आणि तिसरा हे चरण उघड आहेत. दुसरा आणि चवथा यांत क्रियापद नसल्यामुळें वगैरे ते क्लिष्ट आहेत. 'वृतः' शब्दाचा अर्थ सेना असा होतो याविषयीं ऋ. ४. १७. ९ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं 'जे शत्रु आपल्या सेना घेऊन येतात आणि यज्ञमंडपांतील अग्नीचा विध्वंस करितात आणि तेणेंकरून यजनकर्माचा नाश करितात, त्या शत्रूंला इन्द्रानें सिंहाप्रमाणें हाकून देऊन यज्ञशाळेंतील अग्नि आणि कर्मे यांचें रक्षण करावें, आणि मग आपले सौंगडे मरुत् यांसहित स्वर्गी जावें.'

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'दिआ' आणि 'अपआंसि' असें म्हणावें लागतें.

४. हे इन्द्रा, ते [शत्रु] [तुझ्या] वज्राच्या पराक्रमेंकरून एकदम जागच्या जागींच पडोत आणि तुझें यश वाढवोत. जेव्हां तूं आयुधासहित धांवतोस, जेव्हां अश्वारूढ होतोस, [तेव्हां तूं] उदकें खालीं पाडितोस [आणि] [आपल्या] बळानें अन्नाची वृद्धि करितोस.

4. May they [thy enemies] lie dead then and there through the greatness of thy thunderbolt, for [thy] glory. Mayest thou send down the waters when thou goest forth with thy weapon, when Thou mountest thy pair of tawny horses: mayest thou mightily make all food prosper.

---

४. ही ऋचा सुद्धा कठिण आहे. पूर्वार्ध उघड आहे, पण उत्तरार्धांतील क्रियापदें कांहीं द्वितीय पुरुषीं व कांहीं तृतीय पुरुषीं असून त्या सर्वांचा संबंध द्वितीय पुरुषीं इंद्राकडेस लावावयाचा आहे, त्यामुळें अडचण आहे, आणि 'मृष्ट वाजान्' याचा अर्थ जो केला आहे त्यापेक्षां चांगल्या अर्थाची अपेक्षा दिसते.

वृत्रासाठीं 'इन्दर,' आणि 'अर्णांसि अव' असें म्हणावें लागतें.

वह॒ कुत्स॑मिन्द्र॒ यस्मि॑ञ्चा॒कन्त्स्यू॑म॒न्यू ऋ॒ज्रा वात॒स्याश्वा॑ ।
प्र सूर॑श्च॒क्रं वृ॑हताद॒भीके॒ऽभि स्पृधो॑ यासिष॒द्वज्र॑बाहुः ॥५॥१६॥

वह॑ । कुत्स॑म् । इ॒न्द्र॒ । यस्मि॑न् । चा॒कन् । स्यू॒म॒न्यू इति॑ । ऋ॒ज्रा । वात॑स्य । अश्वा॑ ।
प्र । सूरः॑ । च॒क्रम् । वृ॒ह॒ता॒त् । अ॒भीके॑ । अ॒भि । स्पृधः॑ । या॒सि॒ष॒त् । वज्र॑ऽबाहुः ॥ ५ ॥ १६ ॥

ज॒घ॒न्वाँ इ॑न्द्र मि॒त्रेरू॑ञ्चो॒दप्र॑वृद्धो॒ हरि॑वो॒ अदा॑शून् ।
प्र ये पश्य॑न्नर्य॒मणं॒ सचा॒योस्त्वया॑ शू॒र्ता वह॑माना॒ अप॑त्यम् ॥६॥

ज॒घ॒न्वान् । इ॒न्द्र॒ । मि॒त्रेरू॑न् । चो॒दऽप्र॑वृद्धः । ह॒रि॒ऽवः॒ । अदा॑शून् ।
प्र । ये । पश्य॑न् । अ॒र्य॒मण॑म् । सचा॑ । आ॒योः । त्वया॑ । शू॒र्ताः । वह॑मानाः । अप॑त्यम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, यस्मिन् [कुत्से] चाकन् (=यं कुत्सं कामयसे) [तं] कुत्सं [नाम ऋषिं प्रति] वातस्य (=वायोः) स्यूमन्यू (=सततगामिनौ) ऋज्रा (=ऋजुगामिनौ) अश्वा (=अश्वौ) वह (=आवह=वायोरश्वैः सह कुत्ससाहाय्यार्थं गच्छ) ।— वज्रबाहुः (=हस्ते वज्रस्य धर्ता) सूरः (=सूर्यरूप इन्द्रश्) चक्रम् अभीके प्र वृहतात् (=स्वरथचक्रम् आसन्नदेशे प्रक्षिपतु=स्वमण्डलं प्रेरयन्नासन्नदेश उदेतु) [अपि च] अभि स्पृधः यासिषत् (=शत्रून् मेघोदकतेजसो निरोधकान् वृत्रादीन् अभिगच्छतु) ॥

६. हे इन्द्र, हे हरिवः (=हरिवन्=हरिद्वर्णाश्वयुक्तेन्द्र), चोदप्रवृद्धः (=स्तोत्रैः प्रकर्षेण वर्धितः सन्] [त्वम्] अदाशून् मित्रेरून् (=अदातॄन् मित्रशत्रून्=त्वदुपासनारहितान् त्वदुपासकशत्रून्) जघन्वान् (=हतवानसि) । ये [अदाशवः] अपत्यं वहमानास्त्वया शूर्ताः (=अपत्यैः सहितास्त्वया हिंसिताः सन्तः) सचा (क्षिप्रं=यदा त्वया हता भवन्ति तत्क्षणमेव) [त्वाम्] आयोः (=उपासकजनस्य) अर्यमणं प्र पश्यन् (=मित्रभूतं प्रपश्यन्ति=त्वं त्वदुपासकस्य साहाय्यकारी सखा भवसीति जानन्ति) ॥

त्वत्कर्तृकमहरणात्माक् त्वं त्वदुपासकस्य परमार्थतः साहाय्यकारी सखा भवसी-

५. हे इन्द्रा, ज्या कुत्सावर तूं लोभ करितोस त्याजप्रत वायूचे शीघ्रगामी [आणि] ऋजुगामी घोडे घेऊन ये.— वज्रहस्त [असा जो] सूर्य[रूप इन्द्र], तो [आपलें] चक्र फेकीत फेकीत जवळ येओ [आणि] शत्रूंवर हल्ला करो.

५. Bring to Kutsa whom thou lovest, O Indra, Vâyu's pair of swift [and] straight-going steeds.— May solar [Indra], armed with the thunderbolt, roll forth [his] wheel [and] attack the enemies.

६. हे इन्द्रा, हे पीताश्व [इन्द्रा], [तुझ्या] उपासकांचे [जे] अभक्त शत्रु, त्यांस तूं स्तोत्रांच्या योगानें प्रबळ [होऊन] मारून टाकीत असतोस; आणि त्यांला त्वां [त्यांच्या] पोरांबाळांसहित मारिलें म्हणजे [तुझ्या] भक्तजनाचा दाता तूं आहेस असें लागलेंच त्यांच्या दृष्टीस पडतें.

6. Thou hast, O Indra, O Lord of the tawny steeds, struck the impious, the enemies of [thy] friendly [worshippers], [when] invigorated by prayers,— [impious men], who so soon as smitten by thee together with [their] offspring see [that thou art the] friend of [thy] worshipper.

---

५. 'हे इंद्रा, तूं वायूचे घोडे घेऊन कुत्स नांवाच्या उपासकाला साहाय्य करायास जाऊन, त्याजकडून मेघोदक आणि सूर्यप्रकाश यांस निरोधून टाकणाऱ्या वृत्रादिक शत्रूंचा पराभव करवून, आपल्या तेजांनिशीं सूर्यरूप जो तूं तो प्रगट झालास अशी प्रसिद्धि आहे.'

'कुत्स.' सू. ५१ मं. ६ आणि टीप पहा.

'सूर्य[रूप इन्द्र]'='सूरः.' इन्द्र म्हणून जो मोठा वैदिक देव तो वस्तुतः सूर्यरूप होय असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं जाणविलें आहे.

'वायूचे ...... घोडे'='वातस्य ... अश्वा.' सू. १७५ मं. ४ पहा.

'वज्रहस्त—इन्द्र.' पूर्वार्धांत इन्द्राविषयीं द्वितीय पुरुषीं निर्देश असून उत्तरार्धांत त्याजविषयीं तृतीय पुरुषीं सांगितलें आहे. अशा पुरुषव्यत्ययाविषयीं उदाहरणें वेदांत पुष्कळ आहेत.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'वातस्य अश्वआ' आणि 'अभीके । अभि' असें म्हणावें.

६. 'हे इंद्रा, तुझी उपासना न करणारे इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या उपासकांस उपद्रव करणारे जे जन त्यांस प्रथम

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।
करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽबर्हणीम् ।
कः इति कः ।
करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि । दुर्योणे । कुयवाचम् ।
मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

त्यजानन्तः सति त्वया प्रहरणे सत्यमेव त्वं त्वद्भक्तानां साहाय्यकारी सखा भवसीति त्वद्भक्तजनशत्रूणां प्रत्ययो जायत इति भावः ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, अर्कसातौ (=संग्रामे) कविः (=एतन्नामा कश्चिदुपासकः=? भार्गव उशना वा) [त्वां] रपत् (=अरपत्=अस्तौत्) । [त्वं] दासाय (=असुराय) क्षाम् उपबर्हणीं कः (=भूमिं शय्यामकरोः=तं भूम्यामपातयः) ।— मघवा (=धनवान् इन्द्रस्) तिस्रो [द्याः] (=द्युलोकान्तरिक्षपृथिवीरूपांस्त्रीन् लोकान्) दानुचित्राः (=दानैश्चित्रा मेघोदकसस्यादिरूपैर्धनै रमणीया अकरोत्) । [स] कुयवाचं (=कुयवाङ्नामानमसुरं) दुर्योणे (=समराङ्गणे) मृधि (=युद्धे) नि श्रेत् (=नितरां हिंसितवान्=हत्वा न्यपातयत्) ॥

'अर्कसाति' शब्दः सायणेन प्रायो युद्धार्थे गृहीतः ॥

असें खरें वाटत नाहीं कीं तूं आपल्या भक्तांचा मोठा साहाय्यकारी मित्र आहेस; परंतु तूं जेव्हां त्या अभक्त जनांला आणि त्यांच्या पोरांबाळांला मारून टाकितोस, तेव्हां त्यांची खात्री होते कीं तूं आपल्या भक्तजनाचा खरा साहाय्यकर्ता आहेस' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. यांत संशय नाहीं.

'स्तोत्राच्या योगानें प्रबळ होऊन'= 'चोदप्रवृद्धः.' म्हणजे भक्तांनीं तुझीं स्तोत्रें म्हटल्यावर तुला आवेश आल्यानंतर.

'पोरांबाळांसहित'=' अपत्यं वहमानाः.' अक्षरशः 'अपत्यांस घेऊन जाणारे' असा अर्थ आहे, त्यावरून मुलांबाळांसहित असा अर्थ दिसतो. दुसरा निर्वाह तरं सुचत नाहीं. उत्तरार्धांत 'अपत्यं वहमानाः,' 'अर्यमण,' आणि 'शूर्ताः' हीं पदें गूढार्थक आहेत. 'अर्यमन्' शब्दाचा मित्र अथवा 'साहाय्यकारी सखा' असा अर्थ केला आहे त्यास आधार अथर्ववेद ३. ५.५ याजवरील भाष्यांत सायणाचार्य "अरीन्यमयतीति अर्यमा' असें म्हणतात.

८. हे इन्द्रा, ते [जे] तुझे पुरातन [पराक्रम] [त्यां]प्रत नवे [लोकहि] पावतात: तूं संग्राम न व्हावे म्हणून पुष्कळ घातकांला जिंकिता झालास. तूं असुरांचीं घातक नगरेंहि भंगून टाकिता झालास. त्वां द्वेष्टया असुराचें शस्त्र भंगून टाकिलें.

8. Even modern [worshippers] attain to those ancient [exploits] of thine. Thou didst subdue many evil ones to prevent battles. Thou didst also destroy the evil cities of the godless. Thou didst bend the weapon of the godless hater.

९. हे इन्द्रा, थरथरां कांपविणारा [असा जो] तूं तो धुनि असुरानें अडविलेलीं मेघोदकें, वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणें, वाहविता झालास. हे शूरा, जेव्हां तूं समुद्राच्या पार जाशील तेव्हां तूं तुर्वशाला आणि यदूला सुखरूपपणें पार पाड.

9. Thou, O Indra, that makest [all] to shake, didst send forth the waters obstructed by Dhuni, like streaming rivers. When thou passest across the sea, take thou Turvas'a and Yadu safely across.

अवगत नाहीं, व त्याचें नांवहि पुनः वेदांत आलेलें आढळत नाहीं.

वृत्तासाठीं 'इन्दर अर्कसाती,' आणि 'दासाय,' 'उपबर्रहणीं' असें वाचावें लागतें.

---

८. 'हे इन्द्रा, हिंसकजनापासून संग्राम लढले जातात आणि मनुष्यें मरतात. असें न व्हावें म्हणून हिंसकांला तूं नाहींसें केलेंस. तूं अधार्मिक असुरांचीं नगरें ध्वंसिलीं आणि अधार्मिक असुरांचें बळ नाहींसें केलें. ते जे तुझे अत्यन्त प्राचीन पराक्रम, त्यांजपासून आधुनिक आम्हांसारिख्या उपासकांचेंहि कल्याण होत आहे.'

या मंत्रांत 'अविरणाय' हा शब्द कठीण आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं त्याचा प्रयोग आलेला नाहीं. आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों.

येथें जे घातक आणि असुर सांगितले आहेत ते वृत्र, शुष्ण, शंबर इत्यादिक इन्द्रानें मारिलेले प्रसिद्ध असुर होत.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'नमोअविरणाय' आणि 'भिदओ' असें म्हणावें लागतें.

९. 'हे इन्द्रा, धुनि नांवाच्या असुरानें मेघोदकें अडवून ठेविलीं असतां तूं पु-

१०. हे इन्द्रा, तूं सर्वत्र आमचा अत्यंत संरक्षक हो, मनुष्यांचा पालनकर्ता [हो]. आणि तूं आमच्या सकळ सेनांला बळ देणारा [हो]. आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

10. Be thou, O Indra, our best protector everywhere, the preserver of men. And [be] thou the giver of strength to all our armies. May we obtain food, strength [and] a son that shall quickly make us rich.

नीला मारून तीं उदकें नद्यांप्रमाणें खाली वाहविलीस, आणि तुर्वश आणि यदु या नांवाचे दोघे तुझे भक्त अडून समुद्राच्या कांठीं उभे राहिले असतां त्यांला पैलतीरीं नेता झालास.'

'धुनि' ह्या नांवाचा असुर चुमुरि या असुराबरोबर सांगितलेला आढळतो. इन्द्रानें चुमुरि आणि धुनि यांला गाढ निद्रा पाडून मारिलें आणि तेणेंकरून दभीतिं नांवाच्या भक्ताला रक्षिलें (ऋ. २. १५. ९ आणि ७. १९. ४). आणि १०.११३. ९. व ऋ. ६. १८. ८ यांत चुमुरि आणि धुनीला इन्द्रानें मारिल्याविषयीं सांगितलें आहे. याशिवाय धुनि या असुराविषयीं कांहीं ठाऊक नाहीं.

'तुर्वश' आणि 'यदु' यांजविषयीं सू. ३६. मं. १८ याजवरील टीप पहा.

वृत्तासाठीं 'तुअं,' 'इन्दर,' 'सीरआ' आणि 'सुअस्ति' असें वाचलें पाहिजे.

---

१०. येथें सूक्ताचा उपसंहार झाला आणि ऋषि इष्ट वर मागतो.

'मनुष्यांचा' =' नराम्.' म्हणजे आमच्या मनुष्यांचा असाच अर्थ इष्ट दिसतो.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'नरआं' आणि 'स्पृधआं' असें म्हणावें लागतें.

सूक्तम् १७५.

अगस्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। आद्या स्कन्धोग्रीवी बृहती। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टा अनुष्टुभः॥ यत्र द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षराणि त्रयाणां प्रत्येकमष्टाक्षराणि सा स्कन्धोग्रीवी बृहती॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः।
वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः॥ १॥

मत्सि। अपायि। ते। महः। पात्रस्यऽइव। हरिऽवः। मत्सरः। मदः। वृषा। ते। वृष्णे। इन्दुः। वाजी। सहस्रऽसातमः॥ १॥

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः।
सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाळमर्त्यः॥ २॥

आ। नः। ते। गन्तु। मत्सरः। वृषा। मदः। वरेण्यः। सहऽवान्। इन्द्र। सानसिः। पृतनाषाट्। अमर्त्यः॥ २॥

भाषायाम्.

१. हे हरिवः (=हर्यश्वेन्द्र), मत्सि (=माद्य=हृष्टो भव)। महः (=महान्) मत्सरः (=मादकरो) मदः (=सोमः) पात्रस्येव ते अपायि (=पात्रेणेव त्वया पीयते=पीयताम्=पात्रे सृष्टः पात्रेण यथा सुखमप्रतिबद्धधारं च गृह्यते तथा त्वया पीयताम्)। वृष्णे ते (=बलवते तुभ्यं) वृषा (=बलवान्) वाजी (=अन्नादिसंपयुक्तः) सहस्रसातमः (=सहस्रधनदातृतम) इन्दुः (=सोमः) [प्रतिपादितोस्ति हि]॥

२. हे इन्द्र, मत्सरः (=मादकारी) वृषा (=प्रबलो) वरेण्यः (=श्रेष्ठः) सहावान् (=सामर्थ्यवान्) सानसिः (=विजयी) पृतनाषाट् (=शत्रुसेनाजित्) अमर्त्यः (=अमरणधर्मा) [च] नो मदः (=अस्माकं सोमरसस्) ते (=त्वाम्) आ गन्तु (=आगच्छतु=त्वां प्रविशतु.)॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।
सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।
सहऽवान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥३॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा ।
वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा ।
वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], त्वं सनिता शूरो हि (=दाता शूरो भवसि हि) । [त्वं] मनुषो रथं (=मानुषस्य मम रथं मनोरथं) चोदयः (=प्रेरय=पूरय) । सहवान् (=सामर्थ्यवान्) [त्वं] पात्रं न शोचिषा (=ज्वालया काष्ठविकारं पात्रं दहन्ति तद्वत्) अव्रतं दस्युम् ओषः (=व्रतरहितम् अननुष्ठायिनम् असुरं दह) ॥

४. हे कवे (=क्रान्तदर्शिन्) [इन्द्र], ईशानः (=प्रभुस्) [त्वम्] ओजसा (=स्वपराक्रमेण) सूर्यं चक्रं मुषाय (=सूर्यरथसंबन्धि चक्रमेकं हर=त्वमहरः) [अपि च] शुष्णाय (=शुष्णवधार्थं) वातस्य अश्वैः (=वायोरश्वैर्) वधं (=घातकं वज्रं) कुत्सं [नामर्षिं च] वह (=नय) ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।
वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयं इवापो न तृष्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥
॥ ६ ॥ १८ ॥

यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृ-
ष्यते । बभूथ ।
ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम । इषम् । वृज-
नम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

५. हि (=यतः कारणात्) ते मदः शुष्मिन्तमः (=तव सोमजनितहर्षो बल-वत्तमः) उत (=अपि च) [ते] क्रतुः (=तव व्यापारः पराक्रमोऽस्मदाग्रर्थो) द्युम्निन्तमः (=अतिशयेन धनवान्) [भवति] । [एवं सति] वृत्रघ्ना [मदेन] (=शत्रुजिता तव हर्षेण) वरिवोविदा [क्रतुना] (=धनदात्रा तव पराक्रमेण) [त्वम्] अश्वसातमः (=अश्वादिसंपदो दातृतमो) मंसीष्ठाः (=स्तुतो भूयाः=अश्व-सातमत्वेन स्तुतो भव) ॥

६. हे इन्द्र, यथा (=येन प्रकारेण=यादृक्प्रकारया निविदा=यादृशेन स्तोत्रेण) [त्वम्] आपो न तृष्यते (=तृषाक्रान्ताय पुरुषायोदकानीव) पूर्वेभ्यो जरितृभ्यः (=पूर्वेभ्य ऋषिभ्यो) मय इव बभूथ (=सुखकारी भूतस्) तां निविदम् अनु (=तादृशीं निविदमनुसृत्य=तादृशं स्तोत्रमुक्त्वा=तादृशेन स्तोत्रेण) [अहं सांप्रतं] त्वां जोहवीमि (=पुनःपुनराह्वयामि) । [अतः कारणाद्] [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

यस्य विश्वा॑नि॒ हस्त॑योः॒ पञ्च॑ क्षि॒तीनां॒ वसु॑ ।
स्पा॒शय॑स्व॒ यो अ॑स्म॒ध्रुग्दि॒व्येवा॒शनि॑र्ज॒हि ॥ ३ ॥
यस्य॑ । विश्वा॑नि । हस्त॑योः । पञ्च॑ । क्षि॒तीना॑म् । वसु॑ ।
स्पा॒शय॑स्व । यः । अ॒स्म॒ऽध्रुक् । दि॒व्याऽइ॑व । अ॒शनि॑ः । ज॒हि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः। स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत्। पुनःपुनः करोति। अङ्कुरयति। हविःसाधनत्व-प्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः। एवं महानुभाव इन्द्रे गिर आवेशयेति। इति ॥

भाषायाम्.

३. यस्य हस्तयोः पञ्च क्षितीनां (=पञ्च जनानां) विश्वानि वसु (=विश्वानि वसूनि=सर्वाणि धनानि) [सन्ति] [स त्वं] योस्मध्रुक् (=योस्मभ्यं द्रुह्यति) [तं जनं] स्पाशयस्व (=बाधस्व), दिव्या अशनिरिव (=द्युसंबन्धिनी अशनिरिव=द्योः सकाशात्पतन् वज्र इव) [तं] जहि ॥

देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्च जनाः। चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमा जना इत्यन्ये। इति सायणः ॥

असा भावार्थ आहे तरी शेवटच्या पादांत सांगितलेली उपमा क्लिष्ट दिसते. 'यवम्' हें प्रथमान्त असावें तें नसल्यामुळें आणि 'चर्कृषत् वृषा' हें द्वितीयान्त असावें तसें नसल्यामुळें दुर्बोधत्व अधिक वाढलें आहे. वस्तुतः '.यवो न चर्कृषतं वृषणम् [अनु]' असें असावयाचें; तसें असतें म्हणजे भाषेच्या संबंधानें सर्व अडचणी दूर झाल्या असत्या. उपमेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, बैलाला पुढें हाकून त्याच्या मागून जसें धान्य विपुल पेरीत असतात, त्याप्रमाणें इंद्र जेथें जेथें जाईल तेथें तेथें त्याच्या मागून हवीरूप अन्न पेरीत असतात.

वृत्तासाठी '.चर्षणीनआम्' असें म्हणावें.

३. ज्याच्या हातीं पंचजनांचीं सकळ धनें [आहेत] असा तूं इंद्र आमचा द्वेष करणारा जो शत्रु त्याला टेहळ, त्याला आकाशच्या वज्राप्रमाणें मारून टाक.

3. Thou who hast in [thy] hands all the wealth of the five tribes, mark thou [the man] who hates us, strike [him] as the heavenly thunderbolt.

---

३. 'पञ्च जनांचीं सकळ धनें'= 'पञ्च क्षितीनां विश्वानि वसु.' सू. ८९ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

'टेहळ'='स्पाशयस्व.' म्हणजे, त्याजकडे जणुं निशाण धर. सायण 'बाधस्व.' असें भाष्य करितात तें या अर्थानेंच आहे असें दिसतें. 'स्पाशयस्व' हा 'स्पश्' पाहणें, या धातूच्या प्रयोज्यरूपाचा आज्ञार्थ आहे, आणि मूळरूपाच्याच अर्थी योजिलेला आहे, त्यावरून 'टेहळ' असा अर्थ निघतो.

'आकाशाच्या वज्राप्रमाणें'='दिव्येवाशनिः.' म्हणजे आकाशांतून पडणारी जी वीज तिजप्रमाणें.

उत्सर्जन आणि उपाकर्मप्रयोगांत हा मंत्र म्हणून हाताला माती लावितात. 'हस्तयोः' (हात) आणि 'क्षितीनाम्' (क्षिति) हीं पदें यांत आलीं आहेत इतक्याच कारणावरून हा मंत्र म्हणतात. पण येथें हाताला माती लावण्याचा कांहींच संबंध नाहीं हें उघड आहे.

त्याचप्रमाणें अंत्येष्टींत पहिल्या दिवशीं जें पिण्डदान करितात त्या वेळीं हा मंत्र म्हणत असतात.

वृत्तार्थ 'क्षितीनआं' आणि 'दिव्येव अशनिः' असें म्हणावें लागतें.

४. [हे इंद्रा], जो तुला सुख देत नाहीं असा सोम न काढणारा अविनाशी [जन], त्या प्रत्येकाला तूं मारून टाक. त्याचें धन आम्हांला दे. उपासक [जो; तो]च [धनप्राप्तीला] योग्य होय.

५. [हे सोमा], ज्या त्रिलोकप्रसिद्ध इन्द्राचीं स्तोत्रें सतत गाइलीं जातात, त्यालाहि तूं विजयी करितोस. हे सोमा, इंद्राच्या युद्धांत [इन्द्राला]—समरांगणांत प्रबळ [इन्द्रा]ला, तूं विजयी करितोस.

4. Strike every one that does not extract the Soma [for Thee], [every] indestructible [man] that does not delight Thee. Give his wealth unto us. The worshipper alone is deserving [of wealth].

5. Thou, [O Soma], helpest even [Indra] renowned in both the worlds, in whose praises there is uninterruptedness. In Indra's battle, O Soma,—in fights, thou dost help [even] mighty [Indra].

---

४. 'सुख देत नाहीं'=' न मयः.' म्हणजे, हवि देऊन तेणेंकरून आनंद उत्पन्न करीत नाहीं.

'अविनाशी'=' दूणाशम्.' म्हणजे ज्याचा नाश तुझ्या उपासक जनांकडून होणें कठिण, असा अभक्त. कितीएक पाश्चात्त्य पंडित 'अगम्य' असा अर्थ करितात, पण सायणांनीं केलेला अर्थ सोडून दुसऱ्या अर्थाची कल्पना करणें अवश्य दिसत नाहीं, असें दुसरे प्रयोग पाहिल्यावरून आम्हांस वाटतें.

'उपासक...च [धनप्राप्तीला] योग्य होय'=' सूरिभित् ओहते.' जे देवांची उपासना करीत नाहीत त्यांस धन असणें योग्य नाहीं, तर उपासकांसच धन असणें योग्य असें जें येथें म्हटलें आहे त्याजकडे लक्ष्य द्यावें. महंमदी धर्माप्रमाणेंहि काफर (म्हणजे महंमदी धर्माप्रमाणें उपासना न करणारे लोक) धनप्राप्तीला अथवा स्त्रीप्राप्तीलाहि योग्य नाहींत असें आहे, तेणेंकरूनच हिंदु इत्यादि लोकांच्या बायका महंमदी लोक बलात्कार करून घेऊन जात असत.

हाहि मंत्र उत्सर्जन कर्मांत म्हणत असतात.

५. हा मंत्र जरा कठिण आहे. केलेल्या अर्थाचें तात्पर्य: 'हे सोमा, तुझा पराक्रम इतका मोठा आहे कीं, ज्याची स्तुति कवि सतत गातात त्या इन्द्रालाहि युद्धांत जय येतो तो तुझ्याच साहाय्यानें येत असतो, तुझ्या शिवाय येत नाहीं.'

६. हे इन्द्रा, जसल्या [स्तोत्रा]च्या योगानें तूं प्राचीन भक्तांला तृषाक्रान्तास पाण्याप्रमाणें सुख देता झालास, तसल्या स्तोत्रानें मी तुला अत्यंत प्रार्थीत आहें; तर आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

6. I invoke thee earnestly, O Indra, with that hymn through which thou didst become, like waters to a thirsty man, a giver of happiness to ancient poets. May we [therefore] obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

'स्तोत्रें सतत गाइलीं जातात '='अर्केषु सानुषक् असत्.' अक्षरशः 'स्तोत्रांमध्यें सातत्य आहे.' 'सानुषक्' शब्द पुनः ऋग्वेदांत आलेला नाहीं.

वृत्तासाठीं ' इन्दओ ' असें म्हणावें लागतें.

६. पूर्वींच्या सूक्ताचा शेवटचा मंत्र आणि हा एकच आहे. टीपा तेथें दिलेल्या पहा.

सूक्त १७७.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—इन्द्र. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. मनुष्यांचे मनोरथ पूर्ण करणारा, जनाचा स्वामी, मानवांचा राजा, [आणि] बहुत जन ज्याचें आह्वान करितात असा तूं इन्द्र ये. स्तविला होत्साता आपले जवान घोडे रथाला जोडून, कल्याण घेऊन, हविरन्नाच्या इच्छेनें इकडे मजजवळ ये.

Hymn 177.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre-*Trishtubh*.

1. Come thou Indra the gratifier of men's wishes, the lord of the people, the king of men, invoked by many. Being praised, harness thy pair of youthful tawny horses, and come hitherwards with prosperity towards me—desirous of the sacrificial food.

१. वृत्तासाठीं ' याहि अर्वाङ् ' असें वाचावें.

२. हे इंद्रा, तुझे जे जवान, श्रेष्ठ, स्तोत्रानें जोडिले जाणारे, प्रबळ रथातें वाहणारे, वेगवंत घोडे त्यांवर तूं आरूढ हो, त्यांच्या योगानें तूं इकडे ये.. सोमरस काढून, हे इंद्रा, तुला आम्हीं बोलावीत आहों.

2. Mount, O Indra, those thy horses that are youthful, spirited, accustomed to be yoked through an invocation, [and] that draw an excellent chariot. Come with them hitherwards. We are invoking Thee, O Indra, after extracting the juice.

३. [हे इन्द्रा], श्रेष्ठ असा जो तूं तो तुझ्या श्रेष्ठ रथावर आरूढ हो. सोम काढिला [आहे]. त्यांत मधुर गोरस ओतिले [आहेत]. [तर] हे जनांच्या प्रभो, तूं श्रेष्ठ घोडे रथाला जोडून सखल मार्गानें मजजवळ ये.

3. Mount thy excellent chariot, thou who art excellent. The Soma-juice has been extracted. The sweet milk is poured into it. Having yoked, O Lord of peoples, thy excellent pair of tawny horses, come thou to me along the descending path.

---

२. इंद्राचे जे प्रसिद्ध वेगवंत अश्व त्यांला रथास जोडून त्या रथांत बसून इंद्रानें यावें अशी यांत प्रार्थना आहे.

'स्तोत्रानें जोडिले जाणारे'='ब्रह्मयुजः.' उपासकानें स्तोत्र म्हटलें म्हणजे तें ऐकतांच इन्द्र आपल्या रथाला घोडे जोडून येतो अशी प्रथमची कल्पना; नंतर स्तोत्र ऐकतांच इंद्राचे घोडे आपले आपण रथास जुंपले जाऊन इंद्रास घेऊन येतात अशी कल्पना झाली. म्हणून 'स्तोत्राच्या योगानें जोडिले जाणारे' असें विशेषण दिलें आहे. ऋ. ३. ३५. ४ यांत सूक्तकर्ता विश्वामित्र ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्रा, स्तोत्रानें जोडिले जाणारे तुझे दोन पिवळे घोडे मी स्तोत्रानें रथाला जोडितों' (ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी). ऋषींनी मंत्र उच्चारला म्हणजे त्याबरोबर इष्ट अशा पाहिजे त्या गोष्टी प्राचीनकाळीं लागल्याच घडत, अशी जी आपली समजूत तिचें बीज या कविकल्पनेंत आहे.

वृत्तासाठीं 'याहि अर्वाङ्' असें म्हटलें पाहिजे.

३. 'हे इन्द्रा, हे सोमरस काढून त्यांत मधुर गोरस घातले आहेत; तर तूं आपल्या रथाला तुझी उत्तम घोड्यांची जोडी जोडून मजजवळ ये.'

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।
स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ४

अयम् । यज्ञः । देवऽयाः । अयम् । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।
स्तीर्णम् । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥२०

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥ २० ॥

(=युक्तं कृत्वा) प्रवता (=प्रवणवता मार्गेण) उप मद्रिक् याहि (=मदभिमुखमागच्छ) ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्र], अयं देवयाः (=देवान् प्रति गच्छन् देवान् प्राप्तुमिच्छन्) यज्ञः (=अयं पुरो दृश्यमानो देवोत्सुको यज्ञस्त्वदर्थं संपादितोऽस्ति) । अयं मियेधः (=अयं पशुस्त्वदर्थं संभृतोऽस्ति) । इमा ब्रह्माणि (=इमानि स्तोत्राणि) [त्वदर्थं कृतानि भवन्ति] । हे इन्द्र, अयं [त्वदर्थः] सोमो [भवति] । [इदं] बर्हिः स्तीर्णम् (=इमे दर्भा आसनार्थमास्तृता भवन्ति) । [अतः कारणात्] हे शक्र (=बलवन्निन्द्र), आ तु प्र याहि (=त्वं क्षिप्रम् आगच्छ) । [आगत्य च] निषद्य (=दर्भेषूपविश्य) [सोमं] पिब । [एतत्करणाय] हरी (=तव हरिवर्णावश्वौ) इह (=अत्रास्मिन् देवयजने) वि मुच (=रथाद् वियोजय) ॥

५. हे इन्द्र, सुष्टुतः (=एवं प्रकारेण अस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन्) मान्यस्य

' त्यांत मधुर गोरस ओतिले आहेत '=' परिषिक्ता मधूनि.' अर्वाचीन काळीं मद्यांत लवंग, एलची वगैरे घालून जसें मद्य मसालेदार करितात, तसा प्राचीन काळीं सोमरस दूध, तूप वगैरे घालून मिष्ट करीत असत.

सूक्तम् १७८.

अगस्त्य ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः ॥

यद्ध स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।
मा नः कामं महयन्तमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥ १॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरि-
तृऽभ्यः । ऊती ।
मा । नः । कामम् । महयन्तम् । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्याम् ।
परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

कारोः (=मान्यनाम्न ऋषेः) उपब्रह्माणि (=स्तोत्राणि उपलक्ष्य=स्तोत्राणि सेवि-तुम्) अर्वाङ् ओ याहि (=अस्मदभिमुखम् आगच्छैव)। वस्तोर्गृणन्तः (=एवं प्रकारेण प्रातःकाले त्वां स्तुवन्तो) [वयम्] अवसा (=त्वत्प्रसादेन) विद्याम (=लभेमहि)—इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं [पुत्रं] (=क्षिप्रधनं पुत्रं) [च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यद् ह (=यस्मात् कारणात् खलु) ते स्या श्रुष्टिरस्ति (=सा श्रुष्टि-स्तवास्ति=तादृशी समृद्धिस्तव हस्ते भवति) यया जरितृभ्य ऊती बभूथ (=तव स्तोतृभ्यः संरक्षणाय भूतोसि=तव स्तोतृणां संरक्षणं कृतवानसि) [तस्मात् कारणात्] मा नो महयन्तं कामम् आ धक् (=अस्मान् महतः कुर्वाणम् अस्माकम् मनोरथं मा धाक्षीः)। आयोर्विश्वा आपः (=आयोर्विश्वानि आपांसि=यजमानस्य सर्वाणि कर्मा-णि=यजमानैः कर्तव्यानि सर्वाण्यपि यजनादीनि कर्माणि) ते पर्यश्याम् (=तुभ्यं प्रापयेयम्=त्वत्प्रीत्यर्थं करवाणि) ॥

सूक्त १७८.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–इन्द्र. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे इंद्रा, जिच्या योगानें तूं वंदकांचें संरक्षण करीत आला आहेस अशी समृद्धि ज्यापेक्षां तुझ्या घरीं आहे, [त्यापेक्षां] आमच्या उत्कर्षक मनोरथाला तूं जाळून टाकूं नको. उपासकानें करावयाचीं सर्व कर्में मजकडून त्वत्प्रीत्यर्थ घडोत.

HYMN. 178.

To *Indra*. By *Agastya*. Metre, *Trishṭubh*.

1. Since thou hast, O Indra, that affluence whereby thou hast become a protector to [thy] praisers, mayest thou never burn our ennobling desire: may I perform for Thee all the works of a worshipper.

---

१. 'अशी समृद्धि '=' स्या श्रुष्टिः'. अक्षरशः 'ती समृद्धि,' म्हणजे दुसऱ्या पादांत सांगितलेली जी तशा प्रकारची.

'मजकडून त्वत्प्रीत्यर्थ घडोत '=' ते अश्यां परि.' अश् धातूचा अर्थ 'करणें,' 'अर्पण करणें,' 'संपादणें,' 'पावविणें' असा होतो याविषयीं प्रयोगप्रमाणें पुष्कळ आहेत. उदाहरणार्थः– 'श्यावाश्वस्ते सवितः स्तोममानशे '= हे सवित्या, श्यावाश्व ऋषि त्वत्प्रीत्यर्थ स्तोत्र करितो ("हे सवितस्ते तुभ्यं श्यावाश्व ऋषिः स्तोमं स्तोत्रमानशे व्याप्नोति करोतीत्येतमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह" सा०) ऋ. ५. ८२. ५. शिवाय ऋ. ६. १. ९ यांत 'यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम्'=जो यजमान तुला समिधेनें हव्यदान करितो ("यो यजमानस्ते तव समिधा सह हव्यदातिं हविषां दानमानट् करोति," सा०). आणि विशेषेंकरून ऋ. ६. १३. ४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'इन्दर,' 'कआमं' आणि 'परि आप आयोः' असें म्हणावें लागतें.

२. दोघी बहिणी आम्हांकरितां [आपआपल्या] स्थानीं जें जें करितात त्याची हानि राजा इंद्र न करो. बलप्रद [ऋत्विज्] याला हवि अर्पण करोत, आणि इंद्र आम्हांला आपलें सख्य आणि बळ प्राप्त करो.

2. May king Indra never destroy that which the two sisters prepare for us in [their respective] spheres. Let the strength-inspiring [priests] offer him oblations, [and] may Indra grant us [his] friendship and food.

२. 'इंद्र आमची कोणत्याहि प्रकारें हानि न करो. आम्ही आपल्या ऋत्विजांसह त्याला हव्यें अर्पूंया, आणि इन्द्र आम्हांला आपले मित्र समजून बळ देऊन समृद्ध करो.' परंतु ह्या मंत्रांत 'स्वसारा' सांगितल्या त्या कोण आहेत, तें स्पष्ट समजत नसल्यामुळें मंत्र किंचित् दुर्बोध झाला आहे, आणि तिसऱ्या पादांत 'सुतुकाः' याच्या अर्थाविषयीं थोडा वाद आहे. सायणभाष्य पहा.

'दोघी बहिणी '=' स्वसारा.' म्हणजे दिवस आणि रात्र असें सायण म्हणतात. द्युलोक आणि पृथिवी असा अर्थ संभवतो. आणि मग द्युलोक आणि पृथिवी यांत ज्या ज्या कल्याणाच्या गोष्टी व्हावयाच्या त्यांची हानि करूं नको असा भावार्थ समजला पाहिजे.

'बलप्रद [ऋत्विज्]'=' सुतुकाः.' म्हणजे ज्यांच्या स्तोत्रांनीं आणि हवींनीं आराधित देवतांस पराक्रम करण्याविषयीं बळ आणि उत्साह प्राप्त होतात तसे.

'इंद्र आम्हांला आपलें सख्य आणि बळ प्राप्त करो '=' गमत् नः इन्द्रः सख्या वयश्च.' याचा अर्थ इन्द्र आमचें सख्य आणि हविरन्न याजप्रत येओ असा कितीएक पाश्चात्यांनीं जाणविल्याप्रमाणें संभवतो.

वृत्तसुखार्थ 'राजा इन्दर' आणि 'सखिआ' असें वाचावें लागतें.

३. शूर इंद्र संग्रामांत वीरांसहित विजयी [होय], [तो] धांवा करणाऱ्या स्तोत्याची हाक ऐकणारा [होय], उपासकाचा रथ जवळ पुढें आणणारा [होय], [आणि] त्याच्या मनाला येईल तर आपणहूनच स्तोत्रें उच्चारविणारा [होय].

3. Brave Indra is the victor in battles, in company with [his] warriors [the Maruts]. He is the hearer of the call of the poet praying for help. He brings forward to the front the chariot of the worshipper. He is the inspirer of hymns of his own accord when it pleases him.

४. तसाच हविरन्नें खाऊन टाकणारा इन्द्र हविरन्नाच्या मोठ्या इच्छेनें वीरांसहित आपल्या मित्रांकडे जात असतो. उपासकानें स्तविलेला सत्यकारी [इन्द्र] अनेक नादांनीं भरलेल्या यज्ञांत हविरन्नांची प्रशंसा करितो.

4. In the same way Indra, who heartily consumes the oblations, turns towards his sacrificing friends in company with the heroes [the Maruts], eagerly desirous of sacrificial food. Indra, the gratifying subject of the sacrificer's hymn, commends the offerings in the sacrificial assembly ringing with various voices.

---

३. 'वीरांसहित'=' नृभिः.' म्हणजे शूर असे जे मरुत् त्यांला बरोबर घेऊन.

'उपासकाचा रथ जवळ पुढें आणणारा [होय]'=' प्रभर्ता रथं दाशुष उपाके.' म्हणजे युद्धांत इंद्रोपासकाचा रथ पुढें आणून विजयी करणारा होय.

'त्याच्या मनास इ०'. म्हणजे जर इंद्राच्या मनाला येईल कीं कोणाला तरी ऋषि करावें तर तो लागलाच त्याला ऋषि करणारा होय.

वृत्तार्थ 'इन्दर' असें म्हणावें लागतें.

४. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं, इंद्र उपासकांचा धांवा ऐकून त्यांच्या साहाय्यासाठीं समरांगणांत जातो, आणि त्याचा रथ पुढें नेऊन त्याला विजयी करितो. आतां म्हणतो कीं, 'इंद्र केवळ संग्रामांत उपासकाप्रत येतो इतकेंच नाहीं, तर यज्ञांतहि उपासकाचें हविरन्न खाण्याकरितां मरुतांस घेऊन येतो, आणि अनेक प्रकारचीं अनेक ऋत्विजांनीं म्हटले-

सूक्तम् १७९.

अत्र त्रयाणां ऋचानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टत्वात्त एवर्षयः। सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता। इति सायणः। उपान्त्या बृहती। शिष्टं सूक्तं त्रैष्टुभम्॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः।
मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः॥ १॥

पूर्वीः। अहम्। शरदः। शश्रमाणा। दोषाः। वस्तोः। उषसः। जरयन्तीः।
मिनाति। श्रियम्। जरिमा। तनूनाम्। अपि। ऊं इति। नु। पत्नीः। वृषणः। जगम्युः॥ १॥

भाषायाम्.

१. लोपामुद्रा ब्रूते।

[हे अगस्त्य], अहं पूर्वीः शरदः (=बह्वीः शरदः=बहूनि वर्षाणि) दोषा वस्तोः (=रात्रावहनि) जरयन्तीरुषसः (=जनान् सर्वान् जीर्णान् कुर्वतीरुषसः=प्रत्यहमुषःकाले) [च] शश्रमाणा (=अद्यतनकालपर्यन्तं श्रान्ताभूवम्)। जरिमा (=जरा) तनूनां श्रियम् (=अङ्गानां सौन्दर्यं) मिनाति (=हिनस्ति)। वृषणः (=सेक्तारः कामवन्तः पुरुषाः) पत्नीः (=स्त्रियः) अप्यू नु जगम्युः (=गच्छेयुः खलु=गच्छन्तीति न मे संशयः)॥

लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः सेक्तारः पुरुषा जगम्युः। गच्छेयुः। संभोगं कुर्युः। अतो मां किमित्यवमन्यसे। इति सम्यक् सायणः॥

ये चिद्धि पूर्व ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नृतानि ।
ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः ।
अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम् । ऊं इति ।
नु । पत्नीः । वृषऽभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [हे पते अगस्त्य], ये चित् हि (=ये ये केपि) पूर्वे (=पुरातना ऋषयः) ऋतसापः (=ऋतस्पृशः=देवभक्तिरूपस्य सत्यस्य ब्रह्मचर्यमाचरिष्यामीति कृतसंकल्पा ब्रह्मचर्यमेव सत्यमाचरन्त) आसन् [अपि च] देवेभिः साकं (=देवैः सह) ऋतानि (=सत्यवचनान्येव=यथासंकल्पान्येव वचनानि) अवदन् (=उदचारयन्) ते चित् (=त एव=तेपि) अवासुः (=? रेतः क्षिप्तवन्तः) । नहि अन्तम् आपुः (=ब्रह्मचर्यव्रतस्यान्तं न प्रापुः) । पत्नीः (=पत्न्यः=स्त्रियो) वृषभिः (=पुरुषैः) समु नु जगम्युः (=अपि संगच्छेरन्=संगच्छन्त एवेति न मे संशयः) ॥

अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः इति सम्यक् सायणः ॥

काम करून शेवटीं ब्रह्मचर्याला कंटाळलेल्या एका स्त्रियेचें (आणि तें बहुतकरून लोपामुद्रेचें) भाषण आहे; आणि पुढच्या दोन ऋचात तिच्या नवऱ्याचें भाषण असून तो तिचें समाधान करीत आहे आणि तिच्या म्हणण्यास कबूल होतो. मात्र शेवटच्या दोन ऋचांत शिष्याचें भाषण नसून वधूवरांनेंच असावें असें, अथवा त्या दोन मंत्रांचा संबंध या सूक्ताशीं नाहींच असें समजून, अर्थ करणें हें बरें असें दिसतें. तें पुढें दिसून येईल.

या पहिल्या मंत्रांत स्त्री म्हणते, ' मी आजपर्यंत पुष्कळ वर्षेपर्यंत रात्रंदिवस आणि पहाटेलाहि तुजबरोबर देवोपासनेचे अतिशय श्रम केले आणि आतां मी म्हातारीहि दिसूं लागल्यें. आतां आम्ही ब्रह्मचर्य आणखी किती दिवस पाळावयाचें आणि दांपत्यधर्म आचरावयाचा तो कधीं? जगांत स्त्रीपुरुषें आपला दांपत्यधर्म आचरितात कीं नाहीं?'

' वार्धक्य आणणाऱ्या उषःकालीं '= ' जरयन्तीः उषसः.' सू. ९२ मं. १० आणि टीपा पहा.

' जरा गात्रांच्या शोभेला नाहींशी करिते '=' मिनाति श्रियं जरिमा तनूनाम्.'

२. जे जे म्हणून प्राचीनकाळीं सत्य आचरणारे होऊन गेले [आणि] देवांबरोबर सत्य बोलत असत, तेहि उत्सर्ग करीत असत; त्यांनाहि अंत लागला नाहीं. स्त्रिया पुरुषांबरोबर संग करीतच असतील.

2. Even those ancients who practised truth [and] who spoke truth with the gods, even they emitted; they did not attain the end [of their vow]. Wives must be uniting with their husbands.

लोपामुद्रा ही प्राचीन इतिहासाप्रमाणें वेदसूक्ताची कर्त्री होय, तरी ती आपण म्हातारी होत आहें असें म्हणते, आपण अमर आणि अजर आहें असें म्हणत नाहीं याकडे लक्ष्य देण्यासारिखें आहे.

२. लोपामुद्रा आणखी म्हणते, 'केलेला निश्चय पाळणारे म्हणून जे जे आजपर्यंत सत्यव्रत पुरुष होऊन गेले, आणि ज्यांनीं देवांशीं (स्तोत्रादिरूपानें) बोलतांना एक बोलावें आणि करतांना पाहिजे तें करावें असें कधींहि केलें नाहीं, तर जें व्रत पाळावयाचें असा निश्चय असे तेंच जे बोलत, त्यांलाहि कामानें सोडिलें नाहीं, आणि हें खरेंच आहे; कारण की लोकांत अशी चालच आहे कीं स्त्रियांनी पतीशीं संग करावा.'

'देवांबरोबर सत्य बोलत असत '= 'देवेभिः साकम् अवदन् ऋतानि.' म्हणजे देवांची स्तुति करितांना आणि आपण अशा प्रकारें वर्तेन, तसें करणार नाहीं असें वचन देतांना जें करण्याविषयीं अथवा न करण्याविषयीं खरोखर निश्चय झालेला असेल, तेंच बोलत असत. मनस्येकं वचस्येकम् अशा रीतीनें बोलत नसत.

'उत्सर्ग करीत असत '=' अवासुः.' म्हणजे "अवक्षिपन्ति रेतः" असें सायण म्हणतात त्याला अनुसरून आम्हीं अर्थ केला आहे. परंतु असाच कांहीं भावार्थ असावा इतकें खरें आहे तथापि अक्षरार्थ तसाच आहे की नाहीं याविषयीं संशय आहे.

या ऋचेवरून दोन गोष्टी अशा सिद्ध होतात कीं, (१) वेदाच्या काळीं म्हणजे अतिप्राचीन काळींहि ब्रह्मचर्यव्रत हें देवप्राप्तीला साधक आहे आणि तें आचरणें हें मोठें पुण्य आहे असें मानीत असत, आणि (२) तें व्रत पाळणें हें मानवी स्वभावाला अत्यंत कठीण होय, तें शेवटास ज्यांनीं नेलें असे जर कोणी असतील तर ते फारच थोडे. सांप्रत या पृथिवीवर जे जे धर्म आहेत त्यांत ब्रह्मचर्यव्रत पाळणें हें मोठें श्रेय होय असें मानण्याची चाल आहे.

वृत्तासाठीं ' नहि अन्तम् ' असें म्हणावें लागतें.

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।
जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः ।
अभि । अश्नवाव ।
जयाव । इत् । अत्र । शतऽनीथम् । आजिम् । यत् । सम्यञ्चा । मि-
थुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित् ।
लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः ।
अमुतः । कुतः । चित् ।
लोपामुद्रा । वृषणम् । निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति ।
श्वसन्तम् ॥ ४०॥

भाषायाम्.

३. अगस्त्यो ब्रूते ।

१ न मृषा श्रान्तं (=त्वया श्रमैर्यत्कृतं तन्नानर्थकं) यद् (=यस्माद्) देवा अवन्ति (=सर्वेपि देवा अस्माभिः प्रीताः सन्तोस्मान् रक्षन्ति)। [आवां] विश्वा इत् स्पृधः (=सर्वानप्यरीन्) अभि अश्नवाव (=अभितो व्याप्नुयाव=जेतुं समर्थौ स्वः)। [अपि च] अत्र (=अस्मिन् संसारे) शतनीथम् आजिं जयाव इत् (=शतसंख्याकसाधनयुक्तं=शतशः प्राप्तयो यस्मात्तं संग्रामं जितवन्तावेव) यद् (=यस्माद्) [आवां] सम्यञ्चा (=सम्यञ्चौ=परस्परं सम्यग्गच्छन्तौ=प्रेमभावेन वर्तमानौ) मिथुनौ (=मिथुनीभूतौ सन्तौ) अभि अजाव (=परस्परं संगतावभवाव) ॥

यस्मान्नो देवाः प्रसन्ना भूता रक्षन्ति सर्वानपि शत्रून् जेतुं सामर्थ्यं वर्तत आवयोः यस्माच्च त्वं चाहमपि मिथुनभूतौ परस्परं प्रेम्णा वर्तावहे अतः कारणात् अद्य यावत् त्वया यच्छ्रान्तं तन्नानर्थकं श्रान्तम् आवां च संसारे दुर्लभं जयं प्राप्तवन्ताविति भावः ॥

४. रुधतः (=रेतसो निरोद्धुर्) नदस्य (=शब्दं कुर्वतः=वृषणः=कामिनो बलीवर्दस्याश्वस्य वा) कामः (=रतीच्छालक्षणो) मा आ अगन् (=मामागमत्)। [स

५. आतां हा जो अगदीं अंतःकरणपूर्वक प्यालेला सोम, त्याजपुढें उभा राहून मी प्रार्थितों; कीं आम्हीं जें पाप केलें आहे त्याची तो अगदीं क्षमा करो. कारण कीं मर्त्य बहुकाम होय.

६. महाबळी अगस्त्य ऋषि प्रजा, अपत्य आणि बळ यांची इच्छा करून आवतांनीं खणता झाला आणि दोन्ही वर्णांचा उत्कर्ष करिता झाला. तो देवांपासून यथार्थ आशीर्वादांप्रत पावला.

5. I now approach and pray to this Soma that is drunk in the heart. May he pardon the sin that we have committed. For a mortal has many desires.

6. The mighty sage Agastya, desiring posterity, progeny, [and] strength dug with pickaxes, and benefited both colours. He obtained unfailing blessings from the gods.

'अवरोध करणाऱ्या'='रुधतः.' म्हणजे रेतोवरोध करणाऱ्या, संग ज्याला घडत नाहीं अशा.

---

५. ही ऋचा अगस्त्य आपणास आणि लोपामुद्रेस अनुलक्षून म्हणतो असें समजलें तर बरें होईल. यांत सोमदेवानें पापाची क्षमा करावी असें प्रार्थिलें आहे.

'अंतःकरणपूर्वक प्यालेला'='हृत्सु पीतम्.' म्हणजे मोठ्या आवडीनें प्यालेला. कोणी प्यालेला? अगस्त्यानें देवांस अर्पण केलेला देवांनीं जो प्याला तो असें असेल. वरच्या चार मंत्रांशीं या आणि पुढच्या मंत्रांचा संबंध वस्तुतः नसेल, आणि नाहीं असें घेऊन चाललें तर अर्थ चांगला लागेल. खरोखर संबंध नसतां हे दोन मंत्र सूक्ताला जोडिले गेले; तर अशा जोडण्याची उदाहरणें ऋग्वेदांत इतरत्रहि आढळतील. सू. १२६ मं. ७ आणि टीप पहा.

या सूक्ताशीं या ऋचेचा संबंध नाहीं अशा पक्षीं, कोणी ऋषि (कदाचित् अगस्त्यच) देवांस सोम अर्पण करून त्याला म्हणतो, 'आम्हीं केलेलीं पातकें आम्हांला क्षमा कर. आमच्या वांछा फार असल्यामुळें आम्हांकडून त्या पुरवण्याच्या कामीं फार पापें घडतात.'

वृत्तासाठीं 'मर्तिअः' असें म्हणावें लागतें.

६. या मंत्राचाहि संबंध या सूक्ताशीं नसेल अशा समजुतीनें लाविला तर अर्थ बरा लागेल. तो असा; यांत अगस्त्याविषयीं अन्योक्ति आहे आणि तिचें तात्पर्य असें कीं, 'अगस्त्यानें संतति

सूक्तम् १८०.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथो यद्वां पर्यर्णांसि दीयत् ।
हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमासः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णांसि । दीयत् ।
हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

न्विष्यन्) खनित्रैः खनमानः (=खननसाधनैरायुधैः खनमान) उग्रोगस्त्य ऋषिः (=बलवान् अगस्त्यनामा ऋषिर्) उभौ वर्णौ पुपोष (=वृद्धिं प्रापयत्) [स] देवेषु (=देवेभ्यः) सत्याः (=सत्यफला) आशिषो जगाम (=प्राप) ॥

खनित्रैः खनमान इत्यत्र फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन्निति सायणः । उभौ वर्णावित्यत्र च वर्णौ वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुपोषेति स एव ॥

भाषायाम्.

१. [हे अश्विनौ], [यदा] युवोः सुयमासः अश्वाः (=युवयोः सुष्ठु नियन्तुं शक्या अश्वा) रजांसि [परि दीयन्] (=आन्तरिक्षान् लोकान् परिगच्छन्ति)— यद् (=यदा) वां रथः (=युवयो रथः) अर्णांसि परि दीयत् (=आन्तरिक्षप्रदेशान् परिगच्छति॰) [तदा] वां हिरण्ययाः पवयः (=युवयो रथसंबन्धिनः सुवर्णमयाश्चक्रवलयाः) प्रुषायन् (=मधु प्रुष्णन्ति=सिञ्चन्ति) । [तथैव] [युवां] मध्वः पिबन्तौ (=यजमानैः प्रार्पितं मधुरं सोमरसं पिबन्तौ) [प्रतिदिनं प्रातःकाल] उषसः सचेथे (=उषसो देवीः सेवेथ=ताभिः सहोदित्य ताभिः सहान्तरिक्षान् प्रदेशान् भ्रमथः) ॥

आणि बळ यांची इच्छा करून देवोपासना केली, ती उदयास येऊन त्याला फलप्राप्ति झाली, आणि त्याला देवांपासून वर मिळाले व ते वर शेवटीं खरे झाले.'

'आवतांनीं '=' खनित्रैः.' हीं आवतें म्हणजे यज्ञ, स्तोत्र इत्यादिक जीं फलप्राप्तीचीं साधनें तीं होत, असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।
स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेट्टे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति । वाजाय । ईट्टे । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) युवं (=युवां) विपत्मनः (=विशेषेण संचारिणो) नर्यस्य (=नृभ्यो हितस्य) प्रयज्योः (=प्रकर्षेण पूजनीयस्य) अत्यस्य (=अश्वस्य=सूर्यरूपस्याश्वस्य) अव (=अवस्तात्=प्राक्) नक्षथः (=उदयप्रदेशानागच्छथः) यद् (=यदा च) हे विश्वगूर्तौ (=सर्वैरपि स्तुतावश्विनौ), स्वसा (=? यजमानभार्या) वां भराति (=वां पोषयति हविरन्नं भक्षणाय ददाति) [तदा] हे मधुपौ (=सोमरसस्य पातारौ), [सा] [वां] वाजाय (=बलाय) इषे च (=अन्नाय च) ईट्टे (=स्तौति=वां बलमन्नं च याचते) ॥

नक्षथः इत्यस्य निघातत्वम् ईट्टे इत्यस्य च अनिघातत्वं व्यत्ययमूलकमिति कृत्वा सहनीयम् ।

सायणस्त्वन्यथा । तदेवम् । हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्मनो विविधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उक्तरूपं रथमव अवस्तात् तदुदयात्पूर्वं नक्षथः । व्याप्नुथो देवयजनं गन्तुम् । किंच यत् यदा हे विश्वगूर्ती सर्वस्तुत्यौ सर्वदोद्यूर्णौ वा वां युवयोः स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वोषा भराति । पोषते । त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वा इषे प्रभूतान्नायेट्टे । स्तौति । तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः । इति ॥

वणारे देव होत. सू. १८३ मं. २. शिवाय 'उषर्बुध' (प्रातःकाळीं जागृत होणारे) म्हणजे पांहाटेस उगवून ब्रह्मांडासभोंताली परिभ्रमण करणारे जे देव, त्यांत अश्वींचा समावेश होत असतो, त्यामुळें अश्वींला उषांबरोबर जाणारे असें म्हटलें तें योग्यच आहे.

वृत्तासाठीं 'परि अर्णांसि' असें म्हणावें.

युवं पर्य उस्रियायामधत्तं पक्वमामायामव पूर्व्यं गोः ।
अन्तर्यद्वनिनो वामृतप्सू ह्वारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पर्यः । उस्रियायाम् । अधत्तम् । पक्वम् । आमायाम् । अव । पूर्व्यम् । गोः ।
अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सू इत्यृतऽप्सू । ह्वारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. युवं (=युवाम्) उस्रियायां (=गवि) पयः अधत्तं (=दुग्धम् अधारयतम्)। गोः आमायां [वक्षणायां] पूर्व्यं पक्वं [पयः] अव [अधत्तं] (=गोरपक्व ऊधनि पक्वं भक्षणयोग्यं श्रेष्ठं च दुग्धम् अधारयतम्)। यद् (=यस्मात् कारणात्) हे ऋतप्सू (=सत्यस्वरूपौ), शुचिर्हविष्मान् (=तेजस्वी यजमानो) ह्वारो न (=चोर इव) अन्तर्वनिनः (=? "वृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये") [जागरूकः सन्] वां यजते (=पूजयति)॥

दुर्बोधतमोत्तरार्धैषा सायणेनैवं व्याख्याता । हे अश्विनौ युवं युवामुस्रियायाम् । गोनामैतत् । भोगोत्स्राविण्यां गवि पयोऽधत्तम् । अधारयतम् । स्थापितवन्तौ । तथामायामपक्वायां पक्वं परिपक्वं भोगयोग्यं [गोः] गोसंबन्धि दुग्धं पूर्व्यं पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नमव अवस्तादधारयतम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यत् यस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यान्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते । पूजयति युवाम् । तस्मादेवमकुरुतम् । यद्वा यदेवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्वारो न । चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते । तथा यजमानोऽपीत्यर्थः । इति ॥

३. [हे अश्वी हो], तुम्ही गाईच्या ठायीं दूध स्थापिते झालां, श्रेष्ठ पक्क दूध [गाई]च्या अपक्क [कासे]मध्यें स्थापिते झालां. कारण कीं हे सत्यस्वरूप [अश्वी हो], कांतिमान् यजमान चोराप्रमाणें [जागा राहून] तुम्हांला वृक्षांमध्यें भजतो.

3. You placed the milk in the cow, placed the excellent ripe milk in the raw udder of the cow. For the brilliant sacrificer sacrifices to you, o [As'vins] of truthful forms, in the trees [wakeful] like a thief.

३. 'गाईच्या ठायीं दूध इ०.' म्हणजे गाईत दूध उत्पन्न करिते झालां. आणि 'गाईच्या अपक्क कासेमध्यें पक्क दूध स्थापिते झालां' म्हणजे गाईच्या कच्च्या अथवा दुग्धरहित आणि केवळ मांसमय कासेंत पिण्यास योग्य असें दूध उत्पन्न करिते झालां. सू. ६२ मं. ९ यांतहि इंद्राविषयीं असेंच सांगितलें आहे. तेथें गाई म्हणजे मेघमाळा असा जो अर्थ केला आहे तो येथेंहि घेतल्यास चालेल.

या मंत्राचा उत्तरार्ध कठिण आहे. आम्हीं अक्षरशः अर्थ केला आहे. 'चोराप्रमाणें' या उपमेचा भावार्थ असा कीं, चोराप्रमाणें जागा राहून मोठ्या पहाटेस तुम्हांला भजतो, परंतु 'अन्तर्वनिनः' याबद्दल 'अन्तर्वनिषु' असें असावें तें नाहीं; ही अडचण एके बाजूस ठेविली तरी वृक्षांमध्यें भजतो याचें तात्पर्य समजत नाहीं, कारण कीं अरण्यांत उपासना करण्याची चाल वेदांत प्रसिद्ध नाहीं.

'गाईच्या अपक्क कासेमध्यें'=' गोः आमायां [वक्षणायाम्].' ऋ. ६. ७२. ४ यांतहि इन्द्र आणि सोम यांविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, 'इन्द्रासोमा पक्वम् आमासु अन्तः नि गवाम् इत् दधथुः वक्षणासु'=हे इंद्र आणि सोम हो, तुम्हीं गाईच्या अपक्क कासांमध्यें पक्क दूध स्थापिते झालां.

वृत्तासाठीं 'पूर्व्यम्' बद्दल 'पूर्विअम्,' आणि 'वाम्' बद्दल 'वआम्' असें म्हणावें लागतें.

युवं ह घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।
तद्वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥४॥

युवम् । ह । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एषे ।
तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्रा गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः ।
अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥५॥२३

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्रा । गोः । ओहेन । तौग्र्यः । न । जिव्रिः ।
अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

४. युवं ह (=युवां किल) एषे (=? साहाय्यमिच्छते) अत्रये [नाम ऋषये] मधुमन्तं घर्मं (=मधुयुक्तं तप्तं पयः) अपो न क्षोदः (=अपां न क्षोदः=उदकस्य प्रवाहमिव) अवृणीतं (=पर्यहरतम्)। तत् (=तस्मात् कारणात्) हे अश्विना नरौ (=वीरावश्विनौ), पश्वइष्टिः (=पशुयागो) मध्वः (=सोमरसाश्च) रथ्या चक्रा इव (=रथसंबन्धीनि चक्राणीव) वां प्रति यन्ति (=वाम् अभिगच्छन्ति)॥

यतः कारणाद् युवामत्रिरक्षणादीनि वीरकर्माण्यकुरुतमतः कारणात् सर्वेपि जना वां पशुसाध्येन हविषा सोमरसेन च पूजयन्तीति भावः॥

अत्रेतिहासमाहुः। प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन्। स च तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव तौ च स्तुत्या हृष्टमनसावरक्षतामिति अपरेऽग्नौ क्षिप्तमपालयतामित्याहुरिति। इति सायणः॥

५. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रुजितौ) [अश्विनौ], तौग्र्यो न जिव्रिः (=जीर्णस्तुग्रस्य पुत्रो यथा) [आवर्तयति स्म तथा] गोरोहेन (=गोरससाहुत्या) वां दानाय आ ववृतीय (=युवां संप्रदानाय मम समीप आवर्तयेयम्=आगमयेयम्)। अपः माहिना क्षोणी (=? आपो बृहती क्षोणी च=अन्तरिक्षं च महती पृथिवी च) वां सचते

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।
अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदे-
वम् ॥ ७ ॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि ।
पणिः । हितऽवान् ।
अध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्द्या । पाथः । हि । स्म ।
वृषणौ । अन्तिऽदेवम् ॥ ७ ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।
अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।
अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् ।
सहस्रैः ॥ ८ ॥

अतःकारणाद् यजमानो युवामभिगम्य क्षिप्रं तर्पयतु । युवां हि तस्य शोभनानि कर्माणि सेवित्वा तस्मा अन्नादिसंपदं प्रयच्छथस्तं च महान्तं कुरुथ इति भावः ॥

आ इति समुच्चयदर्शकं पदम् । सायणश्चतुर्थं पादमेवं व्याचष्टे । अनन्तरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आ ददे । आदत्ते स्वीकरोति । इति ॥

भाषायाम्.

७. [हे अश्विनौ], वयं चिद्धि (=वयमेव) वां सत्या जरितारः (=युवयोः परमार्थतः स्तोतार इति) विपन्यामहे (=स्तूयामहे=कथ्यामहे=जना अस्मानेव सत्यान् स्तोतृन् आहुः) । [अपि च] पणिः (=लुब्धकः=अनुपासको) हितावान् वि [पन्यते] (=निहितधनवान् इति=पिहितधनवान् इति=लुब्धक इति कथ्यते) । अधचित् हि स्म (=अतः कारणादेव) हे अनिन्द्या (=अनिन्द्यौ=प्रशस्यौ) वृषणौ (=बलवन्तौ) अश्विनौ, [युवाम्] अन्तिदेवं पाथो हि स्म (=अन्तिदेवं नाम सत्यं स्तोतारम् अरक्षतम्) ॥

८. हे अश्विनौ, नरां नृषु प्रशस्तः (=नृणां मध्ये ये प्रशस्ता नरस्तेषु प्रशस्तः श्रेष्ठः) ।

७. [हे अश्वी हो], तुमचे खरे स्तोते अशी आमचीच ख्याति गातात [आणि] अनुपासकाची कृपण अशी ख्याति गातात. म्हणूनच हे पवित्र आणि बळवान् अश्वी हो, तुम्ही अंतिदेवाला रक्षिते झालां.

८. हे अश्वी हो, साधूंतील [उत्तम] साधूंमध्यें श्रेष्ठ [असा जो] अगस्त्य [तो] श्रेष्ठ मेघोदकाचा प्रवाह मिळण्यासाठीं प्रतिदिनीं शंखासारिखा तुम्हांलाच हजारो नादांनीं जागृत करितो.

7. We alone are renowned as your sincere worshippers, the unbeliever is renowned as a miser. For thus, o stainless and mighty As'vins, you protected Antideva.

8. You alone, o As'vins, does Agastya the best of men among men wake from day to day for the attainment of the excellent stream, with thousands of sounds like a conch.

---

७. 'अन्तिदेव.' हें येथें एका उपासकाचें विशेषनाम आहे यांत संशय नाहीं. सायणाचार्य तसें समजत नाहींत, तथापि दुसऱ्या अर्थाचा चांगला निर्वाह दिसत नाहीं. हा शब्द दुसऱ्या ठिकाणीं आलेला नाहीं.

८. 'मेघोदकादिकाच्या प्राप्तीसाठीं अगस्त्य ऋषि तुम्हांलाच प्रतिदिनीं प्रातःकाळीं भजतो.'

'जागृत करितो' = 'चितयत्.' म्हणजे अश्वी हे 'उषर्बुध्' अथवा मोठ्या पहाटेस उठून भ्रमण करणारे आहेत त्यांस अगस्त्य अनेक स्तोत्रें म्हणून प्रातःकाळीं झोपेंतून जणुं उठवितो. अगस्त्याचीं अनेक स्तोत्रें ऐकून अश्वी जागृत होऊन आपल्या रथांत बसून येतात असा कवीचा भावार्थ आहे.

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम्।
अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् १०॥२४

तम्। वाम्। रथम्। वयम्। अद्य। हुवेम। स्तोमैः। अश्विना। सु-
विताय। नव्यम्।
अरिष्टऽनेमिम्। परि। द्याम्। इयानम्। विद्याम। इषम्। वृजनम्।
जीरऽदानुम् ॥ १० ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अश्विना (=अश्विनौ), वां (=युवयोर्) नव्यं (=स्तुत्यम्) अरिष्टने-मिम् (=अहिंसितचक्रवलयं) परि द्याम् इयानं (=द्युलोकस्य परितो गच्छन्तं) तं (=पूर्वोक्तं) रथं वयम् अद्य स्तोमैः (=स्तोत्रैः) सुविताय (=अस्माकं कल्याणाय) हुवेम (=आह्वयामः)। [अतः कारणाद्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जी-रदानुं (=क्षिप्रधनं) [वीरं पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि)॥

सूक्तम् १८१.

अगस्त्य ऋषिः। अश्विनौ देवता। त्रिष्टुप् छन्दः॥

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम्।
अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिती अवितारा जनानाम् ॥१॥

कत्। ऊं इति। प्रेष्ठौ। इषाम्। रयीणाम्। अध्वर्यन्ता। यत्। उत्-
ऽनिनीथः। अपाम्।
अयम्। वाम्। यज्ञः। अकृत। प्रऽशस्तिम्। वसुधिती इति वसु-
ऽधिती। अवितारा। जनानाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अश्विनौ], प्रेष्ठौ (=प्रियतमौ) अध्वर्यन्ता (=अध्वर्यन्तौ=अध्वरं पा-रयितुमिच्छन्तौ) [युवाम्] इषाम् (=अन्नानां) रयीणां (=संपदाम्) अपां (=मेघ-वृष्टीनाम्) (=अन्नानि संपदश्च) अपः (=मेघवृष्टीश्च) उन्निनीथः (=आनयथः) यत् [तद्] कद् (=कदा)? हे वसुधिती (=धनानां धारयितारौ), हे जनानाद्

१०. हे अश्वी हो, तो जो तुमचा स्तुत्य [आणि] घट्ट धांवा असलेला आणि द्युलोकासभोंताली भ्रमण करणारा रथ, त्याला [आमच्या] कल्याणासाठीं आज आम्ही स्तोत्रांनीं बोलावीत आहों. [तर] आम्हांला अन्न, बळ आणि सत्वर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

10. We invoke today with hymns for our welfare, o As'vins, that your praiseworthy chariot of unbroken tires, that travels around heaven. May we [therefore] obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

१०. 'तो' = 'तम्.' म्हणजे पूर्वीच्या ऋचेंत सांगितलेला जो तो.

सूक्त १८१.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—अश्वी. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

HYMN 181.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

१. [हे अश्वी हो], अत्यंत प्रिय आणि यज्ञ तडीस नेऊं इच्छिणारे असे तुम्ही अन्नें, संपत्ति [आणि] मेघवृष्टि घेऊन येत असतां तीं केव्हां ? हे संपत्तीचे निधि हो, हे जनांचे रक्षक हो, या यज्ञानें तुमचें स्तोत्र केलें आहे.

1. When is it that you, who are most dear and desirous of completing the sacrifice, bring food, riches [and] the rain-waters ? This sacrifice has, o treasures of wealth, o preservers of the people, sung your praise.

१. 'हा यज्ञ करून तुमची आराधना केली आहे, तर अन्नादिक संपत्ति आणि विपुल मेघवृष्टि तुम्ही यज्ञाच्या योगानें प्रसन्न झाल्यावर देत असतां ती आम्हांला अजून कां देत नाहीं ?'

'अन्नें' = 'इषाम्.' या मंत्रांत 'इषां, रयीणाम्' ह्या षष्ठी कर्मणि आहेत, याशिवाय दुसरी अडचण कांहीं नाहीं.

२. तेजस्वी, मेघोदक पिणारे, वाऱ्याप्रमाणें वेगवंत, दिव्य, चपळ, मनोवेगी, नित्यतरुण, भरलेल्या पाठीचे आणि आपणाला आपणच हाकणारे असे जे तुमचे घोडे, ते तुम्हां अश्वींला येथें वाहून आणोत.

३. सखल जमिनीवर वाहणाऱ्या प्रवाहाप्रमाणें लौकर धावणारा आणि विस्तीर्ण सारथिस्थान असलेला असा जो तुमचा रथ, तो [आमच्या] कल्याणासाठीं येथें येओ. जो [रथ], हे स्तवनीय [आणि] रथारूढ अश्वी हो, वेगवान् मनापेक्षांहि वेगवान्, मनस्वी आणि पूजनीय होय.

2. May your horses carry you As'vins hither, horses that are bright, drinkers of the rain-waters, possessing the speed of the wind, heavenly, lively, quick as the mind, youthful, of sleek backs, and that are controlled by their own selves.

3. May your chariot, gliding down like a stream that glides down a slope, and furnished with a wide seat for the driver, come hither for our welfare; which, o ye mounted on the chariot, is quicker than the quick mind, conscious, and, o praiseworthy ones, fit to be worshipped.

---

२. 'भरलेल्या पाठीचे' = 'वीतपृष्ठाः.' सू. १६२. मं. ७ आणि त्याजवरील टीप पाहा.

वृत्तासाठीं 'दिवि आसो' असें म्हणावें लागतें.

३. 'मनस्वी' = 'अहंपूर्वः.' म्हणजे सचेतन जीवंत, ज्याला दुसऱ्यानें हाकण्याची गरज नाहीं, जो आपणाला आपणच हांकून घेणारा, म्हणजे हाकल्याशिवाय हाकल्याप्रमाणें चालणारा.

पूर्वील मंत्रांत 'स्वराजः' या शब्दाचा जो अभिप्राय तोच 'अहंपूर्वः' याचा या मंत्रांत आहे.

वृत्तासाठीं 'धिष्णिआ' असें म्हणावें लागतें.

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्बाह्ळे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।
उपस्तुतावक्तं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाह्ळे । अश्विना । त्रेधा ।
क्षरन्ती ।
उपऽस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् । शृणुतम् ।
हवम् । मे ॥ ७ ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नॄन् ।
वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि ।
पिन्वते । नॄन् ।
वृषा । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः ।
दशस्यन् ॥ ८ ॥

न निष्षाट् (=वृषभ इव शत्रूणां निःसारयिता=इन्द्रसदृशः शत्रुनाशको) [रथो] मध्वः पूर्वीः इषः इष्णन् (=माधुर्यस्य बहून्यन्नानि=मधुराणि बहूनि अन्नानि प्रेरयन्=प्रयच्छन्) प्र चरति (=प्रकर्षेण गच्छति=वेगवान्सन्नागच्छति) । अन्यस्य (=युवयोर्मध्य एकस्य) एवैर्वाजैः (=वेगवद्भिरश्वैः) ऊर्ध्वा नद्यः (=उच्छ्रिता नद्यः) पीपयन्त (=पुष्टा भवन्ति) [अपि च] वेषन्तीः (=वेषन्त्यः=व्यापयन्त्यः सत्यो) नः (=अस्मान्प्रति) आ अगुः (=आगच्छन्ति) ॥

भाषायाम्.

७. हे वेधसा अश्विना (=मेधाविनावश्विनौ), त्रेधा क्षरन्ती (=त्रिभिः प्रकारैर्वहन्ती) स्थविरा (=सनातना) वां गीः (=स्तुतिरूपा युवयोर्वाक्=युवयोः स्तुतिर्) बाह्ळे असर्जि (=१ बाढं सृज्यते=उच्चैरुच्चारितास्ति) [मया] । उपस्तुतौ (=उपेत्य स्तुतौ) [सन्तौ युवां] नाधमानं (=युवयोरनुग्रहं याचमानं) [माम्] अवतं (=तर्पयतम्) । यामन् अयामन् (=गमने चागमने च) मे हवं शृणुतं (=मया कृतमाह्वानं शृणुतम्) ॥

८. उत (=अपि च) वां रुशतो वप्ससः (=युवयोर्दीप्तस्य स्वरूपस्य) स्या गीः (=सा जनप्रसिद्धा स्तुतिः) नॄन् (=उपासकजनान्) त्रिबर्हिषि सदसि (=त्रिधा-

७. हे मेधावी अश्वी हो, तुमची तीन प्रकारांनीं वाहणारी सनातन स्तुति मोठ्यानें सोडिली आहे. तुमची स्तुति केली आहे, तर तुम्ही [मज] प्रसादयाचकाचा मनोरथ पूर्ण करा. तुमचें गमन होत असतें तेव्हां आणि होत नसतें तेव्हां माझी हाक ऐका.

७. Your ancient praise streaming in three ways is loudly sent forth, o wise As'vins! Worshipped with praises gratify you him who implores [your blessing]. Hear you my invocation when you are coursing and when you are not coursing.

८. आणि तुमच्या कांतिमान् स्वरूपाची ती प्रसिद्ध स्तुति तीन ठिकाणीं जेथें दर्भ आंथरले आहेत अशा घरीं भजकांला समृद्ध करिते. हे वीर्यवंत अश्वी हो, तुमचा वीर्यवान् मेघ, गोरसाच्या वृष्टीप्रमाणें मनोरथ पूर्ण करणारा होत्साता मनुष्यांला समृद्ध करितो.

8. And that praise of your brilliant form nourishes the worshippers in the house where the kus'a-grass is thrice spread. Your puissant cloud, o puissant As'vins, liberally nourisheth men as by a pouring of milk.

तात आणि आम्हांपाशीं येतात.'

'वृषभाप्रमाणें' = 'वृषभो न.' म्हणजे इंद्राप्रमाणें. वृषभ म्हणजे इंद्र असा अर्थ या ठिकाणीं सायणांनीं केला आहे. दुसरा अधिक समर्पक अर्थ काढणें कठिण आहे.

---

७. 'तीन प्रकारांनीं वाहणारी' = 'त्रेधा क्षरन्ती.' तीन तोंडांनीं वाहणारी नदी जशी, तशी. अश्वींचें सर्वच त्रिगुण अथवा त्रिप्रकार आहे. (सू.३४ मं.२ पहा). इतक्यावरूनच 'तीन प्रकारांनीं' असें येथें म्हटलें आहे.

'सनातन स्तुति' = 'स्थविरा गीः.' म्हणजे पुरातन काळापासून ऋषिजन अशा प्रकारची करीत आले आहेत अशी.

'गमन' = 'यामन्.' म्हणजे अंतरिक्षादिक लोकांमधून अश्वी जात असतात तेव्हां.

वृत्तासाठीं 'त्रेधा' बद्दल 'त्रयधा' असें म्हटलें पाहिजे.

८. 'कांतिमान् स्वरूपाची' = 'रुशतो वप्ससः.' 'वप्ससः' याच्या अर्थाविषयीं संशय आहे. तो शब्द पुनः आलेला नाहीं. भाषान्तर सायणानुसार आहे.

'ती प्रसिद्ध स्तुति' = 'स्या गीः.'

९. हे अश्वी हो, मेधावी पूषा जसा तसा हविर्युक्त यजमान अग्नीला आणि उषेला स्तवून तुम्हांला स्तवीत आहे. स्तोता ज्यापेक्षां तुम्हांला भक्तीनें स्तवीत आहे त्यापेक्षां आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

9. Like wise Pûshâ the worshipper with oblation in his hand is praising you, o As'vins, like Agni and Ushâ. In-as-much as the poet is invoking you with devotion, may we obtain food, strength, and a son that shall quickly make us rich.

---

९. 'अग्नीला आणि उषेला स्तवून लागलेंच मीं तुमचेंहि स्तवन करीत आहें, आणि यजमान अग्नीला आणि उषेला हवि अर्पण करून तुम्हांलाहि अर्पण करीत आहे त्यापेक्षां आम्हांला अन्नादिकांची प्राप्ति होओ' असें तात्पर्य.

या ऋचेंत पूषा देवाची उपमा दिली आहे ती मात्र किंचित् दुर्बोध आहे. पूषा देव पोषण करितो इत्यादिक जे त्याचे गुण, त्याविषयीं सू. १४ मं. ३ याजवरील टीप पाहा.

सूक्त १८२.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—अश्वी देव. वृत्त—जगती.

१. हा प्रकाश पडत आहे. या, हा रथ अश्वी-वीरांला घेऊन आला पहा. हे मेधावी भक्तजन हो, त्यांला तुम्ही भजा. सत्कर्मांपासून आनंद पावणारे, स्तुत्य, विश्पलेचें संरक्षण करणारे, द्यूचे पुत्र आणि पुण्यवंताचें कल्याण करणारे [असे जे अश्वी, त्यांला भजा].

२. तुम्ही अगदी इंद्रासारिखे, तुम्ही स्तुत्य, अगदी मरुतांसारिखे, तुम्ही पराक्रमी, अत्यंत पराक्रमी, रथी, आणि उत्तम रथी [आहां]. तुम्हीं मधानें भरून लादलेल्या रथांत बसून जात असतां. त्या रथाच्या योगानें हे अश्वी हो, तुम्ही उपासकांकडे या.

Hymn 182.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Jagatî.*

1. This light has broken forth. Come forward. Here is the chariot with the heroes in it. Gratify them, o wise worshippers! [Gratify the As'vins, who are] delighted with pious work, praise-worthy friends of Vis'palâ, the sons of Dyaus and beneficent to the performer of good deeds.

2. You are most like Indra, worthy of praise, most like the Maruts, overpowering, most overpowering charioteers, best charioteers. You drive a chariot fully laden with honey. With that [chariot] come you, o As'vins, to the sacrificer.

---

१. मोठ्या पहांटेस अश्वींचा रथ येत आहे असें पाहून ऋषि बोलत आहे. 'हे गडे हो, हा पहा अश्वींचा रथ येत आहे, तर अश्वींला तुम्ही हवि इत्यादिक देऊन हर्षवा.'

'अश्वी-वीरांला घेऊन'='वृषण्वान्.' म्हणजे ज्यांत अश्वी बसले आहेत असा. सू. १०० मं. १६ पहा.

'विश्पलेचें संरक्षण करणारे'='विश्पलावसू.' अक्षरशः अर्थ विश्पला ज्यांची आहे ते. विश्पलेविषयीं सू. ११२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

'द्यूचे पुत्र' = 'दिवो नपाता.' यावरून अश्वी म्हणजे सूर्यचंद्रात्मक होत असें जें यास्कादिकांचें म्हणणें आहे, तें संभवतें. सूर्याला द्यूचा पुत्र असें म्हटल्याबद्दल ऋ. १०. ३७.१ पहा.

२. अश्वी आपल्या रथांत मध भरून

३. हे पराक्रमी अश्वी हो, जो जन हवि न देतां आपणाला मोठा मानितो त्याच्या घरीं तुम्हीं काय करितां, तेथें कां राहातां? त्याला टाकून या. त्या कृपणाचा जीव हरण करा. स्तोत्र करूं इच्छिणाऱ्या [मज] स्तोत्याला प्रकाश प्राप्त करून द्या.

3. What do you do, why do you tarry, o mighty As'vins, with that man who, void of oblation, thinks himself great? Pass by him, take the miser's life. Show the light to the poet fond of your praises.

४. भोंकणाऱ्या कुत्र्यांला आसमंतात् नाहींसे करा. शत्रूंला मारून टाका. हे अश्वी हो, तीं सर्वे तुम्ही जाणतां. स्तोत्याच्या प्रत्येक स्तवनाला रत्नसंपन्न करा. हे नासत्य हो, तुम्ही दोघेहि माझें स्तोत्र सफळ करा.

4. Destroy everywhere the barking dogs. Slay the enemies. You know [all] those things, o As'-vins! Reward every praise by the poet with excellent wealth. Gratify you both my desire, o Nâsatyas!

घेऊन येतात याविषयीं सू. ३४ मं. ३ आणि सू.२२ मं.३ याजवरील टीप पहा.

'रथी' = 'रथ्या.' म्हणजे युद्धांत रथ ज्यांला उत्तम हाकितां येतो ते. अर्थात् शत्रूचा पराजय करणारे, उत्तम वीर.

---

३. हवि न देणाऱ्या श्रीमंताच्या घरीं न जातां व तेथें न राहतां आपल्या घरीं येण्याविषयीं ऋषि अश्वींला प्रार्थीत आहे.

४. 'कुत्र्यांला.' म्हणजे निंदा करणाऱ्यांला.

'तीं' = 'तानि.' म्हणजे शत्रूंला मारणें इत्यादि जीं कामें तीं.

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौग्र्याय कम् ।
येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपप्तनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥
॥ ५ ॥ २७ ॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौग्र्याय । कम् ।
येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहथुः । सुऽपप्तनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥ २७ ॥

अवविद्धं तौग्र्यमप्स्व१न्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।
चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।
चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

सत्या (=नासत्यौ), उभा (=उभौ युवां) मम शंसम् अवतं (=मम स्तोत्रं तर्पयतं=प्राप्तफलं कुरुतम्) ॥

भाषायाम्.

५. [हे अश्विनौ], युवं (=युवां) सिन्धुषु (=समुद्रसंबन्धिनीष्वप्सु) तौग्र्याय (=तुग्रपुत्राय भुज्यवे नाम राज्ञे) एतं (=तं प्रसिद्धम्) आत्मन्वन्तं (=सजीवं) पक्षिणं (=पक्षोपेतं) प्लवं (=नावं) चक्रथुः (=कृतवन्तौ) । येन [प्लवेन] सुपप्तनी (=सुपतनौ) [युवां] मनसा (=अनुग्रहात्मिकया बुद्ध्या) महसः क्षोदसः (=महतः सागरात्) [तं तौग्र्यं] देवत्रा निरूहथुः (=देवेषु नीतवन्तौ) ॥

६. जठलस्य जुष्टाः (=जठरसदृशस्य समुद्रस्य प्रिया) अश्विभ्याम् इषिताः (=अश्विभ्यां प्रेरिताश्) चतस्रो नावः अप्सु अन्तः अवविद्धम् (=अन्तर्जले शत्रुभिः पातितम्) अनारम्भणे तमसि प्रविद्धं (=निरालम्ब उदकरूपेन्धतमसि प्रकर्षेण ताडितं) तौग्र्यं (=भुज्यम) उत पारयन्ति (=उत्तारयन्ति) ॥

५. [हे अश्वी हो], तुम्ही तुग्रपुत्रासाठीं महासागरांत ती प्रख्यात सजीव [आणि] पंखांनीं उडणारी नाव उत्पन्न करिते झालां. आणि उत्तम उड्डाण करणारे असे तुम्ही त्या नावेच्या योगानें प्रेमेंकरून [त्याला] महासमुद्रांतून उडून देवलोकीं घेऊन गेलां.

5. You made for the son of Tugra in the oceanic waters that living [and] winged ship; wherewith you benevolently flew with [him] to the gods from the great wave, you who can fly well.

६. उदकांमध्यें फेकलेला, आधाररहित, अंधारांत आपटलेला जो तुग्राचा पुत्र, त्याला समुद्रप्रिय आणि अश्वींनीं हाकारलेल्या अशा च्यार नौका पार करून नेतात.

6. The four ships, dear to the belly-like [ocean] and propelled by the As'vins, save the son of Tugra, [who was] thrown down into the waters, dashed into bottomless darkness.

---

५. तुग्र राजाचा पुत्र भुज्यु याला अश्वींनीं समुद्रांत बुडत असतांना सचेतन आणि सपक्ष नौका उत्पन्न करून जगविलें आणि स्वर्गीं नेलें याविषयीं सू. ११२ मं. ६,२० इत्यादि पहा.

'उत्तम उड्डाण करणारे' = 'सुपप्तनी.' हा अर्थ सायणांनीं एका पक्षीं केला आहे, तो युक्त दिसतो. पदपाठांत 'सुपप्तनी' असें पद नसतां 'सुपप्तनि' असें आहे. त्यावरून पदपाठकर्त्यास हा अर्थ संमत नाहीं. तरी तो योग्य आहे यांत संशय नाहीं.

६. भुज्यूचीच कथा यांत चालू आहे.

'समुद्रप्रिय' = 'जठलस्य जुष्टाः.' 'जठल' शब्दाचा येथें केलेला अर्थ सायणानुसार आहे. हा शब्द पुनः ऋग्वेदांत आलेला नाहीं. 'जठलस्य जुष्टाः' या पदांचा अर्थ सायण 'समुद्रामत प्राप्त झालेल्या' असा करितात. कसेंहि असलें तरी हीं दोन पदें कठिण आहेत हें खरें.

सूक्तम् १८३.

अगस्त्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।
येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।
वपुर्वपुष्या सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनु । पृक्षे ।
वपुः । वपुष्या । सचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१ हे वृषणा (=वर्षकौ=वीर्यवन्तावश्विनौ), यो [रथो] मनसो जवीयान् (=मनसोपि वेगवत्तरस्) त्रिवन्धुरस् (=ईषारूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तो) यस्त्रिचक्रः (=चक्रत्रयोपेतः) [अपि च] येन सुकृतो दुरोणं (=सुकर्मकारिणो यजमानस्य गृहम्) उपयाथः (=गच्छथः)—[युवां] त्रिधातुना [रथेन] (=त्रिप्रकारस्थानोपेतेन रथेन) पर्णैर्विर्न (=पक्षैः पक्षीव) पतथः (=उत्पतथः)—तं [रथं] युञ्जाथां (=योजयतम्) ॥

२. यद् (=यदा) क्रतुमन्ता (=क्रतुमन्तौ=गमनाय कृतसंकल्पौ) पृक्षे (=हविरन्नाय=हविरन्नं प्रति गन्तुं) [रथम्] अनु तिष्ठथः (=आश्रयथस्) [तदानीं स] रथः अभि क्षां (=देवयजनभूमिं प्रति) यन् (=गच्छन्) सुवृत् वर्तते (=सुचक्रभ्रमणं यथा तथा गच्छति) । इयं [मम] वपुष्या गीः (=युवयोः शरीराय हिता इयं स्तुतिरूपा वाग्) वपुः सचतां (=युवयोः शरीरं सेवतां=युवयोः शरीरेण सह गच्छतु) । दिवो दुहित्रा उषसा (=द्युदेवस्य कन्यकया उषसा) सचेथे (=संगच्छेथे=तया सह गच्छथः=तया सह समकालत्वेन गच्छथः) ॥

सूक्त १८३.

ऋषि—अगस्त्य. देवता—अश्वी. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. हे वीर्यवंत अश्वी हो, जो मनापेक्षांहि वेगवान्, तीन दांड्यांचा, [आणि] जो तीन चाकांचा, ज्यांत बसून तुम्हीं पुण्यवंताच्या घरीं जात असतां—पक्षांच्या योगेंकरून जसा पक्षी, तसे तुम्ही त्रिगुणित [रथाच्या योगा]नें जातां—त्या रथाला तुम्ही जोडा.

२. हे अश्वी हो, तुम्ही जेव्हां मनांत संकल्प करून हविरन्नासाठीं रथांत बसतां तेव्हां तो रथ यज्ञभूमीकडे जातेवेळीं फार सुरळीतपणें चालतो. ही सुखकारक स्तुति तुमच्या अंगाबरोबर जाओ. तुम्ही द्यूची कन्यका उषा इजबरोबर जात असतां.

HYMN 183.

To the *As'vins.* By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. Put the horses to that chariot which is swifter than the mind is of a triple seat, and which has three wheels; o puissant [As'vins], in which you go to the house of the righteous— you fly with the threefold chariot as a bird with wings.

2. When resolved [to go] you mount your chariot for [receiving] the offering, easy rolls your chariot, going towards the sacrificial ground. May this praise, which is good for your person, be united with your person. With Ushas, the daughter of Dyaus, are you united.

---

१. तीन दांड्यांचा. सू.११८. मं.१,२ हे आणि त्यांजवरील टिपा पाहा.

२. तात्पर्य: 'हे अश्वी हो, उपासकांचें हवि घेण्याकरितां जेव्हां तुम्ही रथांत बसून जात असतां तेव्हां तुमचा रथ फार जलद चालतो. आणि तुम्ही जातां त्या वेळीं द्यूची कन्यका उषा हीहि तुम्हांबरोबरच असते. तर ही माझी स्तुतिहि तुम्हांबरोबर जाओ.'

'अंगाबरोबर' = 'वपुः.' 'वपुष्या गीः वपुः सचतां' यांतील 'वपुः' हा शब्द कठिण आहे. 'वपुष्या गीः सचतां' म्हणजे 'सुखकारक स्तोत्र तुम्हाला सेवो' असा अर्थ आहे यांत संशय नाहीं. 'वपुः' म्हणजे 'शरीर' असा अर्थ आहे तरी तुमचें (अश्वींचें) शरीर, असा अर्थ येथें संभवत नाहीं; पण दुसरा निर्वाह दिसत नाहीं.

३. हे शूर नासत्य हो, हवींनीं भरलेला जो रथ कर्मांकडे जात असतो त्या तुमच्या सुरळीत चालणाऱ्या रथांत तुम्ही बसा; ज्याच्या योगेंकरून तुम्ही उपासकाचें आणि त्याच्या मुलांबाळांचें कल्याण करण्याकरितां हविरन्नासाठीं त्याच्या घरीं जातां.

३. Mount that easy-rolling chariot of yours which, filled with offerings, runs towards sacrifices, [and] in which you, o brave Nâsatyas repair for oblation to the sacrificer's house for his own and his children's benefit.

४. तुमचा लांडगा [आम्हांस] उपद्रव न करो, आणि लांडगीहि उपद्रव न करो. तुम्ही [आम्हांस] वगळून जाऊं नका, अथवा [आम्हांस] टाकून [दुसऱ्यावर] प्रसाद करूं नका. हा तुमचा भाग येथें ठेविला आहे, ही तुमची स्तुति केली आहे. हे पराक्रमी [अश्वी] हो, हे सोमरसांचे राशि तुम्हांस अर्पण केले आहेत.

4 Let not your wolf hurt [us], let not your she-wolf hurt [us]. Do not avoid us, and do not favour others in preference to us. Here is your part of the offering put down for you, here is praise for you. Here are heaps of the sweet juices for you, o conquering heroes.

'तुम्ही सूर्याची कन्यका उषा इजबरोबर जात असतां' = 'दिवो दुहित्रा उषसा सचेथे.' म्हणजे उषःकाळीं उगवत असतां.

---

३. 'हवींनीं भरलेला' = 'हविष्मान्.' म्हणजे जो भ्रमण करतां करतां उपासकांनीं अर्पण केलेल्या हवींनीं भरिला जातो तो.

४. यांत सांगितलेला अश्वींचा लांडगा आणि अश्वींची लांडगी म्हणजे काय याविषयीं संशय आहे. अश्वींच्या संबंधानें सू. ११७ मं. १७, १८, सू. ११६ मं. १६ यांत लांडगीविषयीं सांगितलेलें आहे, पण लांडग्याविषयीं कोठें सांगितलेलें आढळत नाहीं. कदाचित् लांडगा आणि लांडगी म्हणजे सायण म्हणतात त्याप्रमाणें कोणीहि घात करणारा आणि घात करणारी असें समजावयाचें आहे.

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।
दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्रा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।
दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽइव । यन्ता । आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥२९॥४॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

५. हे दस्रा (=दस्रौ=पराक्रमिणौ), गोतमः, पुरुमीळ्हः, अत्रिः [इत्येषां प्रत्येको] हविष्मान् (=हविर्युक्तः सन्=हविषा) युवाम् अवसे (=रक्षणाय) हवते (=आह्वयति)। हे नासत्या (=नासत्यावश्विनौ), यन्ता दिष्टां दिशं न ऋजूयेव (=अभिमतं गन्तव्यं स्थानं रथेनाजिधावनकर्ता यथा धावति तद्वत्) मे हवम् उप आ यातं (=ममाह्वानं प्रत्यागच्छतम्) ॥

६. [वयम्] अस्य तमसः पारम् (=अस्य दुःखस्य पर्यन्तभूमिम्) अतारिष्म (=उत्तीर्णा भूताः स्मः) । हे अश्विनौ, वां प्रति [पुरुषैः] स्तोमः अधायि (=युवां प्रति=युवयोः प्रीत्यर्थमेतत्स्तोत्रमकारि) । [तस्मात् कारणाद्] देवयानैः पथिभिः (=देवैर्गन्तव्यैर्मार्गैः) इह आ यातम् (=अत्रागच्छतम्) [अपि च वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

५. हे पराक्रमी [अश्वी] हो, तुम्हांला गोतम, पुरुमीह्ळु, [आणि] अत्रि हे हवि अर्पण करून संरक्षणासाठीं आह्वान करीत असत. हे नासत्य हो, नेमलेल्या ठिकाणाला सरळ मार्गानें जसा रथ हाकणारा [जातो], तसे तुम्ही माझ्या हाकेप्रत या.

5. Gotama, Purumilhḷa [and] Atri invoke you, o conquering heroes, with offerings for help. As a chariot-racer [drives] to a fixed goal by a straight road, so come ye to my invocation, o Nâsatyas!

६. [आतां] आम्ही या अंधकाराच्या पार पडलों. हे अश्वी हो, हें स्तोत्र तुम्हांप्रीत्यर्थ केलें आहे. ज्या मार्गांनीं देव चालतात त्या मार्गांनीं तुम्ही इकडे या. [आणि] आम्हांस अन्न, बळ, आणि लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होवो.

6. We have come to the end of this darkness. [This] hymn is made for you, o As'vins! Come hither along the paths by which the gods walk. [And] may we obtain food, strength, [and] a son that shall quickly make us rich.

---

५. 'गोतम,' 'पुरुमीह्ळु' आणि 'अत्रि' हे कोण होत याविषयीं सू.५१ मं. १६ आणि सू. १५१ मं. २ आणि सू. ११२ मं. ७ पहा. त्या तिघांनीं तुम्हांला हवि अर्पण करून जसें संरक्षणासाठीं पूर्वकाळीं बोलाविलें तसा मी आज तुम्हांस बोलावीत आहें, तर तुम्ही या असें तात्पर्य आहे.

६. या मंत्रांत सांगितलेला अंधकार म्हणजे दुःखरूपी अंधकार होय असें सायण म्हणतात तसें असेल, अथवा रात्ररूप अंधार असेल, किंवा संसाररूप अंधार असेल. सूक्त ९२ मं. ६, आणि ऋ. ७.७३.१ आणि त्याजवरील टीप आणि सायणभाष्य पहा.

येथें दुसऱ्या अष्टकाचा चवथा अध्याय संपला.

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।
वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ॥३॥
श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्ऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव ।
वरुणस्य । भूरेः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे पूषन् (=? पूषणौ=पोषकौ) नासत्या देवा (=नासत्यौ देवौ), [युवाम्] इषुकृतेव (=इषुकृताविव=बाणीकृताविव सन्तौ=बाणवच्छीघ्रीकृतौ सन्तौ) सूर्याया वहतुं (=सूर्यानाम्न्याः सूर्यकन्याया विवाहं प्रति) श्रिये (=शोभायै=सशोभं यथा तथा) [अवच्यथाम्=अधावतम्] । अप्सु जाताः (=आन्तरिक्षेषु प्रदेशेषु जाता) वां ककुहाः (=युवयोरुच्छ्रिता अश्वा) भूरेर्वरुणस्य जूर्णा युगेव (=महतो वरुणदेवस्य पुरातनानि युगानीव=पुरातनान्यश्वयुग्मानीव) वच्यन्ते (=धावन्ति स्म) ॥

अत्र सायणः । सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकॢप्तं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेताम् । तत इन्द्र उषाश्चाजयताम् । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्या स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टके । १.८.२०.५.. आ वां पतित्वं सख्यायेत्यत्र प्रपञ्चितः । तत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्वित्वात् । सूर्याचन्द्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थे । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुमाजिमुदजयतमित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैर्यागकाले च स्तुवन्तीत्यर्थः । युगा जूर्णेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् । इति ॥

३. हे पोषक [अश्वी] हो, हे नासत्य देव हो, तुम्ही सूर्येच्या विवाहाप्रत बाणासारिखे शोभत [भरधांव गेलां]. तुमचे अंतरिक्षांत जन्मलेले उंच [घोडे] महान् वरुणाच्या प्राचीन जोड्यांप्रमाणें भरधांव गेले.

3. You [ran] gracefully, o nourishing gods Nâstyas, to the marriage of Sûryâ, as if turned into arrows. Your high steeds born in the firmament gallopped like the ancient teams of great Varuṇa.

राय.' म्हणजे देवांला विपुल हव्यें देणारा जो यजमान त्याजवर अश्वी प्रसन्न व्हावे म्हणून.

वृत्तासाठीं 'उच्छन्तिआम्,' 'नासत्तिआ' आणि 'सुदआस्तराय' असें म्हणावें लागतें.

२. 'आमच्याच येथें' इ०. म्हणजे आमच्याच घरीं हवि आणि सोम भक्षण्याकरितां या, दुसऱ्याच्या घरीं जाऊं नका.

'[तुम्हां]प्रत म्हटलेलीं जीं स्तोत्रें' ='अच्छोक्तिभिः मतीनाम्.' म्हणजे अक्षरशः 'स्तोत्रांच्या अभिवचनांनीं.' अभिवचन म्हणजे कोणाला तरी संबोधून म्हटलेलें वचन.

वृत्तासाठी, 'ऊमिआ' आणि 'मतीनआम्' असें म्हणावें लागतें.

---

३. 'हे नासत्य हो, तुमची स्त्री सूर्या इच्याशीं तुमचा विवाह झाला त्या प्रसंगीं तुम्ही बाणांप्रमाणें धांवलां. आणि तुमचे घोडे वरुणदेवाच्या घोड्यांप्रमाणें भरधांव गेले' असें तात्पर्य.

सूर्या ही कोण व तिच्या लग्नाच्या वेळीं अश्वी कां धांवले याविषयीं सू. ३४ मं.५, आणि त्यावरील टीप पहा.

४. हे मधुपात्रयुक्त अश्वी हो, तुमचा जो उदार प्रसाद तो आम्हांला प्राप्त होओ, तुम्ही मान्यकवीचें स्तोत्र प्रीतीनें ग्रहण करा. कारण कीं, हे महोदार अश्वी हो, जन अन्नाच्या इच्छेनें [आणि] चांगल्या बळासाठीं तुम्हांला हर्षवितात.

4. With us may that your bounty be, o bearers of sweetness! Love you the hymn of the poet Mânya. For people exhilarate you, o most bounteous ones, with the desire of food and for great strength.

५. हे धनसंपन्न अश्वी हो, हें स्तोत्र सुंदर रीतीनें रचून मानपुत्रांनीं तुम्हांप्रीत्यर्थ म्हटलें आहे. तुम्ही आमच्या मुलांबाळांकरितां आणि आम्हांकरितां [आमच्या] घरीं या. आणि हे नासत्य हो, अगस्त्याच्या घरीं हर्ष पावा.

5. This hymn composed with care is sung unto you, o bounteous As'vins, by the sons of Mâna. Come home unto us for our children's and for our own sake, delighting yourselves in the house of Agastya, o Nâsatyas.

---

४. 'मधुपात्रयुक्त'='माध्वी.' 'माध्वी' हा शब्द वेदांत बऱ्याच ठिकाणीं आला आहे. तो नित्य अश्वींचें विशेषण असतो. अश्वी येत असतां त्यांजबराबर मधु असतें हें प्रसिद्ध आहे त्या गोष्टीला अनुलक्षून हें विशेषण दिलें आहे.

'मान्य' याविषयीं सू. १६५ मं. १४, आणि त्याजवरील टीप पहा.

५. 'अगस्त्याच्या घरीं'='अगस्त्ये.' म्हणजे सूक्तकर्ता अगस्त्य याच्या घरीं.

भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।
नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २॥
भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्ऽवन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।
नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥
अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।
तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥
अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे । स्वःऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।
तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ३ ॥

[एतद्] को विवेद (=को विशेषेण जानाति)? यद् (=यस्मात्कारणाद्) विश्वं नाम (=सकलं वस्तुजातं=कृत्स्नमपि जगत्) त्मना बिभृतो ह (=आत्मनैव धारयतः=प्रत्येकम् अनन्यापेक्षया धारयतः) । [अपि च] अहनी चक्रियेव (=अहोरात्रे यथा चक्रेण तथा) वि वर्तेते (=विविधं वर्तेते=प्रत्येकम् अनन्यापेक्षया परिभ्रमतः) ॥

भाषायाम्.

२. द्वे (=एते द्यावापृथिव्यौ) [स्वयम्] अचरन्ती (=अचरन्त्यौ) अपदी (=पादरहिते च सत्यौ) चरन्तं पद्वन्तं च भूरिं गर्भं (=पादयुक्तं कृत्स्नं प्राणिजातं) दधाते (=धारयतः)। पित्रोरुपस्थे नित्यं सूनुं न (=मातापित्रोरुत्सङ्गे, मातापितरौ यथा स्वकीयं पुत्रं धारयतस्तथा) [ते धारयतः] । [एवं सति] हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

३. अदितेः (=अखण्डिताया द्यावापृथिवीरूपाया निःसीमावकाशलक्षणाया देव्या) अनेहः (=अपापम्) अनर्वम् (=अक्षीणं) स्वर्वत् (=स्वर्गयुक्तम्) अवधम् (=अमरणं) नमस्वत् (=अन्नवद्) दात्रं (=दानम्=औदार्यं) हुवे (=आह्वयामि=याचे)। हे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ), तद् [दात्रं] जरित्रे (=स्तोत्रे=मदर्थं) जनयतम् (=उत्पादयतम्)। हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम्)॥

२. ह्या दोघी जणी [स्वत:] न चालणाऱ्या [आणि] पादहीन [असतां] चालणाऱ्या [आणि] सपाद अनेक प्राण्यांला धारण करितात. आईबापांच्या मांडीवर औरस पुत्राला धरिल्याप्रमाणें [धरितात].—हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दु:खापासून रक्षा.

३. मी अदितीचें निष्पाप, अक्षय, स्वर्गयुक्त, अमर, आणि अन्नादिसंपत्तियुक्त धन प्रार्थितों. हे द्यावापृथिवी हो, तें तुम्ही [मज] स्तोत्यासाठीं प्राप्त करून द्या. हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दु:खापासून रक्षा.

2. They both support, even as parents their own son on their lap, many a walking and footless creature, though themselves not walking and not possessed of feet. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

3. I pray for the bounty of Aditi, which is free from sin, inexhaustible, heavenly, immortal, full of riches. Bestow that on the poet, ye Heaven and Earth. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

पृथिवीवरील, अथवा आसपासची जी पोकळी, तिजसंबंधी असो.

सूक्तकर्ता विचारितो की, 'या दोहोंतून द्यु पहिला कीं पृथिवी पहिली हें कोण सांगू शकेल ? अथवा ह्या कशा झाल्या तें कोण सांगू शकेल ?'

ह्या आपआपल्या आश्रितभूतांस 'एकमेकांवर अवलंबून न राहतां धारण करितात, आणि दिवस आणि रात्र जशा चक्रावर जणूं फिरतात, तशा ह्या चक्रावर फिरतात असें दिसतें.

'फिरतात '=' वर्तेते.' म्हणजे, एकादा रहाट जसा चाकावर फिरतो तसें.

---

२. 'स्वत: अपाद आणि न चालणाऱ्या असतांहि सपाद आणि चालणाऱ्या अशा असंख्य प्राण्यांला ह्या, आईबाप जसे आपल्या औरस पुत्रास मांडीवर घेतात त्याप्रमाणें, आपल्या आंगावर घेऊन रक्षितात.'

३. या ठिकाणीं जी अदिति सांगितली ती द्यावापृथिवीरूपच देवी होय. अदिति म्हणजे या विश्वांतील निरवधिक जो अवकाश, तद्रूप देवता होय, आणि द्यावापृथिवी हे दोन भाग मिळून तो अवकाश झाला आहे. वास्तव

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे ।
उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥
अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति ।
देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी
इति । नः । अभ्वात् ॥ ४ ॥
संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।
अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥५॥२
संगच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति सम्ऽ-
अन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।
अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षत-
म् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

४. अतप्यमाने (=स्वयम् अन्यैरपीड्यमाने अपि) [जनान्] अवसा अवन्ती (=रक्षणेन रक्षन्त्यौ) देवपुत्रे (=देवाः पुत्रा ययोस्ते) रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) [वयम्] अनु स्याम (=अनुभवेम=सेवेमहि) । उभे [युवां] देवानाम् अह्नाम् उभयेभिः (=द्योतमानैरहभी रात्रिभिश्चेत्युभयैः=द्योतमानेषु दिवसेषु च रात्रिषुच) हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम्) ॥

५. संगच्छमाने (=परस्परं संगते) युवती (=सदैव तरुण्यौ) समन्ते (=समानपर्यन्ते) स्वसारा (=स्वसारौ=परस्परं स्वसृसंबन्धयुक्ते) जामी (=बन्धुभूते) पित्रोरुपस्थे भुवनस्य नाभिम् अभि जिघ्रन्ती (=स्वकीये पैतृक उत्सङ्गे भुवनस्य नाभिभूतमुदकमभिजिघ्रन्त्यौ=तस्याभिघ्राणं कुर्वत्यौ) हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान्पापात्पालयतम्) ॥

अदिति म्हणजे द्यावापृथिवी असें ध्यानांत ठेवून अदितिशब्दाचा प्रयोग या मंत्रांत केला आहे.

४. [स्वतः] पीडारहित [असतांहि] रक्षणानें जनांचें पालन करणाऱ्या, [आणि] देव ज्यांचे पुत्र होत, अशा ज्या द्यावापृथिवी, त्यांचा अनुग्रह आम्हांवर होओ. तुम्ही दोघीहि देवीप्रमाणें दिवसास आणि रात्रीस हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

4. May we delight Heaven and Earth, the parents of the gods, they who themselves undistressed protect [others] with grace. May you both on both bright days and nights—may you both, o Heaven and Earth, preserve us from calamity.

५. परस्परसंबद्ध, सदातरुण, समानपर्यन्तक, परस्पर बहिणी, बंधुभूत, [आणि] भुवनाच्या नाभीला आपल्या पैतृक मांडीवर झुंगणाऱ्या अशा ज्या तुम्ही त्या हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

5. Those who are united each to the other, ever young, have common borders, are related as sisters [and] related as brothers, caress in their parental lap the navel of the universe (Rain-water), preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

---

४. 'द्यावापृथिवीस कोण उपद्रव करीत नाहीं, तरी दुसऱ्या कोणास उपद्रव झाला म्हणजे त्याला रक्षणारे असे जे देवांचे आईबाप ते आम्हांवर प्रसन्न होओत. हे द्यावापृथिवी हो, तुम्ही उभयतां रात्री आणि दिवसाला आम्हांस दुःखापासून रक्षा.'

५. 'भुवनाच्या नाभीला'=' भुवनस्य नाभिम्.' म्हणजे मेघोदक असें सायण म्हणतात. 'भुवनस्य नाभिः,' अथवा 'पृथिव्या नाभिः' हे शब्द उत्तरवेदीचा मध्यभाग या अर्थी ऋग्वेदांत बरेच ठिकाणीं आलेले आहेत. (सू. १६४ मं. ३४, ३५ पहा). सू. ५९ मं. १ यांत वैश्वानर अग्नीला 'नाभिः क्षितीनाम्' असें म्हटलें आहे. तेव्हां प्रस्तुत मंत्रांतहि कदाचित् 'भुवनस्य नाभिम्' म्हणजे सूर्यरूपानें अथवा वैद्युत अग्नीच्या रूपानें विद्यमान असणारा जो अग्नि, तो घ्यावयाचा असेल.

'समानपर्यन्तक'=' समन्ते.' म्हणजे दोघींच्या सीमा एकमेकांस लागलेल्या आहेत, किंवा जेथें एकीची सीमा संपते तेथें दुसरीच्या सीमेला आरंभ होतो.

उ॒र्वी सद्म॑नी बृह॒ती ऋ॒तेन॑ हु॒वे दे॒वाना॒मव॑सा॒ जनि॑त्री ।
द॒धाते॒ ये अ॒मृतं॑ सु॒प्रती॑के॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त् ॥६॥

उ॒र्वी इति॑ । सद्म॑नी॒ इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । ऋ॒तेन॑ । हु॒वे । दे॒वाना॑म् । अव॑सा । जनि॑त्री॒ इति॑ ।
द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । अ॒मृत॑म् । सु॒प्रती॑के॒ इति॑ सु॒ऽप्रती॑के । द्यावा॑ । रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी इति॑ । नः॒ । अभ्वा॑त् ॥ ६ ॥

उ॒र्वी पृ॒थ्वी ब॑हु॒ले दू॒रेअ॑न्ते॒ उप॑ ब्रु॒वे नम॑सा य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।
द॒धाते॒ ये सु॒भगे॑ सु॒प्रतू॑र्ती॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त् ॥७॥

उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । ब॒हु॒ले इति॑ । दू॒रेअ॑न्ते॒ इति॑ दू॒रेऽअ॑न्ते । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । नम॑सा । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।
द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒ऽभगे॑ । सु॒प्रतू॑र्ती॒ इति॑ सु॒ऽप्रतू॑र्ती । द्यावा॑ । रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी इति॑ । नः॒ । अभ्वा॑त् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. उर्वी (=उर्व्यौ=विस्तीर्णे) बृहती (=बृहत्यौ=महत्यौ) सद्मनी (=सद्मभूते) देवानां जनित्री (=देवानां जनित्र्यौ=पितरौ) ऋतेन (=यज्ञेन) अवसा (=प्रेम्णा) [च] हुवे (=आह्वयामि) । ये सुप्रतीके (=सुरूपे) [जनित्र्यौ] अमृतं दधाते (=अमृतत्वं धारयतः=मोक्षं धारयतः) । —हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

७. उर्वी (=उर्व्यौ=विस्तीर्णे) पृथ्वी (=पृथ्व्यौ) बहुले (=महत्यौ) दूरेअन्ते (=अपारे) [द्यावापृथिव्यौ] अस्मिन् यज्ञे नमसा (=स्तोत्रेण) हुवे (=आह्वयामि)। ये सुभगे (=शोभनभाग्ये) सुप्रतूर्ती (=शोभनवितरणे=महोदारे) दधाते (=सर्वान् धारयतः) । —हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

६. विस्तीर्ण [आणि] महान् आधारभूत जे देवांचे आईबाप त्यांला मी यज्ञाच्या योगानें आणि प्रेमानें बोलावितों; जे रूपवान् होत्साते अमृत धारण करितात.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

७. विस्तीर्ण, अफाट, महान् [आणि] अपार [अशा ज्या द्यावापृथिवी] त्यांस मी या यज्ञांत स्तोत्रानें स्तवितों; ज्या सौभाग्यसंपन्न [आणि] महोदार होत्सात्या [सर्वांस] धारण करितात.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

6. I invoke with sacrifice [and] with devotion the parents of the gods, who are vast and extensive asylums; the beautiful [parents] who contain immortality [in them].— Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

7. I invoke with a hymn in this sacrifice the vast, broad, great [and] far-extending [Heaven and Earth]; who, blessed [and] bounteous, support [all]. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

६. 'आधारभूत '=' सद्मनी.' म्हणजे जेथें सर्वांस आश्रय मिळतो अशा. 'अमृत धारण करितात '=' अमृतं दधाते.' सायण म्हणतात की, येथें अमृत म्हणजे उदक होय. 'अमृत' याचा 'अमरत्व' हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहे.

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।
इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥
देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा । सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा ।
इयम् । धीः । भूयाः । अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥
उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।
भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥ ९ ॥
उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् ।
भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःऽतराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ।
॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. यत् कच्चित् आगः (=यत्किंचित्किमपि आगः=यं यम् अपराधं) देवान् [प्रति] चकृम (=वयं कृतवन्तः स्मः) सखायं [प्रति] वा सदमित् जास्पतिं [प्रति] वा (=सदैव जायापतिं जामातरं प्रति वा) [अपराधं चकृम] एषां (=तेषामपराधानाम्) इयं धीः (=एषास्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः) अवयानम् (=अपगमनं=निरसनं) भूयाः (=भूयात्=भवतु)। हे द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ), नः अभ्वाद् रक्षतम् (=अस्मान् पापात्पालयतम्) ॥

९. शंसा (=शंसौ=शंसनीयौ) उभा (=उभौ) नर्या (=नर्यौ=नराणां हितौ) [द्यावापृथिवीरूपमातापितरौ] माम् अविष्टाम् (=मां रक्षताम्)। उभे ऊती (=रक्षके=द्यावापृथिव्यौ) अवसा मां सचेतां (=प्रीत्या मम सहाये भवताम्)। हे देवाः, अर्यः (=स्तोतारो) [वयं] [स्वयम्] इषा मदन्तः (=अन्नेन माद्यन्तः=युष्माभिर्दत्तयान्नसंपदा हृष्यन्तः) सुदास्तराय भूरि चित् इषयेम (=शोभनहविरन्नदानोपेताय यजमानाय बहुलमन्नादिकं प्रापयेम) ॥

---

८. 'जांवयाचे'='जास्पतिम्.' हा अर्थ सायणास अनुसरून केला आहे तो योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें. कारण 'जांवई' हा मराठी शब्द 'जास्पति'

८. आम्हीं जे देवांचे कांहीं अपराध केले असतील, अथवा मित्राचे अथवा कधीं तरी जांवयाचे [अपराध केले असतील] त्यांचें प्रायश्चित्त हें स्तोत्र होओ.— हे द्यावापृथिवी हो, आम्हांला दुःखापासून रक्षा.

८. Whatever sins we have committed against the gods, or against a friend or ever against a soninlaw, may this hymn be an atonement for them. Preserve us, o Heaven and Earth, from calamity.

९. स्तुत्य आणि मनुष्यांचें हित करणारे हे उभय [आईबाप] मला रक्षोत. रक्षण करणाऱ्या ह्या उभय [द्यावापृथिवी] मला कृपाकरून पाठबळ होओत. हे देव हो, स्तोत्र करणारे जे आम्ही ते [स्वतः] अन्नानें हर्ष पावणारे होत्साते सुदानशाली यजमानाला पुष्कळ [संपत्ति] प्राप्त करून देऊं असें करा.

9. May they, both praise-worthy [and] beneficent to mankind, protect me. May both the protectors be with me graciously. Praying may we, ourselves delighted with food, obtain o gods, much for the bounteous sacrificer.

या शब्दापासून निघाला आहे असें म्हणण्यास कांहीं अडचण नाहीं. आणि हें जर खरें असेल तर जांवई या शब्दाचा मराठींत जो अर्थ आहे, तोच जास्पतीचा मूळ अर्थ संस्कृतांत असावा. जास्पति हा शब्द ऋग्वेदांत आणखी एकच वेळ (ऋ.७.३८.६) यांत आला आहे, पण तेथें सायणाचार्यांनीं त्याचा ‘ प्रजानां पालकः’ असा अर्थ केला आहे. ‘ जास्पत्य ’ असा एक शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं आढळतो. (ऋ.५.२८.३ आणि ऋ. १०.८५.२३). यांत जामात याचा संबंध असा न करितां जाया आणि पति यांचा संबंध किंवा ‘ दांपत्य ’ असा केला आहे; तथापि ‘ जांवई ’ याचें मूळ ‘जास्पति’ हें नसतां दुसऱ्या कोणत्या तरी शब्दांत आहे असें जोंपर्यंत सिद्ध झालें नाहीं, तोंपर्यंत ‘ जास्पति ’ म्हणजे ‘जामात’ आणि ‘जास्पत्य’ म्हणजे जामातृसंबंध असें मानणें योग्य आहे.

९. ‘ द्यावापृथिवी माझें रक्षण करोत. त्या मज स्तोत्याला विपुल अन्नादिक धन देओत. आणि मजवर प्रसन्न होऊन माझ्या द्वारें या माझ्या यजमा-

सूक्त १८६.

ऋषि— अगस्त्य. देवता—विश्वे देव. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. सर्वांचें कल्याण करणारा देदीप्यमान सविता चांगल्या स्तोत्राच्या योगानें आमच्या यज्ञांत अन्नें घेऊन येओ; कीं जेणेंकरून, हे अजर हो, तुम्ही येतांच आपल्या कृपेनें आम्हांला [आणि] सर्व जगताला हर्षवाल.

२. पराक्रमण करणारे सर्व देव—मित्र, अर्यमा, वरुण हे मिळून—आम्हांप्रत येओत; कीं जेणेंकरून ते सर्व आमचे उत्कर्षक होतील [आणि] आमचें बळ सर्वजण मिळून क्षीण होऊं देणार नाहींत.

HYMN 186.

To *Vis've Devas* (*All* the *gods* taken collectively). By *Agastya.* Metre—*Trishṭubh.*

1. May resplendent Savitâ, the benefactor of all men, come to our sacrifice through the good hymn bringing food [for us] ; so that you may, o ever youthful [gods], so soon as you arrive, gladden us, [gladden] the whole world, by [your] kindness.

2. May all the victorious gods come unto us—Mitra, Aryamâ and Varuṇa, all joined; so that they may all be our promoters, and may not together render our power frail.

---

१. 'हे सवित्या, तूं आणि इतर देव मिळून आमचें स्तोत्र ऐकून आम्हांसाठीं सर्व प्रकारचीं अन्नें घेऊन आमच्या यज्ञांत या; कारण तुम्ही आलां म्हणजे तुम्ही आम्हांवर कृपा केली म्हणून आम्हांस आणि सर्व जगतास आनंद होईल.'

'अन्नें घेऊन '=' इळाभिः.' सू. ४८ मं. १६ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

'अजर '=' युवानः.' प्राचीन आर्य लोकांचे देव म्हटले म्हणजे बहुतकरून सूर्यादिक जीं तेजें तद्रूप असत. आणि हे देव नित्य उगवून मनुष्यांच्या दृष्टीस पडून जातात, व पुनः येतात; असा क्रम नित्य चालला असतांहि ते कधींच म्हातारे होत नाहींत. म्हणून त्यांस अजर अथवा म्हातारे न होणारे आणि ते कधींहि मरत नाहींत म्हणून त्यांस अमर असें म्हणत असत. अजरत्वाचें आणि अमरत्वाचें जें येथें कारण सांगितलें तें, प्राचीन आर्यांचे देव म्हणजे सूर्यादिक नित्य तेजें होत, असें संस्कृतावरून समजतें म्हणून उघड होतें. ग्रीक, रोमन इत्यादिक लोकांचे जे प्राचीन देव तेहि जरी अजर आणि अमर असत, तरी त्यांच्या अजरत्वाची आणि अमरत्वाची उपपत्ति त्या लोकांस सांगतां आली नसती.

३. तुमचा अत्यंत प्रिय पाहुणा, विजयशाली [आणि] स्तोत्रांनीं युक्त असा जो अग्नि, त्याला मी स्तवितों; कीं जेणेंकरून सुश्लोक आणि प्रज्ञावान् वरुण आमचा होईल आणि स्तोत्यांनीं स्तविलेला होत्साता पुष्कळ अन्नसंपत्ति देईल.

3. I praise your dearest guest Agni, [who is] victorious, [and] is honoured with hymns; so that well-praised Varuṇa may be ours, and he, the wise and praised of the pious, may bestow abundance of food.

४. जी उषा आणि जी रात्र दुभत्या गाईप्रमाणें होत त्या तुम्हांप्रत मी स्तोत्रासहित आणि धन जिंकण्याच्या इच्छेनें येतों. मी एकाच कासेंत अनेक प्रकारचें दूध असतां एकाच दिवशीं निरनिराळीं स्तोत्रें करीत [तुम्हांप्रत येतों].

4. To you, o Ushas and night who are easy to milk like a milchcow, I come with a song and a desire to win; composing a hymn the same day when milk of various kinds is in the same udder.

---

२. 'मित्र,' 'अर्यमा,' आणि 'वरुण' हे कोण आहेत याविषयीं सू. २ मं. ७ आणि सू. २६ मं. ४ आणि त्यांजवरील टिपा पहा.

३. 'हे मित्र हो, मी अग्नि आणि वरुण यांस स्तवितों, की जेणेंकरून वरुण येऊन आमचाच जणुं होईल, आणि आम्हांस पुष्कळ अन्नसंपत्ति देईल.'

या मंत्राच्या पूर्वार्धांत वरुणाचें आणि उत्तरार्धांत अग्नीचें नांव नाहीं तरी अग्नि आणि वरुण यांस मी बोलावितों आणि ते दोघेहि येऊन आम्हांस अन्नसंपत्ति देओत, असें विवक्षित आहे. कोठून तरी अग्नीचें आणि वरुणाचें नांव मंत्रांत आणावें इतकेंच तात्पर्य आहे; आणि पहिल्या ऋचेंत तरी 'सविता' आणि सर्व अजर देव यांविषयींहि असेंच समजलें पाहिजे.

४. या ऋचेंत 'उषासानक्ता' (म्हणजे उषा आणि रात्र) या दोन देवींविषयीं सांगितलें आहे. आणि पूर्वीप्रमाणें येथें तरी त्यांचें नांव कसेंतरी मंत्रांत यावें याहून दुसरा उद्देश कवीचा नाहीं; म्हणजे त्यांचें नांव ऋचेंत गोवणें या उद्देशाहून त्यांजविषयीं काय म्हणावयाचें ही गोष्ट कमी महत्त्वाची मान-

उत नोऽहिर्बुध्न्यो३ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिन्धुः ।
येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । मयः । करिति कः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः ।
येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यम् । वहन्ति ॥ ५ ॥ ४ ॥

समाने इत्यादि दुर्बोधम् । सायग एवं व्याचष्टे । किं कुर्वन् । तस्मिन् समाने ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि क्षीरघृतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानः । विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन् । षष्ठेऽहनि एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा तस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसे नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभि गच्छामि । इति ॥

भाषायाम्.

५. उत (=अपि च) अहिर्बुध्न्यः (=एतन्नामको देवो) नो मयस्कः (=अस्मभ्यं सुखं करोतु)। पिप्युषी [धेनुः] शिशुम् इव (=पयसा वर्धयित्री गौर्यथा वत्समेति तथा) सिन्धुर्वेति (=सिन्ध्वभिमानिनी देवो अस्मान् प्रति आगच्छति=आगच्छतु) येन [अहिर्बुध्न्यस्य सिन्धोश्चागमनेन] अपां नपातम् (=उदकानां पुत्रमग्निं) जुनाम (=अस्मान् प्रति प्रापयेम=आगमयेम) यम् [अग्निं] मनोजुवो वृषणः (=मनोवद्वेगवन्तो बलवन्तश्चाश्वा) वहन्ति ॥

अहिर्बुध्न्यो देवः सिन्धुश्चेत्येतावागच्छताम् । तयोरागतयोर्हि अग्निरप्यागमिष्यतीति भावः ॥

अहिरन्तरिक्षगाम्यहन्ता वाहीनो वाहन्यमानो वैतन्नामको देवः। स एव बुध्न्यः। बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्योऽन्तरिक्षचार्येतन्नामको देवः । इति सायणः ॥

केली आहे. त्यामुळें 'उषासानक्ता' यांचें नांव ऋचेंत आलें आहे हें उघड दिसतें, पण त्याजविषयीं जें कांहीं सांगितलें आहे तें उत्तरार्धांत तरी निदान स्पष्ट समजत नाहीं; कारण 'एकाच कार्तेत इ०' हा भाग दुर्बोध आहे. अक्षरशः भाषांतर केलें आहे.

५. आणि अहिर्बुध्न्य आमचें कल्याण करो. दूध पाजणारी गाय वत्साप्रत येते त्याप्रमाणें सिन्धु आम्हांप्रत येओ; कीं जेणेंकरून आम्हीं उदकांच्या पुत्राला इकडे आणूं, ज्याला मनासारिखे वेगवन्त जवान घोडे वाहत असतात.

5. And may Ahir-Budhnya grant us happiness, [and] may Sindhu come to us even as a fattening cow [comes] to her calf; so that we may hasten hither the son of the waters, who is carried on young horses swift as the mind.

---

५. यांत इतकेंच सांगितलें आहे कीं, ‘ अहिर्बुध्न्य,’ ‘ सिन्धु,’ आणि ‘ वैद्युत अग्नि ’ हे देव येओत.

‘ अहिर्बुध्न्य.’ हा एक देव वेदांत बराच प्रसिद्ध आहे. ‘ अहिर्बुध्न्य ’ या नांवाचा अर्थ सायण ‘ अंतरिक्षांतील अहि या नांवाचा देव ’ असा करितात. ऋ. २. ३१. ६ हेंहि सूक्त विश्वेदेवांविषयींच आहे त्यांत त्याचें आह्वान ‘ अज एकपाद्,’ ‘ सविता,’ ‘ अपां नपात् ’ या देवांबरोबर केलें आहे. ऋ. ५. ४१ हेंहि सूक्त विश्वेदेवांविषयीं आहे, त्याच्या १६व्या मंत्रांत अहिर्बुध्न्याचें आह्वान मरुतांबरोबर केलें आहे, आणि तो आम्हांस शत्रूंच्या स्वाधीन न करो अशी ऋषीनें प्रार्थना केली आहे. ऋ.६.४९या वैश्वदेवसूक्ताच्या १४व्या मंत्रांत ‘पर्वत,’ ‘सविता,’ ‘भग’ यांजबरोबर त्याची स्तुति केली आहे. ऋ.६.५० हेंहि वैश्वदेव सूक्त आहे. त्याच्या १४व्या मंत्रांत ‘ अज एकपाद्,’ ‘ पृथिवी,’ ‘ समुद्र,’ ‘ विश्वेदेव ’ यांजबरोबर त्याची प्रार्थना केली आहे. ऋ. ७. ३४ हेंहि सूक्त वैश्वदेव आहे. त्यांतील १७व्या मंत्रांत ‘ अहिर्बुध्न्य ’ आम्हांस शत्रूंच्या स्वाधीन न करो अशी प्रार्थना आहे. ऋ. ७.३५ हेंहि वैश्वदेव आहे. त्याच्या १३वे मंत्रांत ‘ अज एकपाद्,’ ‘ समुद्र,’ ‘ अपां नपात्,’ ‘ पृश्नि ’ यांजबरोबर त्याची प्रार्थना आहे. ऋ. ७.३८ कितीएक देवांविषयीं आहे. त्याच्या ५व्या मंत्रांत वरूत्री देवीसहित त्याची प्रार्थना आहे. ऋ. १०. ६४ हेंहि सूक्त वैश्वदेव आहे. त्यांतील ४थ्या मंत्रांत त्याची प्रार्थना ‘ बृहस्पति,’ ‘ अज एकपाद् ’ यांच्या बरोबर केली आहे. ऋ. १०.६६ हेंहि वैश्वदेव होय. त्यांतील ११व्या मंत्रांत ‘ समुद्र,’ ‘ सिन्धु,’ ‘ अन्तरिक्ष,’ ‘ अज एकपाद् ’ आणि ‘ तनयित्नु ’ (=मेघ) यांजबरोबर प्रार्थना केली आहे. ऋ. १०.९२ हेंहि वैश्वदेव आहे. त्यांतील १२व्या मंत्रांत ‘ सूर्य,’ ‘ चंद्र,’ ‘ पृथिवी ’ आणि ‘ द्युदेव ’ यांजबरोबर ‘ त्याची ’ प्रार्थना केली आहे.

६. आणि त्वष्टाहि आम्हांप्रत येओ, आणि येतांना प्रज्ञावंत [देवां]सहित [येओ]. वृत्राला मारणारा, मनुष्यांचे मनोरथ पूर्ण करणारा [आणि] शूरांमध्यें अत्यंत पराक्रमी इन्द्र येथें आम्हांप्रत येओ.

6. And may Tvashṭâ come unto us, and when coming may he come accompanied by the wise [gods]. May Indra, the killer of Vṛitra, the gratifier of men's wishes and the most mighty of [all] heroes, come here unto us.

आतां सिन्धु म्हणजे येथें सिन्धुनदी समजावयाची, किंवा समुद्र समजावयाचा याविषयीं संशय आहे. कारण वेदांत सिन्धुनदीरूप देवतेचा निर्देश जसा सिन्धुशब्दानें झालेला आहे तसाच समुद्ररूप देवतेचाहि निर्देश ' सिन्धु ' शब्दानें झालेला आढळतो. उदाहरणार्थ, सू. ९४ मं. १६ यांत समुद्राभिमानी देव ' सिन्धु ' शब्दानें घ्यावयाचा आहे. ऋ. १०.७५.२,४,६ यांत ' सिन्धु ' शब्दानें सिन्धुनदीरूप जी देवी तिचा निर्देश आहे. सू.१२२ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप हीहि पहा.

' उदकांच्या पुत्राला '=' अपां नपातम्.' सू. १२२ मं. ४ आणि टीप पहा.

---

६. ' त्वष्टा इतर देवांस घेऊन येओ, आणि इंद्रहि येओ,' असा भावार्थ.

' त्वष्टा' सू. १४२ मं.१० आणि टीप पहा.

वृत्तासाठीं ' ईइं ' असें ' ई ' बद्दल, आणि ' गन्त्वच्छा' बद्दल 'गन्तु अच्छा,' आणि ' आ वृत्रहा इन्द्रश्चर्षणिप्रा' असें म्हणावें.

प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।
अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥ ९ ॥
प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।
अध । यत् । एषाम् । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।
अद्वेषो विष्णुर्वात ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥
प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वऽतवसः । हि । सन्ति ।
अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

अवनयो न (=नद्यादीनां प्रवाहा इव) [निम्नगाः सन्ति] [ते मरुतो] देवा रिशादसो मित्रयुजो न (=शत्रूणाम् अत्तारो मित्रैश्च संयुक्ता इव) [भवन्ति] ॥

भाषायाम्.

९. यद् (=यदा) सुवृक्ति (=सुवृत्तया=उपासकैः शोभने स्तोत्रे कृते सति) ते (=मरुतः) प्रयुजः प्र युञ्जते (=अश्वान् रथे योजयन्ति=अश्वान् रथे योजयित्वा गच्छन्ति) अध यत् (=अपि च यदा) सुदिने न (=निरभ्रे दिवसेपि) एषां शरुः सेनाश् [च] (= तेषां वज्रो गणाश्च) विश्वम् इरिणं (= सर्वं तटाकम्) आ प्रुषायन्त (= आपूरयन्ति मेघवृष्ट्या) [तत्=तदा] एषां महिना [एते] प्र चिकित्रे (=एते मरुतः स्वकीयेन महिम्ना प्रज्ञायन्ते=तदा तेषां महिमा प्रतीयते) ॥

इदमुक्तं भवति। यदा भक्तैः स्तुता मरुतः स्वकीयेन वज्रेण सर्वाणि तटाकादीनि मेघोदकैः पूरयन्ति तदा तेषां महिमा जनैः प्रतीयत इति ॥

प्र नु यत् इत्यत्रस्थो यच्छब्दो युञ्जते इत्यनेन योजनीयः। चिकित्रे इत्यस्य च निघातत्वम् अपेक्षितं युञ्जते इत्यस्य च नापेक्षितम्। एवं सत्यपि वर्तमानं चिकित्रे इत्यस्य अनिघातत्वम् युञ्जते इत्यस्य च निघातत्वं व्यत्ययमूलकम् इति कृत्वा सहनीयम् ॥

१०. [हे ऋत्विजः], अश्विनो अवसे (=रक्षणाय) प्र कृणुध्वं (=प्रसादयत)।

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः।
नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥५॥

इयम् । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।
नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥ ९ ॥

पूषणं प्र [कृणुध्वं] (= प्रसादयत) । हि (= यस्मात् कारणात्) [ते] स्वतवसः (= स्वायत्तबलाः) सन्ति । अद्वेषः (= द्वेषरहितो) विष्णुः वातः (= वायुः) ऋभुक्षाः (= महान्=इन्द्रः) [इत्येते स्वतवसः सन्ति] । देवान् सुम्नाय (= सुखाय) अच्छ ववृतीय (= अस्मान् प्रति आवर्तयेयम्) ॥

अद्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्व्याप्त एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्तम् । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

११. हे यजत्राः (= यजनीया देवाः), इयं सा (= सेयं) वः (=युष्मद्विषया) अस्मे दीधितिः (= अस्माकं दीधितिर्यज्ञरूपा क्रिया) अपिप्राणी च सदनी च भूयाः (= अपिप्राणनवती चेष्टावती यूयं यत्र प्राणिथ तादृशी निवासवती च यूयं यत्र निवसथ तादृशी च भूयात् भवतु) । या वसूयुः (= धनमिच्छन्ती) [दीधितिर्] देवेषु नि यतते (= देवेषु प्रापणाय नितरां प्रयत्नं करोति) । [एवं सति] [वयम्] इषम् (= अन्नं) वृजनं (= बलं) जीरदानुं (= क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (= लभेमहि) ॥

११. हे पूज्य [देव]हो, ही जी तुमची उपासना आम्हीं केली आहे, ती तुम्ही सचेतन करा आणि तिच्या ठायीं तुम्ही वास करा. जी उपासना धनाची वांछा करणारी होत्साती देवांप्रत पोंहचण्याविषयीं प्रयत्न करीत आहे. [तर] आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा [पुत्र] यांची प्राप्ति होओ.

11. May this our devotion offered unto you, O worshipful [gods], be one in which you may breathe and in which you may dwell; devotion, which soliciting wealth, strives towards the gods. May we [therefore] obtain food, strength, [and a son] that shall quickly make us rich.

---

११. 'सचेतन करा' म्हणजे तिच्या आंगीं जीव उत्पन्न करा, निर्जीव आहे ती सजीव करा.

सूक्तम् १८७.

अगस्त्य ऋषिः । पितुर्देवता । आद्यानुष्टुब्गर्भोष्णिक् । तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पञ्चानुष्टुभः । शिष्टा गायत्र्यः ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।
यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे ।
अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे ।
अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. नु (=इदानीं) महो धर्माणं तविषीं (=महतस्त्रितादेर्धारकं बलात्मकं च) पितुं (=सोमलक्षणमन्नं) स्तोषं (=स्तवानि) । यस्य [पितोर्] ओजसा (=बलेन) त्रितः (=एतन्नामको देवो) वृत्रं विपर्वं (=विच्छिन्नसंधिकं यथा तथा) वि अर्दयत् (=विविधं हतवान्) ॥

त्रितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानोपीन्द्र इति सायणः । कश्चिदतिपुरातनकालप्रख्यातो देव इत्यपरे सम्यक् ॥

२. हे स्वादो (=आस्वादनीय) पितो (=पेय), हे मधो (मधुर) पितो, वयं त्वा (=त्वां) ववृमहे (=सेवामहे) । [अतस्त्वम्] अस्माकम् अविता (=रक्षिता) भव ॥

यद॒पामोष॑धीनां परिं॒शमा॑रि॒शाम॑हे ।
वाता॑पे पीव॒ इद्भ॑व ॥ ८ ॥

यत् । अ॒पाम् । ओष॑धीनाम् । प॒रिं॒शम् । आ॒ऽरि॒शाम॑हे ।
वाता॑पे । पीव॑ः । इत् । भ॒व ॥ ८ ॥

यत्ते॑ सोम॒ गवा॑शिरो॒ यवा॑शिरो॒ भजा॑महे ।
वाता॑पे पीव॒ इद्भ॑व ॥ ९ ॥

यत् । ते॒ । सो॒म॒ । गोऽआ॑शिरः । यव॑ऽआशिरः । भजा॑महे ।
वाता॑पे । पीव॑ः । इत् । भ॒व ॥ ९ ॥

क॒र॒म्भ ओ॑षधे भव॒ पीवो॑ वृ॒क्क उ॑दार॒थिः ।
वाता॑पे पीव॒ इद्भ॑व ॥ १० ॥

क॒र॒म्भः । ओ॒ष॒धे॒ । भ॒व॒ । पीव॑ः । वृ॒क्कः । उ॒दा॒र॒थिः ।
वाता॑पे । पीव॑ः । इत् । भ॒व ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. यद् अपाम् ओषधीनां परिंशं (=यम् उदकानामोषधीनां च परिलेशं) [वयम्] आरिशामहे (=भक्षयामस्) [तद्रूपस्त्वं] हे वातापे (=?"वातवत्सर्वव्यापक") [पितो], पीव इत् भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

वयं यदुदकानामोषधीनां चांशं भक्षयामस्तद्रूपः पितुः पुष्टिकरो रसो भवतीत्यर्थः॥

९. हे सोम, यद् गवाशिरस्ते [यद्] यवाशिरस् [ते] (=क्षीरादिभिर्गोरसैः संस्कृतस्य तव तथा यवविकारैः संस्कृतस्य तवांशं) भजामहे (=सेवामहे) [तद्रूपस्त्वं] हे वातापे (=वातवत्सर्वव्यापक) [पितो], पीव इद्भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

१०. हे ओषधे (=ओषधिरूप पितो), त्वं करम्भो भव (=दधिमिश्रसक्तुपिण्डो भव)। [त्वं] पीवः (=वर्धको रसो) [भव]। [त्वम्] उदारथिर्वृक्कः (=उद्दीपको "व्याधेर्वर्जयिता") [भव]। हे वातापे (=वातवत्सर्वव्यापक) [पितो], पीव इद् भव (=प्रवृद्धिकरो रस एव भव) ॥

वृक्को व्याधेर्वर्जयितेति सायणः ।

उदारथिरूर्ध्वंगम इन्द्रियाणामुद्दीपयितेति च सः ॥

११. हे पितो, या प्रकारेंकरून तुजपासून आम्हीं, गाई हव्यें दुभतात त्याप्रमाणें, स्तोत्रांनीं हव्यें दोहिलीं आहेत. देवांकारणें हर्षकारक सौंगडा [आणि] आम्हांकारणें हर्षकारक सौंगडा असा जो तूं, त्या तुला [आम्हीं दोहिलें आहे].

11. Thus have we with hymns made thee, O Pitu, yield oblations even as cows [yield oblations]–thee the agreeable associate for the gods, thee the agreeable associate for us.

११. 'या प्रकारेंकरून तुला दोहून आम्हीं रस काढिले आहेत, आणि देवांला आणि आम्हांला आनंद उत्पन्न करणारा असा एक मित्र सिद्ध केला आहे.'

सूक्त १८८.

ऋषि–अगस्त्य. देवता–१ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि, ३ इड् अग्नि, ४ बर्हि (दर्भ), ५ द्वारें, ६ उषा आणि रात्र (दिवस आणि रात्र), ७ दोन दिव्य होते, ८ तिघीजणी देवी (भारती, इळा, सरस्वती), ९ त्वष्टा, १० वनस्पति (यूप), ११ स्वाहा.

HYMN 188.

To 1 *Samiddha* (well-lighted) *Agni*, 2 *Tanûnapât Agni*, 3 *Agni* called *Id*, 4 *Barhis* (the sacrificial *grass.*), 5 the *Doors*, 6 *Ushas* and *Night* (the *Dawn* or *Day* and *Night*) 7 the two *Divine Invokers*, 8 the three *Goddesses* (*Bhâratî*, *Ilâ* and *Saraswatî*), 9 *Tvashṭâ*, 10 the *wooden Post*, 11 *Svâhâ*.

१. हे सहस्र जिंकणाऱ्या [अग्नी], तेजस्वी [ऋत्विजां]नीं चांगला पेटविलेला तेजस्वी असा जो तूं, तो आज राजा आहेस. विद्वान् दूत असा जो तूं तो हव्यें घेऊन जा.

1. [O Agni], *well-kindled* by the illustrious priests thou, the illustrious conqueror of thousands, rulest to-day. Do thou, the wise messenger, carry the oblations.

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते ।

दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते ।

दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् ।

अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् ।

अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यज्ञः (=यज्ञियः =यजनार्हः) ऋतं यते (=यज्ञं गच्छते =हविर्ददते यजमानाय यजमानार्थं) सहस्रिणीः इषः (=सहस्रसंख्याकान्यन्नानि) दधत् (=धारयन्=प्रयच्छन्) तनूनपात् (=एतन्नामकोऽग्निर्) मध्वा सम् अज्यते (=मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण सम्यग्व्यक्तः क्रियते =तर्प्यते) ॥

३. आजुह्वानः (=आहूयमान) ईड्यः (=स्तुत्यः ="इड्नामकस्") [त्वं] यज्ञियान् (=यज्ञार्हान्) देवान् नः (=अस्मान् प्रति) आ वक्षि (=आवह) । ई अग्ने, [त्वं] सहस्रसाः (=सहस्रसंख्याकानां धनानां दाता) असि ॥

---

१. हें एक आप्रीसूक्त आहे. सू. १३ मं. १ याजवरील टीप पहा.

'सहस्र जिंकणाऱ्या' =' सहस्रजित्.' हजारो शत्रूंस अथवा धनांला जिंकणारा.

'चांगला पेटविलेला' = '[सु]समिद्धः'. 'सुसमिद्ध' हें येथें अग्नीच्या विभूतिविशेषाचें नांव. ती या मंत्राचं देवता आहे. सू. १३ मं. १ आणि सू. १४१ मं. १ पहा.

'दूत' =' दूतः.' सू. ४४ मं. २ आणि टीप पहा.

२. यज्ञ करणाऱ्या यजमानाकारणें हजारो अन्नसंपत्ति देणारा असा जो पूज्य तनूनपात्, त्याला मधुर आहुतीनें स्निग्ध केला आहे.

३. [आम्हीं] बोलाविलेला असा जो स्तुत्य तूं तो पूज्य देवांला आम्हांकडे आण. हे अग्नी, तूं हजारो [संपत्ति] देणारा आहेस.

2. *Tanûnapât*, who deserves to be honoured [and] who bestows thousands of foods on the sacrificer, is anointed with the sweet oblation.

3. Invoked [by us] do thou the *Praiseworthy* one bring the adorable gods to us. Thou art a giver of thousands [of riches], O Agni!

---

२. 'तनूनपात्' याविषयीं सू. १३ मं. २ आणि टीप पहा.

'पूज्य'=' यज्ञः'. हा सायणांनीं केलेला अर्थ बरोबर आहे असें आम्हांस वाटतें. सू. १०५ मं. ४ आणि त्याजवरील भाषा पहा.

३. 'स्तुत्य'='ईड्यः.' ही ऋचा 'इड्' नांवाच्या अग्नीविषयीं आहे असें 'ईड्य' या शब्दावरून समजावयाचें. 'ईड्य' यामधील 'ई' दीर्घ आहे तरी चिंता नाहीं. सू. १३ आणि सू. १४२ यांतील तिसरा मंत्र 'नराशंस' अग्नीविषयीं आहे. तेव्हां 'इड्' नांवाचा अग्नि आणि 'नराशंस' हे एकच समजले पाहिजेत. 'ईड्य' म्हणजे 'स्तुत्य' असा अर्थ उघड आहे, त्यापेक्षां 'नराशंस' शब्दाचा जो 'नरांनीं स्तवावयाचा' असा अर्थ करितात तो खरा आहे असें होतें.

४. बळानें सहस्रवीर असे दर्भ पूर्वेकडे टोकें करून आंथरले आहेत; कीं ज्यांवर हे आदित्य हो, तुम्ही विराजत आहां.

4. They have spread, points eastward, the *kus'a-grass* which in power is [as though] possessed of a thousand heroes. And on it you, O sons of Aditi, are shining.

५. विशेषेंकरून राज्य करणारीं, साम्राज्य करणारीं, विभावयुक्त, प्रभावयुक्त, अनेक आणि असंख्य अशीं जीं द्वारें तीं घृतस्राव करितात.

5. The *Doors* which are illustrious, paramount, excellent, supreme, numerous and innumerable, are pouring out nourishments.

६. सुंदर अलंकार घातलेल्या आणि रूपवती अशा ज्या [उषा आणि रात्र] त्या सौंदर्यानें फार शोभतात. उषा आणि रात्र येऊन येथें बसोत.

6. Well-adorned and of beautiful shape the *Dawn* and the *Night* shine exceedingly with beauty. May the *Dawn* and the *Night* come and sit.

---

४. ही ऋचा कुशांविषयीं आहे. सू. १३ मं. ५ पहा.

'आदित्य' = 'आदित्याः'. म्हणजे अदितीचे पुत्र. अर्थात् सविता, इंद्र, वरुण इत्यादिक देव. 'आदित्य' या नांवाविषयीं पूर्वीं पुष्कळ ठिकाणीं निर्देश आलाच आहे.

५. सू. १३ मं.६ आणि सू. १४२ मं. ६ आणि टिपा पहा.

'घृतस्राव करितात' याचा अर्थ सायण 'मेघोदकें' वर्षितात असा करितात.

६. सू. १३ मं. ७ आणि टीप पहा.

'उषा आणि रात्र'='उषासौ.' येथें उषाशब्दानें केवळ प्रभातकालाभिमानिनी देवी घ्यावयाची नाहीं, तर दिवस (दिवसाभिमानिनी देवता) असें सायणांस अनुसरून समजणें योग्य आहे.

७. प्रियवचन [आणि] बुद्धिमान् असे जे दोघे दिव्य आदि होते ते ह्या आमच्या यज्ञाला संपादोत.

7. May the primeval sages, the two *Divine invokers* perform this our sacrifice.

८. हे भारती, हे इळे, हे सरस्वती, ज्या तुम्हां सर्वांस मी स्तवितों, त्या तुम्ही सर्व आम्हांला संपत्तीप्रत न्या.

8. O *Bhâratî*, O *Iḷa*, O *Saraswatî*, do you, all of whom I approach and praise, hasten us to wealth.

९. [सकळ] शरीरें [निर्माण करण्याला] समर्थ असा त्वष्टा सर्व पशूंला उपजवितो.— [तो तूं हे त्वष्टया], आम्हांकरितां त्यांची वृद्धि कर.

9. *Tvashṭâ* who makes the bodies has brought into existence all animals.—Do thou, [O *Tvashṭâ*], bring these fat unto us.

---

७. सू. १३ मं. ८ आणि टीप पहा. 'संपादोत'='यक्षताम्.' म्हणजे मानवी होत्यांप्रमाणें येऊन आमच्या यज्ञाची संपादणी करोत.

८. सू. १३ मं. ९ आणि टीप पहा. या मंत्रावरील भाष्यांत सायण म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकरूप देवता, 'इळा' म्हणजे भूलोकरूप देवता, आणि सरस्वती म्हणजे अंतरिक्षरूप देवता.

९. सू. १३ मं. १० पहा. 'त्यांची'='तेषाम्.' पशूंची.

१०. हे वनस्पती, तूं देवांकारणें स्वतः अन्न उत्पन्न कर. अग्नि हव्यांला गोड करील.

११. देवांचा पुढारी अग्नि स्तोत्रानें अलंकृत केला आहे. स्वाहाकार होतांच तो अत्यंत प्रकाशतो.

10. Yield thou, O *Vanaspati*, of thy own accord the food for the gods. Agni shall then sweeten the offerings.

11. Agni, the foremost of the gods is honoured with a hymn. He shines when oblations are given with *Svâhâ*.

---

१०. सू. १३ मं. ११ पहा.

देवांला अर्पावयाचें जें मांसरूप अन्न तें, यूपाला बांधलेल्या पशूपासून मिळावयाचें; याकरितां ऋषि यूपालाच म्हणतो कीं, तें मांसरूपी अन्न तूं उत्पन्न कर. आणि यूपापासून हिरवें मांस मिळाल्यावर तें मग अग्नि शिजवून रुचिकर करील.

११. सू. १३ मं. १२ पहा.

हा मंत्र 'स्वाहा' हा जो उच्चारदर्शक शब्द त्याच्या अभिमानी देवतेविषयीं असल्यामुळें 'स्वाहा' हा शब्द यांत आणिला आहे. वस्तुतः पाहिलें तर यांत स्तुति अग्नीचीच आहे.

'स्वाहाकार होतांच' ='स्वाहाकृतीषु.' म्हणजे 'स्वाहा'! 'स्वाहा'! असा मोठ्यानें उच्चार करून घृतादिकांच्या आहुति अग्नीमध्यें टाकितांच.

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।
पुनरस्मभ्यं सुविताय देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽत्राः । अभि । अमन्त । कृष्टीः ।
पुनः । अस्मभ्यम् । सुविताय । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

पूः (=प्राकारः=संरक्षणसाधनं) भव । तोकाय तनयाय [च] (=अपत्येभ्यः पुत्रेभ्यश्च) शं योः (=सुखं कल्याणं च) [भव] ॥

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वीत्यत्र अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये पूर्भवा शतभुजिः (ऋ. ७.१५.१४) तस्य च अधाधुना हे अग्ने अनाधृष्टोऽप्रतिधर्षणीयस्त्वं नोऽस्माकं नृपीतये नृणां रक्षणार्थं मही महत्यायसा निर्मिता शतभुजिरत्यन्तं विस्तृता शतगुणा पूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते । भव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान्रक्षति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः । इति भाष्यमनुसंधेयम् ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, त्वम् अस्मत् (=अस्मत्तः) अमीवाः (=व्याधीन्) युयोधि (=पृथक्कुरु) । [ता अमीवा] अनग्नित्राः कृष्टीः (=अग्निनापालयिताः प्रजाः=अनग्निपालितान् जनान्) अभिअमन्त (=अभिभवन्तु=अभिभवितुमर्हन्ति) । पुनः (=अपि तु) हे देव (=द्योतमान) यजत्र (=यजनीय) [अग्ने], विश्वेभिः (=सर्वैः) अमृतेभिः (=अमृतैः=अमरैर्देवैः सह) अस्मभ्यं सुविताय (=अस्मदर्थं शोभनफलाय =अस्माकं कल्याणाय) क्षां (=भूमिं प्रति) [आगच्छ] ॥

३. हे अग्नी, तूं आम्हांपासून व्याधींला काढून टाक. ज्यांचें रक्षण अग्नि करीत नाहीं त्या लोकांस [व्याधींनीं] पीडावें. तर आमचें कल्याण व्हावें म्हणून, हे पूजनीय [आणि] देदीप्यमान [अग्नी], तूं सकळ अमरांला घेऊन भूमीवर [ये].

3. Remove from us, O Agni, [all] diseases. They should distress those men who are not protected by Agni. On the contrary [come thou] to the earth with all the immortals for our welfare.

---

३. 'ज्यांचें रक्षण' इ०. म्हणजे तूं आमचें रक्षण करितोस अशी प्रसिद्धि आहे त्यापेक्षां तुझे आश्रित जे आम्ही त्या आम्हांस रोगाचा उपद्रव होऊं नये. अग्नीचे जे अनाश्रित त्यांस व्हावा.

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गृणानो अग्ने तन्वे वरूथम् ।
विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिह्रुतामसि हि देव विष्पट् ॥६॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथम् ।
विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽह्रुताम् । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।
अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे ऋतजात (=यज्ञाय जात) अग्ने, त्वावान् (=त्वया तद्वान्=त्वद्भक्तो) गृणानः (=स्तुतिं कुर्वन्=तव स्तोत्रं कृत्वा) तन्वे (=आत्मने=स्वात्महितार्थं) विश्वाद् (=सर्वस्मात्) रिरिक्षोः (=हिंसितुमिच्छोः) उत वा (=अथवा) निनित्सोः (=निन्दितुमिच्छतो) वरूथं (=रक्षकं कवचं) वि च यंसत् (=वियच्छेत् खलु=प्रयच्छेत् खलु=प्रयन्तुं समर्थो भवति)। हि (=यस्मात् कारणात्) हे देव (=द्योतमान), [त्वम्] अभिह्रुतां (=कुटिलं कुर्वतां द्विषां) विष्पट् असि (=विशेषेण द्रष्टा=विशेषेण बाधकोसि) ॥

७. हे यजत्र अग्ने (=हे यजनीय अग्ने), तान् उभयान् विद्वान् (=देवान् मनुष्यांश्चेत्युउभयजनान् जानन्) प्रपित्वे (=प्रातःकाले) मनुषः (=मनुष्यान्) वि वेषि (=विविधं गच्छसि=भिन्नभिन्नमनुष्यान् प्रति गच्छसि)। अभिपित्वे (=सायंकाले) अक्रः (=शत्रूणामाक्रमिता) [त्वं] मनवे शास्यः (=यजमानाय स्तुत्यः) उशिग्भिः मर्मृजेन्यो न (=ऋत्विग्भिश्च परिचरणीयो) भूः (=भवसि) ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।
वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥११॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।
वयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

८. [अनेन प्रकारेण] मानस्य सूनुः (=माननामकस्योपासकस्य पुत्रः) [अहम्] अस्मिन् सहसाने (=शत्रूणामभिभवितरि) अग्नौ (=तस्यार्थे) निवचनानि (=एतानि स्तोत्राणि) अवोचाम (=प्रावादिष्म=प्रावदम्) । वयम् ऋषिभिः (=सूक्तकर्तृभिर्द्वारा) सहस्रं [धनं] सनेम (=संभजेमहि) । [वयम्] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रधनं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि)॥

सूक्तम् १९०.

अगस्त्य ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।
गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥१॥

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् । अर्कैः ।
गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अनर्वाणम् (=अप्रत्यृतं=केनापि प्रतिकूलेनाप्राप्तं) वृषभं (=वृषणं=नित्ययुवानं) मन्द्रजिह्वं (=मादकवचनं=मधुरवाचं) नव्यं (=स्तुत्यर्हं) बृहस्पतिं (=मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम्) अर्कैर्वर्धय (=स्तोत्रैः संतोषय) । गाथान्यः (=स्तोत्रनायकस्य) सुरुचः (=शोभनदीप्तिमतो) यस्य नवमानस्य (=स्तुवानस्य=

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।
स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः ।
रोधऽचक्राः ।
सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः ।
च । गृध्रः ॥ ७ ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।
स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥१३॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि ।
देवः ।
सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषम् ।
वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

७. यं स्तुभः (=स्तुतयः) अवनयो न सं यन्ति (=प्रवाहा इव संगच्छन्ते) [अथवा] रोधचक्राः स्रवतो न (=रोधश्चक्रा नद्य इव =रोधांस्येव चक्राणि यासां ता नद्यो यथा समुद्रं गच्छन्ति तथा गच्छन्ति) स विद्वान् (=ज्ञानवान्) गृध्रः (=जलाकाङ्क्षी) बृहस्पतिस् तरः (=वेगम्) आपश्च [इति] उभयम् [अपि] अन्तश्चष्टे (=अन्तः पश्यति) ॥

इत्यक्षरार्थः । अभिप्रायः पुनर्दुर्बोधः ।

८. एव (=अनेन प्रकारेण) बृहस्पतिर् महः (=महान्) तुविजातः (=प्रबलस्) तुविष्मान् (=बलवान्) वृषभः (=वर्षिता=वीर्यवान्) देवो धायि (=अधायि =कृतोऽस्ति =जातोऽस्ति) । सः [अस्माभिः] स्तुतः [सन्] वीरवद् गोमद् [धनं] नो धातु (=वीर्यवद्भिः पुत्रैर्युक्तं गोभिर्युक्तं धनम् अस्मभ्यं ददातु) । [अपि च] इषम् (=अन्नं) वृजनं (=बलं) जीरदानुं (=क्षिप्रदानं) [वीरं=पुत्रं च] विद्याम (=लभेमहि) ॥

७. ज्याजप्रत प्रवाह [वाह-ल्या]प्रमाणें सर्व स्तुति वाहून जातात, समुद्राप्रत तीरचक्र नद्या जशा [वाहतात] तशा [वाहून जातात], तो जलवर्षकांक्षी प्रज्ञावान् बृहस्पति वेग आणि उदकें ह्या दोहोंलाहि अंतर्यामीं पाहतो.

7. That wise Brihaspati, to whom all praises flow like streams, [flow] as rivers rolling on their banks flow to the sea, sees, when desirous of waters, both the force and the waters within himself.

८. या प्रकारेंकरून बृहस्पति हा मोठा प्रबळ सामर्थ्यवान् [आणि] वीर्यवान् देव झाला आहे. त्याची स्तुति केली आहे, तर तो आम्हांला वीर आणि गाई प्राप्त करून देओ. आम्हांला अन्न, बळ, [आणि] लवकर संपत्ति मिळवून देणारा पुत्र, यांची प्राप्ति होओ.

8. Thus has Brihaspati been made a great, strong, mighty, [and] puissant god. Being praised may he bestow upon us warriors and cows. May we obtain food, strength, [and a son] that shall quickly make [us] rich.

---

७. वरच्या मंत्रापेक्षां हा मंत्र कांहींसा सोपा आहे, तथापि उत्तरार्धांत 'वेग आणि उदकें या दोहोंलाहि अंतर्यामीं पाहतो' असें आहे तें दुर्बोध आहे. अक्षरार्थ भाषांतरांत दिला आहे. कदाचित्, 'बृहस्पतीला जेव्हां उदकवृष्टि व्हावी अशी इच्छा होते तेव्हां उदक कोठें आहे आणि वेगानें कसें येईल तें अंतर्यामीं समजतें' असा भावार्थ असेल काय?

'तीरचक्र'='रोधचक्राः.' हाहि शब्द कठिण आहे. तीर अथवा तटाक हींच ज्यांचीं जणुं चाकें होत अशा नद्यारूप गाड्या असा अक्षरार्थ दिसतो. अथवा सायण म्हणतात तसा तीरांवरून जाणाऱ्या हा अर्थ असेल.

८. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. यांत ऋषि जो वर मागतो त्याजकडेस लक्ष्य देण्यासारिखें आहे. शूर आणि पराक्रमी पुत्र आणि गुरें ढोरें हीं मागितलीं आहेत, आणि पुढें अन्न, बळ आणि धन मिळवून देणारा पुत्र हीं मागतो. यावरून प्राचीन काळच्या आर्य लोकांत आणि सांप्रतच्या त्यांच्या वंशजांत किती फेरफार झाला आहे तो उघड दृष्टीस पडतो.

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।
अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।
अथो इति । अवऽघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥२॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।
मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।
मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥३॥

भाषायाम्.

२. आयती (=आगच्छन्ती) [ओषधिर्] अदृष्टान् (=एतन्नामकान् विषधरान् प्राणिनो) हन्ति (=हिनस्ति)। अथो (=अपि च) परायती (=परागच्छन्ती) [ओषधिस्] [तान्] हन्ति (=हिनस्ति)। अथो (=अपि च) अवघ्नती (=निघातेन घ्नती) [ओषधिर्] हन्ति। अथो पिंषती (=पेषणकर्त्री) [ओषधिस्] [तान्] पिनष्टि (=चूर्णीकरोति)॥

अनेन विषघ्न्योषधिः स्तूयत इति सायणः॥

३. शरासः (=शराः वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः) कुशरासः (=कुत्सितशरा अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषा) दर्भासः (=दर्भाः =कुशाः) सैर्याः (=तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अश्वबाला इति प्रसिद्धा) मौञ्जाः (=मुञ्जा इति प्रसिद्धा) वैरिणाः (=वीरणप्रकाराः) [एतेषु वर्तमाना] अदृष्टाः (=पूर्वोक्तरूपा विषधराः) सर्वे साकं (=मिलित्वा युगपदेव) नि अलिप्सत (=निलिम्पन्ति स्म= सर्वाण्यङ्गानि विषेणावृण्वन्ति स्म)॥

इति सायणाभिप्रायः॥

असो, त्यापासून उपद्रव होणार नाहीं.

हें सूक्त अप्तृणसूर्य या तिघांविषयीं आहे असें अनुक्रमणिकेस अनुसरून वर सांगितलें आहे. 'अप्तृणसूर्य' म्हणजे उदक, गवत आणि सूर्य हे तिघे.

नि गावो॑ गो॒ष्ठे अ॑सद॒न्नि मृ॒गासो॑ अविक्षत ।
नि के॒तवो॒ जना॑नां॒ न्य॑१॒॑दृष्टा॑ अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः॑ । गो॒ऽस्थे । अ॒स॒द॒न् । नि । मृ॒गासः॑ । अ॒वि॒क्ष॒त ।
नि । के॒तवः॑ । जना॑नाम् । नि । अ॒दृष्टाः॑ । अ॒लि॒प्स॒त ॥ ४ ॥

ए॒त उ॒ त्ये प्रत्य॑दृश्रन्प्रदो॒षं तस्क॑रा इव ।
अदृ॑ष्टा॒ विश्व॑दृष्टाः॒ प्रति॑बुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥ १४ ॥

ए॒ते । उँ॒ इति॑ । त्ये । प्रति॑ । अ॒दृ॒श्र॒न् । प्र॒ऽदो॒षम् । तस्क॑राःऽइव ।
अदृ॑ष्टाः । विश्व॑ऽदृष्टाः । प्रति॑ऽबुद्धाः । अ॒भू॒त॒न ॥ ५ ॥ १४

द्यौर्वः॑ पि॒ता पृ॑थि॒वी मा॒ता सोमो॒ भ्राता॒दि॑तिः॒ स्वसा॑ ।
अदृ॑ष्टा॒ विश्व॑दृष्टा॒स्तिष्ठ॑ते॒लय॑ता॒ सु क॑म् ॥ ६ ॥

द्यौः॑ । व॒ः । पि॒ता । पृ॒थि॒वी । मा॒ता । सोमः॑ । भ्राता॑ । अदि॑तिः । स्वसा॑ ।
अदृ॑ष्टाः । विश्व॑ऽदृष्टाः । तिष्ठ॑त । इ॒लय॑त । सु । क॒म् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. गावो गोष्ठे नि असदन् (=निषीदन्ति स्म) मृगासः (=मृगाः =श्वापदा) नि अविक्षत (=निविष्टाः =स्वस्वस्थानेषूपरताः) । जनानां केतवः (=प्रज्ञानानि= बुद्धयो) नि (=नीचान्यभवन्) । [एतस्मिन् समये] अदृष्टाः (=पूर्वोक्तप्रकारा विषधरा) नि अलिप्सत (=सर्वाण्यङ्गानि विषेणावृण्वन्ति स्म) ॥

५. त्ये (=ते प्रसिद्धा विषधरास्) तस्करा इव (=चोरा इव) प्रदोषं (=रात्रौ) एते उ प्रति अदृश्रन् (=एते खलु दृश्यन्ते) हे विश्वदृष्टाः (=सर्वं दृष्टं यैस्ते) अदृष्टाः (=एतन्नामकाः पूर्वोक्ता विषधराः), [यूयं] प्रतिबुद्धा अभूतन (=जागरूका भवत) ॥

६. द्यौः (=द्युदेवो) वः पिता (=युष्माकं पिता भवति) । पृथिवी [युष्माकं] माता । सोमः (=? द्युलोको) [युष्माकं] भ्राता [भवति] । अदितिः स्वसा [भवति] । हे विश्वदृष्टाः (=सर्वस्य द्रष्टारः) अदृष्टाः (=एतन्नामकाः पूर्वोक्ता विषधराः), तिष्ठत इलयत सु कं (=स्वस्वस्थानेषु तिष्ठत सुखं गच्छत च =मां प्रति मा गच्छत) ॥

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।
अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥
ये । अंस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकङ्कताः ।
अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् । नि । जस्यत ॥७॥
उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।
अदृष्टान्त्सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥
उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥
उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।
आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥
उत् । अपप्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वन् ।
आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता । * * सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

७. हे अदृष्टाः (=पूर्वोक्ता विषधराः), ये अंस्याः (=युष्माकं मध्ये ये अंसाभ्यां गच्छन्तो) ये अङ्ग्याः (=अङ्गैर्गच्छन्तो) [ये] सूचीकाः (=सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः) ये [च] प्रकङ्कताः (=प्रकृष्टविषा महोरगाः) किं चन इह वः (=यत्किंचिच्च युष्माकं सर्पजातमस्ति तद्रूपा) हे अदृष्टाः (=पूर्वोक्ता एतन्नामका विषधराः), सर्वे [यूयं] साकं नि जस्यत (=युगपदेव मुञ्चतास्मान्) ॥

८. विश्वदृष्टः (=विश्वस्य द्रष्टा) अदृष्टहा (=अदृष्टानामेतन्नामकानां विषधराणां हन्ता) सूर्यः सर्वानदृष्टान् (=सर्वानपि विषधरान्) सर्वाश्च यातुधान्यः (=सकलाश्च यातुधानीः =राक्षसीर्) जम्भयन् (=हिंसयन्) पुरस्तात् उदेति (=पूर्वस्यां दिशि प्रादुर्भवति) ॥

९. असौ (=पुरो दृश्यमान) आदित्यः (=अदितेः पुत्रो) विश्वदृष्टः (=विश्वं

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ।
सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विषम् ।
सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुष्पमक्षन् ।
तास्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विषस्य । पुष्पम् । अक्षन् ।
ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।
अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. इयत्तिका (=बाला) शकुन्तिका (=कपिञ्जली) सका (=सा) ते विषं (=तव विषं) जघास (=भक्षितवती) । सो चित् (=सापि) न मराति (=न म्रियते) ॥

शिष्टं व्याख्यातम् ।

शकुन्तिका । शकुन्तः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिञ्जलीमाहुः । ...... सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । ...... सापि शकुन्तिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । ...... अनेन विद्यायां महेहावृत्तं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति । इति सायणः ॥

१२. त्रिः सप्त (=एकविंशतिसंख्याका) विष्पुलिङ्गकाः (=सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्षभूता) विषस्य पुष्पम् अक्षन् (=विषस्य पोषम् अदन्तु=नाशयन्तु) ॥

शिष्टं व्याख्यातम् ॥

११. लहानी जी कपिंजली तिणें तुझें विष खाऊन टाकिलें. ती तर मरणार नाहीं. आम्हीहि मरणार नाहीं. पिवळ्या घोड्यांवर बसलेला [सूर्य] या [विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

११. The little S'akuntikâ—she has swallowed thy poison. She shall not die. Nor shall we die. [The sun] mounted on the golden horses has removed the [poison] afar off. He has made thee sweet, [o poison], by the art of sweetening.

१२. एकवीस ज्या पांकोळ्या त्या विषाची वृद्धि नाहींशी करोत. त्या तर मरणार नाहींत, आणि आम्हीहि मरणार नाहीं. पिवळ्या घोड्यांवर बसलेला [सूर्य] या [विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

12. May the thrice seven female swallows destroy the force of the poison. They shall indeed not die, nor shall we die. [The sun] mounted on the golden horses has removed the [poison] afar off. He has made thee sweet, [o poison], by the art of sweetening.

---

११. या मंत्रांत कपिंजला म्हणून जी विषहारिणी पक्षीण तिजविषयीं सांगितलें आहे. 'तिणें विष खाऊन टाकिलें म्हणून आम्हीं मोकळे झालों आणि ती जशी मेली नाहीं तसे आम्हीहि मरणार नाहीं,' असा भावार्थ.

१२. या मंत्रांत 'विष नाहींसा करणाऱ्या ज्या पांकोळ्या त्या विष खाऊन टाकोत आणि त्यांणीं विष खाल्लें असतांहि त्या जशा मरणार नाहींत तसें आम्हांला विषबाधा झाली असतां आम्हीं मरणार नाहीं' इत्यादि या मंत्राचा अभिप्राय आहे.

१३. विषाचा संहार करणाऱ्या ज्या नव्याण्णव [नद्या] त्या सर्वांचें नांव मी घेतों. पिवळ्या घोड्यावर बसलेला [सूर्य] या [विषा]ला दूर पोंहचविता झाला. [हे विषा], तो तुला मधुविद्येच्या योगानें मधुर करिता झाला.

१४. एकवीस ज्या मयूरी आणि सात ज्या बहिणी नद्या त्या तुझें विष, कुंभवती स्त्रींनीं उदक [नेल्या]प्रमाणें, हरण करोत.

१५. एवढासा पोर मुंगुस त्याला मी दगडानें मारितों. त्यावरून विष निघून दूर दिशांप्रत जाओ.

13. I repeat the name of all the nine and ninty destroyers of poison. The [sun] mounted on the golden horses has removed the [poison] afar off. He has made thee sweet, [o poison], by the art of sweetening.

14. The thrice seven pea-hens and the seven sisterly rivers,-may they carry away thy poison even as women bearing pitchers [carry] water.

15. The despicable little ichneumon. I beat him with the stone. Hence may the poison leave and go along distant regions.

---

१३. यामध्यें विषाला वाहून नेणाऱ्या ज्या नव्याण्णव नद्या त्यांचा उद्गार आहे, असें सायणानुसार तात्पर्य समजलें पाहिजे यांत संशय नाहीं.

या मंत्रावरून असें उघड होतें कीं प्राचीन काळीं विषहारक पदार्थांचें नामसंकीर्तन करणें हा विषापहारक एक उपाय होय असें समजत. कारण कीं नांव घेतों असें जें सांगितलें आहे त्याचा अर्थ प्राप्त झालेल्या विषापासून बाधा न व्हावी अशासाठीं नांव घेतों असा अर्थ समजला पाहिजे.

१४. यांत मोराविषयीं सांगितलें आहे. सापाला नाशक मोर आहे हें प्रसिद्ध आहे. आणि सर्पास्त्र पडलें असतां त्याच्या निवारणार्थ मयूरास्त्र घालण्याचा प्रचार महाभारतादिक पुस्तकांच्या वाचकांस ठाऊक आहे.

१५. सर्प चावला असतां मुंगुसाला घेऊन विष जाईपर्यंत दगडानें त्याला मारीत राहावें. कांहीं वेळानें विष नाहींसें होऊन दूर पळून जातें. अशा समजुतीस अनुलक्षून याचा अर्थ केला पाहिजे असें सायण म्हणतात तें खरें दिसतें.

मुंगुसाच्या अंगीं विष काढण्याची किंवा उतरण्याची शक्ति वस्तुतः असो

१६. मुंगूस पर्वतापासून येऊन असें म्हणाला कीं, हें विष विंचवाचें दुर्बळ आहे: अरे विंचवा, तुझें विष दुर्बळ आहे.

16. The ichneumon running up from the mountain said this:—This is a weak poison of a scorpion,—o scorpion, weak is thy poison.

किंवा नसो आणि असलो तर ती कशामुळेंहि असो, परंतु इतकें खरें आहे कीं अत्यन्त प्राचीन काळापासून मुंगुसाला विष उतरण्याचें सामर्थ्य आहे असें मानण्याचा प्रघात आहे. तो या मंत्रावरून उघड होतो.

१६. ज्याला दंश होतो त्याला असें सांगावें कीं, हा कांहीं सर्पदंश नव्हे, कांहीं कीड चावली आहे, तूं घाबरूं नकोस. याप्रमाणें मुंगूस येऊन त्याणें सर्पानें चावलेल्या ऋषीची समजूत केली. तेव्हां एकाद्या विंचवाच्या विषाप्रमाणें तें विष उतरलें असा अभिप्राय.

या मंत्राचा पाठ उत्सर्जन आणि उपाकर्म यांमध्यें म्हणत असतात.

याप्रमाणें हें विष काढण्याचें सूक्त अथवा ही विषनिर्हरणी उपनिषद् येथें संपली. एकंदरींत हें सूक्त फार चमत्कारिक आहे. यासारखीं सर्पदंशादिकांवरील सूक्तें अथर्ववेदांत जरी पुष्कळ आहेत तरी ऋग्वेदांत फारशीं नाहींत. यांतील मंत्र म्हटले म्हणजे विसंगत, कांहींसे असंबद्ध आणि दूरान्वयी आहेत. परंतु सर्पावरील आधुनिक काळचे जे मंत्र आहेत ते असेच असंबद्ध आणि दूरान्वयी असतात. याचें कारण असें आहे कीं त्यांचें फळ चांगला अर्थ असल्यानें व्हावयाचें असें नाहीं, तर केवळ अमुके पक्ष्याची अथवा जनावराची अथवा दुसऱ्या कोणत्याही विषापहारी समजलेल्या पदार्थाची शपथ घातलेली असली म्हणजे विष उतरतें अशी समजूत असल्यामुळें कसेंना कसें तरी करून ती शपथ मंत्रामध्यें साधिली म्हणजे झालें.

						आहेत).	वृत्त सतोबृहती आणि पहिली, तिसरी या विषम ऋचांचें वृत्त बृहती.	
४५	१.९.२	१.३.३१	त्वम् अग्ने	१०	कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व.	अग्नि (परंतु १०वीचा उत्तरार्ध देवांविषयीं आहे).	अनुष्टुभ्.	५८३
४६	१.९.३	१.३.३३-३५	एषो	१५	....	अश्वी.	गायत्री.	५९७
४७	१.९.४	१.४.१	अयम्	१०	....	अश्वी.	प्रागाथम्.	६१७
४८	१.९.५	१.४.३	सह	१६	....	उषा.	....	६३१
४९	१.९.६	१.४.६	उषः	४	....	उषा.	अनुष्टुभ्.	६५९
५०	१.९.७	१.४.७	उदु त्यम्	१३	....	सूर्य.	१–९ गायत्री, १०–१३ अनुष्टुभ्.	६६५
५१	१.१०.१	१.४.९	अभि त्यम्	१५	अङ्गिरा ऋषीचा पुत्र सव्य.	इन्द्र.	१–१३ जगती. १४–१५ त्रिष्टुभ्.	६८१
५२	१.१०.२	१.४.१२	त्यं सु	१५	....	इन्द्र.	१–१२ आणि १४ जगती. १३ आणि १५ त्रिष्टुभ्.	७१३
५३	१.१०.३	१.४.१५	न्यूषु	११	....	इन्द्र.	१–९ जगती १० आणि ११ त्रिष्टुभ्.	७४५
५४	१.१०.४	१.४.१७	मा नः	११	....	इन्द्र.	१–५,७ आणि १०	७६७

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
८३	१.१३.१०	१.६.४	अश्वावति	६	रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम.	इन्द्र.	जगती.	२. २८२
८४	१.१३.११	१.६.५	असावि	२०	....	....	१–६ अनुष्टुप्, ७–९ उष्णिक्, १०–१२ पङ्क्ति, १३–१५ गायत्री, १६–१८ त्रिष्टुभ्, १९ बृहती, २० सतोबृहती.	२. २९४
८५	१.१४.१	१.६.९	प ये	१२	....	मरुत्.	१–४, ६–११ जगती, ५ आणि १२ त्रिष्टुभ्.	२. ३२६
८६	१.१४.२	१.६.११	मरुतः	१०	....	....	गायत्री.	२. ३५०
८७	१.१४.३	१.६.१३	प्रत्वक्षसः	६	....	....	जगती.	२. ३६२
८८	१.१४.४	१.६.१४	आ विद्युन्मद्भिः	६	....	....	१ आणि ६ प्रस्तारपङ्क्ति, ५ विराड्रूपा, २–४ त्रिष्टुभ्.	२. ३७४
८९	१.१४.५	१.६.१५	आ नः	१०	....	विश्वेदेव.	१–५ आणि ७ जगती, ६ वि-	२. ३८६

							राट्स्थाना, ८–१० त्रिष्टुभ्.		
९०	१.१४.६	१.६.१७	ऋजुनीती	९	रहूगणनामक पुरुषाचा पुत्र गोतम.	विश्वेदेव.	१–८ गायत्री, ९ अनुष्टुभ्.	२.	४०८
९१	१.१४.७	१.६.१९	त्वं सोम	२३	....	सोम.	१–४ आणि १८–२३ त्रिष्टुभ्, ५–१६ गायत्री, १७ उष्णिक्.	२.	४१८
९२	१.१४.८	१.६.२४	एता उ त्याः	१८	....	उषा (परंतु १६–१८ ह्या ऋचा अश्वींविषयीं आहेत).	१–४ जगती, ५–१२ त्रिष्टुभ्, १३–१८ उष्णिक्.	२.	४४४
९३	१.१४.९	१.६.२८	अग्नीषोमौ	१२	....	अग्नि आणि सोम या दोघांविषयीं.	१–३ अनुष्टुभ्, ९–११ गायत्री, ४–७ आणि १२ त्रिष्टुभ्, ८ जगती किंवा त्रिष्टुभ्.	२.	४७४
९४	१.१५.१	१.६.३०–३२	इमम्	१६	अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स.	अग्नि (परंतु ८ वीचे पहिले तीन पाद देवांविषयीं आणि १६ वीचा उत्तरार्ध मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथिवी आणि द्युलोक या देवांविषयीं हि आहे).	१–१४ जगती, १५ आणि १६ त्रिष्टुभ्.	२.	४९०

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
९५	१.१५.२	१.७.१	द्वे	११	अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स.	अग्नि अथवा औषस अग्नि (म्हणजे उषेसंबंधीं जो अग्नि तो).	त्रिष्टुभ्.	२. ५१६
९६	१.१५.३	१.७.३	स प्रत्नथा	९	....	अग्नि किंवा द्रविणोदा अग्नि (म्हणजे द्रव्य देणारा अग्नि).	त्रिष्टुभ्.	२. ५३६
९७	१.१५.४	१.७.५	अप नः	८	....	अग्नि शुचि (म्ह० प्रकाशून शुद्ध करणारा अग्नि) किंवा अग्नि.	गायत्री.	२. ५४८
९८	१.१५.५	१.७.६	वैश्वानरस्य	३	....	वैश्वानर अग्नि (म्ह० त्रिभुवनांतील जें सकळ तेज तद्रूप अग्नि) किंवा अग्नि.	त्रिष्टुभ्.	२. ५५८
९९	१.१५.६	१.७.७	जातवेदसे	१	मरीचि ऋषीचा पुत्र कश्यप.	जातवेद अग्नि (म्ह० सकळ त्रिभुवनांतें जाणणारी अग्नीची विभूति) अथवा नुसताच अग्नि.	त्रिष्टुभ्.	२. ५६४
१००	१.१५.७	१.७.८	स यो वृषा	१९	वृषागीर राजाचे पुत्र ऋज्राश्व, अम्बरीष, सहदेव, भयमान आणि सुराधस्.	इन्द्र.	त्रिष्टुभ्.	२. ५६६

१०१	१.१५.८	१.७.१२	प्र मन्दिने	११	अङ्गिरस् कुळांतील कुत्स ऋषि.	इन्द्र.	१–७ जगती, ८–११ त्रिष्टुभ्.	२.	५९८
१०२	१.१५.९	१.७.१४	इमां ते	११	....	....	१–१० जगती, ११ त्रिष्टुभ्.	२.	६१८
१०३	१.१५.१०	१.७.१६	तत्ते	८	....	....	त्रिष्टुभ्.	२.	६३८
१०४	१.१५.११	१.७.१८	योनिः	९	....	....	....	२.	६५४
१०५	१.१५.१२	१.७.२०	चन्द्रमाः	१९	आप्त्य या उपनांवाचा त्रितनामक पुरुष अथवा कुत्स (आङ्गिरस).	विश्वेदेव.	१–७,९–१८ पङ्क्ति, ८ महाबृहती यवमध्या, १९ त्रिष्टुभ्.	२.	६६८
१०६	१.१६.१	१.७.२४	इन्द्रं मित्रम्	७	कुत्स (आङ्गिरस).	....	१–६ जगती, ७ त्रिष्टुभ्.	२.	७०२
१०७	१.१६.२	१.७.२५	यज्ञः	३	....	....	त्रिष्टुभ्.	२.	७१२
१०८	१.१६.३	१.७.२६	य इन्द्राग्नी	१३	....	इन्द्राग्नी (म्ह० इन्द्र आणि अग्नि मिळून).	त्रिष्टुभ्.	२.	७१६
१०९	१.१६.४	१.७.२८	वि हि	८	....	इन्द्राग्नी.	त्रिष्टुभ्.	२.	७३४
११०	१.१६.५	१.७.३०	ततम्	९	....	ऋभु.	जगती (मात्र ५,९ ह्या त्रिष्टुभ्.)	२.	७४८
१११	१.१६.६	१.७.३२	तक्षन्	५	....	....	१–४ जगती, ५ त्रिष्टुभ्.	२.	७६२
११२	१.१६.७	१.७.३३–३७	ईळे	२५	....	अश्वी (परंतु १लीच्या पहिल्या पादाची देवता द्यावापृथिवी आणि दुसऱ्या पादाची अग्नि आहे.)	१–२३ जगती, २४,२५ त्रिष्टुभ्.	२.	७७०

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
१२७	१.१९.१	२.१.१२	अग्निं होतारम्	११	दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप.	अग्नि.	१–५,७–११ अत्यष्टि, ६ अतिधृति.	३. ८६
१२८	१.१९.२	२.१.१४	अयं जायत	८	....	अग्नि.	अत्यष्टि.	३. १०८
१२९	१.१९.३	२.१.१६	यं त्वं रथम्	११	....	इन्द्र (परंतु ६वी इन्दु म्ह० सोमाविषयीं आहे).	१–७,१० अत्यष्टि; ८,९ अतिशक्करी, ११ अष्टि.	३. १२४
१३०	१.१९.४	२.१.१८	एन्द्र याह्युप नः	१०	....	इन्द्र.	१–९ अत्यष्टि, १० त्रिष्टुभ्.	३. १४६
१३१	१.१९.५	२.१.२०	इन्द्राय हि	७	....	....	अत्यष्टि.	३. १६८
१३२	१.१९.६	२.१.२१	त्वया वयम्	६	....	इन्द्र.	....	३. १८२
१३३	१.१९.७	२.१.२२	उभे पुनामि	७	....	....	१ त्रिष्टुभ्, २–४ अनुष्टुभ्, ५ गायत्री, ६ धृति, ७ अत्यष्टि.	३. १९६
१३४	१.२०.१	२.१.२३	आ त्वा जुवः	६	....	वायु.	अत्यष्टि.	३. २०८
१३५	१.२०.२	२.१.२४	स्तीर्णं बर्हिः	९	....	१–३,९ वायु, ४–८ इन्द्र,	अत्यष्टि.	३. २२०
१३६	१.२०.३	२.१.२६	प्र सु ज्येष्ठम्	७	....	मित्र आणि वरुण.	१–६ अत्यष्टि, ७ त्रिष्टुभ्.	३. २३८

१३७	१.२०.४	२.२.१	सुषुमा यातम्	3	दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप.	मित्र आणि वरुण.	अतिशक्करी.	३.	२५२
१३८	१.२०.५	२.२.२	प्रप्र पूष्णः	४	....	पूषा.	अत्यष्टि.	३.	२५८
१३९	१.२०.६	२.२.3	अस्तु श्रौषट्	११	....	१ विश्वेदेव, २ मित्र आणि वरुण, 3–५ अश्वी, ६ इन्द्र, ७ अग्नि, ८ मरुत्, ९ इन्द्र आणि अग्नि १० बृहस्पति, ११ विश्वेदेव.	१–४ आणि ६–१० अत्यष्टि, ५ बृहती, ११ त्रिष्टुभ्.	३.	२६६
१४०	१.२१.१	२.२.५	वेदिषदे	१3	उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा.	अग्नि.	१–९,११ जगती, १२–१3 त्रिष्टुभ्, १० त्रिष्टुभ् किंवा जगती.	३.	२८८
१४१	१.२१.२	२.२.८	बळित्था	१3	....	....	१–११ जगती, १२,१3 त्रिष्टुभ्.	३.	3१४
१४२	१.२१.3	२.२.१०	समिद्धः	१3	....	१ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि, 3 नराशंस अग्नि, ४ इळ (म्ह० स्तविलेला जो तो) अग्नि. ५ बर्हि, ६ द्वारांविषयीं, ७ उषासानक्ता (म्ह० उषा आणि रात्र) ८ दोन दिव्य होते ९ तीन देवी (सरस्वती, इळा आणि भारती) १० त्वष्टा, ११ वनस्पति, १२ स्वाहाकृति, १3 इन्द्र.	अनुष्टुभ्.	३.	33८

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
१४३	१.२१.४	२.२.१२	प्र तव्यसीम्	८	उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा.	अग्नि.	१–७ जगती, ८ त्रिष्टुभ्.	३. ३५६
१४४	१.२१.५	२.२.१३	एति प्र होता	७	....	....	जगती.	३. ३६८
१४५	१.२१.६	२.२.१४	तं पृच्छता	५	....	....	१–४ जगती, ५ त्रिष्टुभ्.	३. ३८२
१४६	१.२१.७	२.२.१५	त्रिमूर्धानम्	५	....	....	त्रिष्टुभ्.	३. ३९०
१४७	१.२१.८	२.२.१६	कथा ते	५	....	....	....	३. ३९८
१४८	१.२१.९	२.२.१७	मथीद्यत्	५	....	....	....	३. ४०८
१४९	१.२१.१०	२.२.१८	महः सः	५	....	....	विराट्.	३. ४१६
१५०	१.२१.११	२.२.१९	पुरु त्वा	३	....	....	उष्णिक्.	३. ४२४
१५१	१.२१.१२	२.२.२०	मित्रं न यम्	९	....	मित्र आणि वरुण (परंतु पहिली ऋचा एकट्या मित्राविषयींच आहे).	जगती.	३. ४३०
१५२	१.२१.१३	२.२.२२	युवं वस्त्राणि	७	....	मित्र आणि वरुण.	त्रिष्टुभ्.	३. ४४६
१५३	१.२१.१४	२.२.२३	यजामहे वाम्	४	....	....	....	३. ४५८
१५४	१.२१.१५	२.२.२४	विष्णोर्नु कम्	६	....	विष्णु.	....	३. ४६४
१५५	१.२१.१६	२.२.२५	प्र वः पान्तम्	६	....	विष्णु (परंतु पहिल्या तीन ऋचा विष्णु आणि इन्द्र याविषयीं आहेत).	जगती.	३. ४७४

सूक्त.	मण्डल, अनुवाक, सूक्त.	अष्टक, अध्याय, वर्ग.	सूक्ताचा आरंभ.	ऋचांची संख्या.	सूक्तकर्ता ऋषि.	देवता.	छन्द.	पृष्ठ.
१८८	१.२४.९	२.५.८	समिद्धो अद्य	११	अगस्त्य.	सर्व सूक्ताची देवता आप्रिय अग्नि म्ह० १ समिद्ध अग्नि, २ तनूनपात् अग्नि; ३ इड अग्नि, ४ बर्हि (म्ह० दर्भ) ५ द्वारें, ६ उषा आणि रात्र (दिवस आणि रात्र), ७ दोन दिव्य होते, ८ तिघी देवी (भारती, इळा, सरस्वती), ९ त्वष्टा, १० वनस्पति, ११ स्वाहा.	गायत्री. ७ अनुष्टुभ्; ११ अनुष्टुभ् अथवा बृहती.	३. ९८६
१८९	१.२४.१०	२.५.१०	अग्ने नय	८	....	अग्नि.	त्रिष्टुभ्.	३. ९९६
१९०	१.२४.११	२.५.१२	अनर्वाणम्	८	....	बृहस्पति.	त्रिष्टुभ्.	३. १००४
१९१	१.२४.१२	२.५.१४	कङ्कतः	१६	....	आपृणसूर्य (म्ह० उदकें, तृणें आणि सूर्य यांविषयीं).	१–९ आणि १४–१६ अनुष्टुभ्; १०–१२ महापङ्क्ति, १३ महाबृहती.	३. १०१४

संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२	पत्नीव	पत्नींव
४६	९	प्रति	प्रति
७८	२	निष्कान् श॰	निष्काञ्छ॰
१५२	८	इन्द्रः	इन्द्र
२३८	११	घृतऽआसुती	घृतासुती
२६४	४	ओ षू	ओ षु
३५२	८	विश्वदैवाय	विश्वऽदैवाय
३६२	३	वना	वना